

Коваль Г.П.

Євреї

в 1906 – 1914 роках.

Миколаїв – 2020

Рецензенти:

В.А. Пархоменко – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського

Ф.І.Кокошко – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Міжнародного класичного університету імені Пилипа Орлика.

УДК 94(477.73-22)(091)

К 56

Коваль Г.П.

Євреї в 1906 – 1914 роках. / Геннадій Павлович Коваль. – Миколаїв, 2020.
– 528 с.

В книзі, на основі багатьох джерел, розповідається про життя євреїв в 1906 – 1914 роках. Наведено дані єврейського населення міст, повітів, губерній. Написано про політичну діяльність, участь в виборах, про погроми та суди за них. Розказано про життя євреїв в Галичині, еміграцію євреїв. Наведено повідомлення про багатоманітне життя євреїв, культуру народу. Висвітлено українсько-єврейські та польсько-єврейські відносини у всій їх багатоманітності та складнощах. Книга для всіх, хто любить великий єврейський народ.

© Геннадій Коваль, 2020 р

ПЛАН.....	3
ВСТУП.....	4
Розділ 1. ЄВРЕЇ І ВЛАДА.....	5
1. 1. З'їзди євреїв.....	10
1. 2. Євреї і вибори.....	
Розділ 2. 1906 РІК.....	45
Розділ 3. 1907 – 1908 РОКИ.....	85
Розділ 4. 1909 РІК.....	121
Розділ 5. 1910 – 1914 РОКИ.....	158
Розділ 6. БЕЗПРАВНІ.....	193
Розділ 7. УКРАЇНСЬКО – ЄВРЕЙСЬКІ ВІДНОСИНИ.....	229
Розділ 8. ПОЛЬСЬКО – ЄВРЕЙСЬКІ ВІДНОСИНИ.....	304
Розділ 9. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ.....	332
Розділ 10. ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ.....	358
10. 1. Київський погром.....	359
10. 2. Гомельський погром.....	374
10. 3. Білостокський погром.....	379
10. 4. Погроми в містах.....	441
Розділ 11. ЄВРЕЇ В ГАЛИЧИНІ.....	470
Розділ 12. ЕМІГРАЦІЯ ЄВРЕЇВ.....	476
ПІСЛЯМОВА.....	496
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	497

ПЕРЕДМОВА

Ні один народ в історії людства не був так на виду, на слуху, та так ненавидимий і переслідуваний, як великий єврейський народ. Народ, що подарував миру Ісуса Христа, Біблію, християнство, сотні тисяч вчених, мільйони творів мистецтва, культури, книг. Народ, який повернувся на свою Святу Землю через декілька тисяч років розсіювання. Народ, який побудував Державу Ізраїль, знану у всім світі.

Для автора величезна честь написати другу книгу з історії євреїв, розпочато написання і третьої книги з історії євреїв.

Перша книга «Євреї на сторінках українських газет періоду нацистської окупації в 1941 – 1942 роках» вийшла в Миколаєві на початку 2019 року. Автор надзвичайно щасливий, що два її примірники та ще по дві свої книги подарував в Єрусалим, в Державу Ізраїль в інститут «Яд-Вашем» в бібліотеку.

Зрозуміло, що період 1906 – 1914 роках це всього декілька піщинок у багатотисячній історії великого єврейського народу, в який автор з раннього дитинства повністю закоханий. Все ж, наведені статті із газет «Громадська Думка», «Рада» дають надзвичайно повну картину життя євреїв у вказаний період часу.

Абсолютно відверті дописи, статті, матеріали про українсько-єврейські, польсько-єврейські відносини, покажуть читачеві їх у абсолютно відкритому вигляді. А все положення євреїв в той час в Російській імперії передається одним словом «БЕЗПРАВНІ». Жаботинський, план повернення в Палестину, план Ангола, єврейська республіка в Салоніках, положення євреїв в селах та містах.

Де ж у всьому цьому автор!?! У пошуку цього матеріалу, у його знаходженню, публікації в книзі. Все це схоже на шукання, миття золота, коли для того, щоб знайти декілька крупинок інформації, потрібно перемити сотні тон іншої породи – інформації, яку теж дуже хочеться перенести на сторінки інших своїх книг. Книга написана з великою любов'ю та бажанням, щоб її відкрили для себе небайдужі читачі.

Розділ 1. ЄВРЕЇ І ВЛАДА

Єврейська мелодія.

Чого замовкла арфа Юди,

Заснули струни голосні –

І звуків тих не чує, що всюди

Лунали в вашій стороні?

Співай, як Юдині дівчата

Стрівали співами весну –

Як у ночі над сином мати

Співала пісню колисну.

-«Ті дні щасливі минули,

Холодна ржа на тій струні,

І співи щастя ми забули,

Що знали в рідній стороні...

Замовкли срібнії кімвали,

Надії наші у труні...

Пісні, що Богові співали –

Не заспіваєм сатані».

Валеріян Тарноградський [1].

В Росії євреї знаходилися на рівні людей III гатунку, їх переслідували, встановлювали величезну кількість обмежень, що принижували єврейське населення. Влада Російської імперії проводила політику расової сегрегації, справжнього апартеїду та ненависті щодо євреїв. Всі справи про євреїв прискіпливо, ретельно розглядали російськими чиновниками, владою імперії.

В міністерстві внутрішніх справ Росії на початку січня 1906 року збирають з архівів всякі папери, що відносяться до євреїв і їх прав, бо міністерство хоче переглянути йще раз справу про становисько євреїв в Росії [2].

Єврейські права розглядалися постійно. Так, Державна рада (государственный совет) в середині січня 1906 року більшістю 63 голосів проти 17 постановила, що не час рівняти в правах з другими [3].

В цей же час в міністерстві внутрішніх справ почали були, але тепер перестали виробляти закони проти євреїв; справу буде розглядати державна дума [4].

В Петербурзі 6 лютого на загальних зборах Державної ради, серед інших, розглянуто питання пов'язане євреями. Це питання з приводу думки міністра фінансів скасувати закон, що дозволяє євреям торгувати горілкою, пивом і таким іншим, тільки в своїх власних домах. Члени державної ради поділились на дві партії: одні казали, що майбутній загальний перегляд законів про євреїв не перешкоджає скасувати вже тепер такі обмежуючі правила, які втратили практичне значення, та й скасувати обмеження питейної торгівлі, це не значить зрівняти права євреїв, властителів домів, з євреями, що тих домів не мають. Інші знов думають, що особливі правила про права євреїв на питейну торгівлю, це тільки частина загальних обмежуючих законів, і їх можна переглядати тільки разом і в зв'язку з принципіальним питанням про загальне зрівняння прав євреїв з правами інших людей. Це загальне питання Царський указ з 12 грудня 1904 року поставив на найближчу чергу. Тому вважають незручним обговорювати це питання «по существу», тим більш, що цю справу не можна числити до негайних, які тільки й повинна розглянути державна рада до державної думи [5].

Часом межу осілості євреїв в Російській імперії влада розширювала.

11 січня 1906 року до останнього списку місць, де вільно євреям жити, додано оці села й поселки: в Бессарабській губернії – Арциз, Тарутино, Корнешти – вокзал, Корнешти перевал, Тирлиця, Унгени, Бравичі, Чинешедціє, Згуриця. У Віленській: хутір при селі Буховщині, скляний завод «Залісся», скляний завод «Жабичі»,

Сосенка, хохлово, Бельмонт, Біла-Вака, Вединишки, Гельвяти, Камини, Ковальчуки, Леонишки, Дольня і Вовча Лапа, Леонишки Малі, Солечники, Нововірки, Новий Город, Новий Світ, Пилипівка, Поспішка, Рукоіни, Таборишки, Шумськ, Плятерово, Шкутинки, Бастуни, Біняконі, Боруни, Заберезьє, Конвалишки, Суботники, Білекгрудок, Желяздз, Жукоіни, Каркожишки, Ключани, Любонари, Нові-Велишки, Нова-Вірка, Свіранки, Струпанці, і Олава; у Вітебській – Борковичи, частина маєтку «Текленвіл» на правому березі Західної Двини, Боловськ, Вітебська Рогатка, Шумилово, Борхово і Пустошка. У Волинській – Ківерці, Охотниково, хутір при селі Здолбуново. В Гродненській губернії: передмістя Брест-Литовська «Городок», передмістя Волковиска – Козловщина й Новосельня. В Катеринославській: Гуляй-Поле, Пологи, Саксагань, Софієвка, Павлівка. В Київській губернії: Гребінки з селом Саливонкою, Виноград, Медвин, Матусов. В Ковенській губернії: Александрівська Слобода, Васишишки, Жвире, Свентобросц, Соломянка, Стаки, Красногурка, Певикан, Плюсси, Єлажі, Зеленка, Клавани, Константиново (або Вашки), Карсанишки, Криничин, Куприлишки, Межишки, Розалин, Салати, Соломесц, Гордоми, Тепені, Левкими, Нацяни, Певяни, Крупе. В Мінській губернії: Заводи Порічча, Людмилівка, Василевичи. В Могилівській губернії: Гусиново. В Подільській – Попівці. В Полтавській – Лютенька, Гельмязів, Драбово. Єремівка, Жевнино, Пісчане, Білики, Яблонів, Камишино, Сорочинці, Березань, Борисполь, Диканька, Мачухи, Решитилівка, Згурівка, Карлівка, Нехворощ, Сміле, Хміль, Семенівка. В Тавричеській – Чернігівка, Нова Маячка, Харли, Михайлівка, Пришиб, Сайтлер, Судак. У Херсонській – Качкарівка. У Чернігівській – Никольсько-Предмостна Слободка [6].

Чорносотенна брехня величезною лавинею сповзала на свідомість тогочасного суспільства,

В одному останніх чисел людожерної газетки «Вече» (№ 59), о в кожному №-рі кличе темний народ винищувати євреїв та всх тіх, що хочуть нового ладу, якийсь чорносотенник А.Л-в розказує, як він був з своїми знайомими на могилі «великаго

малороссийскаго поэта Шевченко», щоб «поклониться праху его», як він знайшов «в избушке» книгу для записування і як його «благоговейное настроение» перейшло «в возмущающее душу состояние», коли він побачив у книжці запис, підписаний Абрумом Слуцьким. Що то за запис «истинно-русский» погромник не подає, він говорить тільки, що д. Слуцький звертається до Шевченка як добувшого, «ніби-то», революціонера, а кінчає запис словами «пролетарии всех стран соединяйтесь»... Може . Слуцький і не до речі там щось написав, – ми того не читали, то й не знаємо, але А.Л-в з цього приводу вигадує на Шевчека брехню, бо каже мов би то «Шевченко во всех своих стихотворениях, – только и выражает презрение к жидам, называя их подлыми, пархатыми, презренными жидами».

Хто читав Шевченка, той знає, яка це брехня сказана на його. У всіх своїх творах і ділах Шевченко ніколи не виявляв ніякої зненависті до інших народів, ганьбив він тільки вчинки негарні – однаково хто їх не зробив би: чи чужий народ, чи свій, та ще більше видко чого треба чорносотенникові з «Вече», коли ми згадаємо, що там же він повідомляє, що бачив «в избушке Шевченка № запрещенной газеты «Громадська Думка», каковой никто из посетителей не разрешается разорвать». Так би й казав чорносотенник просто, що хоче «донос» написати, а то ще говорить про «поклонение праху»! Гр. Сьогобочній [7].

16 жовтня в містечку Лебедеві Виленського повіту чотири злочинці увійшли о 10 годині вечора в помешкання єврея Цукермана і, погрожуючи браунінгами, стали вимагати 1000 карбованців на революційні завдання. Цукерман одмігся дати гроші. Тоді злочинці на смерть поранили в голову духовного рабина Митовського, який був тоді в гостях у Цукермана, прострелили руку синові рабина і зникли [8].

У Катеринославі, як і скрізь тепер по Російській державі, виявляють себе «истинно-русские» люди. Місцевий «союз русскаго народа» розпочав широку агітацію, робить часто свої зібрання, про які скрізь наліплює друковані оголошення, і розповсюджує чорносотенну літературу. Про що балакають на цих зібраннях, це стороннім людям застається невідомим. На 8 жовтня «союз» сподівався бачити у

Катеринославі своїх проводирів – дубровина та архимандрита Арсенія. Прибув тіко останній, Дубровин чогось не явився. Зібрання відбувалося у так званому Потьомкінському дворці. Пускали по білетах і публіки, кажуть, було багато. Виступали в промовах сам отець Арсеній та якийсь студент (ніби то Київського університету). Арсеній казав дуже багато і торкався усяких річей. Перш усього розповів він про те, як кидав жеребок чи засновати «союз русскаго народа». Випало, розуміється, що треба заснувати. Далі він перейшов, як і слід сподіватися, на євреїв. Євреї – це страшений наш ворог – казав він, вони тут чужинці, а справжні хазяїни це «истинно русские» люди. Пішли в діло й історія; покликуючись на Біблію, доводив промовець, що євреї існували тільки до патріарха Іакова, а після нього пішли вже «жиди»... Багато казав він усякої нісенітници [8].

В партію «мирнообновленцев» в грудні в Одесі увійшло кілька уповноважених од єврейських синагог. Голова партії Брайкевич вимагав, щоб вони висловилися проти «союза єврейскаго равноправия», який заявив, що єврейство не спочуває партії «мирнообновленцев». Ще Брайкевич вимагав, щоб євреї висловилися проти «конституційних-демократів». Але уповноважені од синагог не хотіли нічого того робити, кажучи, що їх не уповноважено говорити за все єврейство. Тоді Брайкевич заявив: «В такому разі ждїть погромів» [9].

В Одесі в грудні «союзники» все ж нападають на людей на улицах і б'ють. Одного єврея притягли в чайну і три години мучили. А то в трактирі побили кількох євреїв. Люди бояться ходити ввечері по вулицях [9].

16 грудня чорносотенна газета «Русская Речь», що видається в Одесі, хотіла допомогти Крушеванові. Його суд оштрахував на 200 карбованців за статтю в «Друге» «Бойкот євреїв». Так от «Русская Речь» і оповістила, що збирає ці 200 рублів, щоб заплатити штраф за Крушевана. За два тижні зібрано 19 рублів [9].

1. 1.3'їзди євреїв

20 лютого 1906 року відбудеться в Петербурзі всеросійський з'їзд «союза равноправія євреїв», що міркуватиме про участь євреїв в державній думі [5].

На з'їзді «союза для достижения равноправия еврейского народа в России» (спілки для здобуття рівноправності російських євреїв) зроблено такі постанови в справі відносин до виборів у думу до роботи в самій думі, до других партій до виборних, тощо: 1) З'їзд визнав національним обов'язком щоб оборонити російських євреїв, – брати участь у виборах до державної думи; 2) не обмежуючись участю в виборах, євреї повинні через своїх заступників і в тій самій думі обстоювати за свої громадянські, політичні та національні права; 3) Задля того, щоб добре йшла виборча справа, можна вступати в коаліції (зв'язок) з партіями, що визнають потрібним, щоб заведено рівноправність євреїв і взагалі перетворено державний лад на демократичних підставах із вселюдним, рівним, безпосереднім і таємним голосуванням; 3) В державній думі заступники єврейського люду повинні з'єднатися в окрему національну групу, та не вступати в національні групи не єврейські; 4) В заступники єврейського люду треба вибирати лише людей, що обіцяють: а) керуватися в своїй діяльності в державній думі програмою та постановами спілки рівноправності, б) обстоювати рішення єврейського питання в зв'язку з основними законами конституції й законами про найголовніші громадянські права. в) коли вибирається кандидат не єврей, то він повинен обіцяти, що завсігди буде обстоювати в думі громадянські, політичні та національні права євреїв. З'їзд спілки закритися 13 лютого в 3 години в ночі [10].

З'їзд спілки рівноправності російських євреїв відбувся 11 – 13 лютого 1906 року. Ця спілка, що заснувалася тільки недавно, в короткий час зросла в досить численну і сильну своїм впливом на єврейські маси в Росії організацію. Тим то постанови з'їзду спілки про її відносини до виборів, до державної думи та до праці в ній заступників єврейського народу варті немалої уваги. Ці постанови вказують на те,

як надалі поводитимуться в політичних та громадянських справах цілої людності, пригнобленої і змученої, але сильною своєю вдачею, своїми духовними силами.

З'їзд не вважаючи на важкі умовини, в яких мусить провадитись передвиборча агітація, визнає за потрібне брати найважливішу участь у виборах. От як списано в резолюції про причини, що примушують його зробити таку постанову: «Нечуване свавільство, що панує в цей час у Росії, і більш важке, ніж коли, становище російського єврейства, потреба політичного протесту й діяльної оборони своїх стоптаних прав, – от джерело тієї опозиційної енергії, що повинна проявитися в формі планомірної політичної боротьби на ґрунті дуже недоладних, що вимагають ще корінної переробки інституцій народних заступників.

Участь у виборах всіх інших національних груп, а також реакційних партій, примушує євреїв, з одного боку, стояти на сторожі своїх громадянських та національних інтересів і пильнувати того, щоб вони не залишилися без оборони в державній думі, а з другого боку, – зміцнити собою прогресивну частину членів думи. Разом винні обмежуватись участю у виборах, а мусять брати участь і в державній думі, обстоюючи як за загально-конституційний лад, так і за свої громадянські, політичні та національні права».

Постановивши брати участь у виборах до думи та в праці в самій думі. з'їзд намагається 1) «впорядкувати опозицію, зробивши її придатною до планомірної парламентської боротьби через заступничі інституції, 2) не лишитися поза межами цієї боротьби під той час, коли в думу увійдуть заступники інших національностей і реакційних партій. Бажання це, з якого боку не поглянути, цілком справедливе, але-ж мимохіть виникає думка: чи зможе спілка досягти своєї мети при сучасних обставинах виборчої боротьби? А де-ж вона сама в початку своєї резолюції зазначає безнадійне становище передвиборчої агітації. От що сказано в цьому вступі; «військовий стан, надзвичайна та побільшена охорона, безліч трусів, арештів та засланив, нечувана жорстокість, погроми, що вже зчинилися, та погроми, якими ще загрожують євреям улюблені урядом реакційні елементи людності, – все це, мимо

великих хиб самого закону про вибори, перешкоджає справному провадженню виборів та повному вияву в них народної волі». Такі важкі умовини передвиборчої агітації ще тяжчі для єврейського народу, бо йому приходится терпіти утиск не тільки од уряду – од цього не вільні навіть помірковані партії, як партія «народної свободи», чи конституційно-демократична, – але й од деякої частини самого громадянства та часом темних неосвічених мас. І однак, вони не спинили заміру з'їзду взяти участь в передвиборній роботі. Цей замір не приведе до більш-менш реальних наслідків і матиме, як і взагалі ці перші вибори, лише вагу, як спосіб ці перші вибори, лише вагу, як спосіб до політичного виховання мас.

Правда, єврейські маси зорганізовані може й ліпше від мас інших національностей, однак і вони, як і всі інші нації Росії, потребують ще виховання чисто політичного. Для євреїв, це потрібно, навіть, ще більш, ніж для багатьох інших національностей, бо їм доведеться вести боротьбу тяжчу, од тих інших національностей: їм доведеться, – здобувати собі самих найпростіших людських прав, давно вже визнаних за іншими національностями, прав рівного з усіма громадянина вільного жити, вчитись, працювати, вибирати професію без усяких обмежень границею посілості, «чертою оседлости», «процентними нормами» тощо.. В цій боротьбі їм доведеться раз-у-раз натикатись на стародавні забобони, релігійний фанатизм, націоналістичне ворогування проти них тих верств громадянства, що під впливом недолюдських поглядів ставитимуть перешкоди на їх шляху до кращої долі, – їм прийдеться, таким робом воювати на два фронти: проти частини суспільства. З'їзд спілки і зрозумів це добре, і покликаючи єврейський народ до участі у виборах з дуже невеликою надією на успіх, він досконально визначив чим саме повинен керуватися народ. вибираючи своїх заступників. визначив також і ті найближчі завдання, виконання яких повинні ці заступники досягати. З'їзд постановив що заступник од євреїв мусить бути єврей.

Напрямок заступника повинен бути демократичний. Головним завданням, до виконання якого повинні прямувати єврейські заступники, з'їзд визнав видання

закону про рівноправність євреїв і заведення його до основних законів конституції. Нарешті, головним способом для досягнення цієї мети з'їзд визнав з'єднання єврейських заступників в державній думі в окреме національне коло, одмежене од інших національних гуртків.

Таку програму діяльності єврейського народу що до виборів та до роботи в державній думі уложив з'їзд спілки єврейської рівноправності. Інші скажуть може, що од неї занадто тхне духом націоналізму, мало не шовінізму, зайвого піклування про свої особисті, чисто єврейські інтереси. На це треба відповісти, що з'їзд зовсім не обмежує діяльності єврейських заступників в думі інтересами лиш єврейської людності: навпаки, він вважає за неодмінний обов'язок цих заступників – домагатися, «в сфері загально-політичних інтересів, заведення демократичного ладу на підставах вселюдного, рівного безпосереднього таємного виборчого права». Що ж до націоналізму, якого з першого погляду і справді чимало є в програмі спілки, то він очевидно викликаний був згаданим вже важким становищем єврейського народу – і потребою змагатися не тільки з старим політичним ладом, але і з призирством, ненавистю, погінками опанованих забобонами верств суспільства. Такий націоналізм – не ганебний, то – не підстава до безтямного, безглузлого ворогування до людей іншої породи, а спосіб взяти серед людей іншої нації в історії належне місце. Такого націоналізму нічого лякатись. Такий націоналізм напевне буде в програмах заступників й інших націй, яким доведеться змагатися за національні права, за права на політичне і культурне самоврядування. До таких націй в Росії належить і наша, українська нація і заступниками її в будущій державній думі треба про це пам'ятати [11].

Центральний комітет товариства до досягнення євреям рівноправності постановив скликати на 24 квітня 1906 року з'їзд делегатів від провінціальних відділів товариства, щоб вони виробили наказ послам думи з євреїв [12].

В Петербурзі 23 та 24 квітня має відбутися третій з'їзд делегатів од спілки єврейської рівноправності. На з'їзді будуть міркувати про програму спілки [13].

1.2. Євреї і вибори

Наприклад, виборча кампанія з виборів до 2-ї Державної думи проходила в складних умовах. Уряд і чорносотенці тиснули на єврейських виборців, діючи різноманітними методами: відбувалися часті побиття євреїв (Одеса, Кишинів, Лубни, Черкаси, Гомель); їх залякували офіційні представники влади (наприклад, в Смоленську пристав попереджав, що ті євреї, які візьмуть участь у виборах, будуть вислані з міста). У багатьох населених пунктах виборчі комісії, що склалися з чорносотенців, викреслювали зі списків виборців-євреїв, число яких і без того було скорочено відповідно до так званими сенатськими роз'ясненнями, зменшити число виборців серед робітників, дрібної буржуазії, представників інтелігенції. Особливо великими були скорочення серед виборців-євреїв в смузі осілости [14].

В березні у виборні від з'їздів виборців – городян вибрано: у Проскурові – вибрано 2 сахарозаводчиків і одного доктора – усі троє євреї.

З'їзди виборців городян вибрали: в Могильові – 12 євреїв, з них 2 безпартійних, 5 поміркованих. 3 конституційних-демократів і 2 соціал-демократів. В Вінниці – 4 євреїв і 2 християн, – усі вони конститинтуціалісти-демократи; В Ольгополі вибрано – 3 докторів євреїв; в Одоеві – городського старосту; в Шавлях – 2 євреїв – поступовців.

З'їзди земельних власників обрали: в Ріжиці від города вибрано казенного рабина поміркованого ліберала; він скінчив середню школу.

На городських з'їздах обрано: в Шавлях 2 євреїв (адвоката і купця); в Вилькомирі – доктора єврея. В Тираспольському повіті – 177 німців, 15 православних і 5 євреїв [15].

Тоді ж була «велика ласка євреям». Партія правого порядку в Полтаві запрошувала місцевих євреїв записатися до неї в члени, та євреї туди записатися не схотіли. Окрім того євреїв купців просять, щоб вони друкували свої оповістки про

торгівлю в «Русской Правде» (це газета партії правого порядку). Та євреї і того не роблять [16].

14-го березня. Скрізь тепер ідуть вибори у Державну Думу. Це діло зовсім нове, люди ще не звикли до його, де-хто й не може до-ладу розібратись у таких «крутих» словах, що вживаються у розмовах про вибори. Тож вважаємо, що конче треба допомогти нашим людям розібрати гарненько ці справи, зрозуміти ті нові, незвичайні слова, а найпаче добре, ясно розібрати і розміркувати, що воно за партії, чого кожна з їх хоче, яка партія для нашого народу добра, а яка ні.

Не давно партія «Народної Свободи» у Києві вийшла «у блок» з кількома партіями: українською демократично-радикальною, польською конституційно-демократичною та народовою та єврейською безпартійною спілкою.

«Блок» – значить: тимчасова, дочасна згода чи умова між партіями для якого-небудь спільного діла.

Коли-б це розказати по простому, то воно виходить так, як наприклад: скільки хазяїв-господарів спрягаються до одного плуга чи під одну вагу, або до машини якої; вкупі, гуртом зроблять те діло, виоруть, скільки кому припадає чи вимолотять машиною кожному на його пай, тай потім вже розходяться і кожний собі робить окремо.

Згадані вище партії зробили тепер блок для того, щоб легше було спільними, з'єднаними силами вибрати в думу таких людей, які будуть обстоювати бажання тих партій і проводити ті закони, які вважають кращими з'єднані партії.

Входити у блок, у спілку, можуть тільки такі партії, що схожі між собою і мають багато однакових бажань.

Партій тепер дуже багато. Є партії політичні: 1) Поступові, які хочуть, щоб теперішній лад перемінився на лучший: щоб усі люди були рівні, щоб і суд, і закони були одні для всіх, щоб була свобода вірі, слову, зібранням, спілкам, щоб у державну Думу виборні вибирались вселюдними, прямими, рівними, таємними голосами, селянам-хліборобам щоб було досить землі, а робітниками щоб були

добрі права і закони, щоб забезпечували-б їх на старість; на випадок хвороби чи каліцтва. До таких партій належить і конституційно-демократична. 2) Консервативні – себ-то такі, що не хочуть ніяких перемін державного ладу; нехай. мовляли, буде так, як досі було. 3) Реакційні партії – такі, що хочуть ще гірший лад завести, ніж тепер є: не хочуть вони ні людських прав для народу, ні свобод ніяких, а стоять за насильство і безправіє. Де-які з них, «чорносотенці» – просто таки намовляють, цькують темний народ та босячню на погроми та душогубство: бити жидів, поляків, студентів та інтелігентів. До таких належить «Русское Собрание» та інші.

Опріче партій політичних, є ще партії національні – себ-то такі, що обстоюють за права окремих народів, які складають із себе Російську державу, наприклад: українська. польська. литовська, єврейська, фінська, латишська, естонська. вірменська, грузинська та інші. Поступові національні партії, окрім людських прав і свобод, яких домагаються російські поступові партії, домагаються ще національних прав для своїх народів: щоб рідна мова кожного народу була вільна і повноправна – щоб нею і у школах вчили. і в суді судили, і у церкві службу Божу правили, а над-то: щоб кожний народ своїми національними, краєвими, сказав-би хатніми, справами порядкував через своїх виборних людей у краєвому сеймі, чи то краєвій раді, такий лад зветься: краєва авторномія.

Оце-ж тепер ідуть вибори до державної думи, яка ніби-то має переглядати всі нові закони, що їх вироблятимуть міністри. Старих законів вона переробляти не буде. Звичайне діло: яка буде дума, такі будуть і ті закони, що вона їх розгляне та ухвалить.

То-ж кожна партія тепер старається як найбільше виборців на свою сторону перетягнути, щоб її верх буде у думі. Це називається передвиборча боротьба або агітація. І умовляються тепер партії – поступові з поступовими, реакційні з реакційними – робить діло гуртом, помагають одна одній, спрягаються, роблять «блок».

На Україні живуть різні народи: українці, руські, поляки, євреї. З них російська народність не має потреби обстоювати, обороняти свої національні права, бо вона тут панує, вона повноправна і ніхто її не гнобить, не тисне. А українська, польська та єврейська – досі безправні: українською мовою не можна в школах вчити, у судах судити, у церквах службу правити. До не давно не можна було газет видавати і добрі наукові книжки для народу друкувати, польська мова хоч і вільніша, так полякам не скрізь можна було на державній службі служити і землю купувати; а що вже євреям – то ніяких людських прав вони не мали: навіть жити, де хто хотів, вони не мають права, а ще до того реакціонери та чорносотенці раз-у-раз намовляли темний народ на погроми та насильства над жидами.

Національні партії можуть входити у згоду тільки з такими політичними партіями, які признають права на свободу за всяким народом. за кожною нацією. А такі партії суть поступові (прогресивні). Із поступових партій тепер у виборах приймає участь конституційно-демократична. Вона досить прихильна до національних бажань недержавних народностей і згодилась вести «агітацію» і за прогресивних представників інших націй.

Оце-ж і зробився «блок» у Києві між партіями національно-поступовими та «народної Свободи». Хоч і не зовсім однакові у тих партій бажання і змагання, але близькі, подібні, принаймі не суперечні, не ворожі.

Партія «Народної Свободи» каже. що вона буде обстоювати, за народну мову у школах, у суді, за автономію Польщі та Фінляндії, а для інших країв за широке «областное самоуправление», що ж до автономії України вона відноситься до цього байдуже, ні помагати, ні шкодити українцям вона в цій справі не буде. Поступові поляки (не такі як ті, що тиснуть і гноблять українців у Холмщині та Галичині) та євреї теж допоможуть нам обстоювати наші національні права і свободи, крім автономії, до якої їм, як і «Народній Свободі», байдуже.

Ото-ж українці у тій предвиборчій справі опинились у такій рахубі: реакційні партії і чорносотенці хочуть не дати нікому добрих прав і свобод, усіх хочуть

тиснути і гнобити, а неруських людей (українців, поляків, євреїв) найбільше. З такими партіями годі змовлятися, бо це вороги. «Народна Свобода», поступові поляки і євреї у нашій національній справі хоч і не цілком та визнають наші права.

Та... нігде гріха діти: знайшлися і серед наших такі «українофіли», що... не хочуть української автономії, зрікаються її: не ймуть віри своєму народові, що він сам зможе порядкувати своїми хатніми справами.

Таким чином українцям випадало: або лишиться зі своєю національною справою самотніми, серед ворожих, реакційних партій, або вийти в дочасну згоду хоч не з своїми та з прихильними нам; робить у купі з ними, щоб як найлуччі люди пішли виборними у державну думу, щоб установили там свободу, щоб таким робом і українцям, як і всім народам, розв'язались руки для мирної законної боротьби за свої людські і національні права [17].

У Варшава 2 січня по городу порозліплювано оголошення про вибори. Передвиборчий рух жвавішає. Євреї прилучаються до виборів. Робітники, не зважаючи на агітаторів, являються в виборчі бюро [18].

В Плоцьку 2 січня утворились дві спілки (союзи) для передвиборчої організації – польська й єврейська; остання має мало надії провести своїх кандидатів в Державну думу. Польська спілка ставить кандидатами поміщиків Бояновського і Хелковського [19].

Передвиборчі роботи в січні в Петрокові йдуть прискорено; на цих днях сподіваються оголошення списків; примітно – що жителі – особливо робітники та євреї виборами цікавляться [20].

В Білостоці 2 березня на людних передвиборчих зборах більшість людей належала до конституційно-католицької партії. Председатель райв зробити пробні вибори, але на це не згодились. Збори спілки рівноправності євреїв зірвано (це б то – не дали людям радитись, примусили їх розійтись) [21].

В той же день в Корсуні повіт поділено для виборів на три частини. Євреї і поляки готові до виборів. Усі городські кандидати – євреї. Руські відносяться байдуже.

Додаткових списків не роблено, передвиборчих зборів не було. Відозв про значення виборів меж людьми не ширено [21].

В Кобрині 10 березня у виборці вибрано городського рабина [22].

В Мінську 7 березня збори євреїв виборців постановили усіма способами переконати євреїв, що треба неодмінно брати участь в виборах. Постановлено вибирати тільки євреїв і ужити усіх засобів, навіть з'єднатись з іншими партіями, щоб одне місце в думі досталось євреєві. Коли-б це було неможливо – голосувати за члена конституційно-демократичної партії [23].

На з'їзд виборців городян в Єлисаветі 12 березня євреї постановили голосувати за виборців з партії народної свободи [17].

В Єлисаветі тоді ж єврейська громада прохала міністра внутрішніх справ, щоб він дозволив з'їзд виборців городян, призначений на 4 квітня, призначити на інший день, бо з'їзд припадає на останній день єврейської паски, коли євреям не можна по закону їздити і писати, от же вони не можуть бути на з'їзді [17].

В цей же час в Харкові євреї на своєму передвиборчому зібранні постановили приєднатися до партії «Народной Свободы», яка своїми кандидатами на виборці назначила професорів: Гіршмана та Гредескула і члена окружного суда Миклашевського [17].

15 березня в газеті «Громадська Думка» було опублікованосписок кандидатів на виборні від міста Києва, яких пропонує обрати партія «Народної Свободи» по згоді з українською радикально-демократичною партією, польською конституційно-демократичною і польською народовою партіями, зі спілкою для здобуття рівноправності євреям і з безпартійною єврейською спілкою.

Бульварний участок: 1 – 6; Дворцовий участок: 7 – 12; Лук'янівський участок: 13 – 24; Либедський участок: 25 – 39; Печерський участок: 40 – 44; Плоський участок: 45 – 55; Подільський участок: 56 – 64; Старокиївський участок: 65 – 78 [24].

Чорна сотня ні на мить не припиняла свою діяльність. Євреї в Полтаві страшно налякані, бо чорносотенці випустили прокламацію про те, що коли в державну думу виберуть В.Короленка, то чорна сотня зробить погром [25].

В Одесі 22 березня передвиборчий єврейський комітет постановив поєднатись з конституційними – демократами [26].

В цей час на тім боці Дніпра від Херсона, в Олешках, на городському з'їзді на виборні вибрано прихильників партії народної свободи, за яких подавали свої голоси й євреї – члени спілки єврейської рівноправності [26].

На Київщині на з'їзді виборців-городян обібрано в Сквирі – городського доктора і купця, (усі євреї) [27].

В Гродно на з'їзді земельних власників вибрано: 42 католики, 31 православного і 29 євреїв. По національностях вибрані поділяються так: 29 поляків, 30 москалів, 3 литвини, 11 українців і 25 євреїв [28].

В Смілій городським з'їздом 14 квітня вибрано у нас виборними два євреї Гершель Фельдштейн і Давид Прилуцький. За першого подано 1217 голосів (з 2059), а за другого 1203. Вирахувано, що євреїв голосувало без малого 1200 чоловік, – виходить, що за виборних подали свій голос не тільки євреї. Всього виборців мало бути 3500, а явилось 2059, Євреїв явилось на вибори більше 80 процентів наших же менш 50 процентів. Змовившись заздалегідь, євреї всі як один подали свої голоси за намічених двох кандидатів, голоси ж руських виборців розбились більш як на 50 кандидатів. Коли б зійшлись не євреї і подали свої голоси тільки за двох виборців то вони напевно мали б рішучу перевагу і було б вибрано їх кандидатів.

Найбільш після вибраних голосів мали: Харченко 336, Хідченко 335, доктор Белевський 212, лісничий Фатинський 131 і так далі. Все це люди прогресивного напрямку. «Правопорядчики» ж (граф Лев Бобринський, Олексій Бобринський, директор заводу Калинин, управляючий головною конторою графів Бобринських, Стефанович і інші) здобули по 1 – 2 голоси. Порожніх карток вкинуто в урни більш 30.

З доставкою виборчих карток вийшла велика плутанина: не мало було випадків, щоб картки доставлялись тим, кого давно вже нема на світі, натомісць де-якого з живих, хоч вони й мають ценз, позбавлено виборчого права. Скарги нічого не поробили. Прізвища й імена теж часто-густо попереплутувано. Взагалі, ще не одну моргулю ми наб'єм на лобі, поки такі станем на ноги.

Євреї далеко попередили нас і через те виграли справу. Дехто з забалотированих «правопорядчиків» після виборів почав ремствувати на євреїв і докорять їм, що вони «забуваються» невдячні й таке інше. Їм і в голову не спадає, що винуваті не євреї, а їх власна недбалість. Більш всього їх образило те, що євреї не пристали до «блока», про який з ними підняли балачку за 12 годин до виборів, себ-то, як у євреїв усе було вже зроблено. Не пристали євреї до угоди не тільки через те, що було вже пізно, але й через те, що на виборні з їх боку ставили не того кандидата, якого вони обібрали, а казенного рабина. Граф Андрій Бобринський, якого хотіла провести руська партія, в Смілі – популярна людина, і коли б його кандидатуру було поставлено заздалегідь, то євреї охоче підтримали б його.

Не їх у тім вина, що ми так довго спали. Так чи інакше, а на цих виборах виявилось, що громадське життя в нас шкутильгає «на всі чотирі» [29].

В Одесі 9 квітня відбулись вибори 80 виборних, які мають обібрати 17 квітня посла до державної думи.

Ще довго до 9 квітня поступові й реакційні партії почали єднатися, аби провести у виборні своїх кандидатів. Українська демократично-радикальна партія увійшла в згоду з партією народної свободи, до якої пристали також поляки і євреї. Були оголошені 80 спільних кандидатів у виборні, які мали назвисько кандидатів від партії народної свободи.

За кілька день до виборів сполучений єврейський комітет, розірвавши згоду випустив свої власні списки кандидатів, але згодом схаменувся і одмовився від них, боючись, що розіб'ються голоси і цим скористується правовий порядок. Партія правового порядку притягла до себе всі темні сили і повела свою чорносотенну

агітацію, користуючись усіма засобами і способами. Рідко де її оратори виступали прилюдно на передвиборчих зібраннях, про те по всіх вулицях і провулках кричали. що народна свобода – це сама брехня, що вона продає Росію, вона вже її ділить на часті, усім для автономії і таке інше.

Квітня 9-го з 9 годин ранку до 9 вечора виборці по участках, яких у нас 8, простували кожен до свого пункту. Такі пункти були в управах: міській, земській, міщанській, у школах, у великих залах і таке інше. Усіх виборців в Одесі 51 тисяч, а участь брало коло 27 тисяч, то єсть більш 50 %. Коло кожного пункту увесь день стояв великий натовп народу, не дивлячись на те, що перепадав дощик. Агітатори різних партій виголошували свою програму і пропонували давати голоси за їхніх кандидатів. Правопорядчики не раз вихоплювали у простих людей списки з кандидатами партії народної свободи, рвали їх прилюдно і всовували свої.

Боротьба провадилась тільки між двома партіямиб народної свободи та правовим порядком, між світом і темрявою, правдою і кривдою. Усі інші партії погубилися. Завдяки воєнному станові передвиборча агітація почалась усього за 3 тижні, а окрім того так звані «крайні ліві» партії цілком не могли приймати в ній участі. Через це немало прийшло народу, що не знали, за яку партію їм подати голос. З одного боку «народна свобода», але між її кандидатами чимало євреїв, з другого боку кандидати «истинно-русские люди», правда з них 70 – 80 процентів великоросів. На вулицях стало зразу «два порядку» – правий і лівий. Правий порядок – підрядчики, торговці, прикащики і таке інше – агітував проти євреїв і обзивав «лівий порядок» жидівським. Це найбільш впливало на православні темні маси, а коли між ними з'являвся поступовий оратор і поясняв, що таке народна свобода, зараз правий порядок кликав поліцая.

– Ми рускіє люди, Россія для руских, а ваша партия жидовская...

– А ви з якої губернії?

– Ми с Калужской...

– Ну, а тут земля українська!

– Что он говорит! Слышите, что он говорит?

– Коли селянин хоче забрати свою землю у пана; кажу: свою землю у пана...

– Что он говорит! Слышите, что он говорит? Полицейский! Вы слышите, что он говорит?

Поліцай втискається між обома, розпихає:

– Я правий і лівий. Розійдіться – ви направо, а ви – наліво...

Юрба розходиться і знову збирається, і знову чути:

– Вам не треба значить народної свободи?

– Ви продали жидам Росію...

Перед уступом до виборчих урн великий натовп народу. Кожен виборець має ждати черги, бо треба, щоб комісія перевірила його право на голосування і помітила його в списках. Не мало було й таких, що пішли з виборів, не діждавшись своєї черги. Євреїв було багато, але не стільки, як сподівалися. Це пояснюється тим, що вони просто боялися, бо за скільки днів до виборів чорносотенці пустили поголоску, що, коли євреї вийдуть з своїх домів і будуть на виборах, то вони зроблять погром. Може цьому сприяло також і те, що були спершу єврейські списки, а потім їх знищено, може сприяла і відома телеграма з Берліна Петербурзького Телеграфного Агенства про те, що «конституційно-демократична партія боїться з тактичних причин відразу піднімати в думі єврейську справу». З передмість (Дальницький учасок) було всього 12 євреїв на виборах.

Не мало ходило по руках і приватних списків з кандидатами, яких лічили партії «фальшивими» і перестерегали від них виборців.

Не дивлячись на всі лихі обставини, при яких відбувались вибори, на мляву агітацію в часи виборів завдяки воєнному станові, Одеса довела яскраво, де лежать її надії, на якому боці всі її симпатії тим, що з 80 кандидатів партії народної свободи пройшло 79 чоловік. Одного кандидата партія потеряла через свою тактичну помилку: по Дальницькому учаску, що складається з міщан хліборобів поставила

кандидатуру нікому невідомого доктора Ауслендера, а через це пройшов тут професор Клименко, блоксист правих партій.

З 27 тисяч голосів партія народної свободи дістала 20 тисяч, то єсть 75 процентів, і тільки 7 тисяч випало на долю всіх правих партій.

З української радикальної партії, що увійшла в згоду з партією народної свободи, пройшли оці 7 кандидатів: Сигаревич, Шульга, Білинський, Біловодський, Руденко, Климович і Липа. 17 квітня виборці мають зібратися і з поміж себе обібрати до державної думи одного посла.

Уже йдуть передвиборні зібрання і прикладна балотировка і та честь випадає на долю молодого і популярного в нас громадського діяча професора Щепкіна, внука відомого нам артиста кріпака Щепкіна, для якого, здається Котляревський і написав свою «Наталку-Полтавку» [29].

В Харкові 6 квітня – день обрання виборних.

Як тепер відомо, харківці виявили себе досить байдужими до свого права вибирати: з 25 тисяч, заведених у списки, подало голоси тільки 7 з чимсь тисяч, цеб-то менш навіть третини, на те є багато причин, головніша-ж – то військовий стан, що заведено у Харкові ще з початку жовтня.

Поміж натовпом є чимало простих жінок, що цікавляться спірками й собі просять книжок та часописів народної свободи, є багато євреїв. Вони, що завжди бу ховаються від натовпу, тепер не тільки похожають зовсім сміливо, а часом і завзято сперечаються з «истинно-рускими» людьми [29].

В усіх округах Варшави в середині квітня вибрано 60 християн з яких більшість належить до партії народно-демократичної, і 20 євреїв [29].

18 квітня членом Державної думи вибрано у Вільні вибрано сіоніста Левина [].

Таким чином, ми бачимо, що євреї прийняли надзвичайно активну участь у виборах до I Державної Думи Росії.

Все населення цікавило питання: «Кого обрано?» «Торгово-Промышленная Газета» полічила, що вибрано: селян – 1165, священників – 152, ксьондзів – 122,

дворян – 165, купців – 63, міщан – 87, чиновників – 18, сільського начальства (старшин, старост, писарів тощо) 190, адвокатів 9, євреїв 11 [16].

Депутати-євреї думають скласти з себе в думі окрему національну групу [31].

Реакція чорноостенців на вибори в Думу, на успіхи євреїв була дуже негативною.

В квітні подільські чорносотенці почуваючи, що приходить край їх «роботі» схотіли ще хоч раз зробити собі криваве свято. Понаписували вони прокламації московською і українською мовою, закликаючи людей збиратися 26 квітня біля тюрми (в Кам'янці), а звідти йти в город і бити євреїв. Але думаємо, що не пощастило їм задовольнити свою душу, бо дуже незручний час за для того вибрали [31].

Депутатів-євреїв в думі є 12 чоловіка. 9 з них постановили прилучитися до партії народної свободи, зберегти однак право незалежно од неї обстоювати свої думки про окремі єврейські потреби, як парламентський відділ спілки єврейської рівноправності; таким парламентським відділом спілки рівноправності ця група стане вже аж після з'їзду всієї спілки. Видатний присяжний повірений єврей Винавер поки ще не записався в цю групу [32].

Отже, за результатами виборів 1906 року, в Думі була єврейська партія. 4-го травня в помешканні вільного економічного товариства відбулося зібрання петербурзьких сіоністів.

Зібрання прийняло такі постанови. 1) Беручи на увагу, що російські євреї належать до окремої народності; 2) що єврейська нація має свої окремі економічні, політичні й культурні потреби; 3) що завдання євреїв, які виходять з цих потреб можуть бути добре розв'язані тільки тоді, коли в обороні їх виступлять в державній думі представники єврейського народу і будуть там поводити себе згідно з честю й гідністю єврейського народу, – загальні збори петербурзьких євреїв сіоністів вимагають, щоб депутати євреї склали зараз же в думі окрему групу, з'єднану внутрішньою дисципліною, ця група повинна виступати як один чоловік по всім питанням, що торкаються виключно євреїв [33].

У Варшаві помірковані євреї виборщики, переважно ті, що належать до сіоністів-консерваторів, мають з'єднатися на виборах з польським поступовим блоком [34].

Варшавська революційна фракція «Пепес» оповістила, що полковника Обручева вбито 21 грудня в Луковці з присуду цієї фракції за те, що він брав участь в Білостоцькому погромі за те, що катував робітників у Лодзі [34].

На початку січня 1907 року була надзвичайна активність в партіях.

В Ростові-на-Дону партія «народной свободи», «социал-демократическая» та «союз полноправия евреев» погодились між собою на час виборів до Державної Думи [34].

Поступові місцеві партії ніяк не прийдуть до згоди що до виборів. Соціал-демократичний блок вимагає для своїх кандидатів двох міст по городу а конституційні-демократи дають тільки одно. Виникають непорозуміння і в самому соціал-демократичному блокові між російськими і українськими соціал-демократами. Можливо, що останні будуть іти під час виборів разом з паолей-сіоністами [35].

«Кадети» і «ліві» партії в Одесі увійшли в блок з єврейськими поступовими гуртами [35].

В Полтаві відбулось засідання комісій від кадетської й української партій, а також спілки рівноправності євреїв. Розглядалась виключно справа блоків цих партій перед виборами до Думи. Після довгої дискусії було прийнято резолюцію [36].

Містечко Городище (Київська губернія). Наше містечко належить до смілянського виборчого участку і на кілька тисяч людності має тільки 463 виборців, з яких три четвертини євреї. Дуже погано, що м. Городище не має свого виборчого участку через те, що певне не всі виборці матимуть змогу їхати до Смілої подавати свої голоси, а городищани неодмінно хочуть провести свого кандидата в число тих з виборних, що будуть обрані від смілянського участку [36].

«Век» подає нові подробиці про передвиборчий блок у Полтаві. Виявилось, що дві соціал-демократичні організації – «іскровці» й «бундовці» вели переговори без уповноважених українських с.-д. і сіоністів-соціалістів. Останні поазали себе більш охочими до уступок. На сполученому зібранні українців, кадетів і євреїв постановлено, що с.-д. не дістануть у Полтаві виборця. Їм обіцяють щонайменше одно місце в Думі. На ці умови пристають українські с.-д. і сіоністи-соціалісти. Іскровцям і бундовцям одводиться також одно місце в Думі, коли тільки вони будуть підтримувати кандидатів блока [37].

До виборів у Кременчуці. Відбувся блок лівих партій з к.-д. і «повнопрацями». Кандидатів поділено так: 1 місце с.-д., 2 бундовцям, 3 к.-д і 2 «повнопрацям» [37].

Одеса. Виборчий комітет єврейських поступових виборців увійшов в згоду з к.-д. передвиборча анкета дала більшість за кандидата к.-д. [37].

У Мінську «октябристи» сполучились на виборах з «союзом руссаго народа». Єврейський виборчий комітет не пристав до згоди з поміщиками-виборщиками, бо вони повстають проти примусового відбирання землі, яке визнають за потрібне євреї-виборщики [37].

Проходили вибори і в Австро-Угорщині.

Черновицькі газети повідомляють, що на виборах до парламенту ставлять свою кандидатуру 4 німецько-єврейські кандидати. 5 румунів і 5 українців (Микола Василько, Пігуляк, Семака, професор Смаль-Стоцький і доктор Гакман) [37].

Відбулось в Умані передвиборче зібрання виборців євреїв. Кандидатами у виборці обрали лікарів Автера, Белініса, присяжного повіреного Полевого та крамарів Фрейденберга й Фішмана [38].

В Полтаві в синагозі відбулось перше передвиборче зібрання євреїв-виборців. Увесь час біля будинку вартувала поліція. Помічник поліцмейстера записував імена ораторів і зміст промов, які дозволяють говорити тільки самим виборцям. Більшістю 240 голосів проти 45 у виборці намічено націоналіста, адвоката Лермана [39].

Петербурзький комітет єврейської партії сіоністів ухвалив, щоб партія підтримувала на виборах «трудовиків», бо, на думку комітету, національні вимагання «трудовиків» найкраще з усіх партій задовольняють потреби російських євреїв. Так саме комітет сіоністів умовляється на згоду на виборах і з «народно-соціалістической» партією, бо національна частина програми цієї партії досить добре задовольняє національні потреби євреїв [39].

В Кушині відбувся з'їзд уповноважених від євреїв містечок Кам'янецького повіту. У виборці намічено Альтмана й Лернера – поступовців [40].

Пирятин. Виборців до Думи в городі єсть: православних 1000 і євреїв 600. Євреї сподіваються провести торішніх кандидатів [40].

Центральний комітет партії «Бунд» цими днями склав ось які постанови: «В згоді з постановою загальної російської конференції можна подекуди входити в згоду з єврейськими виборчими комітетами; не можна приставати тільки до кадетів та до тих гуртів, які стоять правіше за кадетів. До своїх списків партії вільно вписувати і не соціал-демократів, але тоді тільки, як вони голосуватимуть за соціал-демократів та підлягатимуть усім вказівкам партії. Окрім цього центральний комітет «Бунда» ухвалив на найближчому соціалістичному конгресі в Штутгарті зробити звідомлення з того, як стоїть єврейський еміграційний рух у Росії [41].

У Верхньодніпровському повіті селяни ведуть переговори з єврейським виборчим бюро [42].

Біла Церква (Київської губернії). Цими днями в нас заснувався безпартійний виборчий комітет поступових виборців, який складається із 15 осіб – виключно християн. Історія цього комітету така. Щось за три тижні перед цим заснувався у Білій-Церкві безпартійний комітет виборців євреїв, який зразу після свого заснування скликав передвиборче зібрання. На цьому зібранні комітет (будем називати його єврейським) запропонував голосувати на виборах за слідуючих осіб: доктора Гальберштадта, добродія Турі, добродія Хаскеліса та доктора Ландера. Зібрання – між іншим, досить малолюдне – ухвалило цю пропозицію. В результаті,

Білоцерківські виборці-християне, які складають чималий відсоток, лишилися без представника, бо усі кандидати єврейського комітету – євреї. Проте, із цим якось можна було б погодитися, як би, принаймі, згадані кандидати стояли на висоті свого призначення. Але, на превеликий жаль, це не так. Добродії Гальберштадт та Турі, як громадські діячі, користуються сумною популярністю. Тому у деяких виборців-християн виникла думка закласти свій комітет та виставити своїх кандидатів, щоб не дати пройти у виборщики небажаним особам – з одного боку, так щоб не лишати християнську людність без представника – з другого. Але позаяк християн-виборців-меншість, то на проведення повного списку своїх кандидатів прогресивний комітет не міг сподіватись, і через це він рішив скористуватись тим, що із списку єврейського комітету виключено добродія Ландера (його на підставі «сенатського роз'яснення» позбавлено цензу). На його місце прогресивний комітет виставляє добродія Л. – відомого Білоцерківського громадського діяча, дуже популярного в масах. Можна бути певними, що кандидатура добродія Л. буде підтримана усіма свідомими виборцями. 12-го відбулися вибори уповноважених від Білоцерківської волості та від робітників заводу Менцеля. Від волості вибрано селян Григора та Єрмоленка – людей із більш-менш неясною політичною фізіономією; від робітників заводу Менцеля вибрано безпартійного робітника-поступовця [43].

З Лодзі: євреї постановили не вибирати сіоністів [43].

Центральний комітет організації сіоністів у Росії на останніх зборах зняв питання про звістку, яку варшавська територіалістична газета подала з «Tageblat» під заголовком «Народный скандал». В цій статті подано звістку про розтрату народних грошей. Центральний комітет повідомив, що про звістку газети «Tageblat» він нічого не знає і центральний комітет повідомив у Лондоні директора єврейського колоніального банку про цю звістку. Директор має потягти до суду редакцію цієї газети за брехливі звістки про діяльність банку [44].

В Вінниці на виборах євреї й поступові християни виставляють кандидатами на виборців священника Вікула й Беренштейна; третім кандидатом християни виставляють Ружицького, євреї Оксенгорна [44].

44. Рада. – 1907. – № 18, 23 січня (января).

В Одесі 19 січня відбувся похорон вбитого дружинника Чернова, під час якого били на вулиці євреїв та учасників. Одною з жертв насильства «союзників» виявився англійський підданий. В справу втрутився консул. Для подачі заповоги потерпівшим викликано всі карети скорої заповоги. До одної тільки єврейської лікарні привезено сім поранених ножем. Увечері з'явилось повідомлення градоначальника Набокова, який наказує поліції вживати самих рішучих заходів, щоб спинити ті насильства і пригадує наказ генерал-губернатора про переслідування злочинців і віддання їх до суду. «Союзники» погромили ще кілька єврейських крамниць [44].

21 січня в Житомирі був трус в союзі рівноправства євреїв з приводу доносу на незаконне зібрання. Обшукували всіх, хто приходив за бюлетенями та списками.

Арештовано городського архітектора Лібровича, який розповсюджував польський список. Арештовано на вулиці лікаря Грінштейна, який дозволив собі зауважити членові союзу руського народу на некоректність підмінювання поступового списку. Арештовано уповноваженого від заводу Бравера Свентовського за ширення поступового списку. Поліція ходить по синагогах, розшукуючи, де виборче бюро [44].

В містечку Яготині (Полтавщина, Переяславський повіт), міщанин Гершко Гуревич заводить друкарню; має поставити 2 скоропечатні машини [44].

В Гомелі «союз єврейского равноправия» офіційно оповістив, що він відмовляється від сполучення на час виборів з лівими партіями не вважаючи на те, що вони обіцяли подавати голос за одного єврея – «достиженца». Ця постанова подає «октябристам» та «союзу руссаго народа». які зв'язали між собою міцний блок, надію на те, що вони переважать на виборах [45].

«Києвлянин» дає цікавий обрахунок, скільки було зроблено трусів у ніч на 19 січня в Києві. Всього зроблено 140 трусів. Обшукано 66 помешкань осіб з упривілейованих станів, 19 помешкань студентів, 30 міщан (переважно євреїв) і 19 – селян. У декого знайдено нелегальну літературу, в інших взято переписку й брошури. Арештовано було 22 чоловіка. більшість яких на другий день було увільнено [45].

Лист з Холмщини. Грубешівський повіт.

Перші кроки нової виборчої кампанії вже зроблено: відбулися гминні сходи, попередні з'їзди дрібноземельних власників і парафіяльні зібрання.

Ще треба сказати кілька слів про міські вибори; з виборців половина (700) – євреї, трохи менш половини (600) – українці-католики і поляки, 200 – українців православних і поляків. Останні сполучилися з євреями і порішили разом вибрати одного єврея і одного українця. Про це довідалися поляки і почали страхати євреїв: їм було обіцяно, що, як вони виберуть українця, то поміщики зложать капітал, запснують в Грубешові кілька крамниць, будуть бойкотувати єврейські крамниці і знищать їх цілком; крім того були ще й обіцянки чорносотенного характеру. Євреї перелякалися, але на згоду з поляками не пішли і порішили вибирати обох євреїв; більшість українців і москалів постановила теж подавати голос за двох євреїв. Які будуть наслідки того. побачимо незабаром, але скажемо тепер: слава Богові, що неразумна ворожнеча до євреїв в нашому народі усе меншає; це одно вже показує, що народ цей має в собі основи задля дальшого розвитку і чекає тільки часу, коли на путі до цього розвитку буде скасовано ті великі перешкоди, які понапастив бюрократичний лад. Селянин [45].

В Житомирі від міста обрано: адвокатів Теслюкова й Кроля, вчителя семінарії Юл.Тиховського (українець), лікарів Тарана й Розенблата, адвоката Торчинського. З них – 2 крайні ліві, 2 конституційні-демократи, 2 – члени спілки єврейського рівноправства, 1 – лівіще від конституційних-демократів. Голосувало більш 4000.

цебто 47 відсотків. По повіту пройшли адвокат Ратнер та інженер Епштейн – ліві [46].

На з'їзді дрібних власників у Братському обрано 14 уповноважених – правих. Всіх виборців-євреїв усунуто заходами председателями. По других 30 волостях уповноваженими обрано переважно свідомих селян. Щодо земельної справи, всі вони настроєні опозиційно [46].

З ініціативи єврейської соціальної партії (сеймовців) скликається перший загально-російський з'їзд усіх національних соціалістичних партій. На з'їзді, між іншими, розглянуто буде оці питання: 1) федералізм та соціалістична політика. 2) національне питання та соціалізм. 3) забезпечення прав меншості. 4) аграрне питання в зв'язку з питанням про національну та провінціальну автономію. 5) звідомлення з діяльності окремих партій [47].

В Одесі арештовано 7 євреїв, що належали до партії анархістів-комуністів [47].

27 квітня 1907 року в Петербурзі одбудеться з'їзд всеросійської територіалістичної організації [48].

Центральний комітет «Еврейской народной группы» починає рішуче змагатися з антисемітизмом. Для цього засновано дві комісії: одну на те, щоб організувати провінціальну пресу, а другу – щоб ширити спеціальні брошури [49].

Центральний комітет «Союза еврейского полноправия» призначив з'їзд «союзу» на 25 – 27 травня. З'їзд буде в Выборзі (Фінляндія). 12 травня в Петербурзі була конференція «союза полноправия», на якій міркували про дальше життя «союзу». Відомо, що різні гуртки, які виникли в цьому «союзі» («Народная группа», «Народная партия», демократичний гурток «Сионисты»). Неоднакових думок про живоття «союзу» та про те, які зміни треба надалі зробити. На конференції було по два заступника од кожного гуртка. Хоч і довго міркували, сперечались, але ні на чому не стали [49].

Сенат не дозволив легалізувати партію сіоністів, бо, на його думку, сіонізм прямує до того, щоб відокремити євреїв від російської людності [50].

Скінчилась конференція єврейської народної групи, яку скликано було, щоб міркувати про новий виборчий закон. Конференція постановила, що єврейська людність повинна взяти діяльну участь на виборах до третьої Думи і не гаючись повибирати місцеві виборчі комітети. Центральному комітетові європейської народної групи вільно вмовлятися про сполучення з іншими організаціями (розуміється з лівими). постановлено добиватись, щоб на курії городських виборщиків були самі тільки євреї. бо тоді тільки можливо буде провести хоч одного єврейського кандидата від губернії. Там, де цього добитись, не можна, ухвалено проводити в Думу таких кандидатів, які прихильні до єврейства [51].

31 серпня єврейська народна група вирішила енергійно взяти участь у виборах [52].

В Білостоку 31 серпня з ініціативи поміщиків має скластися блок з євреями для проведення в Думу депутатами прогресистів [52].

Цими днями одбувся перший з'їзд єврейської соціал-демократичної партії: «Поалей Ціон». На з'їзді було 25 делегатів. Міркували про організаційні справи. бо партія перебуває тепер кризис. партії бракує інтелігентних сил. грошове становище партії так само не аби-яке добре. З'їзд ухвалив не братись діяльно до виборів [53].

До виборів у третю Думу.

Балта (на Поділлі). Хоча вибори у третю Думу дуже близько, але здається ніхто ними не цікавиться. А тим часом саме тепер треба було б подолянам зібратися з силами й боротись з попівсько-панською спілкою. Про цю спілку ходять між іншим такі чутки: нещодавно у Жмеринці одбувся з'їзд панів та виборних з священником (по одному з повіту) і там ухвалено вибирати попам разом з панами одних кандидатів і, таким чином, всі послали у Думу з Поділля будуть належать до пансько-попівської спілки, бо вона матиме 71 голос на виборах, а всі інші виборці – 67. Але ж наші пани та попи такі добрі, що й бідним людям дещо викинуть: дадуть одне місце дрібному земельному власникові, одне – міщанинові (горожанину) і 2 селянам. Таким чином склад послів з Поділля такий: 3 священники, 5 панів

(поміщиків), 2 селянина. Таким чином склад послів з Поділля буде такий: 3 священники, 5 панів (поміщиків), 2 селянина, 1 горожанин та 1 дрібний земельний власник. Що до самої Балти. то вибори там провадитимуться по двох куріях так: по курії великої власності та по курії дрібної власності. Перша курія має 500 виборців, з них 380 євреїв і 120 християн, а друга – 1.700, з них більш 1.000 євреїв та коло 700 християн [54].

Мінськ, 19 вересня. Єврейський виборчий комітет зрікся своєї попередньої думки про пасивний бойкот виборів і постановив скликать передвиборчі зібрання і вести агітацію [55].

Центральний комітет «Бунда» видав відозву, в якій закликає євреїв найдіяльніше братись до виборів [56].

Митава, 23 вересня. Склався блок латишів та євреїв. В місті Либаві блок поступовців по обох куріях призначив виборщиків: євреям двох. латишам двох і полякам одного. По Естляндії вибрано виборщиком колишнього депутата Муртена соціал-демократа [57].

Петербург, 4 жовтня. Градоначальник припинив орган єврейської народної партії «Свобода и равенство» [58].

Як сповіщають єврейські газети, варшавські сіоністи упевнені, що тепер, коли реакційний характер третьої Думи позбавляє євреїв усякої надії на рівноправність, ідеї сіонізму знов дуже поширяться серед євреїв. Через це варшавські сіоністи почали жваво агітувати за свою теорію, яка, на їх думку, найбільше відповідає єврейському рухові до волі [59].

Єврейські територіалісти. Загальний збір варшавського товариства «єврейських територіалістів» постановив перенести свою раду з Варшави до Києва. У Київ таки перенесено буде головний комітет товариства. В Варшаві та в інших польських городах зостануться тільки еміграційні бюро, які підлягають київському бюро [60].

19 вересня були збори віленських сіоністів, на яких постановлено (більшістю голосів) ухилитись од виборів і прохати виборчий комітет, щоб він скликав єврейських виборців для обміркування виборчої справи [57].

1912 рік – вибори до ІУ Державної Думи.

Досі варшавські євреї думали вставити власного кандидата в четверту Державну Думу, але тепер впливові єврейські діячі готові зректись єврейської кандидатури, щоб піддержати на виборах відомого поступового діяча Крживицького [61].

Житомир. Тутешні євреї не будуть виставлять своїх кандидатів в четверту Думу, а піддержуватимуть поступових кандидатів інших національностей [62].

Петербург. Стверджується чутка, що на недавній нараді губернаторів в Петербурзі про передвиборчі справи, йшло питання про те, що євреї особливо допомагають на виборах лівим кандидатам. Виникло питання про те, щоб «роз'яснити» євреїв, які мають умовне правожительство. Незабаром міністерство внесе цю справу на розгляд сенату [62].

В зв'язку з виборами в 4-ту Думу київські союзники запросили в Київ В.М.Пурішкевича. Пурішкевич згоджується прочитати лекцію: «О современном положении рабочего класса и его зависимости от евреев» [63].

Казка про сірого бичка... Це – тисяча перша стаття (а може й більша) А.Савенка про українців. І дуже просто вар'їрує цей строкогон свої статті на цю тему: перемінить заголовок, зробить новий вступ, розбовтає старе своє союзницьке пиво, націоналістичною водичкою, підпишеться і шле в якусь помийницю – газету, де все друкують, аби тільки було з спеціальним душком. На цей раз А.Савенко мотає свої нитки в «Московских Ведомостях» (часопис 104) на тему «Кадеты и мазепинцы». Хвилює Савенка те, що українці виступають на виборах в блокові з кадетами.

«Центральний комітет кадетської партії – пише він, вимагає, щоб київські євреї, поляки і інші «безпартійні поступовці» неодмінно вели пана Полторацького в члени Думи. І кадето-єврейський кагал поведе його. Чи пройде він, – побачимо.

Кадети так стараються через те, що мазепинці обов'язались піддержати їх по всій Україні. Словом, кадети продають Росію представникам і провідникам німецько-польських планів по зруйнуванню цілості Російської держави, а мазепинці продають Україну євреям і полякам.

О, будьте певні, пане Савенку, що українці не продадуть України нікому; в науці у вас, вони не були... [63].

Конференція К.-Д. в 1912 році. Обставини політичного життя в Росії за останні роки склались так, що конституційно демократична партія зосталась найбільшою й найкраще зорганізованою політичною партією. Тут не місце й тепер не час докладно розглядати ті причини, що призвели до цього. Досить самого зазначеного факту, щоб зрозуміти, через що така подія, як передвиборча конференція к.-д. партії, набирає значення видатної політичної партії.

Умова напівлегального й напівлегального існування к.-д. партії змушують пресу обмежуватись неповними й уривчастими звітками про цю конференцію. Довідуємося, однак, про один дуже цікавий факт, а саме – про незадоволеність єврейських делегатів з тактики думської фракції к.-д. в єврейській справі. Делегати нарікали на фракцію, що вона замовчувала єврейське питання, а поодинокі її виступи в цій справі носили не досить енергійний характер. Надалі єврейські делегати вимагали, щоб фракція виразніше окреслювала своє становище в єврейському питанні й не уникала відповідальних виступів.

Нам тут нема потреби міркувати над тим, наскільки нарікання єврейських делегатів були справедливі. Тут цікавий з багатьох поглядів самий факт єврейської незадоволеності. Насамперед, цей факт дає посередню відповідь на обвинувачення правих, що партія к.-д. – партія єврейська. Очевидно, справа в дійсності стоїть не далеко не так, коли єврейські делегати на партійній конференції нарікають на недосить виразну тактику думської фракції к.-д. саме в єврейській справі. А, з другого боку, цей виступ єврейських делегатів ще раз підкреслює невиразність

кадетської позиції що до національного питання взагалі й що до питання українського з'осібна.

Коли євреї незадоволені з тактики думської фракції к.-д., то ще більше право бути незадоволеними мають інші національності, а найперше – українці, які підтримали своїми голосами чимало кадетських кандидатів.

З п'ять років існування третьої Думи не раз виникали питання. які найближче зачіпали інтереси української людності. Здебільшого ці питання з погляду українських національних інтересів зовсім не освітлювались, а коли це вряди-годи й траплялось, то почин належав не членам фракції к.-д., а представники інших думських течій. Найбільш яскраво це проявилось підчас недавньої «холмської дебати». Виразно й яскраво висунули український «штандпункт» не кадети, а трудовики й соціал-демократи – Булат, Петров, Чхеїдзе, Покровський. Виступ кадета Нікольського не зробив честі йому й не приніс користі справі. Майже такі самі були й інші виступи к.-д. в українській справі. Пригадуються тут виступи Родічева й Лучицького – невдатні по формі й неімпозантні змістом.

Раз-у-раз промовці к.-д. плутались між «українцями» й «малороссами», виявили повний брак освідомленості в елементарних питаннях і загалом одводили українству останнє місце в своїй думській діяльності. Не кажемо вже про брак ініціативи в українських справах: де вже там говорити про ініціативу, коли навіть у тих випадках, як к.-д. бували змушені іншими виступати в українських справах, вони не спромоглись стати на висоті свого завдання!

Нагадуємо про це все не для того, щоб дискредитувати к.-д. партію, а для того, щоб підкреслити, як мало партія загалом цікавиться національними питаннями. Євреї нарікають на думську фракцію к.-д. – значить вони мають для того серйозні підстави. Нарікають і українці – і наше громадянство гаразд знає, які серйозні підстави маємо для таких нарікань. Не можна ж проте допустити, що к.-д. свідомо й навмисне, маючи якийсь лихий умисел, нехтували інтереси й потреби недержавних національностей. Очевидно, отже, що найбільш численна й впливова

з російських поступових партій просто вважає оборону інтересів недержавних національностей справою другорядною й не вартою великої уваги. «Для годиться» вона включила в свою програму й тепер включає в свою виборчу платформу пункт про рівноправність національностей, але це, очевидно, один з тих загальнодемократичних і загальнопоступових пунктів, які ні до чого не обов'язують, а в кращім разі обов'язують до двох трьох бліденьких виступів по «великим святкам».

З усього сказаного не трудно зробити належні висновки й прикласти спеціально майбутні виборів у четверту Думу [64].

В Одесі на нараді видатних єврейських діячів постановлено вести по першій курії Г.Сліозберга.

Ходить чутка, що цю кандидатуру піддержать тутешні кадети. Цікаво, що пан Сліозберг не належить до кадетської партії [65].

В Кишиньові Пурішкевич організує блок німців з своїми «архангельцями», щоб побороти на виборах поступовий блок селян, поляків і євреїв [65].

В Петербурзі монархісти подали в сфери записку, в якій вказують, що необхідно позбавити виборчих прав євреїв і осіб, які належать до нелегалізованих партій [65].

В Ковно литовці не схотіли увійти в блок з поляками на майбутніх виборах. Зважаючи на це, не буде згоди і з євреями, бо поляки вимагали польсько-литовсько-єврейського передвиборчого блоку [66].

13 червня в Києві одержано таку звістку: Сенат пояснив, що євреї, які користуються умовним правом жителя на підставі пункта 3-го Височайшого наказу 21 липня 1893 року і розпоряджень бувших міністрів внутрішніх справ в 1904 і 1907 роках, а також євреї, що користуються правом жити не в межі осілості тільки тимчасово, з умовою, що вони займаються своєю спеціальністю – ремеслом, – не мають права вибирати в Державну Думу.

«П. Н» повідомляють, що по цьому поясненню сенату в Києві теряють виборче право не менше 90 всіх євреїв-виборців. Крім того, це дуже задержить складання

виборчих списків, які доведеться розпочинати складати наново. В Петербурзі по цьому поясненню позбавляється виборчого права коло 7000 душ [67].

Указ про розпуск третьої Думи і про призначення нових виборів опубліковано буде 3-го вересня. Депутати братимуть жалування до 1-го жовтня. Нову Думу скликано буде 10 листопада [68].

Херсонська повітова управа закінчує списки виборців в четверту Державну Думу. В списки не увійшли євреї – колоністи, яких на попередніх виборах було виділено в особливий контингент виборців. Поки що губернатор ніяких наказів про євреїв – колоністів не робив [69].

В Варшаві передвиборчі настрої. Небагато відомостей дає тутешня преса про підготовчу роботу до виборів у ІV Думу, але всякі партії польські намічають кандидатів і починають підрахувати сили. Варшава посилає двох послів; одного від російського населення, якого тут по останнім статистичним даним є до 40 тисяч, другого від поляків і євреїв – величезної більшості мешканців Варшави – до 800 тисяч.

Зараз найбільшу діяльність проявляє польсько-єврейська курія, російська ж тільки розпочинає, ще не намітивши собі певного кандидата. З першої курії найбільш помітно готуються народовці і поступовці, хоч ще не намітили офіційно свого кандидата, але в різних колах говорять про посла перших трьох Дум – Дмовського. Від поступовців, буде виставлено кандидатуру присяжного повіреного Патека, якого позбавлено адвокатського звання за виступи в політичних процесах.

Партія народовців має найбільше шансів, бо крім того, що вона має і найбільше прихильників і найкраще зорганізована, за її кандидата подадуть голоси польські антисеміти і клерикально настроєна частина польського суспільства Варшави.

Таким чином, можна думати, що за Патека будуть голосувати поступовці-демократи, робочі і євреї. Але на робочих нема чого покладатись, бо вони виставляють свого власного кандидата, а підтримка з боку євреїв теж непевна, бо, не говорячи про праву частину польського суспільства, навіть кращі польські

публіцисти, як Свентоховський, Немоєвський і інші одвернули від себе євреїв своїми антисемітськими виступами і через це навіть кращий кандидат від народовців не буде підтриманий ними. Більша частина євреїв, може бути, подаватиме голоси за соціал-демократичного кандидата. Такий поділ політичної думки дає мало надії, що Патек пройде послом.

Українська людність Варшави звичайно, не прийме активної участі у виборах від російського населення. І цілком даремне. Треба знати, що тутешні росіяни на половину по походженню українці і трьохлітня діяльність «Громади» лишила деякий слід на переконаннях своїх земляків, які почули про Україну, про український рух, літературу, історію, музику і пісню. Українці могли б підтримувати поступового кандидата, який хоч активно і не виступав би за українську справу, то принаймі не був би її ворогом. Кандидат російських поступовців, Лопатін до того ж цілком толерантно ставиться до українства. І як би наші українці прийняли енергійну участь у виборах, то від Варшави Російської пройшов би депутат, який не так би підтримував українську справу, як Алексєєв [69].

В Катеринославі на нараді представників «союзно-національного» блоку обговорювалось питання про підтримку кандидатур Родзянка, Олексієнка і Каменського. Першу кандидатуру ухвалено, а останніх дві провалено. Олексієнком незадоволені через те, що він не спочував політиці Кассо, був проти фінляндських законопроектів і підписався під законопроектом про скасування межі єврейської осілості [70].

В Харкові в зв'язку з останнім поясненням сенату про виборчі права євреїв виявилось, що більша половина тутешнього єврейського населення не має права брати участі в виборах в Державну Думу. Тепер серед євреїв у Харкові виникла думка не брати зовсім участі в виборах в четверту Думу [70].

В Житомирі з'їзд виборців розділено на дві курії. До єврейської городської курії причислено поляків. З'їзд дрібних землевласників розділено на два відділи. В

перший відділ зачислено осіб, які мають більш 1/10 цензу, але не мають повного цензу; до другого відділу зачислено осіб, які мають менше 1/10 цензу. В ці відділи входять священники, і таким чином забезпечено духовенству керування виборами [71].

В Миколаїв вибори у Державну Думу будуть іти о 2-м куріям. По першій курії буде обрано 2-х виборщиків, а по другій – одного. Єврейські виборці будуть виділені в окрему курію. Миколаївські виборці-євреї повинні їхати у Херсон для подачі голосів [71].

В Одесі опубліковано виборчі списки. По першій курії числиться 3518 виборців, по другій 28.903. Сподіваються багатьох роз'яснень і виключень з списків, що дуже понизить шанси прогресивної кандидатури по другій курії. В зв'язку з цим кажуть, що Жаботинський зніме свою кандидатуру [72].

В Катеринославі губернатор пояснив, що євреїв вихрестів треба перерахувати в єврейську курію [73].

В Кам'янець-Подільському по з'їздам городських виборців поляків причислено до єврейської курії [73].

В Хоролі вибори городських виборщиків по 1 і 2 з'їздам призначено на 29 вересня. По першому певне пройде єврей, а по другому ще не відомо [74].

Вибори виборщиків по городським з'їздам на Україні.

Київщина. Васильків. По другій руській курії вибрано націоналіста Жиліна, по єврейській курії лікаря Група, прогресиста. Черкаси. По руській курії вибрано директора гімназії Леплинського, націоналіста, по єврейській – раввина Шнеєрсона. Бердичів. По єврейській курії першого городського з'їзду вибрано Шапіро, по другому журналіста Лібова. Умань. По першому з'їзду вибрано гласного городської думи Доманицького, націоналіста, і Б.Фрейденберга, прогресиста. По другому з'їзду вибрано городського голову Долбіна, націоналіста, і Шмуклера, прогресиста.

Волинь. Ровно. По першому з'їзду по руській курії вибрано мирового посередника фон-Подгайського, по другому з'їзду союзника Ярмоловича. По

першому з'їзду не русскої курії вибрано банкира Гальперсона, по другому з'їзду – бухгалтера банку Табацького. Обидва євреї. Володимир-Волинський. По першому з'їзду городських виборців вибрано Цейлінгольда і Купеца; по другому з'їзду Бардаха. Ізяслав. Виборщиками вибрано Бухмана і Майданського. Обидва євреї, прогресисти. Дубно. По першому городському з'їзду виборщиком вибрано єврея Гольдмана, прогресиста. Овруч. По першій курії вибрано виборщиком Сруля Ямпольського. По другій курії вибрано Хмельницького. Кременець. На обох городських з'їздах вибрано прогресистів Моргуліса й Кагана.

Чернігівщина. По першому городському з'їзду од города Новозибкова вибрано єврея – купця Певзнера, кадета. Мглин. По першому з'їзду вибрано єврея Рудицького, кадета.

Полтавщина. Полтава. По другому з'їзду виборців християн вибрано кандидата українсько-поступового блоку присяжного повіреного Геооргія Ігоровича Старицького, який одержав поверх потрібної абсолютної кількості 4 записки.

По другому з'їзду виборців євреїв вибрано присяжного повіреного М.Я.Лермана, поступовця.

По першій курії обрано у виборщики бувшого члена Державано Думи Пелипенка [75].

В Кременчуку по другій городській курії виборщиком вибрано присяжного повіреного Фрейденберга, прогресиста. Золотоноша. По першому городському з'їзду вибрано равина Фридкіна. Зіньків. По першій городській курії вибрано єврея Василевського, прогресиста; по другій – податного інспектора Кузьменка, правого [75].

В Катеринославі відбулися вибори по городських з'їздах. Євреї голосували окремо, і у них по 1 курії пройшов Березовський, поміркований поступовець (одібрав 4 голос з 255), по 2-й – адвокат Полонський (1800 голосів з 1873), лівий поступовець [75].

29 вересня у Каневі одбулись вибори уповноважених в губернське зібрання по 1-му й другому з'їздам городських виборців. не зважаючи на діяльну агітацію націоналістів перед виборами, не зважаючи на те, що вони скликали і передвиборче зібрання, чого не робив ніхто другий з виборців, і у самий день виборів «чоловічки» з їхнього боку метушились бігаючи од однієї купки виборців до другої, та настирливо агітували за своїх кандидатів панів Муравйова та Золотова, – в кінці виборів виявилось, що ні той, ні другий кандидат не пройшов. По першій курії євреї провели свого кандидата – корсунського рабина добродія Зискина, (лівий) а по другій – канівські міщани свого – добродія Юрченка (поступовець). Наслідки виборів дуже вразили націоналістів і вони розпускають чутки, що уживуть усіх заходів, аби ці вибори було скасовано і проведуть таки своїх [76].

В Ковелі по другому з'їзду городських виборців пройшов у виборщики євреї Файнштейн, виборщик перших трьох Дум [76].

В Звенигородці по першій курії вибрано в виборщики місцевого багатиря єврея Шпігеля [76].

В Варшаві від руської курії пройшов у виборщики Олексієв, дякуючи тому, що з боку поступовців було виставлено кілька кандидатів. По польській курії єврейський блок одержав найбільше голосів, кандидатуру Романа Дмовського провалено [77].

В Могильові-Подільському на виборах 4-го жовтня по першому з'їзду городських виборців, вибрано союзника А.Г.Лаврова, податного інспектора, а від єврейської курії купця Пистермана, поступовця [78].

Лист з Холмщини. Вибори вже пройшли.

Висилається у нас обов'язково до кожної школи, до церкви, до гмини «Холмская Русь», орган архієпископа Євлогія, «истинно-руссаго» напрямку, «истиннорусскою» лайкою, ненавистю.

До євреїв «Х. Р.» пише: «настав час показати, чи вони з нами, чи проти нас. Як євреї будуть за поляків, то ми, руські люде Холмщини, приготуємось до самої немилосердної боротьби з ними, – приятелі ворогів наших – наші вороги». Інакше

сказати: як не дасте, євреї, нам голосів своїх, буде погром!? Та й євреї ухиляються зовсім од виборів. Перше, при всіх виборах на Холмщині євреї завше голосували разом з нами, з українцями, а тепер, після погрози «Х. Р.» стратимо яких 10 голосів в губернських виборах. Старий Русин [79].

8 жовтня у Каневі, в помешканні городської управи, відбулись другі вибори уповноваженого від першого з'їзду городських виборців, замість скасованих виборів, що відбулись 29 вересня, коли було обрано рабина Зискина. Усіх виборців по цьому з'їзду налічувалось 300 душ, з яких прибуло на вибори 78 душ, між ними усього 4 євреї канівські. Ні один єврей із містечок на вибори не прибув. Обрано секретаря місцевої городської управи Івана Михайловича Золотова – націоналіста, більшістю 69 голосів – проти 9 – ти. Кажуть, що причиною касації попередніх виборів була присутність на виборах поліції. Про скасування виборів клопотались націоналісти [80].

4-го жовтня в Брацлаві відбулися вибори виборців в губернське зібрання від городських з'їздів. По першому з'їзду пройшов виборщиком єврей Головчінер, немирівський лікар, поступовець, досить популярна в окрузі людина.

По другому з'їзду вибрано Афанасьєва, мирового посередника 2-го участка Брацлавського повіту, націоналіста; він одержав 357 голосів з 495.

З часів існування Думи в Брацлаві це перший випадок, що по городу пройшов виборщиком хоч один не єврей; і сталось це через те тільки, що євреї розбились на кілька ворожих партій, з котрих кожна голосувала за свого кандидата.

Вибори по першому з'їзду касіровано через те, що то деякі з виборців впливали на своїх колег [80]. Про позавчорашні вибори депутатів в Державну Думу є такі відомості: від Варшави єврейськими голосами пройшов Ягелло, робітник, соціал-демократ [81]. Од Ковенської губернії пройшов третєдумець єврей Фридман, конституційний-демократ [81]. Од Курляндської губернії в Думу вибрано третєдумця Фелькерзама, октябрист; лікаря Гурвича, єврей, конституційний-демократ; Гольдмана, латиш, прогресист [81].

Розділ 2. 1906 РІК.

1906 рік в житті євреїв в суспільстві був надзвичайно різноманітним.

Після страшного єврейського погрому в Гомелі в кінці квітня 1906 року в цьому місті знову було неспокійно. «Биржевые Ведомости» в кінці квітня писали, що гомельські євреї послали голові ради міністрів таку телеграму: «В останні дні жителів Гомеля раз-у-раз б'ють на вулицях. Трапилося раз, що побито до смерті ні в чому не винуватого парубка 20 год. Під час трусів нещадно б'ють тих, кого арештовують, хоч би вони ні в чому не винуваті були, навіть старих людей та дітей. Поліція поводить ся цілком так само, як і в січні, коли весь Гомель спалено та погарбовано. Просимо ваше високопревосходительство видати потрібний наказ, щоб тутешня поліція не чинила більш беззаконства».

Чорній сні та її покровителям мало, видно, тієї крові, що вони вже пролили: хочеться ще її пролляти... Коли-ж прийде тому край? [1].

В Варшаві 1 січня 1906 року арештовано 11 душ з варшавського комітету «Бунду», а також чимало непевних людей з револьверами і ножами і між ними Браумана – анархиста-комуніста, який примушує погрозами давати гроші на революційні діла і брав найбільшу за всіх участь в робленню бомб, які недавно знайшла поліція [2].

В місті Оргієв 2 січня арештовано революціонерів-євреїв, що розносили прокламації, які кликали до повстання. В селах навкруги селяни рубають поміщицькі ліси. В городі і повіті оголошено стан побільшеної охорони [2].

3 січня вийшло 1 число газети на єврейській мові «Der Vecker» з програмою соціал-демократичної партії єврейського пролетаріату [3].

Одеський тимчасовий генерал-губернатор заборонив 9 січня продавати в Одесу газети «Молву» і «Буревестник», юмористичні журнали: «Жупел», «Клюв» «Нагаечка», «Секира» і «Журнал» і єврейські газети «Дер Векер» і «Дас Лебен» і

заборонив на увесь час, поки буде в Одесі військовий стан, друкувати: гумористичні журнали «Чайка» і «Звон», сатиричний журнал «Свисток», «газету «Народное Дело» і тижневий журнал «За свободу» [4].

Як уже всім відомо, народ зустрів по багатьох місцях волю єврейськими розрухами в січні 1906 року.

Счинились були ці розрухи і в нас у Херсоні. Народ пішов на облуду всяких баламутів і багато наробив лиха ні в чім неповиннім людям, і то найбільше єврейській бідності досталося...

Минуло не багато часу, і коли народ втихомирився, в городі у нас почалися мітинги. На них вияснилось народові значіння маніфесту про волю, вияснялося, що саме примусило уряд ждати людям волю.

Ці зборища внесли в життя народу новий дух: народ почав розуміти своє становище, почав розуміти, куди йому йти й чого держатися, хто народові ворог, а хто приятель і як треба боронити людям своє право на краще життя.

Чимало інтеллігентних освічених городян почало їздити по селах і робити те ж саме, що і в городі – привчати народ до політичного життя. Та на жаль недовго так велось, може тільки з місяць або-що.

Вже в грудні 1905 року завели у нас, в городі та в Херсонському повіті (уїзді) «чрезвычайную охрану», а далі завели й «военное положение»... Життя враз перервалося; куди й поділися ті мітинги, що так привчали було людей збиратись та замість того, щоб марно тратити час за «монополькою», вислухувати розумні речі тай самим висловлюватись про свої болячки...

Їздити по селах вже не можна, коли хочеш, щоб голова була тобі ціла, щоб не провалив її якийсь «чорносотенець», або не запровадили в тюрму.

Спорожнені було по амністії тюрми тепер знову наповнилися політичними – це тими, що розумно болакали на зборищах, виясняли темному народові, кого слухати й чого держатися, як і що треба робити, щоб покращало людське життя.

Людей почали хапати серед дня і в ночі, по хатах роблять труси... З повіту понавозили у тюрми багато селян, учителів та лікарів, що старалися робити на добро народові.

Вийшло так мов навмисне дано людям волю висловити свої погляди, щоб потім завдати тих, чиї погляди неподобаються, під великий осторожній замок.

Тепер у нас в одному Херсоні сидить у тюрмі звиш 70 чоловіка; тут є й присяжні повірені, і вчителі гімназій (аж четверо!), і вчителі та вчительки із сільських шкіл, і лікарі, і студенти. і прості селяни із тямущих людей, одно слово – назбирали усякого народу. А доки їх будуть держати – святий знає.

На-що ж воно, оте «военное положение», заведено?

Заведено його для того, щоб втихомирити ніби-то тих селян, що йшли на грабіжку поміщицьких економій.

А треба сказати, що на грабіж йшли тільки ті села, де зовсім не було мітингів, йшли люди грабувати через свою темноту, бо у них не було кому те розказати, яка то воля вийшла й для чого вона; ті села, по яких були вже городяни – студенти то-що, що сидять зараз в тюрмі, – ті села, по яких їздили та балакали з людьми про те, як собі слід прав добувати на ґрунті тої волі, що вийшла, так ті села не тільки не йшли грабувати, а ще других спиняли від грабежу. От тепер і спитаймося: защо ж посажено таких людей у «тюрму»? Г.Сьогобочній [4].

В Петербурзі 10 січня вийшло перше число нової щотижневої газети «Еврейский Рабочий».

Як видко з назви, новий орган буде служити інтересам єврейського пролетаріату, а видавати його буде єврейська соціал-демократична партія «Бунд». В передовій статі «Наши Задачи» нова газета пише:

«Програма «Еврейского Рабочего» це програма «Бунда».

Політична газета, що виходить з принципів міжнародної соціал-демократії, – буде освітлювати з соціал-демократичного погляду всі явища політичного і громадського життя в Росії і за кордоном, сприяти розвиткові класової свідомості

пролетаріату і підготовлювати побіду над самодержав'ям. Але найбільше уваги «Еврейский Рабочий» буде уділяти своєму народові, проявам життя свого єврейського пролетаріату.

На цій ниві перед нами довга і тяжка робота. Ми доложимо всі сили, аби з'єднати освічену єврейську інтелігенцію з темними народними єврейськими масами, аби соціал-демократична інтелігенція не почувала себе чужою серед своїх робітників. Ми будемо боротись з тим становищем, коли всі ті, що більш освічені переймаються призи́рством до рідних, темних мас, до мови, на якій вони розмовляють, яку з погордою звать «жаргоном». Ми всі сили будемо вживати на те, аби зупинити це тікання інтелігентних робітників од свого народу в той час, як у народу не зостається і трохи інтелігентних сил, які так потрібні.

Російський пролетаріат наш орган буде знайомити з життям і боротьбою єврейського пролетаріату, з діяльністю і завданнями «Бунду».

Нарешті, ми в мірі наших сил будемо звертати увагу руського пролетаріату на боротьбу других народів, що входять в склад Росії, щоб таким робом розбуджувати у його цікавість до долі пригнічених народів».

Нам ще певно не раз доведеться говорити про цю газету. Євреї один з значніших народів, з якими нам доводиться жити на одній землі. Тому то для нас дуже важно знати їх життя і партії. Єврейське питання є одно з найбільш болючих і важних і для нашого народу. Найти справедливий вихід з теперішнього становища можна лише при порозумінні обох народів. А цьому ділові повинні служити література і публіцистика обох народів. Вітаючи нову газету, ми сподіваємось знаходити в неї справедливий погляд на взаємні відносини українців і євреїв, і борця за інший лад, де б не було ні взаємної ненависті народів, ні гніту [5].

Якісь недобрі люди пустили, як у Києві, так і по селах брехню, що 6 січня (января) євреями будуть положені під лід бомби на Дніпрі у Києві і коли люди прийдуть на Йордан, то бомби розірвуться і всі загинуть [6].

В газеті «Одесские Новости» читаємо, що на третій і на четвертий день різдвяних свят 1906 року в селі Песці Ново-Ушицького повіту (на Поділлі) погромили єврейські крамниці й хати. Тринадцять єврейських сімей збулися всього, що мали. Ніхто не подбав про нещасних пограбованих, побитих людей і їм довелося голодним і холодним ночувати на вулиці. Вранці одну єврейку з дітьми знайдено на християнському кладовищі – там бідолашна знайшла собі притулок. Місцеві люди говорять, що погрому могло б не бути, як би вчасно прийшло військо і не допустило погромників до злочинства. Але військо прийшло вже тоді, як погром скінчився і вже тоді арештовано дев'ятьох погромників. Тай найголовніша річ не в тому, щоб військо приходило вчасно, а в тому, щоб не було потреби військові приходити боронити людей від погромів. А цього не буде доти, доки волю слова мають самі чорносотенці, що ходять і підбурюють людей на всякі насильства. В тому ж, наприклад, Ново-Ушицькому повіті якийсь добродій говорить людям, що це ще тільки на Поділлі zostалися панські маєтки, а то вже їх ніде немає. що вже заведено Державну думу і таке інше. І нічого дивного не буде, коли наслухавшись таких речей люди підуть громити панські маєтки, щоб уже й на Поділлі їх не було... І так буде доти, доки вільно говорити самим чорносотенцям, доки катулятимуть роти тим, хто хоче вяснити людям, що не погромами, а іншими способами мусять вони здобувати собі належні їм права [6].

12 січня на міжнародну конференцію єврейських діячів у Брюсель їдуть заступники єврейських закладів у Росії [7].

В місті Ходоркові Сквирського повіту 8 січня погромлено 29 єврейських крамниць, при тому поростягано частину краму і мало не 100 єврейських хат. Тепер, після погрому містечко бережуть кінні стражники і туди ж викликано драгунів [8].

Відбувся процес про погром у м. Смілі. «Особым присутствием» київської судової палати з сословними представниками 20 лютого буде розбиратись діло про єврейський погром в м. Смілі, Черкаського повіту. Всіх обвинувачених 80 чоловіка, а свідків до 200 [9].

У Владиславові 17 січня на горищі єврейської школи знайдено 6 револьверів. Усіх євреїв городу оштрафовано на 3000 карбованців. Виборні поїхали були просити, щоб не брали штрафу, але їм тільки відстрочено платити до 1 лютого [10].

25 січня в м. Гродні, під час трусу в помешканню муляра з залізниці забрато 120 револьверів, патрони до них, шрифти, печать «весобщаго єврейскаго рабочаго союза в Литве, Польше и России» й коло двох пудів нелегальної літератури на єврейській та московській мові [11].

27 січня в місті Мінську заарештовано єврейку з корзиною й саквоюжем, в яких знайдені 4 розривні снаряди [12].

В газеті «Новая Россия» (видається в Єлисаветі) читаємо: 5-го лютого в нову тюрму приведено 9 селян із Семенастовської волості.

Того ж дня вранці приведено туди ж двадцять троє дуже побитих селян. У п'ятницю ввечері арештовано Х.Соснюка.

Вранці 8 лютого на Єлисаветський вокзал драгуни привезли 19 селян і 4 євреїв. Селян арештовано, як вони кажуть, за страйк (забастовку) в селі Дмитрівці, а євреїв – як політичних [13].

На початку лютого народилася нова партія – «партія народного центра». Її організує редактор «Народного Голоса» Башмаков, який в програмній промові висловився, що «руський народ є насправжки бидло» [13].

«Союз сельских хозяев партии правого порядка» роздає на початку лютого людям силу всяких книжечок та листків проти євреїв. Всі ці книжечки й листки друкує друкарня Диковського.

В Херсоні тисячами розкидають книжечки та листки, якими підмовляють «до ноги вибити жидів та революціонерів» [14].

В кінці січня в м. Устивицю приїхав із Сорочинець козацький генерал з Полтави робити слідство про козацьке втихомирювання. Він покликав до себе старшину, старосту, козака Баля (перше був старшиною), і вчителя з міністерської школи.

Між іншим старосту він спитав, чи козакам звелено було бити людей, чи вони били без наказу. Староста сказав, що велено було бити.

-А на вулицях били? – спитав генерал. Староста сказав, що сам не бачив, а чув, що били. Побитих генерал не прийняв і не допитував. Старості генерал сказав, що не треба слухати євреїв, бо вони людські вороги, «як що будуть євреї говорити народові, то бийте їх, кари вам за те не буде» [14].

В Полтаві якісь люди роздають книжку, що зветься «Горить Россія». В книжці закликають робити погром [14].

Лист до редакції «Полтавского Дела». «Будьте ласкаві, поясніть, на що пристав Алексеев роздає людям у нашому містечку книжку «Горить Россія». У нас погром уже був і більше громити, здається, вже нема кого. Великих земельних поміщиків, які (вибачайте) тремтіли б за свою шкуру, у нас теж немає.

На що ж підбурювати людей до ворожнечі? Будь ласка, поясніть нам це.

З ушануванням селянин м. Журавки Пирятинського повіту М.

Редакція приписує од себе. Прізвища ми не друкуємо, щоб добродій Алексеев не пояснив селянинові «занадто виразно» того, про що він допитується. А проте, на що пристав роздає ту книжку, мабуть добре знає його начальство, то в його й треба прохати про це пояснення [15].

В газеті «Полтавское дело» надруковано ось який лист у редакцію: «В № 37 газети «Полтавское Дело» надруковано звістку про те, що в городській управі організовано продаж книжки «Горить Россія». Вважаю своїм обов'язком заявити, що не тільки «організованого», але й ніякого продажу, чи роздачі книжки «Горить Россія». Вважаю своїм обов'язком заявити, що не тільки «організованого», але й ніякого продажу, чи роздачі книжки «Горить Россія» в городській управі не було і немає і не була вона там складена; через те звістка, надрукована в «Полтавском Деле» являється якимсь випадковим непорозумінням.

Замість городського голови Г.Маркевич.

На цей лист редакція «Полтавського Дела» відповідає ось що: «Кілька людей, яким редакція цілком вірить, не одночасно сповіщали нас, що в городській управі організовано продаж. Через кілька днів після нашої замітки про це, нам треба було книжки «Горить Россія». Ми послали слугу і він добув у управського кур'єра цю книжку і ще дві інших прокламації, випущені од «руссаго собрания» [16].

В середині лютого з приводу арешту й заслання в Якутську область миколаївського рабина, Вітте сказав адвокату Сліозбергу, що звелить скасувати це розпорядження [17].

В Миколаєві 6 квітня випущено з тюрми головного доктора городської лікарні Смирнова, доктора Кенігсберга, казенного рабина Виленського і адвоката Калашникова, яких хотіли бути вислати в Якутку. Генерал-губернатор все таки висилає їх з градоначальства на весь час військового стану [18].

Написи на будинках з'являлися регулярно лютому. Останніми часами в Полтаві на багатьох будинках понаписувано наприклад таке: «бити й різати жидів», «бити інтелігентів і студентів» і таке інше [19].

В Василькові 17 лютого декотрі євреї кажуть, що звістка білоцерківського дописувача «Київской Жизни» про де-які вчинки пристава Трунова при записуванню у списки виборців євреїв-квартиронанимателів, не справедлива [20].

В Одесі 18 лютого військовий суд розглядав справу міщан Кирилова, Олени Найді та Меррі Давидович, обвинувачених за належність до боевої партії анархістів-комуністів і за те, що вони готували матеріал до вибухів, щоб 31 липня зробити замах на життя генералів Каханова, Карангозова і градоначальника Нейдгардта. Кирилова і Давидович присуджено на два роки каторги, Найдю суд оправдав [21].

Погром загрожує євреям знову в Мінську в середині лютого. Там серед старовірів роздають відозви, що покликають скласти озброєну дружину на оборону Царя й церкви від нехристів, що ніби хочуть скинути Царя та віддати церкви в аренду

«жидам». На великдень сподіваються погрому; ніяких заходів, щоб запобігти цьому, не вживається, навпаки, старовіри запевняють, що власті стоять за них [22].

В лютому старовіри Мінської губернії удалися до міністра внутрішніх справ Дурново, прохаючи про дозвіл зчинити єврейських погром. Міністр по прошенню надписав: повідомити про це мінського губернатора. Виявилось, що старовіри лагодять погром на великдень. Дурново звелів наслати військо на ті місця, де можна сподіватися погромів [23].

Єврейська депутація побувала у Вітте в лютому 1906 року.

Газети подають такі подробиці про прийом у графа Вітте депутації від комітету заповоги євреям, що мали шкоду під час погромів. Депутація відзначила, що становище євреїв під час погрому тим гірше, що місцеве начальство, навіть маючи змогу запобігти або спинити лихо, зовсім не виконувало цього обов'язку. Погроми – це добре зорганізована робота темних сил. вона почалася в літку в Керчі, де, як довело слідство, в погромі винуваті градоначальник, поліцмейстер і вся поліція, досягла величезної сили в октябрські днини і зовсім відверто виявилася 13 січня в Гомелі. Граф Вітте між іншим заявив. що відповідальність за вчинки місцевого начальства він надалі бере на себе. Треба тільки заздальгідь сповіщати його по телеграфу про налагодження погромів в яких він вбачає ганьбу для Росії. Потому прем'єр виразно відзначив, що серед євреїв є чимало революціонерів, порадив євреям приставати в сучасній виборчій боротьбі до урядових партій й не звірятись на партії крайні. Євреї, казав граф далі, повинні цікавитись тільки єврейським питанням, бо інакше вони програють діло своєї рівноправності. Чому фінляндці та поляки не цікавляться внутрішніми справами Росії, а обстоюють лише за свої окремі інтереси? Фінляндії байдуже, чи буде в Росії самодержавство, чи ні, аби тільки вона була вільною. Така сама політика потрібна і євреям [24].

Спілка єврейської рівноправності в лютому запрошувала євреїв до участі в виборах до державної думи [24].

В Катеринославі в жовтні був єврейський погром. Слідство про його робив слідчий Тераєвич і вже був дослідив, хто брав у погромі участь.

Аж тут його зовсім несподівано в лютому переведено з Катеринославу в Харків, і невідомо, що буде далі з тим слідством [24].

Заява Дурново про єврейські погроми відбулася в лютому. Раді міністрів було доложено про страх євреїв, що сподіваються нових погромів. Дурново заявив, що таких страх не має підстави і що уряд вжив всіх заходів, щоб запобігти такому лихові [24].

В кінці лютого в Вільні записано у виборці євреїв 77 %, поляків 36 %, руських 13 % [25]. Частина росіян в Вільні вдалися до генерал-губернатора з проханням, щоб було дано право вибрати до думи окремого посла-росіянина, бо росіян в Вільні, городах і містечках Вільненської губернії мало при других народів (поляків і євреїв) і нікому буде боронити в думі інтереси росіян в Вільненській губернії [25].

В Катеринославі сподіваються погрому; кажуть, що буде він саме на великдень. Уже роздають і заклики, щоб єднатися та бити людей іншої віри.

В Катеринославському повіті неспокійно серед селян, так що послано в села козаків [25].

В Більську 28 лютого поліція знайшла 6 бомб, взривчаті вещества, шнур для запалювання і револьверні патрони, арештовано 8 євреїв [26].

З газет на початку березня звучав поклик до єврейських погромів. «Русь» пише, що в Петербурзі розповсюджуються чорносотенні прокламації (відозви), що покликають вбивати геть всіх євреїв та скинути «головного помічника жидівського з його жінкою жидівкою» (цеб-то графа Вітте). Прокламації дозволені цензурою і надруковані в друкарні петербурзького градоначальника. Продаються вони по всіх магазинах «Нового Времени».

Очевидячки, – додає до цієї звістки газета «Русь», – чорна сотня лагодить нові Варфоломеєвські ночі» [26].

В кінці лютого в раді міністрів знято було питання про цю чорносотенну прокламацію. На засіданню вияснилося, що чорносотенним боєвим організаціям допомагає адміністрація та що вони лагодяться до озброєного нападу. Негайно в раду міністрів прикликали градоначальника. Постановлено закрити всі чорносотенні боєві організації. Сподіваються, що градоначальника буде скинуть з посади [26].

В містечку Трипілля в незабутні «октябрські дні», коли нацькована темна сила скрізь громила євреїв та інтелігенцію, у нашому місті теж мав скоїтись «червоний бенкет». Під впливом київських подій заворушились наші «подонки», здебільшого пияки, зорганізували шайку і почали уже бити вікна, а на ніч готувались розбивать крамниці. Діяльність місцевої поліції нічим не відрізнялась від тих «мер», які були по інших місцях під час розрухів, і «бенкет» мав бути надзвичайний, бо в місті була сила парубків, що з'їхались на призов; і коли нічого не скинилось, то тільки дякуючи місцевому вчителеві добродію Гавришу, котрий, маючи до себе прихильність у селян, вжив усіх засобів, щоб запобігти насильствам. Він сміливо почав говорити до п'яної розлюченої ватаги, доказуючи всю безглуздість нелюдського погрому, який принесе горе та сльози євреям і християнам, і що за злочинство винуватців буде строго покарано, до цього часу було вже розбито вікна в кількох хатах. Ватажки згожувались з Гавришем, але спинити погром одмовлялись, вважаючи на те, що вони уже почали – і будуть покарані, а «коли одвічать, то знать за що», казали вони. Гавриш дав їм слово честі, що нікого за зроблене уже покарано буде, аби далі нічого не робили. Слово дав він, вважаючи на обіцянку пана справника, який був на той час у Трипільлі, і справді, нікого арештовано не було, а арештованих до того випустили. Зборище заспокоїлось і розійшлося по хатах.

Дякуючи Гавришу, «бенкет» не скинився. Отуманені голови схаменулись; через якийсь час од того лишилися одні спогади, од котрих навіть червоніли «діячі», виправдовуючись тим, що вони хотіли робити, так за київським прикладом.

Але як видно, не судилось бути мирному життю.

На днях за октябрські вчинки мировий суддя покарав тюрмою 4 чоловіка, крім того одержало повістки ще кілька чоловік, котрих певно чекає те ж саме. Цей випадок дуже погано вразив селян. Чути впять розбишацькі погрози на «зрадливих жидів [26].

Справа з чорносотенними прокламаціями градоначальства відбувалася в цей же час. За наказом Вітте судова палата почала дослід про винуватих в надрукуванню чорносотенних прокламацій, що вийшли з друкарні градоначальства: вживаються заходи, щоб поодбирати й понищити ці відозви [27].

Здійснювалися на початку березня здійснювалися заходи проти «чорної сотні». Чи то під впливом чужоземних капіталістів чи то з приводу некрасної справи з чорносотенними прокламаціями, що друкувалися в друкарні петербурзького градоначальника, – уряд заходився приборкати чорну сотню. Крім наказу ради міністрів про потребу запобігати єврейським погромам вийшов ще наказ міністра внутрішніх справ Дурново, який велить губернаторам гонити активні (діяльні) чорносотенні організації, забираючи в них зброю [28].

В наказі згадано тільки про активні (діяльні) чорносотенні організації, що мають зброю; через те можна боятись, що справжню чорну сотню так і не буде приборкано [28].

Погромцями були і поліцейські. В «Речи» надруковано, що під час посліду про погром в Великих Луках обвинувачені погромці доводили, що їх підмовляли до погрому два пристава та один помічник пристава. Всі ці особи й досі остаються на службі [28].

Гурток петербурзьких євреїв на початку березня хотів подати адрес банкіру Мендельсонові, що приїхав в Петербург, але цьому спротивилися петербурзькі сіоністи, доводячи, що єврейські капіталісти нічого, крім шкоди своїм братам, не зробили [28].

Рада міністрів Російської імперії, обміркувавши 24 лютого питання, як запобігти новим протиеврейським розрухам, доручила міністрові внутрішніх справ: 1) звертати особливу увагу на все, що тільки показує, що в певній місцевості можуть початись протиеврейські розрухи, щоб завчасу запобігти тим розрухам; 2) сповістити генерал-губернаторів і губернаторів, що вони повинні дбати про те, щоб не було випадків масових насильств над євреями, бо вони повинні дбати про це так само, як і про охорону життя і добра приватних людей, і 3) прийняти до уваги бажання ради міністрів, щоб євреям не чинити нових, не викликаних безумовною konieczністю, утисків, вживаючи для них сучасні виключні правила, яких прямо не вказано в законі [28].

«Як робляться погроми?», – цим питанням задавалися всі думаючі люди того часу. «Речь» повідомляє, що офіційний дослід про гомельський погром в січні довів, що погром впорядкував «союз патріотів» (спілка патріотів), яким керував начальник «охранного отделения» ротмістр Подгорічані, що дав «союзу» зброю і друкарню, узяті в революціонерів. Після погрому цього Подгорічані перевели на кращу посаду – в Ялту. В раді міністрів з докором запитали про це міністра внутрішніх справ Дурново. Дурново відповів, що він не знає, чи Подгорічані Гомельський та Подгорічані Ялтинський – одна й та ж особа, чи, може, то – різні люди, але він про те довідається потім. Може й справді міністр внутрішніх справ не знає добре, за що, куди й кого з підвладних йому чиновників преводять і нагороджують, але що місцеве начальство подекуди явно сприяє погромцям – це вже не тайна ні для кого, а газети щодня надносять звістки, що ще більш упевняють в цьому. Оттак «Руси» із Мінську пишуть, що гурток старовірів, – покликаючи скласти озброєну ватагу, щоб боронити Царя і церкву, – навів своїми погрозами страшний страх на євреїв, бо не соромлячись заявляє, що йому сприяє і допоможе начальство. Коли тепер скоїться погром у Мінську, то всі знатимуть, чия це справа, як дізналися тепер добре про те, чия справа – петербурзькі чорносотенні прокламації. «Русь» повідомляє, що писав ці прокламації, надруковані з дозволу

цезури в друкарні градоначальника, «чиновник министерства внутренних дел действительній статский советник» Лавров. Тепер, за постановою ради міністрів, Лаврова скинуто з посади і віддано під суд за підмовлювання до вбивства євреїв [29].

Селяни виступали про чорносотенців. У м. Градижську (інакше зветься Городище у Полтавщині) останніми часами ширено поміж людьми прокламації ніби то від «Московского крестьянского союза». У тих прокламаціях ганють селян за те, що палили поміщицькі маєтки, а євреїв не грабували. Прокламації можна було зрозуміти тільки таким самим способом: «Хлопці! направте свою помилку і візьміться за євреїв!»

Щоб запобігти лихові, яке могло вийти з тих прокламацій, селяни, які розуміють, що робиться (а таких тут більшість), зібралися 22-го лютого і порадившись написали таку постанову: «Ми, свідомі градижські селяни, зібравшись 22 лютого радилися про те, як нам відноситися до тих прокламацій, що підбурюють нас робити насильства над мирними людьми – євреями. Прокламації ті підписано «Московский крестьянский союз», – це на те, щоб ми їм дужче поняли віри. Знаючи, що серед 13 тисяч селян у нашому городі можуть знайшлися і хулігани, ми заявляємо, що з погордою одвертаємося од гидких авторів таких прокламацій, які свої хуліганської мети користуються ім'ям «Московского крестьянского союза» і застерігаємо усіх чорносотенців як у нашому городі, так і в близьких селах, що коли вони насмілються почати насильства над інтелігенцією та над євреями, або почнуть громити їх та грабувати, то ми спинятимем їх усіма залежними від нас способами.

Кожного селянина, про якого знатимем, що він підмовляв когось до погромів та до насильства або сам це робив, ми будемо бойкотувати і виженемо його з своєї громади, як такого, що ганьбить усе наше чесне крестьянство.

Просимо всіх товаришів-селян з околичних сел, які пристануть до цієї нашої постанови, написати про це у поважаній газеті «Полтавское Дело», у якій і ми рішили надрукувати цю нашу постанову».

Треба думати, що після цієї постанови чорносотенцям не пощастить зробити в Градижську погром [29].

Березень був дуже напруженим для євреїв, всі боялися погромів.

Проходили заходи проти єврейських погромів. Департамент поліції, щоб запобігти проти єврейських погромів, виробляє для губернаторів, градоначальників та обер-поліцмейстерів 5 наказів про позив до суду за надрукування відозв з покликом до погромів, про заходи проти погромів. про роз'яснення людові ганебності погромів та про заклик війська, коли трапиться погром [30].

Чорна сотня в Катеринославі агітує з усієї сили. Євреї страшенно налякані і з дня на день сподіваються погрому, через те дуже багато їх виселяються в Америку [31].

«Речь» повідомляє, що знайдено ще одну друкарню, в якій друкувалися чорносотенні відозви. Знайдено її в департаменті поліції; порядкував нею жандармський офіцер Комісаров, а керував усією справою віце-директор департаменту поліції Рачковський. Граф Вітте наказав закрити цю друкарню [31].

«Русскому Слову» подають з Катеринославу звістку, що чорносотенці тепер уже узялися підбурювати людей проти поляків і роздають прокламації проти поляків. Налякані поляки послали депутацію до генерал-губернатора прохати оборони і він обіцяв, що поляки матимуть оборону. А тим часом чорносотенці свої прокламації роздають; а дозволив ті прокламації місцевий цензор [31].

В Стародубському повіті (у Чернігівщині) чорносотенці роздають погромні прокламації і бідолашні євреї ні живі, ні мертві – сподіваються, що ось-ось знову їх розбиватимуть [32].

У Бердичівському повіті (у Київщині) чорна сотня в березні роздає такі прокламації: намальовано сокиру і шаблю; далі надруковано прокламацію. Щоб дужче піддурити людей, то виписано туди багато з євангелії, а наприкінці написано, щоб бити євреїв. поляків і студентів, бо це тільки вони хочуть, щоб була державна дума. А думи ніякої не треба, хай усе буде як і було. Отак пишуть чорносотенці у своїх прокламаціях і вільно їм тії прокламації людям роздавати і до душоубства та

до погромів закликати і ніхто їм за те нічого не каже. Ходять навіть чутки, що місцевий мировий посередник узяв ту прокламацію під свою оборону [32].

В Києві 11 березня в 2 години дня, після трусу в їдальні Бродського на Мало-Васильківській вулиці арештовано 14 чоловік-євреїв, і одправлено до Либедського поліцейського участку. У арештованих найшли «прокламації» [32].

В Росії розвивалися фантастично чорносотенні писання на будь-який смак, вигляд. Автор М.П-й ретельно проаналізував чорносотенні писання, літературу.

Довгий, довгий час у нас заборонялося писати правду про те, що робиться в Росії. Коли яка газета, хоч трохи заїкалась про народну кривду, то її зараз же й припиняли. Такі газети як «Новое время», «Московские Ведомости», «Киевлянин» та інші за казенні гроші старалися затуманити народ. Газети ці говорили, що все бідування у російській державі виходить од «жидів», поляків, фінляндців, армян, грузин та інших чужородців. Замість того, щоб заводити мир та злагоду між людьми, вони сіяли колотнечу, сварку, підбурювали одну частину людності проти другої.

Поруч з такими газетами знаходилися люди, що просто покликали народ бити в Росії інтелігенцію. Ці люди назвали себе «истинно русскими»; але народ охрестив їх по правді «чорносотенцями». Не задовольняючись одною балачкою чорносотенці почали печатати свої прокламації на окремих листках і дурно десятки тисячів роздавати їх селянам і робітникам. І от почались погроми, спершу сотня нацьковувала темну, сліпу, безглузду юрбу тільки на «жидів», (Кишинів, Гомель, Житомир, Сміла і багато інших), але потім вони взялися й за студентів, гімназистів, та всіх тих, хто працював на користь народа. Змагатися з ними, як ми уже сказали, не було ніякої змоги. Але от після 17 жовтня чорна сотня, не маючи собі нізвідкіль впину, справила по всій Росії такий страшний червоний бенкет, що навела «жах» на всю державу.

Чорносотенці на очах всіх людей впорядковували свої збірки. За дозволом цензури ширили вони такі брехливі та дратовливі книжечки, що навіть наборщики часом одмовлялись їх набирати. У Києві, наприклад, один одставний генерал довго

носився з своїми рукописами по всіх друкарнях. Бідняка в простоті серця думав нажити капітали. «Видам, – каже, – книжку а «жиди» її й скуплять; я знов видам, а вони знов скуплять» і так далі. Сердешний гадав, що своєю брехнею він може вдарити євреїв дошкульніше ніж всі ті, що поперед їх били.

Але ж мріям достойного генерала не судилося справдитись, і він друкує в «Кієвлянині» листа із скаргою, ніби то «жиди» закупили всі друкарні, видають тільки свої жидівські книжки та газети, а «истинно-руссаго человека» не хотять слухати.

Опріче «Кієвлянина», що з першого до останнього рядка в кожному числі перекручує події, ганьбить визвольний рух, робить доноси і нацьковує народ на поляків та євреїв, найшлось чимало ще подібних до нього газет.

Поруч з газетами наплодилось надзвичайно багато невеличких книжечок та листків чорносотенного видання. По всяких зібраннях і на вулицях чорна сотня роздавала дурно такі твори, як: «Русській Жид», «Горить Россія», «Тайная речь великаго раввина», «Правда о евреях» і багато інших...

В своїй ненависті до жидів деякі з чорносотенців (Дубровін) договорились до того, що почали Вітте називати зрадником, змієм-удавам. Казали, ніби то він потурає євреям через те, що й його жінка жидівка-вихрестка і багато інших дурниць, а на решті вимагали його смерті.

Щоб показати, про що і як пишуть чорносотенці, ми наведемо хоч один зразок. На самих найбільших вулицях в столиці продавались по 2 копійки штука такі відозви. Внизу зазначено: «печатано в типографии с.-петербургскаго градоначальства», а зверху: «Дозволено цензурою». «Воззвание к русскому народу. Причина всех несчастий России. Меры пресечения зла от евреев». А далі починається так: (подаємо, звичайно, в перекладі) «Чи знаєте, браття, робітники і селяни хто винуватий у вашому бідуванні? Чи знаєте ви, що жиди всього світу, вірмени, разом з німцями та англійцями склали спілку, щоб до щенту зруйнувати Росію, пошматувати її на дрібні клаптки і роздарувати їх ворогам руського

народу? Потому вони хотять хитрощами видурити у мужиків землю, селян зробити наймитами, попів порозстригати, а православні церкви та монастирі повернути в жидівські хліви та свинюшники. І от щоб зруйнувати Росію вони нацькували на нас насамперед японців. а під час війни не перестали зраджувати і продавати нас нашим ворогам через що ми мусіли терпіти тяжкі потері. Тепер же вони порішили знищити єдиних оборонців руського народу і його віри: православних руських поміщиків, фабрикантів, купців, щоб потім ніхто не заважав жидові забрати на Русі все до своїх рук і нікому було за руський народ заступитись»... Трохи нижче читаємо таке: «Як тільки з'являється перед вами ці хриstopродавці, попомучте ви їх і побийте, щоб вони не мали більше охоти йти на вас. Зараз руські чесні люди, що люблять Росію, домагаються у Царя, щоб він швидше прогнав од себе і найбільшого ворога руського народу та головного оборонця жидів... (Вітте)!!...» Далі іде 22 артикули, що зазначають, як треба карати жидів.

В нашій газеті вже писалося, що правительство завважило на ці брехливі й страшні писання і звеліло знайти винуватих. Але шкода, що такого змісту писання ширилися серед темного народу довгий час. Страшно робиться, коли подумаєш в які часи ми живемо!

Переглянувши цілу купу таких відозв, можна пересвідчитись, що окрім безсоромної, зухвалої брехні, та лайки нічого більше там немає.

Своїм нікчемним змістом вони можуть впливати тільки на темну, нерозумну народну масу, яка бідує і не знає де причина і край тій біді. Чоловік же, що хоч трошки приглядається до життя, зразу ж розбере, яка в тій книзі правда і чого вона варта.

Обов'язок такого чоловіка – застерегти од чорносотенної книжки всіх темніщих од нього людей, які несвідомо йдуть за тим, хто їх поведе і не вагаючись сліпо вірять кожному надрукованому слову [33].

Підбурювання до погрому в середині березня. В Черкасах (у Київщині) добродій Кучбарський роздає книжку, що зветься «Дружеский совет евреям». В книжці

писано про те, щоб християни винищували євреїв. Перелякані євреї прохали місцевого справника, Солтика, заборонити роздавати цю книжку. Алеж ж він і досі ще цього не зробив [34].

Євреї змушені були оборонятися самими різними засобами. В м. Ходоркові Сквирського повіту в середині березня євреї, не змовляючися попереду, почали бойкотувати дріжжі заводу Чоколова, цеб то не стали тих дріжжів купувати. Це через те, що Чоколов вороже виступає проти євреїв [35].

Де-хто, вже в середині червня, для власної користі, запропонував перестати вже бойкотувати завод Чоколова. Більшість євреїв повстає проти цього і обурена на тих дорадників, що ради своєї користі виправдовують Чоколова [36].

В селі Чоповичі, Радомисльського повіту, не дуже давно, на початку березня, у нас трапилася така штука. Наш батюшка отець Ушинський написав малинському уряднику, щоб він приїхав в Чоповичі, бо чоповські «жиди» підводять під церкву міни, щоб підірвати її в свято, як там буде багато людей. Урядник приїхав, зробив «слідство», пошукав в єврейських будинках мінта бомб, тай поїхав до дому, не знайшовши нічого. Дарма тільки євреїв поперелякував.

Чи помислив батюшка, що роблячи так можна нацькувати одну людину на другу, бо люди у нас дуже неосвічені. Часто мені приходиться чути, як люди питають: «чи то правда, що в Петербурзі євреї синод рознуйнували... [15].

Виїзна сесія київської судової палати 20 квітня буде слухати в місті Житомирі діло про єврейський погром в м. Троянові минулої весни, коли було вбито 10 євреїв. До суду покликано 58 винуватих, а свідків – 244 чоловіка. Обвинувачувати буде прокурор київської судової палати добродій Клінгенберг. Оборонятимуть присяжні повірені М.Б.Ратнер, помічник присяжного повіреного В.В.Вакар, І.Н.Головчинер, С.Б.Ратнер та інші [16].

16 березня «Киевской Жизни» писали, що Вітте потелеграфував мінському губернаторові, щоб він вжив всіх заходів, аби запобігти єврейським погромам [37].

Дуже гучною була справа Нейдгардта в 1906 році.

Нейдгардт на суді. Сенатор Кузьмінський, що робив слідство про події в Одесі, признав об'яснення бувшого одеського градоначальника Нейдгардта за нікчемні, й подав заяву про потребу віддати Нейдгардта під суд [38].

Столипін, розглянувши доклад сенатора Кузьмінського про вчинки колишнього одеського градоначальника Нейдгардта, пише в «Новому Времени», що Кузьмінський впевнився, що Нейдгардт не підбурював робити погром. Але цього мало: сенатор Кузьмінський обвинувачує Нейдгардта за те, що в той день, як опубліковано маніфест 17 октября і з приводу його були політичні демонстрації, він. Нейдгардт, не зробив з людьми в Одесі того, що генерал-губернатор Дубасов зробив у Москві [39].

Сенатор Кузьмінський дослідивши, як відбувся в Одесі єврейський погром, упевнився, що поліція нічого не робила, щоб погром спинити. І через те, тодішнього начальника поліції градоначальника Нейдгардта віддано під суд. Судитимуть його 20-го березня [28].

В сенаті розбиралося діло одеського градоначальника Нейдгардта та мінського губернатора Курлова, яких обвинувачено за те, що вони попустили в своїх городах єврейські погроми і нічим не запобігли їм. З газет видно було, що справді ці особи не вжили тих заходів, щоб спиняти погром, яких могли б вжити. Сенат, однак, виправдав і Нейдгардта і Курлова. «Речь» пише, що в оборону їх встав в сенаті міністр внутрішніх справ Дурново. Він заявив, що таких осіб, як Нейдгардт та Курлов, не треба було-б і позивати до суду, бо вони чинили те, що загадував уряд, і цілком вірно виконували його бажання. Таких осіб уряд повинен цінити. Із senatorів тільки один Міщанинов висловився проти того, щоб Нейдгардта та Курлова виправдано, а один з senatorів, Ковалевський, запропонував, щоб сенат осудив неправильну діяльність мінської прокуратури, одеської городської управи та професорів одеського університету [37].

Нейдгардта призначено нижегородським губернатором [40].

Страшенні погроми, що сталися торік у 1905 році у Одесі та Мінську, заставили вжахнутися кожного, в кому є хоч крихта людського серця й душі. Не тільки люди в Росії, а увесь мир хрещений і нехрещений здригнувся тільки читаючи про те, що там коїлося. Кому ж довелося на власні очі бачити ті страховища, казали, що немає пера, яке списало-б все те на папері. Разом з звістками про страшну різню та бойню всі у один голос обвинувачували начальника місцевої поліції: у Одесі – градоначальника Нейдгардта, а у Мінські – губернатора Курлова за те, що вони нічого не зробили, щоб запобігти погромам. Громадянство, вражене у саме серце нелюдським знущанням над життя і добром людей, голосно почало вимагати суду над винуватими. Через деякий час з'явилася звістка, що уряд вирішив сенатора Кузьминського зробити слідство й розібрати справу. Д.Кузьминський зробив, що йому було доручено, і довів, що добродії Курлов та Нейдгардт були й справді винуваті в тім, що скоїлося. Одчот сенатора Кузьминського дав дуже багато матеріалу, який роз'ясняє всю справу погромів, як вона була, а також і те, як поводитися під час погрому добродії Нейдгардт і Курлов. Тим то зрозуміло й те напруження, з яким громадянство чекало того дня, коли сенат розглядатиме цю справу. Нарешті 14 марця сенат розібрав справу і вини ніякої не знайшов ні за Нейдгардтом, ні за Курловим. Мало того. Сенат до своєї постанови додав ще, щоб завважити аж трьом міністрам на те, щоб завважити аж трьом міністрам на те, що підручні їм чиновники в цій справі поводитися не так як слід, а саме: міністрові юстиції (справедливості) за те, що прокурор у Мінську ніби вів слідство про Курлову не так як слід; міністрові внутрішніх справ за те, що городська управа у Одесі насмілилась свідчити проти Нейдгардта; міністрові просвіти за те, що ректор і професори одеського університету також виступили свідками по цьому ділу. В сенаті обороняв обвинувачених сам міністр Дурново і сказав, що таких людей як добродії Нейдгардт та Курлов, не тільки не слід, а й неповинно ніколи віддавати під суд, бо вони чинили те, що загадував їм чинити уряд, і виконували досконально його бажання.

Не говорячи про присуд сената, ми тільки скажемо скільки слів про заяву на суді міністра Дурново. Виправдовуючи добродіїв Нейдгардта та Курлова тим, що вони виконували бажання уряду, невже міністр Дурново не розуміє того, що така заява може викликати нові погроми? Адже міністр знає, що й тепер нечисті руки ширять чорносотенні прокламації і закликають темний люд до погромів і пролиття крові [40].

«Русь» повідомляє, що всепідданче справоздання про єврейський погром в Одесі не буде надрукований, бо він містить багато обвинувачень проти одеської адміністрації з Нейдгардтом на чолі [40].

Заходи проти погромів, вважаючи, що наближається Великдень, міністр внутрішніх справ, як пише «Св. М.», нагадує губернаторам про п'ять своїх наказів про те, як запобігати єврейським погромам, і загрожує, що за погроми вони відповідатимуть перед судом. Після того, як виправдано Курлова та Нейдгардта, що обвинувачувались теж за погроми, – чи зауважать губернатори на таку погрозу? [41].

В Голті (на Поділлію) 23 березня арештовано стражника С.Пашинського за те, що під час єврейського погрому він загнав кількох євреїв у річку і почав на їх стріляти з рушниці.

В одного влучила куля і він упав у воду, але звісно звідти вже не піднявся, хоч може й не смертельно був поранений. Навіть погромники обурювалися на Пашинського за його звірства [42].

Вважаючи на наказ запобігти єврейський погром, градоначальники і губернатори вже щодня подають по телеграфу звістки міністерству внутрішніх справ. Більшість тих звісток така, що жодного збурення між народом не знати, так само, як не видно, щоб готувались до погромів.

Генерал Каульбарс офіційно заявляє, що англійські газети несправедливо накидають йому слова, що під час перших засідань державної думи може статись в Одесі погром.

Тривожні звістки одержано з Бихова, Клинців, Гомеля і Орші. З Петербурга прийшов наказ негайно побільшити в цих городах воєнну охорону і наказати поліції краще пильнувати [42].

В жовтні минулого року, як був єврейський погром в Одесі, то пущено й по селах в Одеському повіті всякі чутки такі, що підбурювали проти євреїв. І в село Фестерівки дійшла чутка, що євреї в Одесі спалили православну церкву, а тепер ідуть по селах різати людей. Селяни в Фестерівці жили з євреями у добрій злагоді; але як почули ті неправдиві чутки, то розлютувалися та й почали розбивати євреїв у своєму селі. Кинулися бити й семидесятилітнього діда Іцька Двуглянського і дуже його побили, а селянин Онухрій Сидоренко ухопив півпудову камінюку, кинув її на Двуглянського і влучив у голову. Нещасний дід тут же на вулиці вмер у великих муках. Сидоренка за це судила судєбна палата.

Слідчий, як робив про це діло слідство, так добивався найголовніше добитися, через віщо почали громити євреїв. І виявилось ось що. свідки селяни казали, що не було б ніякого погрому, як би жандарм Яковле та урядник не розказували людям, що Царь звелів бити жидів і що звелено тільки не займати казенні інституції (учреждения).

Свідок Визир, що продає горілку в шкальні (монополії), розказав, що він давав відро горілки, щоб не займали євреїв; та селяни сказали йому, що так робити велить начальство і що за це нікого не каратимуть.

Сидоренка присуджено на два з половиною роки в арештантські роти [43].

Хоч містечко Вертіївка, на Ніжинщині, всього тільки з 12 верств від Ніжина, та людності ту до 15 тисяч, і через те торгівля останніми роками розрослася була широко; коло 20 крамниць було єврейських (деякі десятками тисяч орудували) і 5 православних. Правда, ціни були далеко вищі від ніжинських, та проти цього останніми часами найшли були у нас певного способу. Свідомі селяни заснували потребительне товариство. У потребительну крамницю не дотовпитись було, бо кожне побачило, що там і ціни дешевші і ніякої обмани нема; ва незабаром ця

крамниця стала якимсь клубом, – там з усього села збиралися люди порадитись про все сучасне, та прочути з газет, що по світу діється, бо в крамницю виписувались «Сын Отечества», та інші газети. Звісно, ця крамниця більмом стояла в очах крамарів та всяких чорносотенців. Товариство було чисто селянське, бо пристало до нього всього тільки четверо земських учителів, що вийшли з наших же таки селян, та двоє інтелігентних людей з служащих у економії і земський лікар наш, а все оте, що само себе величає інтелігенцією: попи, учителі – кокардиники і все інше цього табору, сторонилося, жахалося товариства і навіть шкодило зросту його всякими способами. Були вороги й меж селянами.

Під час погрому в жовтні, того дня, як громили єврейські крамниці, то потребительську обминули, мабуть і чорносотенці корисною її таки признали; а другого дня, розгромивши крім усіх євреїв ще й 26 демократів, деякі людяці нацькували таки зруйнувати «гніздо демократів», це вони так прозвали потребительську крамницю. Деякі селяни зверталися тоді до попа, що суміжно живе з крамницею, щоб уговорив своїх прихожан не грішити, та він одмовився – «нет у меня предписания на это!» Розгромлене все добро товариське, убитків на кілька тисяч і поки що нізащо рук зачепити, – пустокою виглядає крамниця, де недавно так життя кипіло. Тепер один чорносотенець відкрив свою крамницю з награбованого товару, хоч люди й сміються йому в вічі: «за котру мірку крам у тебе замолочений?» - питають. Це через те, що він з братом ходив громити з ціпами. З єврейських крамниць той чоловік позабирав оселедці цілими бочками, а з потребительської возив хурою і тепер торгує всім з чистою совістю.

Євреї майже зовсім не торгують і от через усе це здирство тепер повелося по крамницях страшене! Як вони вже й Бога не бояться! Всі ждуть не діждуться, щоб товариство знов оборудовало свою крамницю на користь усьому селу.

Є чутка, що товариство скоро оживе, виключивши перше чорносотенних своїх членів, котрі, як тая ярка, всю справу портять. Сподіваємося того часу з нетерплячкою [44].

З Берліну 5 квітня повідомлено, що німецькі євреї стурбовані звістками з Росії, що тут єврейська справа повернулась на гірше. Як відомо, євреї подавали голоси за конституційних-демократів, не жаліючи сили й грошей, а ті обіцяли їм за це не гаючись домагатись для євреїв в думі рівних прав з іншими націями. Але тепер пишуть, що конституційно-демократична партія боїться, з тактичних причин, відразу піднімати в думі єврейську справу. Тутешні євреї починають боятись, чи не одурено їх часом [45].

В Петербурзі 6 квітня виявилось, що партія «Народної Свободи» не змінила своєї постанови зняти певні питання в державній думі. Насамперед партія поставить питання про рівноправність євреїв, про дозвіл селитись їм скрізь по Росії і купувати скрізь різні маєтки і землю [46].

Вибори від виборців городян Житомирського повіту скасовані, і нові вибори призначені на 9 квітня. Повісток виборцям не розсилають, і їх самим доводиться ходити за ними в управу, і там простоювати по цілим годинам, дожидаючи своєї черги. Черга-ж надходить не скоро, бо повістки видає тільки один управський служачий. Вибори дуже цікавлять усіх городян. Сподіваються, що на цей раз гору візьмуть християни. Євреї дуже обурені утиском проти них. бо справедливо думають, що вибори скасовані тільки через те, що на них взяли гору єврейські кандидати. Обурені євреї й тим, що одного з вибраних кандидатів виборча комісія виключила із списку через те, ніби то він не має права на участь в виборах [46].

Горожани Козельця Полтавської губернії на початку квітня вибрали від себе виборними – в губернію багатого єврея адвоката Арона Марголіна й лікаря Михайла Левитського [46].

Серед людності Лохвицького повіту якісь чорносотенці пускають усякі брехні, наприклад, такі, що євреї в г.Лохвиці лагодяться вибухом розвалити церкву і таке інше. Люди вірять цим брехням і дуже турбуються [47].

В Житомирі 10 квітня судерна палата судила Фарбера (24 років) та Вайсмана неписьменного хлопця сімнадцяти років за те, що дали двом солдатам по одній

прокламації. Суджено їх не прилюдно. Обороняв С.Б.Ратнер. Присуджено: Фарбера на три роки в кріпость, а Вайсмана на один рік [48].

У городі Липовці, Київської губернії 10 квітня від запалення головноспинного мізку (менінгіта) вмерло троє євреїв [48].

В середині квітня 1906 року автора «воззвання к русському народу», в якому він підбурював люд до єврейських погромів, позивають до суду по 1036 статі. Про вчинки цензора Соколова, що дозволив надрукувати цю відозву, повідомлено прокурора [49].

14 квітня в Києві ввечері, на Мало-Васильківській вулиці в єврейській синагозі затримано Вольфа Катковського і при ньому 3 ключі, одним ключем він одчинив синагогу і там заперся. Катковського одправлено у Либедський участок [50].

Знову повторювалися катування. В Могилеві (губернському) вночі 4 квітня скоїлася така страшна пригода: в тутешній синагозі відбулися збори євреїв-сіоністів (то була остання ніч єврейської паски). У 2 години вночі збори кінчилися і люди пішли було до дверей. Коли ж несподівано з'явилася валка поліцейських. «Стійте, а то будем стріляти», гукнули вони. Перелякані люди кинулися до вікон, дехто начав вискакувати з вікна на вулицю. Але тут стояли солдати, що без жалю били прикладами. Під той самий час бито євреїв і синагозі, – бито їх нагайками, бито й шаблями. Били їх нещадно, у дівчат дерли волосся з голови. Колотнеча була така, що в темряві городові почали бити один другого. Після биття заарештували 60 чоловік і по дорозі в участок знову били. В участку чоловіків зачинили в маленьку тісну камеру, а дівчат почали без сорому обшукувати. Хто насмілився змагатися проти таких вчинків поліцаїв, того сильно били. Коло 40 чоловік поранено, декого дуже сильно. А тутешній поліцмейстер Родіонов каже, що він тому зовсім не причинний, що він тільки звелів арештувати збори... [50].

В Житомирі скінчилася 18 квітня судова справа про торішній єврейський погром у Крошні. Двох присуджено на рік у тюрму, позбавивши їх усіх прав; семеро в тюрму на вісім місяців, а семеро виправдано.

На суді виявилось, що погром викликала чутка, ніби євреї ріжуть християн. А сільське начальство запевнило, що чутка правдива [51].

Катеринославський губернатор 17 квітня звелів розклеїти в містечку Токмаку оповістку про те, щоб не було погрому, бо за погром він каратиме. Тоді люди послали йому таку телеграму: «Ніколи в нас такого сорому не було й не буде» [51].

20 квітня в Житомирі почалася судова справа про єврейський погром у містечку Троянові. Обвинувачених – 56, свідків 246. Позовів за втрати – 26 [52].

Газета «Путь» подає звістку, що 27 квітня в Катеринославі почнеться судова справа про Бергмана. Справа це така: торік в липня серед юрби євреїв-робітників Бергман купервасом облив поліцейського надзирателя Єфименка і через це замалим не почався єврейський погром. Бергмана арештовано і він назвався Алексеєвим. Він розказав, що він служить в «охранном отделении», спеціальність його – провокація. Як провокатор, він уже стріляв у мінського поліцмейстера і через це за малим не сталося в Мінську єврейського погрому; а в Черкасах таки був погром, як він облив купервасом пристава.

Його арештовано, але тільки про людські очі, бо генерал Трепов завсігди велів його випускати. Певне він сподівався, що й тепер його випустять але ж цього разу сталося так, що він опинився там, де вже давно мусив би бути – в суді. Треба думати, що на суді громадянство багато чого довідається про вчинки таких Бергманів, через яких повставало так багато всякого лиха, через яких навіть лилася кров [53].

Кара настигала погромників і від селян в різних частинах України.

В селі Виблях, у Чернігівщині, 20 квітня селяни не схотіли наймати свою землю під городи тим добродіям, що громили євреїв [52].

На сході в селі Новопетрівці, Тираспільського повіту, 24 квітня селяни одноголосно постановили виключити 14 душ з своєї громади і вислати їх у Сибір за те, що давно вже за їми чимало негарного було, а найголовніше за те, що громили євреїв. Приговор послано було земському начальнику: той приїхав у Новопетрівку, скликав сход і почав умовляти людей, що це занадто велика кара. Та його не

послухали і знову ввесь сход, як один чоловік, сказав, що вони до себе в громаду тих людей не приймуть. А щоб не вийшло далі якогось клопоту, то попрохали, щоб тих чотирнадцятьох зараз же забрано з села. Так і мусив зробити земський начальник. Всіх їх забрано в тираспольську тюрму, поки предводитель дворянства та губернське присутствіє затвердять приговор. Двоє в Сибір не підуть: один через те, що ще не дорослий (18 років), а другий через те, що занадто старий (більше як 60 років) [53].

Командир 38-го тобольського полку, що стоїть в Варшаві, як пише газета «Речь», звернувся 25 квітня до солдатів з такими словами: «Пам'ятайте, що ми перебуваємо військовий час, і хто з вас найбільше винищить наших ворогів, тому буде найвища нагорода». Після цього якийсь офіцер почав доводити солдатам, що євреї – то наші справдешні вороги. А далі викликав з рядів євреїв та звелів, щоб кожен з москалів плюнув межи очі якомусь нещасному Мошкові...

І «салдати» плювали, а Мошко стояв, терпів, вже дійсно, як «христоролюбивий». Але коли вже те саме хотів зробити йому фельдфебель – опльований Мошко вдарив його по виду... і звичайно Мошка віддали під суд («Речь» № 52). Це знущання над солдатом з євреїв є яскравим доказом, що генеральські промови часом мають дуже шкідливі наслідки. Чулий [54].

В Кам'янці-Подільському 27 квітня педагогічна рада жіночої гімназії пані Славутинської постановила завести вчення місцевим мовам: українській, єврейській, польській і вчення історії літератур на цих мовах. Предмети ці повинні бути обов'язкові для учениць [55].

Відбувалася мобілізація чорної сотні в кінці квітня. На передодні перших зборів державної думи поліція в Петербурзі роздавала чорносотенцям зброю й наймала їх «на роботу» по 3 карбованці в день («Голос»). В Кишиневі Крушеван вимагає над євреями суду Лінча, тобто просто –погрому («Речь»). З Гомеля подають звістку, що там одверто заохочують до погрому [56].

У відповідь на тронну промову на першому місці Державній Думі буде поставлено домагання амністії, а потім рівності для всіх громадян, а також може бути, що єврейські послы поставлять питання про рівність євреїв [57].

Звичайно, газети часто писали про положення євреїв в Росії.

Піднімалося питанн про скасування «процентів». «Наша Жизнь» сповіщає, що цими днями на розгляд думи буде внесено питання про те, щоб приймати євреїв до університету без процентів [57].

11 травня у 7 годині вечора в залі біржі відбулися загальні збори членів київського відділу товариства ширення просвіти між євреями [58].

В цей же час з Катеринославу пишуть, що арештованого Рапопорта так страшно бито на допитах, що врешті він не міг уже довше терпіти і почав говорити ніби це він убив генерал-губернатора Жолтановського. А тим часом прокурор каже, що це неправда, бо з усього виходить, що Раопорт до цього діла ні трохи не причетний.

Катеринославський губернатор покликав до себе рабина Брунштейна і дуже докоряв за те, що катеринославські євреї не були на похороні в Жолтановського і не положили вінка; а потім сказав, що коли євреї не одправлять по Жолтановському урочистої панахиди та не пошлють в Одесу на могилу Жолтановського вінка, то він, губернатор, не ручиться, що євреїв не погромлять.

Тепер катеринославські євреї страшно бояться і щодня сподіваються погрому [58].

Наведемо число в'язнів в лук'янівській тюрмі у Києві. З 16 по 30 квітня в лук'янівській тюрмі було 200 в'язнів: 169 чоловіків і 31 жінка. Росіян і українців – 107, євреїв 68, поляків – 9, караїм – 1, болгарка – 1, молдованка – 1 і німець – 1. Соціал-демократів – 82, соціалістів-революціонерів – 56, безпартійних – 18, бундістів – 5, української соціал-демократичної партії – 5, сіоніст-соціалістів – 3 і анархістів комуністів – 1 [58].

Чорносотенники «працюють». Посол Скрмунт одібрав з Пінську телеграму про те, що в Мінській губернії земський начальник Казаринов та предводитель

дворянства Гревениць розповсюджував дуже багато прокламацій. Казаринов та Гревениць закликають у тих прокламаціях людей бити євреїв та інтелігентів. Єврейська людність перелякана. Багато євреїв кидають хати та тікають [59].

«Руководство для чорносотенців». «Московские Ведомости» надрукували інструкцію для «чорносотенців». В параграфі 3 інструкції говориться: «чи почесне назвисько чорносотенця? – «Так, дуже почесне. Нижегородська чорна сотня, зібравшись коло Мініна, врятувала Москву і всю Росію од Поляків. Мінін і Пожарський і всі, хто разом з ними рятував Росію, справжні чорносотенці». Параграф 7 каже: «хто внутрішні вороги: 1) конституціоналісти; 2) демократи; 3) соціалісти; 4) революціонери; 5) анархісти; 6) євреї і так далі [60].

З Житомира виїздять євреї, боячися погрому. Виїхало більш як тисяча сімей [61].

За малим не почався погром. 4-го червня в м. Юзовці пішла чутка, що в соборі розбито дві ікони і що це зробили євреї. Почувши таке, бідолашні євреї страшно поперелякувалися, бо ще добре пам'ятали октябрські погроми. Вони добре розуміли, що євреї не могли цього зробити, але як же впевнити в цьому людей?

Було це саме в неділю і народу на базар багато з'їхалося. Почувши про те, що сталося, люди зараз кинулися до церкви. Ікони справді побито, але зараз же виявилось, хто це зробив. Зробили це два хулігани, а сказали на євреїв, щоб люди, обурившись, почали їх громити. Але народ кинувся не на євреїв, а на хуліганів-провокаторів, щоб добре їх повчити. Аж тут нагодився якийсь «патріот з кокардою» і почав оступатись за хуліганів. Люди кричали: «Знову, кровопийці, хочете даремне лити єврейську кров, так як узимку?» – «Мало вам було тоді, ще хочете крові?» – «Тепер ми знаємо, чого вам хочеться, та не пощастить вам підвести нас на лихо!»

Тільки тоді заспокоїлись люди, як провокаторів забрано в поліцію.

Спокійніше стало тоді і євреям [61].

Хитрості чорної сотні застосовувалися часто. «Істинноруські» люди понасилали у Київ силу своїх виданнів, різних «Вече», «Черных миллионов» і інших перлин

літератури, та на великий їх жаль десятки тисяч примірників тих видань zostались не проданими. Тоді видавці придумали новий спосіб збути їх. Цими днями на вулицях почали за дурно роздавати брошури у червоних палітурках, на яких великими буквами було надруковано: «Амністія! Повної амністії! Геть кару на смерть!» Люди почали були купувати ті брошури, але ж з першої сторінки побачили, що то ширісінькі чорносотенні відозви, гидка лайка на Думу, що перебралась в революційну барву, щоб дурити людей.

Кажуть, що на другий же день усі ті брошури з приказу вищого начальства сконфісковано [61].

«Утренняя Заря» пише, що недалеко од Глухова (в Чернігівщині) єсть багатий монастир «Глинська пустинь». Так ченці в йому дуже щиро читають чорносотенну літературу, а начитавшись, збирають круг себе людей та й підбурюють їх іти та бити євреїв та інтелігенцію.

Та чи не даремно святі отці слова витрачують? Адже тепер уже мало знайдеться таких людей, які не догадаються, через віщо святі отці таку науку людям дають. Он як у Житомирі архирей сказав проповідь підхожу, так люди поміркували та й догадалися, через віщо він так говорить. То коли б не було так і ченцям з «Глинської пустині» [62].

8-го липня в Бахмуті (в Катеринославщині) буває хресний ход. Перед цим днем ходили чутки, що неминуче під час хресного ходу буде погром, то вже люди неспокійні були. Прийшов і той день. Насходилося людей до церкви, і процесія пішла вулицями. Кілька вулиць уже пройшли і все було тихо. Коли це в 11 годин уже на базарі стрельнуто з трапктирного двору Крамарева і счинився крик «Жиди стріляють!» На базарі в той час було багато селян та робітників. Як стрельнуто та крикнуто, що то «Жиди стріляють», то вже серед людей починалося щось недобре та, на щастя, робітники й селяни кинулися до замкнених воріт, вибили їх і знайшли там городового Полякова. Спершу він кричав, що стрілятиме. а далі побачив, що лихо, та впав навколішки і почав прохати змилування. Страшно розлютовані люди

були б тут же його і вбили та вже робітники не дали, впевнивши людей, що краще хай городовий зостанеться живий, тоді через його можна буде довідатися, хто підмовив його на таке лиходійство. Люди згодилися і городового поведено на майдан, щоб допитувати, коли це прискакали стражники і одняли його. Люди кинулися навздогінці, щоб таки одняти городового, але їх розігнано нагаями та шаблями; при цьому чотирьох тяжко поранено, а скільки побито нагаями та не дуже поранено шаблями, – це ще невідомо [62].

В Балті (Подільської губернії) уже з місяць гостює українська трупа Максимовича. Ставили: «Циганку Азу», «Ой не ходи Грицю на вечорниці». «Борці за мрії», «Марусю Богуславку», «Помсту жидівки», а також «Суету» два рази, Артисти грають добре. Дуже добре впорядковані хори, танці та народні сцени. «Суету» публіка обидва рази приняла з великим задоволенням. Мають ще грати «Степовий гість», «Недолюдки», «Гріх за кару». Тільки на великий жаль збори бувають невеликі, бо театр Верніковського не в центрі міста, а також мало буває євреїв, котрих лякають чутки про погром.

В червні місяці у нас в Балті декорі люди, які згарячу записались були до «Союза руссаго народа», розжвакавши, що то за «союз», відстали від нього. Після того вони получили по пошті написані на «Ремінгтоні» листи «Балтскаго отдела активной борьбы с крамолою», в котрих похваляються, що як ці люди не покинуть лигатиєз євреями, то їх покарають смертю. Але це видно тільки одні виграшки «чорносотенців», бо й до цієї пори не з ким з них нічого поганого і досі не скоїлось [62].

Також поширено непевні чутки в середині липня. Є чутка, що підписано указ про скасування «черты оседлости» і дарування євреям загально-громадянських прав, за винятком на деякий час прав служити на коронній службі і купувати нерухоме майно по селах [63].

Надзвичайно цікавою була стаття Григорія Сьогобочного «Про чорносотенщину та єврейство».

Заступників народніх розпущено і по церквах духовенство править тепер молебні. а після молебствій «истинно-русские» погромники «при цій вірній оказії» роздають народові під охороною поліції, свою «літературу», а в ній вони присягаються, і інших закликають робити це, – «не посрамить земли русской»...

Правився оце в неділю такий молебен у Володимировому соборі у Києві, а перед кількома днями митрополит двома архиреями правили в нашій святій Софі. Розпуск Думи Державної більшість громадянства вважає за побіду тьми над світом, за перемогу кривдою правди, але ж хіба нашому духовенству первина хвалу Богові воздавати за таку побіду? З того часу, як наше духовенство покинуло народ та пішло на службу до уряду, воно перестало розбирати, з якого приводу заставляє його начальство молитись Богові: чи з приводу події, що добро народові несе, чи навпаки...

***

Не раз доводилось чути, як наш Київ взивали чорносотенним городом, і справді ми не маємо жодного права нарікати, коли наш уквітчаний чарівною природою Київ взивають чорносотенцем, бо в цьому є чимало суцїої правди.

Але ця правда повинна нас, українців і вражати і образати... Адже Київ – це осередок нашої колишньої культури!

Де ж шукати причину тому, що Київ наш з осередка культури та освіти став тепер осередком чорносотенщини, шкідливий вплив якої шириться геть по Україні?

Опанувала темна сила нашим питомим містом, нашим серцем! Шаленне свято справляють в йому тепер Піхни, Юзифовичі та інші прихильники тьми й неволі, і перед нами, українцями. стоїть тепер задача зробити безсилим оце пекельне кодло, очистити наше питоме місто шляхом культури от «истинно-русской» чорносотенщини...

***

День 15-ий липня минув спокійно.

Сердешне єврейство київське дожидало цього дня немов страшного суду, але страхи були даремні. Звірства не було у цей день, і не було його не через те, звичайно, що в серцях Піхнів-Юзефовичів заговорило людське чуття, ні, причина тому – рішуче небажання самої вищої адміністрації краю бачити безневинні людські сльози.

Що до сліз, то чи zostалися вони ще у цього народу-мученика? Чи не виплакав він їх до решти? Адже їх уже «Не ріки, море розлилось, огненне море!..»

Мені особисто здається, що сліз у єврейського народу вже не повинно бути... На таку думку наводить мене, принаймі, оцей уривочок з листа до мене єврея-товариша з Вільні: «Напиши мені твою думку про сучасний політичний момент, пише мені товариш – і чи можна ще сподіватися незабаром погромів? Я вже цілком спокійно згадую про них. Ми вже привикли... чуття притупилося... Вони все убили в нас: душу, чуття, не кажу вже про гордість та честь. Хай купаються в нашій крові... В цій крові вони й самі потопнуть»...

Чуєте ви, Піхни-Каїни? Ви убили в людей душу, убили честь! Якій карі підлягаєте ви за ці вчинки?

Я не юрист, але-ж знаю, що за свідоме вбивство одної людини злочинця карають каторгою. Яка ж кара вам, людоджери, за вбивство цілого народу ?!

Коли цей настрій мого товариша-єврея прикласти до всього єврейства, то й справді: де-ж тут взятися тім сльозам?! Тут може бути тільки стогін... тяжкий, розпачливий стогін намученої душі і тіла!..

***

Згадавши про погроми, не можу щоб не спинитися ось на чому: перед 15-тим днем липня, та й 15-го, коли страхіття погромів охопило не тільки євреїв, а всіх, хто почуває себе людиною, а не «истинно-руським» Каїном, по городу Києву розповсюджувалося «Поучение» преосвященного Никонора архієпископа херсонського. Владика гостро осуджує безчинства та зненависть православних до чужинців взагалі і до євреїв зокрема. Він на підставі Святого Письма доводить, що

зненависть та погроми противні Христовому ученню, що вони повстають відтіля (слухайте, слухайте «истинно-русские!») «идиже престол сатанин»...

Не одна, звичайно, людина подякує херсонському владиці за добру науку. Але ж, якось, мимоволі спадає на думку питання: а чи зробили щось в цім напрямку кийвські владики?.. Чи не дивно, що до киян з словом любові та миру звертається не хтось з тих трьох архирейів, або митрополит, що живуть тут, а владика з чужої єпархії?! Гр.Сьогобочній [63].

В Одесі велика юрба робітників та солдатів 16 липня обступила квартал, у якому має квартиру «чайная русских людей». Членів того «союза», яких там застали, побито й порозгонено. Настигла поліція і розігнала юрбу, а кількох робітників арештовано. Вони пояснили, що напали на чайну через те, що членам «руссаго союза» дозволено збиратися і роздавати свої прокламації, в той час, як іншим спілкам це не дозволено» [64].

21 жовтня минулого року в м. Богополі Балтського повіту (на Поділлію) був єврейський погром. Справником тоді був там Соколов (тепер він поліцмейстером у Пермі), а становим Пацюркевич (тепер в одставці). Тепер судовий слідчий робить слідство про їх обох; обвинувачують їх у тому, що нічого не робили під час погрому, щоб його спинити [64].

Арештують за агітацію. В Глухові арештовано студента Гінзбурга. Він розмовляв з слдатами, а фельдфебель побачив та й заклика його в свою хату, кажучи, що там зручніше буде розмовляти. А сам тим часом закликав поліцію. Гінзбурга забрано і одведено в тюрму. (К.О.Ж).

В городі Линовці поліція арештувала учня 3-го класу житомирської фершальської школи Олександра Шмейра і учня –телеграфіста Олександра Сенкевича за те, що вони ніби-то роздавали селянам революційну літературу [65].

Не арештують за агітацію. Там же в Линовці до справника приходила депутація од євреїв прохати зробити щось, щоб не було єврейського погрому в селі Зозові. Бо там мировий посередник Душенькевич звелів писати Порубченкові роздавати

селянам чорносотенні писання про те, щоб громили євреїв. Роздає він між іншим «Добрый совет евреям». Цю книжку друковано в друкарні петербургського градоначальника і через те деякі селяни вважають її за указ і вже приходили до євреїв-крамарів питати, чи почали вже вони кінчати тут свої справи. Всюди по селу писар посилає розклеювати чорносотенні відозви. І ніхто цього не забороняє, і писареві вільно агітувати, підбурювати людей до погромів [65].

Чужі помагають. Французький міністр закордонних справ Буржуа повідомив одеських євреїв, що вони під час розрухів і погромів можуть мати захисток у французькому консульстві. Коли таких людей набереться багато і для них не вистачить помешкання, то консул має право перевезти їх на французькі кораблі, що трапляться поблизу. (Речь). [65].

В Лубнях 18 липня, в день єврейського свята на спомин про зруйнування Єрусалиму, коли по єврейським звичаям поминають померших, на могилі відомого в Лубнях революційного діяча добродія Брода, що випадково помер від кулі власного револьверу в листопаді (ноября) 1905 року, гуртком свідомої єврейської молоді пошановано помершого борця замість звичайних поминок революційними піснями: «Мы жертвою пали», «Марсельезою» та іншими. На присутніх це зробило велике враження і майже всі були захоплені високим почуттям вдячності за пошану пам'яті помершого, а те що не було зовсім поліцаїв, дало змогу всьому відбутись без заколоту і потім спокійно розійтись [65].

Під заголовком: «Участь євреїв у революційному рухові», знаходимо 26 липня у «Русских Ведомостях» таку статтю: «Бюрократія і ті газети, яким вона допомагає, ніяк не можуть уявити собі, чого-то народ бунтує. Вони здавна звикли звертати свої провини на чужу голову і обвинувачувати когось іншого: чужоземців та іногородців. Спершу їм «англічанка» все шкодила, потім, за Каткова, – все поляки були винні, а тепер, з легкої руки Суворіна, усі накинулись на євреїв. І в народних стражданнях, і в революційному рухові невинен ніхто, крім євреїв. Виходить так, що всі продажні

газети поруч з «Правительственным Вестником» не знають історії революційного руху і тієї участі, яку брали в ньому євреї».

Далі автор статі нагадує, що євреї тільки недавно пристали до революційного руху. Раніше рух гуртувався у столицях, де євреїв дуже мало, а коли хвилі його почали ширитись і зростати, то вони захопили собою й євреїв.

«Але почалось це тільки з 70-х років. До тієї пори революціонерів-євреїв не було ніде: ні між декабристами, ні в 60-ті роки, ні між землевольцями, ні нечаєвцями (хіба за рідкими винятками) та іншими. З 70-х років, коли на євреїв посипалися з боку уряду найтяжчі утиски, російська революція знайшла собі і серед єврейства не мало прихильників. В останні часи євреї поруч з другими націями борються за волю і право, але не можна сказати, щоб вони були тут у якомусь виключному становищі

Високий процент євреїв серед політичних автор поясняє перш за все тим, що рух гуртується найбільше по городах, звідки найбільше висилають людей, а по другому, що уряд далеко сильніше карає євреїв, ніж росіян. Це доказується безліччю росіян. Це доказується безліччю судових прикладів. Коли карали росіян, яких власті вважали дуже тяжкими злочинцями, то їх засилали у північні губернії, а євреїв, навіть неповнолітніх, хоч би й за дрібниці засилали аж у Якутську область. Політичні засланці розказують, що, наприклад, у Архангельській губернії за три роки заслання вони не зустрічали ні одного єврея, бо всі мучились у Якутщині. Коли і ці тяжкі кари не помогли, небіжчик Плеве перший почав вживати погромів проти революційного руху серед євреїв. На прикінці статі читаємо: «Але ні Якутська Область, ні страшні погроми не можуть спинити великого руху між єврейством, – скоріше навпаки: тяжкі репресії тільки підбурюють широку масу і примушують її ще вище підіймати свій прапор» [66]. В Глухові 22 липня арештовано студента Д.Колоніуса (їхав на Кавказ, так його в поїзді арештовано), студента Ковальчука, кількох євреїв (у полі мітингу) і кількох робітників [66].

В містечку Фельдштип, Проскурівський повіт, на Поділлі, всі тутешні євреї страшенно збентежені й обурені тим, що скоїлось на-днях у містечку Ярмолинцях.

Днів п'ять тому назад робітники ярмолинецьких кравців зібрались у лісі, щоб поговорити про свої справи. Але коли вони саме зійшлись у ліс, кравці-господарі, що чекали забастовки, побігли до урядника та до стражників, напоїли їх і натравили на бідних хлопців, сказавши, що то – «соціалісти». П'яні стражники полетіли і напали на одного прикащика (молодого хлопчину, що недавно скінчив прогімназію), який лежав на траві і читав книжку. Двома кулями його поклали на місці, а потім ще й прикололи штиком. Кравці-господарі, що донесли поліцаям про «соціалістів», не сподівались такої біди. Злякавшись, вони утікли від помсти за донос геть з містечка

Цей випадок тим більш збентежив наших євреїв, що стражників у нашій містечку при становій квартирі – чимало. Становий пристав певний у тому, що всі місцеві євреї бажають його смерті (для охорони його особи дім його денно й нічно вартує стражник), і дуже неприхильний до них. А в стражників, що без усякого діла тиняються цілими десятками по містечку та шукають роботи своїм довгим нагаям, давно вже «чешуться руки»... [67].

В Таращанському повіті члени «союзу руссаго народа» дуже щиро роздають селянам прокламації, в яких пописано ганьбу на Державну Думу та ще пишеться, щоб селяни, коли хочуть собі добра, то щоб били жидів, студентів та інших крамольників. Отже на превеликий жаль членам «союзу руссаго народа» наші селяни деруть їх прокламації навіть не читаючи» [68].

30 липня в Проскурові в театрі поchtовий чиновник Микулин почав кричати: «Геть жидів!» Счинився бешкет. Поліція спершу ніяк не могла втихомирити Микулина. Врешті люди примусили вивести Микулина з театру [68].

В Одесі городські лікарі обмірковували цікавий факт. Виявилось що городському голові адміністрація звеліла не приймати на городську службу євреїв, в тому числі й лікарів. І голова Протопопов та члени не зважилися не послухатися того наказу і роблять так, як їм звелено. Лікарі не можуть навіть надрукувати про це в місцевій пресі, так її придавлено [69].

Похвалки проти євреїв дозволяли собі і посадові особи. Полтавському губернаторові пожалілися полтавці з Новопроложеної вулиці на козацького генерала Калитина. Вони розказали, що цей генерал приїздив на Новопроложену вулицю і нахвалявся расправитися з євреями за те, що ніби то вони заважали козакам утихомирювати повстання в Свському полк. Губернатор вислухав усе, що йому казано було, і сказав, щоб новопроложенці підписалися під тим, що розказували.

«Истинно-русские люди» розказують, що борзенського справника вбив єврей. Говориться, це видно на те, щоб підбурювати людей проти євреїв [69].

«Союзу руссаго народа» вільно людей бити. 7-го серпня в Одесі в дві години дня ішов студент одеського університету Фішман повз трактир «союза руссаго народа». Звідти вискочило кілька добродіїв, кинулися на Фішмана і заходилися трусити. Витрусили револьвер, а тоді заходилися бити студента. Розбили йому голову і тяжко поранили. Хто-й-зна, чи буде він живий. Хулігани кажуть, що побили Фішмана за те, що він ніби то дожидався, поки з трактиру вийде граф Коновніцин, щоб його вбити. А Коновніцин – це голова «союза руссаго народа». В «союзі» одправлено молебінь; дякували за те, що не вбито Коновніцина [70].

У Василькові одному селянинові прислано поштою цілий пакунок чорносотенних прокламацій. Селянин зовсім не знає, хто це йому прислав. Селянин цей зовсім неписьменний і не знав, що йому прислано, та й роздавав усім, хто хотів узяти [70]. Вже коло двох неділь, як адміністрація дозволила продавати у Києві чорносотенну газету «Вече»; скрізь по вулицях рознощики мають цю газету і лізуть з нею людям в вічі; вчора «патріотичний кіоск», на розі Великої Володимирської і Великої Житомирської вулиць, вивісив «Вече» для безплатного читання [70].

З Києва до Воронькова цим літом наїзжав часом пан Рудіков (столоначальник казенної палати, – кажуть) і привозив цілі паки газети «Право и Порядок», що видають київські чорносотенники, а також їх прокламації; він просив одного мілкоземельного дворянина роздавати цю літературу селянам. Коли той не пристав

на це, то Рудіков одного разу настроїв когось розклеїти по всьому селі «бить жидів». На другий день селяни знищували ті відозви. а поліція стурбувалася прокламаціями, відшукала злочинця і потягла його до слідства. Коли виявилось, що ці листки дав пан з Києва, то діло було враз припинене і злочинця випущено. Через кілька часу після того була розкидана по селу писана відозва, в якій оповіщалося, що вороньківська спілка українців, а за нею всі чесні люди стануть в обороні євреїв, коли б хто схотів грабувати їх злидні [71].

«Новое Время» писало 10 серпня, що в бюрократичних гуртках балакають про те, що треба було б якось справитись з єврейським питанням. Тепер євреї мусять жити при-купі і єврейський пролетаріат, скупчившись по деяких місцях, являється огнищем революції. Щоб зарадити цьому, треба євреям дозволити жити і торгувати по всій державі, а єврейським дітям – учитись у школах, не обмежуючи їх процентною нормою. Є також думка дозволити приватним особам одкривати жіночі та мужські гімназії для євреїв [71]. В телеграмах російського телеграфного агенства була звістка, що в київській лаврі друкуються відозви, що покличуть бити жидів і поляків. Духовний собор лаври потребує, щоб російське агенство признало звістку фальшивою, або назвало «клеветника», інакше Лавра покличе російське агенство до суду [72]. В середині серпня в Петербурзі арештовано кілька євреїв-пасажирів, що хотіли пробратись за кордон за Фінляндію [72].

Розділ 4. 1907 – 1908 РОКИ.

Так само насиченими для євреїв були і 1907 та 1908 роки.

В Полтаві зібрання «истинно-русских» людей відбулось 28 грудня 1906 року в міській управі. На зібранню був і почаївський монах Ілідор, який б'ючи себе в груди, показував на небезпеку від євреїв. Студент Ясинський називав євреїв «жидами», а студентів – «крамольниками». Промовці, як несамовиті, обнімались, цілувались, плескали самі собі, вигукували: «ура, геть анархістів» і таке інше. На зібранню, не дивлячись на рекламу, було мало люду [1].

Дуже напруженим та різноманітним був січень 1907 року.

У Севастополі місцевий відділ спілки «истинно-русских людей» виніс таку постанову, аби примусити редактора прогресивної газети «Крымский Вестник» змінити напрямок часопису.

«Хрещеному жидові Спіро зробити спостереження, що коли він не змінить напрямку свого часопису, то спілка, не маючи сили стримувати справедливе обурення руського народу, здійсмає з себе усяку відповідальність за наслідки, що можуть з того утворитись.

У чорносотенному листку «Віче» надруковане цікаве оголошення: «Револьюційні газети «Вік», та «Руське Слово» незадоволені поспіхом нашої всеросійської добровільної охорони почали настренькувати по своїм звичаю, убивць та урядників охрани. Попережую панів редакторів, а також членів редакцій, що загальні збори постановили уживати Мойсеєвого правила: «око за око, зуб за зуб». Коли хоч одного з охрани буде вбито, то за нього впродовж десяти днів, заплатять життям трое, але не звичайних «рядових» Бунда, а тих настренькувачів, що переховуються в кабінетах редакцій «Віка». «Руського Слова», та других револьюційних газет. Голова – Торопов [1].

Євреї здійснювали допомогу стражникам. Єврейська громада в містечку Олександровці, Київської губернії, постановила на початку січня в присутності станового дати з громадських грошей 600 карбованців на жалування двом стражникам та на зброю 50 карбованців [2].

«Союз русскаго народа» розпочав передвиборчу агітацію. Вчора на Хрещатику розпродували брошуру «союза»: «Что лучше: русская неволя или жидовская свобода?» Брошура, звичайно, чорносотенно-тенденційна й брехлива [3].

В новорічному числі «Страны» надруковано цікаву статтю Анатолія Леруа-Больє про російські справи.

Багато місця присвячено далі єврейському питанню. Євреїв обвинувачують «истинно-русские люди» за те, що вони здебільше брешуть участь у революції. Автор зазначає, що хоч-би це була й правда, то є можна цьому дивуватися. Це тільки свідчить про тяжке становище євреїв у Росії, яка пхає їх до революції. «За межами Росії ми чомусь не бачимо євреїв, які б робили бомби та охоче йшли на шибеницю. І коли Росія хоче, щоб євреї зріклися заговорів і терору, нехай тільки поводитися з ними так саме, як Англія, Франція, Германія, Америка».

«Деякі з ваших земляків говорить Леруа-Больє далі, – не бояться казати, що росіяни не здібні конкурувати з євреями й тому визволення останніх буде руїною перших. Допустити це – значило би признати, що «русский» народ умом і здібностями стоїть нижче всіх інших сучасних народів – французів, англічан, італійців, німців, які дали євреям рівноправність і ні трохи не страдають від того [3].

В Житомирі 2 лютого проводиря чорносотенців тягнуть до суду. Прокурор Конахович покликав до відповідальності председателя місцевого «союза русскаго народа» генерала Красільнікова за те, що той кілька разів друкував одверті заклик до єврейського погрому. Похорон Прохорчука відбувся спокійно [4].

Питання про межі єврейської осілості регулярно піднімалися в Росії. Останніми часами міністерство внутрішніх справ забороняє жити по-за межами осілості тим

євреям, яким в минулому році це було дозволено на цілий рік. Кажуть, що то було за часів погромів, а як тепер погромів єврейських нема, то й жити євреям по-за межами осілости не вільно [5].

Події в селі Шпичинці Сквирського повіту на Київщині показують упереджене ставлення до євреїв. Селяне наші, як і скрізь, страшенно нуждаються в грошах, але дістати їх дуже трудно, а як коли і трапляється, то тільки великі проценти. Позичкові каси і невеликі місцеві банки з'явилися тільки недавно, – один в м. Корнині, другий – в м. Верхівні; вони позичають гроші процентів по 7, а дають в позичку не біль як по 12. Але ця позичка обставлена формальностями. Через це, коли можна позичити без цих формальностей, то люде набирають грошей стільки, що й оддати їх трудно. У нас перед Різдом був такий випадок. Приходить у село якийсь єврей, скликає людей до коршми і каже, що він фактор од якогось сахарного заводу, і привіз з собою гроші під буряки. При тім каже, що кругової поруки йому не треба, а досить простої росписки. Здивувались трохи люде – як це їм єврей повірить гроші без кругової поруки, але поспробував іден, другий, бачать – єврей гроші дає. Підходять такі, що не мають поля, бо продали на строк питають єврея: а нам даси грошей? – дам, одказ той. А у нас же поля нема, то деж ми буряки будемо сіяти? «А мені що до того? – каже єврей, сійте собі хоч на чирині, або на печі, мені все одно, аби росписка була. Після цього позичка уже пішла на всіх парах. Люде зрозуміли це так, що ніби-то правительство хоче дати пособіє людам, щоб вони не потребували землі і щоб трохи заспокоїлися, а цих грошей назад потребувати не буде. Для того й підіслано і євреїв ніби-то од заводу, а справді од правительства. І для цієї байки у них був ґрунт, бо раніше заводи позичали гроші на буряки тільки за круговою порукою і всю справу вели через волость, а тепер жосить було одної росписки, а єврей брав собі з позичених грошей тільки один процент. Всього напозичало наше село карбованців тисяч до трьох. Євреї, як їхав села, все приказував: «Ви довго будете мене згадувати». Ну і справді мабуть довго згадувати, бо все діло об'ясняється дуже просто!

Саме перед цим вийшов відомчий указ про надільну землю. Надільна земля викуплена уже на власність і через це не громада відповідає за кожного, а кожен чоловік сам за себе відповідає всім своїм збіжжям і землею. Як позичався грошей і не можеш їх оддати, – зараз росписку твою подають в суд на підставі її звелять продати все хазяйство, або й землю. Приїде судебний пристав, опише і буде продавати з публічного торгу, і поле і хазяйство. Хто більше дасть за нього, той забере, чи пан, чи мужик все одно.

Про цей циркуляр тоді, ще ніхто в селі не знав, то й не дивно, що всі, хто хтів напозичався. Але тепер хто не зможе оддати назад позиченого, того опишуть. Так справді довго будуть згадувати люде того єврея, що так гарно їх підвів. Треба щоб люде добре пам'ятали, що тепер уже нема кругової поруки і кожен відповідає сам за себе. Раньше ніто не мав права описати поля, коней, плуга, рони, і іншого, що потрібне для хазяйства, а тепер все це можна. Тепер про селянина ніхто не дбає, а для панів ще й краще, як буде більш крестьян безземельних, бо будуть дешеві руки [6].

Гарячим був і березень 1907 року.

В Прилуках 15 березня відбулося чергове засідання місцевого товариства взаємного кредиту. На засідання був запроханий пан Милорадович, організатор і голова місцевого віділу «союзна рускаго народа». Та того мало: пан Милорадович не тільки був запроханий на засідання, але навіть був обібраний за голову зборів. В тій самій залі, де ще недавно збиралися чорносотенські мітинги під орудою пана Милорадовича, де закликали викоріняти євреїв, тепер, під орудою того ж таки пана Милорадовича, засідали євреї і радились про свої комерційні справи [6].

В місті Кілії (Бессарабської губернії) священник Ст.Гаращенко сказав у церкві таку проповідь: «Жиди вчсинили революцію, вони організують убивства і хочуть убити «истинно-русских» депутатів. Союз «истинно-русских», стверджений царем, візьметься до рішучих заходів; він знищить прихильне до жидів правительство, що складається з чотирьох жидів» [6].

На зібранні чорносотенців у Новозибкові священник Бурневський повідомив, що єпископ Платон взявся донести властям, що каде Юренєв, з роду новозибковець, розповсюджував серед селян Подольської губернії різні протиурядові чутки; він, начебто, казав, що незабаром розженуть Думі і що в Росію прийдуть чужоземці з військом, які одберуть землю у панів і віддадуть її селянам.

В Новозибкові ширяться чутки, що стеля в таврійській палаті обвалилася від вибуху бомби, яку ніби-то вкинули євреї [6].

Петербургські чорносотенці скрізь по квартирах та по чайних прилюдно кажуть промови, щоб бити «жидов» та «крамольников». «Русь» повідомляє, що 14 березня, в головній чайній «союза», на Сінній площі, «союзники» дуже раділи, що вбито Іоллоса. Що разу чути було: «Хай живе каморра народной расправы!» «Смерть крамольникам!» В тій хаті, де уміщено бібліотеку «союза», збирались радитись самі видатні члени «союза». Простих членів туди не пускали. «Союзники» кажуть, що чорний хрест, з яким вийшла газета «Русское Знамя» – це гасло для них, закликає воно виступити рішуче проти всіх крамольників в «обороняти від їх руську землю». Вже відомо, що чорносотенці прислали В.Гессену, послові до Державної Думи смертний присуд. Цей присуд прислано на рожевому папері, в рожевій куверті, без ніякого підпису [7].

Євреям було не вільно рідною мовою балакати. Газета «Русь» подала цікаву звістку. Поліція в Вільні забороняє євреям балакати на зборах рідною мовою. Це звичайно ста на перешкоді д діяльності професіональних товариств, які, здебільшого складаються з євреїв-ремесників. Професіональні спілки мають вдатись до Державної Думи з вимаганням, щоб кожній людині вільно було балакати її рідною мовою [7].

«Киевская Місль» в інтересній статі «Роль К.И.Победоносцева в судьбах нашего края» пригадує ті переслідування сектантів та євреїв, які роблено заходами «Великого Інквізителя»: «Відомо, що Победоносцев, сторож поліцейського православія, найбільше в світі ненавидить сектантів та євреїв. На них то й

посипались всілякі утиски, пам'ять про які живе й досі. Широкий розвиток раціоналістичного релігійного вчення, так званої штунди, найбільш розповсюдженої в Київщині, спонукав Побєдоносцев розпочати цілий хрестовий похід проти мирних, ідеально чесних представників цієї секти.

Не менш люто переслідував Побєдоносцев і євреїв. Йому завдячують вони знаменитими масовими виселеннями з Києва на початку 90-х років. Його система довела нас і до Кишиньова та Гомеля» [8].

Євреї в Києві мали постійні проблеми з перебування в місті. Київський поліцмейстер наказав усім поліцейським становим наглянути за тим, щоб євреї, які не мають права постійно жити у Києві, але одержали такий дозвіл на час контрактів, негайно виїхали з Києва [9].

В Вільні на Єврейській вулиці на горищі помешкання вибухла бомба, яка порушила частину даха. Нещастя з людьми нема [9].

Голова овідіопольського (Херсонська губернія) «союзу руссаго народа» Попов послав 10 квітня на Височайше ймення телеграму з проханням помилувати усіх учасників овідіопольського погрому, яких одеський окружний суд недавно присудив на різний час в тюрму [10].

В Миколаєв на початку квітня місцева єврейська людність знов переживає тяжкі дні. Не задовольняючись резинами і палицями, хулігани беруться за огнестрільну зброю. Цим днями ввечері, як публіка виходила з цирку, кілька хуліганських гуртів почали стріляти в неї з револьверів, і тільки випадково ніхто не був убитий. Усі з переляку кинулись тікати; де-хто, попавши хуліганам до рук, був тяжко побитий резинами. І навіть на головній вулиці, Соборній, хулігани без усяких перешкод з боку поліції били кого попало – чоловіків та жінок. певна річ, що на долю євреїв випало більше, ніж на долю інших. Мусимо зауважити, що нікого з хуліганів не арештовано [10].

Чорносотенна газета «Русское Знамя» мало нещодня друкує телеграми «союзу руссаго народа» до його Величності з вимаганнями розігнати Думу. Цікаву

телеграму передрукувала в себе газета «Столичная Почта». Цю телеграму прислано з Астрахані, прислав її голова астраханської монархічної партії Нестір Савіцький. В цій телеграмі є такі зразки чорносотенної творчості... подаємо в перекладі. «Царь! Не зволікайся й одного дня! Розжени Думу, бо пізно буде! не бери на свою совість крові, що має неминуче политись, як що Ти вагатимешся» [11].

. В Петербурзі, в раді «союза русскаго народа» є такий особливий одділ, що повинен розгадувати умовні знаки в телеграмах з провінції. Газета «Сегодня» має відомості, що цей одділ одібрав з Венгерова (Сідлецької губернії) дуже цікавий документ. Венгеровський одділ питає, на які гроші він повинен одкрити там чайну – читальню, як звелено йому, вкінці венгеровські чорносотенці пишуть: «З погрому напевно нічого не буде. Жиди ходять, позадирали голови, а начальство всіма способами чинить нам перешкоди. 20 березня з числа членів виступило 21 чоловік. Всі поляки. Пришліть грошей». «Союз» про погром не одповів нічого, а що до грошей. то послав туди 1000 карбованців [11].

В Містечку Богуслав Канівського повіту сталися такі події. «На Макара і всі шишки валяться», кажуть люди, то так оце воно і з тими нещасними євреями.

Чи винен єврей, чи ні – а прийшла охота кому попобити його, т і бий, скільки влізе... В нашому містечку недавно стався теж такий випадок, що добре свідчить про такі відносинихристиян до євреїв.

7 травня були, як відомо, єврейські святки. От і зібрались собі чоловіка два чи три євреїв та і дітвора ще з ними і пішли в монастирський лужок гуляти.

Один єврей і газетку прихопив, читає, ва ті так посідали і слухають. Коли, де не взявся сторож з монастиря та, нічого поперед не сказавши, що тут, мов, не можна сидіти, чи ви – євреї і вам тут не можна бути, давай з доброго дива їх бити. Добре побив. Одному руку перебив, а другому так голову покалічив сапою, що чи мало дірок надзюбав. Счинився страшений крик. Поназбігались туди люди і давай розпитувати – що, до чого. Сторож і каже, що то йому благочинна звеліла євреїв прогнати, щоб, мовляв, вони трави не толочили. Підступили люди і до тої

благочинної й так присікалися до неї, що вона мусила швидче тікати за монастирські стіни. Добре, що люди зійшлися все більш свідомі й розумні, а то, тепер уже гомонять люди. Міг би статись і погром. Наше містечко має страшенну силу євреїв... [12].

З Олександрівського пишуть: «істинно-руська» погромна антреприза, що була спинила на деякий час свої гастролі, 12-го травня, знов розпочала свої спектаклі. На перший раз було випущено прем'єра Щекотихіна. Цей артист на «погромній ролі» йшов по Базарній вулиці в незовсім тверезому становищі в компанії ще двох суб'єктів, теж добре підпилих.

Назустріч їм попався парикмахер Рубін. Щекотихін пустив на адресу Рубіна кілька істинно-руських компліментів, і коли Рубін наважився відповідати, то Щекотихін з піною в роті і з стиснутими кулаками накинувся на бідного парикмахера. Сильно вдаривши його кулаком, він збив йому бриля. Потім, покинувши парикмахера «під доглядом» товаришів, Щекотихін побіг до ближчого телефону і викликав городових, заявивши, що він піймав «крамольників».

Городові «препроводили» Рубіна в участок і випустили його звідти тільки через дві годин [13].

15 травня в Кишиньові знайдено склад золота. срібла в злитках. що належать тій організації, яка скуповувала єврейське добро, пограбоване на погромах. «Биржевые Ведомости» зазначають, що хазяїн цього складу – видатний член «союзу руссаго народа». Його самого і кількох інших погромщиків (ніби!) арештовано. «Великі» прихильники і оборонці погромщиків дуже стараються зробити «все можливе», аби вирятувати своїх сердешних приятелів [13].

З Умані пишуть до «Киевского Голоса»: 6-го травня в місцевих «союзників» було свято: святити стяг уманського виділу. Невелике число «союзників» пройшло по вулицях, оточене з двох боків городовими. а ззаду кінною «стражою». Коло чайної якийсь приїзжий «істинно-руський» оратор виголосив промову, у якій закликав усіх «руських» об'єднатися для знищення жидів та поляків. Цікаво зауважити, що

поліція, яка стояла тут поблизу «храніла молчаніє» і не спиняла погромного оратора. Після промови публіці бул роздано силу чорносотенських газет.

9-го травня ввечері, в хаті шевця Цирульника було арештовано збірку 30 друкарів; вранці усіх арештованих увільнено [13].

Єврейське питання регуляно висвітлювалося в пресі. В газеті «Товариш» подано звістку, що в раді міністрів 8 травня читано було докладну записку міністра внутрішніх справ про реформу законів, що до євреїв. Єсть така чутка, що рада міністрів погодилась з тією думкою міністра внутрішніх справ, що повинно до якогось часу не примушувати деяку частину євреїв жити в межах осідлості і не виселяти їх звідтіля, де їм жити не вільно. Окрім цього міністрові внутрішніх справ взагалі доручено керуватись цією докладною запискою до того часу, поки не заведено буде нових єврейських законів [14].

В Одеса воєнний генерал-губернатор Глаголів прислав у газети, щоб було надруковано, таку заяву: 24 травня, вночі, в бульварний участок городовий привів колишнього семінариста Мельникова, члена «союза руссаго народа», який заявив, що на березі коло моря, на Ланжероні, його 4 євреї схопили і поклали на човна й страшенно катували. Далі він розказав, що його взяли, щоб повісити, й наліпили при цьому напис: «за преданность кровопийце Каульбарсу». Але на крик, що счинив Мельников, прибїг таможенний солдат. Компанія сіла на човна і втекла. – Мельникова одвезли в шпиталь. Губернатор просить одеську людність, щоб вона допомогла властям знайти винних. Випадок дуже непевний, і багато вбачають у йому тільки одну провокацію [15].

На початку червня одеська людність переживає тяжкі дні. Ходять різні чутки, направлені проти єврейської людності. «Союзники» та «білогвардейці» наганяють на людей паніку. Євреї бояться виходити на вулицю. Багато людей тікає з Одеси.

«Союзники» старанно розповсюджують чутки, що поліція викрила таємничу таємничу «печеру», в яку ніби-то зтягли якогось Мельникова і там його катували. Хто такий Мельников – невідомо. Є відомості, що його було виключено з перших

класів духовної семінарії. Про печеру кажуть, що начеб-то вона уся заставлена різними знаряддями іспанської інквізиції.

Арештовано кількох студентів, яких підозрівають в тому, що вони катували Мельникова.

Згодом виявилось, що таємнича «печера», то звичайна штольня.

Мельникова поміщено в воєнний шпиталь і туди до його нікого не пускають.

«Союзники» лютують. Силу люду побито резинами та киями, багатьох «підколото». Б'ють дітей: цими днями побито 4-х-літню дитину; її одвезено додому непритомну. До лікарень за останні дні приставлено більш 20 душ побитих та скалічених.

В Петербург виїхала депутація, яка має подати Столипіну та депутатові від Одеси Пергаментові докладний матеріал про Мельниківську справу [16].

В Одесі лідер місцевих чорносотенців граф Коновніцин всякими способами хоче тероризувати єврейську людність, вишукуючи все нові та нові причини для конфліктів та погромів. Не зважаючи на офіційно зазначено брехливість історії про катування Мельникова, газета «За Царя и Родину» щодня скажено нападає на євреїв, провокуючи, таким чином, погром. Сьогодні (5 червня) в газеті надруковано 4 малюнки, в яких нарисовано татуіровку та рани Мельникова. Попід рисунками поставлено гидкі написи з поясненнями, які брехливо запевняють, що катування – то діло рук «жидівських». Далі в газеті величезними літерами оповіщається, що завтра (6 червня) в суді розглядатиметься справу студента – єврея Фішмана, якого обвинувачується у підготовці замаху на Коновніцина. Всіх союзників запрошується прибути на суд. Є думка, що це робиться для того, щоб вплинути на присяжних засідателів [17].

В Одесі по вулицях «союзники» затримують і обшукують усіх вдягнених в чорні сорочки, бо газети «За царя и родину» оголисила, «чорнорубашники» – то все бундовці та революціонери. Граф Коновніцин збирає жертви на те, щоб посилати під час виборів агітаторів-союзників в південні села.

В Одесі і в повіті – поголовні труси та арешти. Щодня до одеської тюрми привозять з повіту цілі партії селян. На станцію «Одеса-товарная», на випадок залізнодорожного страйку, послано карательний поїзд [18].

«Киевлянину», очевидно, замало тієї «слави», якої він зажив на полі доносів; йому ще забажалося прославитись і на полі соціологі. І от в часописі 158 якийсь Вл.Д. написав прекомічну соціологічну розправу про суть революційного руху в Росії. Виявляється, що у всьому винні... ну, хто же, як не євреї!

Євреї – сверж-нація, – каже «Киевлянинский» соціолог, – яка з жодним народом і жодній державі не може зріднитись і злитись духовно в одне ціле так саме, як не може жити поза іншої національності. Так зване єврейське безправ'є а ні скільки не перешкоджає євреям захоплювати в свої руки усі пружини інтелектуальної та економічної діяльності країни – пресою, ліберальними професіями, оброблюючою промисловістю, торгівлею, а, головніше, рухом капіталом...

Далі йде кілька безглузких фраз про «автономії», «єврейське царство», мало не про «японські мільйони»... Але добродій Вл.Д. знає щось краще про євреїв, і це краще він виголошує на самім кінці, очевидно, «для пущаго ефекта». І що ж би ви думали: євреї, виявляється, і соціалізм хтять завести для того, щоб основніше сісти на шиї народів! Ось послушайте:

...І коли уявити собі, що коли-небудь хімери соціалізму опанують яким небудь народом до такої віри, що він схоче здійснити їх, то євреї неминуче зробляться в соціалістичній державі єдиними розпорядчиками капіталів, управителями державного вироблення й оцінщиками праці й призначеного за працю пайка, а не-євреям доведеться бути робочою чередою, що удержуватиметься на державний кошт.

Коли б киевлянинський «соціолог» був довчився бодай би до другої класи семінарії, то він знав би, що соціалізм, по своїй суті, не в'яжеться з пануванням одної частини громадянства над другою. Але н цього не знає й верзе усяку нісенітницю на страх усяким «коробочникам» та іншим читачам «Киевлянина».

А втім, – як не бути антисемітами, коли за це добре платять!.. [18].

В Одесі «союзникові» Мельникову, який вже зовсім видужав, вчора (11-го червня) було запропоновано показати печеру на березі моря, в якій його, з його власних слів, катували євреї. Вкупі з судовими та поліцейськими властями Мельников обійшов весь беріг, оглядав дачі та підвали і, в решті решт, заявив, що він не може знайти печери [19].

«Новое Время» вигадало чудесного рецепта, який повинен застрахувати армію від військових розрухів. Рецепт дуже простий: не треба брати євреїв до війська – тай годі! аргументація «Новаго Времени» така сама примітивна, як і самий рецепт.

Нашому громадянству треба згадати – читаємо ми в часописі 11213 цієї газети – що наша паскудна революція, що тягнеться вже давно, знайшла собі сприяючий ґрунт в минулій війні; революція, підтримана японцями, в значній мірі повинна бути вдячна ворожим нам іногородцям з євреями на чолі (при чім же тут, в такому разі, японці? Ред.). Євреї, найкраще зорганізовані й найбагатші на гроші, разом з тим являються й найбільш небезпечними. Утворивши узброєний бунд (sic!) та змобілізувавши свої капітали, охопивши Росію цілою сіткою своїх газет, євреї заходились завзято боротись з нашою державністю. Почувши успіх, вони тепер вже й не криються. Потай вони вже давно вороже ставляться до Росії взагалі та до армії зокрема. Ще до війни політична агітація й ширення нелегальної літератури провадились серед євреїв-солдатів. Втікання від військової служби, яким вони завжди визначались, за останні роки прийняло дуже широкі розміри.

Припустимо – каже далі «Новое Время», що певними заходами можна примусити євреїв постачати потрібне число новобранців. Та чи потрібно це? Нервові й слабовольні на війні, євреї – солдати у величезній кількості завжди були некорисні для армії. Тепер же вони, крім того, стануть ще й шкодливими. Навіщо ж знесилювати армію негодящими елементами? невже тільки задля того, щоб не зламати принципу загальної військової повинності? Але його й так поламано в нас тим, що значна частина мусульман не береться до війська. Що ж до кількості, то не

на ній одній будується міць війська. Для того же, щоб поповнити лави нашого війська поганими солдатами не варто заводити у військо відділ «європейського бунда».

Просто дивно, до чого неоригінальні наші рептилії! Так і чуєш в кожному слові наведеної цитати стару пісню: «революцію творять агітатори». Але навіть повторюючи оцю стару-стару, давно вже обридлу пісню, «Новое Время» не убереглося від курйозу. Кількома рядками вище воно саме признається, що у флоті розрухи були дужчі, ніж у сухопутній армії. Хіба ж «Новое Время» не знає, що до флоту євреїв не беруть? І все-таки це не застрахувало флот від військових розрухів. З цього факту кожна більш-менш путяща людина могла би зробити той єдино-вірний висновок, що й в сухопутнім війську не євреї являються головними привідцями розрухів, а щось інше, і що не тим армію можна устерегти від розрухів, що до неї не братимуть євреїв. Але «Новому Времени», будь що будь, треба цькувати євреїв, і для цієї доброї мети можна й посваритись трохи з логікою. Що ж – всяка мета освячує засоби [20].

Звичайно, єврейське питання ставилося по всій Російській імперії.

Розглядалося питання про євреїв у фінляндському сеймі. Відомо вже, що соціал-демократична фракція фінляндського сейму подала в сейм петицію про єврейську рівноправність. У газеті «Русь» подано тепер цю петицію. «От уже другий рік минає, як у нашій країні повстав голос обурення, як у нашій країні повстав голос обурення. Цей голос обурення поставив на очі нашому народові такі діла, які дуже ображали почуття справедливості, братерства та любові до людей фінського народу. Луною пройшовся цей голос душі фінляндського єврейства по всій країні. Фінський народ, особливо робітники, рішуче висловив своє обурення проти того тягара, що впав на голову євреїв, які живуть серед нас, і найбільше проти того, що вся ця сваволя робилась немов би од ймення фінського народу. Всі народні заступники у сеймі знають, у якому становищі в нас євреї і через те ми гадаємо, що не помилимося, коли скажемо, що становище фінляндських євреїв не зовсім не

можливе. Знищити всі ці обмеження – святий обов’язок фінляндського народного представництва, хоч би вже через те, що нас сюди послано не на те, щоб обороняти безправство та утиски, а на те, щоб проводити в життя ідеали справедливості та волі. Таке наше переконання ґрунтується не тільки на нашому обов’язку, як людей, але й на бажанні народу, що послав нас сюди... Всі верстви народу спочували домаганням євреїв. А коли народ, що послав нас, каже нам змити цю ганебну пляму, то ми лічили б себе за злочинців, якби не почали рішуче працювати на те, щоб знищити це лихо.

...Ось чому ми вважаємо за честь пропонувати фінляндському сеймові вдатись до фінляндського сенату, щоб він виготував на ту сесію законопроект про рівноправність усіх євреїв, що тут народились на світ, тут були виховані та тим, що прожили тут відомий час, до цього нового закону» [20].

Влада 20 червня прийняла циркуляр про євреїв.

Цими днями у газетах було надруковано циркуляра, розісланого міністром внутрішніх справ Столипіним усім губернаторам та генерал-губернаторам «черты еврейской оседлости». Циркуляра розіслано для того, щоб – як пише сам Столипін – «усунути все те, що може перешкоджати нормальному розвиткові внутрішнього життя імперії і що може викликати в багатьох випадках незадоволеність цілих груп людності». Чи задовольняє ж циркуляр хоч би тим вимогам, які поставив сам міністр?

На превеликий жаль, мусимо дати на це питання негативну відповідь. Насамперед, смішно було б сподіватися, що усякими «тимчасовими правилами» та циркулярами можна урегулювати життя 6-тимільйонного єврейського народу. «Тимчасові правила» 1882 року поставили євреїв в таке неможливе становище, вони поклали стільки важких перешкод на шляхові їх вільного розвитку, що ні про які циркуляри тут і розмови не може бути. Тут потрібний закон, який радикально змінив би теперішній стан речей – закон про громадянську рівноправність євреїв.

Але тепер, коли другої Думи вже немає, а третя – бо-зна ще-яка буде, балакати про видання такого закону нічого. Замість нього перед нами згаданий циркуляр Столипіна. Чи хоч трохи ж поліпшує він становище ж євреїв? Сказати цього не можна, бо новий циркуляр торкається тільки заможної частини єврейського народу, себ-то тих, хто й до циркуляру почував себе досить гарно. Справді, в циркулярі сказано, що із міст, де євреям не вільно жити, не треба виселяти тільки тих євреїв, які мають «семью и домообзаводство»; решту же виселяти «неукоснительно». Що розуміти під «домообзаводством» – чи ложки, миски та перини, чи яке-небудь промислове підприємство – цього в циркулярі не сказано. Але зважаючи на те, що рішення в цій справі дано місцевій адміністрації, можна наперед сказати, що наслідками цього циркуляру скористується тільки заможна частина єврейства; євреї ж злидарі, як бідували досі, так бідуватимуть і далі.

Прикро вражає ще в міністерському циркулярі те місце, де говориться про «шкодливість» данного єврея. І в цій справі рішення дано місцевій адміністрації, себ-то поліції. Ні допиту християнської людності, ні слідства, ні фактичних доказів... Просто скаже поліція: «Ти – користний» – і, значить, благоденствуй, а «ти шкідливий – і, значить, спродуйся, пакуйся, та світ за очі»...

Ось що можна сказати про нового міністерського циркуляра. М.Г. [21].

В кінці серпня київський купець добродій Гальперін подав панові київському губернаторові на затвердження проект статуту єврейської богадільні, яку він содержуватиме на власний кошт з невеличкою допомогою з єврейських сум і під яку він оддає свій будинок на Ярославській вулиці з садибою [22].

В Одесі 31 серпня градоначальник приймав городського рабина і прохав його, користуючися своїм впливом, переконать єврейську людність, щоб вона спокійно і з вірою дивилась в будущину; прохав, щоб він стримував єврейську молодь, з свого боку він буде стримувати російську молодь [22].

В Одесі 4 вересня у вечері 8 грабіжників, з яких один держав в руках бомбу, увірвались в синагогу на Міщанській вулиці, – забрали 500 карбованців, і втекли. В цьому районі зроблено поголовний трус [23].

На Катеринославщини діяв дуже ретельний поліцай. 27-го серпня, в день єврейського свята «Рошгашоно», в Юзівці, коли саме в синагозі йшла молитва «Ткієс шойфор», зайшов у синагогу околочний добродій Котенко та став вимагати, щоб «без всякого прекословия» всі негайно ж розійшлися. Не вважаючи на те, що цієї молитви перепиняти по єврейському звичаю не можна, євреї все ж спинилися й на силу вблагали ретельного поліцайя не чіпати їх. Довелося сходити в поліцію та якось там уладнати справу [24].

Влада здійснювала ообшуки навіть в синагогах. Трус в синагозі № 9 в Одесі відбувся 4-го вересня ввечері впереддень єврейського свята «Іом Кипур», коли синагога № 9, що на розі Великої-Арнаутської та Міщанської вулиці, була повнісінька євреїв, з'явилося військо й поліція й зробили в синагозі старанний трус. Обдивлялися всі схованки, але нічого не було знайдено. Тоді почали трусити всіх євреїв, що зійшлися молитися. Нічого певного так само не знайдено і поліція пішла собі геть.

Після тусу в єврейській синагозі було потрушено і всі квартири того будинку, де синагога. Потім поліція почала трусити й сусідні будинки. Далі зроблено було трус й по дальших будинках і таки було затримано десятків три людей, яких одпроваджено було для «установлення личности» в Михайлівський участок, після чого де-кого зараз же й випущено. Трус тягнувся годин чотири. – Ці труси зроблено через те, що поліцію хтось повідомив, ніби в синагогу вломились експропріатори й захопили 500 карбованців, що були зібрані касиром [24].

Газета «Товар» повідомляє 10 вересня, що в департаменті загальних справ міністерства внутрішніх справ почали переглядати єврейську справу. Всі матеріали до цієї справи повинні бути зібрані і в жовтні місяці подані в комісію спеціально призначену з чиновників міністерства [25].

Євреїв відправляли на заслання. Політичних в'язнів, молодих євреїв, Костюковського, Юровського, брата недавно засланою Юровського, та ще трьох і одного селянина, яких по кілька місяців держали в Лубнях в тюрмі без усяких обвинувачень. 31-го серпня вислано «административним порядком» в Архангельщину на три роки кожного [26].

8-го вересня вислано так само з Лубень ще одного політичного в'язня робітника (кравця) в Вологодщину теж «административним порядком» на два роки. Заарештовано його було ніби-то тільки за те, що він робив у неділю та свято і крім того знає єврейську мову [26].

Газета російського уряду «Россия» питає – «хто губить Одесу?» – і відповідає на це:

«Річ в тім, що половина, коли не більше, людності Одеси складається з євреїв, що живуть з торгівлі та промисловості. Убиваючи місто, газети, що кричать по дурному, вбивать і його мешканців, тоб-то в значній мірі тих самих євреїв. Деж послідовність, де ж розуміння становище річей?»

Більше нахабство тяжко й вигадати [27].

Київський губернатор заборонив трупі М.Садовського театр товариства «Грамотности» виставляти український переклад «Євреїв». Афіші були порозліплювані, бо був дозвіл од поліцмейстера. 15 вересня замість «Євреїв» піде «Суєта» [28].

З 1-го жовтня в Луганському на Катеринославщині почне виходити під редактуванням місцевого громадського рабина І.Левнера тижневий журнал для єврейських дітей і сім'ї під назвиськом «Квіти» з відділом «Для малечи»; видаватись він буде древньою єврейською мовою (лошойн койдеш). Програма журналу з звичайними відділами наших дитячих журналів; при тому видавець обіцяє більш круті єврейські слова та вирази пояснити російськими [29].

В Житомирі 23 вересня на Бердичівському шосе зроблено трус у диліжансі. Чотирьох пасажирок затримано. Знайдено корзину з передвиборчими бундовськими відозвами [30].

На початку жовтня відбувся справжній похід на євреїв. Збудував собі один єврей в містечку Каменівці Вінницького повіту, хатинку на містечку, пан Валько став вимагати од його 600 карбованців за місце. Єврей одмовився тоді Вальков послав стражникові і козаків, щоб вони виселили з хати. Як стали вони викидати все з дому, євреї зараз зчинили великий гвалт і лемент, на який збіглися й другі. Де-хто з других євреїв пробував вмішатися в справу, але на козаки виймали шашки й розганяли натовп. Пан Вальков подавав в суд на єврея, й мировий присуд або заплатити панові 600 карбованців, або вибратись з дому. Єврей, незадоволений цим присудом, подав апеляцію в з'їзд мирових судів.

Недавно цей самий Вальков запропонував трьом дрібним крамарям-євреям. щоб вони заплатили по 2 карбованці за кожную сажень землі, що займають їхні будки. Не одержавши цих грошей, пан послав на розправу козаків, і ті, обкопавши будинки, зачепили їх на ланцюги і панськими волами заволокли їх майже за чверть верстви од середини містечка й залишили їх на березі ставка, щоб там, мовляв. торгували собі... Євреї страшенно злі на пана й не диво, що його два рази вже підпалено [31].

Несподівана одставка товариша міністра торгівлі А.Штофа викликала багато балачок у Петербурзі. Думка всіх така, що причини одставки Штофа політичні і що це робота реакціонерів. Газети запевняють, ніби Штоф натерпівся лиха через прийом 100 студентів-євреїв дро київської політехніки. Штоф працював 44 роки [32].

14-го жовтня виборщики євреї, що не брали в Житомирі участі у виборах, пішли собі в синагогу. Туди ж пішли і так сторонні люди. Коли це слідом за ними в синагогу прибула і поліція й звеліла виборщикам стати осібно од інших; поділених таким чином усіх присутніх в синагозі потрушено, потім переписано. І з тим поліція пішла собі [33].

Страшний випадок відбувся в селі Матійків Могилівського повіту на Поділлі. В нашому повіті намножилось такого злодіїв, що бідним селянам майже боязно серед білого дня на самоті проходить, або проїзжати крізь сусідній ліс, в котрому «працюють» якісь невідомі люди. Тай справді. Взяти хоча б такий випадок.

11 жовтня 1907 року до єврейського сімейства, що живе за селом і арендує панський ліс, о 7 годині ввечері прийшло в хату 7 озброєних людей і, накинувшись на хазяїв, почали їх душити та вимагати виручку за спродані дрова. В хаті були: два євреї, лісничий і кілька єврейок. Злочинці, боячись, що їх не впізнали, понакривали євреїв подушками, загрожуючи вбити того, котре буде дивиться. Перелякані єврейки мало не позадушувалися в перинах, бо не тільки не дивились, а мабуть і не дихали. Забравши 41 карбованець, злочинці хотіли вже втікти, як один з них забачив, щоб один єврей виглянув з подушок. Тоді розбійник вихватив з халяви ножа і вдарив ним єврея по голові, а другому наніс скільки ран в груди і руку..Лісничий побіг на село і дав знати людям; але ж поки ті прийшли, то злочинці встигли вже зникнути. Фершал, що робив перев'язку побитим, сказав, що злочинці встигли вже зникнути. Фершал, що робив перев'язку побитим, сказав, що один видужає, а другий помре. Є надія, що злочинці будуть половнені, бо єврей, що виглядав з під перини, одного з шайки пізнав; тепер поліція робить допит [34].

28-го жовтня в 6 годин ранку, в Таращі на Київщині потрушено казенного рабина добродія Купцова, що саме тоді приводив під присягу некрутів. Поліція дуже добивалась, де рабинів син, провізор В.Купцов, якого теж не було дома. У його кімнаті зроблено надто старанний трус, хоч нікого протизаконного не було знайдено, окрім якихсь листів, кількох чисел «Разсвета», фармацевтичних підручників, старих романів з газети «Свет» та фотографічну картку, на якій був син рабинів, зубний лікар Тукель та його небога акушерка. все це забрато, на другий день всю цю «небезпечну» літературу, окрім листів та фотографічної картки, було повернуто. Несподіваний трус у дідуся-рабина здивував усіх таращан, бо Купцові на все місце відомі, як люди зовсім безпартійні [35].

Мала впровадитися єврейська реформа. Міркуючи останніми часами, на початку листопада, про єврейську справу, рада міністрів стала на тому, що міністрам не треба подавати в Думу проєктів єврейської реформи, а оддавати ініціативу в цій справі самій Думі. «Товариш» довідався, що рада міністрів уважає за неможливе визнати євреїв за чужонародних громадян, як хотять деяких деякі бюрократи – реакціонери. Думка ця не свіжа. Це саме радив, ще за минулої Думи, управитель міністерства хліборобства князь Васильчиков, але й тоді цю пораду одкинули [36].

Нюландський губернатор звернувся в середині листопада до гелсінфорського поліцмейстера, наказуючи йому додержувати точно законів про право жительство євреїв у Фінляндії. Як відомо, євреї, на підставі закону 27 червня 1888 року, не мають права постійно жити в Фінляндії. Їм вільно тільки брати в місцевого фінляндського начальства дозвіл, щоб тимчасово, недовго жити там. Щоб постійно жити в Фінляндії – євреї повинні мати дозвіл од сенату. Губернатор, зазнаючи, що за 2 останніх роки в Фінляндії почало жити дуже багато євреїв, наказує слухатись точного закону [37].

16 листопада при арешті в Маріуполі збірки соціалістів в поліцію почали стріляти. Поліція відповідала вистрілами і поранила двох євреїв; затримано 22 євреї та одну єврейку [38].

Лихо євреям йшло з різних постанов. «Русь» пише, що цими днями, кінці листопада, ухвалено в постанови, які мають велике принципове значення для євреїв. Два роки тому міністр юстиції Манухін пропонував сенатові відкласти на якийсь час виконання багатьох сенатських постанов, якими обмежено єврейські права. Таких постанов було тоді більше 600. Тепер міністр Щегловітов наказав переводити всі ці постанови в життя. Другий, подібний наказ зробило міністерство внутрішніх справ. Воно звеліло призначити двох чиновників міністерства в сенат, щоб звести до купи всі пояснення сенату, що до правового становища євреїв у Росії [38].

Відгуки парламентського життя в кінці листопада: як повідомляє «Слово», ніяких проєктів по єврейському питанню за цю сесію в Думу не буде внесено [39].

Вийшла книга «Братства і просвітна справа на Україні за польського панування до Б.Хмельницького». Написав Б.Грінченко. Видання товариства «Просвіта» у Києві № 11 1907 року, 38 стор. Ціна 5 коп.

Що до мови, якою написана брошура «Братства», то про неї вже говорить саме ім'я автора. Між іншим добродій Грінченко, не боячись нарікань, вживає слово «жид», цілком справедливо міркуючи, що це слово в українській мові не може ображати єврейської нації, він каже:

«Називаємо жидів жидами, а не євреями через те, що по українському здавна звався цей народ жидами. Так вони самі себе здавна звали, так звуться і досі в Галичині. Так називали їх і всі наші письменники попереду. Через те нема в цьому слові ніякої ганьби чи кривди, і називаємо ми жидів жидами не на зневагу, а через те, що інакше по українському не можна їх назвати. Останніми часами з московської мови перенято слово єврей, та ми не хочемо заводити в мову без ніякої потреби чуже слово. До того ж у нас не скрізь його по селах знають, а де знають. то там воно значить точнісінько те саме, що й жид; а в Галичині, то словом єврей ще й зневажають жидів. Коли будемо писати єврей, то галицькому жидові здаватиметься, що його зневажають. Так саме здаватиметься, що всі попередні письменники наші (Шевченко й інші), уживаючи слово жид, лаяли жидів, а цього справді не було».

Зверхній вигляд книжки дуже гарний ціна невисока. Єр. [39].

«Сьогодні» сповіщає, що головна рада «союза руссаго народа» послала в провінційні відділи циркуляр, яким велить збирати серед союзників підписи до прохання, щоб євреїв визнано було за чужосторонців. Поводаторові «союза руссаго народа» хотять клопотатись про аудієнцію в Царському Селі, на якій спеціальна депутація союзників подасть це прохання з підписами [40].

В Містечку Сорочинці, Миргородського повіту (на Полтавщині) 2 грудня молодий хлопець, єврей, которому не було й дванадцяти років, одібрав десь у батька троячку і поїхав у Полтаву до брата. Та брат його переїхав у Катеринослав, і

хлопець, не маючи спромоги їхати далі, приїхав з одним сорочинським хлопцем, котрий обіцяв йому знайти роботу, – у Сорочинці. Тут його 17 листопада заарештував урядник, бо в того не було паспорта, посадив його в буцигарню, що при волості, і тут почав випитувати про його «крамольність». Коли взнали про це тутешні євреї, то пішли до станового з проханням випустити безневинного хлопця, але урядник грізно заявив: «хай сидить, щоб не роз'їзжав без паспорта, хто його зна, що воно таке». І випустили тільки на п'ятий день. Євреї дали йому грошей на дорогу і малий «арештант» поїхав у Катеринослав до брата. Такий уже тепер час, що й в сні ввижається крамола, а в борщі замість картоплі пливають бомби [41].

Боротьба велася проти Кауфмана. В «Слове» на початку грудня сповіщається, що праві депутати хотять зробити скандал міністрові просвіти Кауфману, як тільки він виступить у Думі. Малось на думці, щоб міністр Кауфман подався в одставку, але далі визнано було, що він кончен повинен перше виступити в Думі а тоді вже йти в одставку. Міністерство просвіти збирає всі матеріали що до останніх студентських розрухів та про приймання євреїв до київського університету поперх норми [42].

В усі процеси вплутували членів сімей посадовців, навіть, жінку міністра Кауфмана. «Сегодня» переказує 11 грудня, що в вищих урядових колах багато балачок викликала хворість жінки міністра народної просвіти П.Кауфмана. Кажуть, ніби вона занедужала через те, що їй та її чоловікові прислано листи з нахваляннями од членів «союза руссаго народа» та од противників єврейського рівноправства [43].

В м. Печара, Брацлавського повіту в грудні був такий випадок. Прийшла одна єврейка до аптеки і просить зробити їй лікарство по рецептові. Аптекарь зробив, але сказав дати 1 рубль 30 копійок. Єврейка дуже здивувалася високій ціні лікарства. Вона те ж саме лікарство купувала в Шпікові за чотири злоти. Не хтілося їй платити вдвоє, але... аптека в нас одна, до Шпікова 20 верстов, а хвороба не чекає. Заплатила бідолаха з останнього. Коли принесла до дому лікарство, подивилася, а воно зовсім не таке на вигляд. як те, що вона брала у Шпікові. Кинулася вона до лікаря, щоб

роздивився і порадив, чи можна його вживати, чи ні. Лікарь заявив, що це не те, що він приписав і пораїв віднести назад лікарство у аптеку. Та так і зробила. Принесла лікарство і стала просити – або зробити іншого, або вернути гроші. Коли аптекарь відмовився і на те і друге, єврейка завважила, що негарно брати більш як удвоє проти других аптек, та ще і робити не по правді. Аптекарь, вчувши таку образу, не міг стерпіти (гарячий вже вдався) і кинувся кулаками перконувати невіру; і переконав добре. Насилу його жінка, та ще кілька людей, що збіглися на крик єврейки, відборонили сердешну. Цей безплатний масаж так не сподобався слабій єврейці, що вона подала до мирового скаргу, щоб розібрав, чи справді вона мусила прийняти цю «премію».

Взагалі треба сказати, що наш аптекарь і справді вже дуже запанів: що коштує п'ятак, за те він бере сороковець, та все найбільше з бідноти, котра не сміє, та і не вміє спитати, чи справді воно коштує стільки, «як пан аптекарь кажуть». Поводження ж його з покупцями показує і ньому великого пана, бо дуже вже часто він кричить та лається [43].

Вислання євреїв продовжилося і в 1908 році.

Через те, що контракти в Києві уже закінчились, поліцмейстер видав наказ приставам, щоб вони подбали, аби всі євреї, що приїздили на ярмарок і не мають права жити в Києві, негайно ж виїхали з города [44].

Відбувся на початку березня арешт рабина в Бердичеві. Чутка ніби в Бердичеві уже випущено на волю повітового рабина Гельмана, якого арештовано в зв'язку з убивством пристава Картамишева, як повідомляє «В.В.» – не правдива. Цими днями приїздить в Бердичів ще спеціальна комісія з Києва, щоб переглянути увесь слідчий матеріал в тій справі [44].

Справу проти рабина Гельмана, якого обвинувачувано в убивстві бердичівського пристава Картамишева, з постанови прокурора київського воєнно-окружного суда, «за недостатком улик» – перепинено в травні. Одночасно видано наказ випустить на волю добродія Гельмана, що досі сидів у бердичевській тюрмі [45].

В кінці вересня у Києві випущено на волю з-під арешту бувшого бердичівського рабина Гельмана, бо проти його знято обвинувачення в убивстві бердичівського пристава Картамишева [46].

Середина березня відзначено багатьма подіями.

В цей же час коробочні гроші на Поділлі розподілялися надзвичайно оригінально. З міста Балти «Еврейские Известия» переказують про оригінальний ужиток грошей коробочного збору. А саме: місцева дума добула дозвіл, щоб їй було видано щось коло 3.000 карбованців з коробочних коштів на збудовання двох... артезіанських колодязів. Було запрошено техніків, які копали-копали землю, та так ні до чого й не дійшли. Уповноважені єврейські громади, бачучи, що гроші тільки марнуються, почали клопотатись, щоб ті гроші краще було спожито на потреби місцевої єврейської злидоти [47].

12 березня на нараді в справі місцевого господарства міністерство внутрішніх справ подало проект виборів повітових і губернських земських гласних. Проект визначає три курії. До першої віднесено землевласників, до третьої – селян, до другого – властителів земель, що не мають повного цензу та властителів інших нерухомих маєтностей. Minimum числа повітових гласних – 35, maximum – 60. Поділ по куріях пропорційно земським податкам, причому гласних селян, а також землевласників повинно бути не менше одної третини загального числа. Євреїв усунено од всякої участі в місцевому самоврядуванні, аж поки не буде переглянуто існуючі закони про їхнє правове становище [47].

На Волині в Житомирі викрито збірку бундовців. Арештовано 14 душ. Знайдено нелегальщину [48].

48. Рада. – 1908. – № 63, 15 марта (28 березня).

На Чернігівщини відбувся арешт краєвого з'їзду бундівців та соціал-демократів. В місті Новозибкова «Речи» пишуть: Тут відбувався цими днями краєвий з'їзд бундовців та соціал-демократів. Вночі проти 4 березня в помешкання, де саме був з'їзд, явився сильний наряд поліції, стражників та козаків і заарештував усіх тих,

що були на тому з'їзді, всього 42 чоловіка. Арештованих під великою вартою було одведено в тюрму, а в помешканні цілу ніч роблено трус; знайдено скриньку з револьверами і сила прокламацій. В арештованих забрато компромітуючі документи. По городу два дні йшли поголовні труси й арешти. Заарештовано більше 100 чоловік, між ними сила відомих громадських діячів [48].

В березні по єврейських колоніях на Катеринославщині людність терпить страшенний голод. Подекуди були навіть випадки, що помирали од цинги та голодного тифу. На прохання колоністів якось допомогти їм колоніальне начальство не зважало. І дивно ще те, що тоді, коли сотні єврейських сімей таки справді помирають од голоду, єврейське колонізаційне товариство на таке становище цих злидарів зовсім не зважає і навіть не збирається щось робити принаймні хоч до наступних жнив [48].

В Катеринославщині на початку листопада усе повстають проти єврейських хліборобських колоній. Губернська землеустроїтельна комісія постановила скасувати зразкові господарства при колоніях, а землю од колоністів одібрати й зачислити в загальний земельний фонд [49].

18 березня з Петербургу «Русское Знамя» доводить, що Караваєва вбили бундисти за зраду єврейському рівноправству. Замітка газети повна наклепів та безглуздя [50].

Московський градоначальник 18 березня приказом до поліції звелів рішучо пильнувати того, щоб по лікарнях не содержувалось євреїв без права проживання в столицях [50].

50. Рада. – 1908. – № 67, 20 марта (2 квітня).

Міністр внутрішніх справ, на підставі 3 статті 1 виділу тимчасових правил од 4 березня 1906 року, визнав потрібним закрити єврейське територіялистичне товариство чи по російському – общество, що по перших літерах свого назвиська ще відоме під «Ето», яке 19 січня 1097 року зареєстровано було варшавським губернським присутствієм в справах товариств, і повідомив про це варшавського

губернатора. Але через те, що рада цього товариства зараз знаходиться у Києві, департамент загальних справ 20 березня повідомив і київського губернатора про ту постанову міністра, аби було ужито заходів, щоб перепинити діяльність ради закритого товариства [51].

В міністерстві народної освіти знов обмірковується питання про процентну норму для осіб єврейської віри, що вступають до вищих та середніх шкіл. Для того, щоб зробити останню постанову в цій справі, рада міністерства освіти вдалася листом до всіх останніх міністерств, щоб вони прислали свої міркування [52].

«Б.В.» пишуть, що всім губернаторам та градоначальникам послано циркуляр, щоб вони зробили все потрібне, аби не було заколоту на великодних святах, особливо у межах єврейської осілості. Наказано припиняти непорядки збройною силою зараз, як тільки вони почнуться [52].

В Одесі «союзники» домагаються, щоб з новоросійського університету було вигнано всіх приват-доцентів, ординаторів клінік та акушерок єврейського походження [53].

Єврейське питання в міністерстві внутрішніх справ. «Р.В.». сповіщають, що в міністерстві внутрішніх справ тепер знов працює комісія, яка обмірковує єврейське питання. Комісія наново розглядає всі архівні матеріали, на які ще за часів Плеве пішло мало не рік праці. Всі ці матеріали підуть до департаменту загальних справ, щоб той департамент зробив про них доклад у раді міністерства внутрішніх справ. на всілякі канцелярські формальності піде два-три місяці, через це й законопроект про єврейське питання не піде в Думу раніше, як в-осени [54].

Квітень 1909 року був теж багатий на поїї в житті євреїв.

«Жидів і мужиків не веліли пускати!» Одколи призначили в містечку манастириці, Липовецького повіту, на членів місцевої санітарної комісії 4 членів з поміж євреїв, ця санітарна комісія не має квартири для своїх засідань. Вибрано було для цього волость. Але, коли з'явилися члени на засідання, писарева наймичка вийшла і сказала: «пан писар казав – жидів і мужиків не пускати в чиновницьку

кімнату». І довелось членам змагатись з наймичкою за кімнату. Тоді запропонували санітарам помешкання в місцевій цукроварні. Але туди євреї не могли піти, бо незручно ж говорити в завідському помешканні про антисанітарний вплив цукроварні на працю, повітря то що. А про це якраз і доводиться балакати на початку весни. Таким чином санітарна комісія не має спромоги функціонувати, бо не має кімнати на засідання [54].

«Союзник» – крамарь Черненко, що недавно убив в Одесі єврея-крамаря, 4 квітня повісився в тюрмі [55].

«Биржевіе Ведомости» повідомляють, що законопроект про єврейське питання буде внесено міністерством внутрішніх справ під осінь [55].

1 травня в П'ятигорську повідомлено, що євреям заборонено жити на курорті. Хворих євреїв гуртами поліція висилає [56].

В Петербурзі 7 травня «Русское Знамя» вимагає заборони євреям правити молебні за російського Царя. «Єврейські молитви за православного Царя», – каже газета – «принижують православіє» [57].

7 травня фінські власті дозволили постановили пам'ятник Герценштейнові на тім місці, де його було вбито. Одкриття пам'ятника відбудеться на роковини вбивства [57].

8 травня Державна Дума відкинула своєю правою більшістю пропозицію Розанова про дозвіл хворим євреям під час курування жити на Кавказі. В той же день було видано Височайший наказ, котрим дозволяється лічитись на Кавказі. З приводу цього член Державної Думи Фрідман 10 травня одібрав від начальника козачого війська листа, в котрому між іншим говориться, що «Євреям дозволяється жити не більш двох місяців в лікарський сезон 1908 року в городі Анапі Кубанської області і на території кавказьких мінеральних вод Терської області. Євреї, що хочуть тут оселитись, повинні мати лікарські свідоцтва про свою хворість і про те, що їм потрібні морські купання і мінеральні води [58].

15 травня мінське губернське правління відкинуло прохання євреїв міста Слуцька про те, щоб скасовано було встановлене ще в 1776 році асигнування грошей з коробочних сум на православний собор [59].

Ніби-то в місті Кременці одного разу кілька єврейських хлопчаків заявили охоту під час якоїсь там релігійно-«патріотичної» процесії нести «союзницькі» прапори. Архімандрит Віталій, що і впорядив цю процесію, похвалив їх і сказав, що з них вийдуть справжні «руські» обивателі, але нести прапорів усе ж не дозволив, бо ще, мовляв, народ добре пам'ятає, як євреї носили червоні революційні ганчірки, та й опріч того це «могло б образити патріотичне чуття народу [60].

На Херсонщині дуже багато євреїв належали за своїм матеріальним положенням до злидоти єврейської. З Олександрії «Еврейские Известия» пишуть, що в місцевий комітет місцевого товариства допомоги вбогим євреям цієї їхньої паски було подано прохання аж од 209 сімей, тоді, як усього в Олександрії єврейських сімей налічується 650-700 [60].

З Херсонщини ж встановлено, що не можна євреям. З Одеси «Еврейские Известия» повідомляють, що серед вищих чинів місцевої судової магістратури держаться тої гадки, що треба, мовляв, конче заборонити судовим приставам мати у себе на службі за письмоводців та писарців євреїв, і от наказу про таку заборону сподіваються от-от [61].

Політика була присутня і в церкві. Кореспондент «Речи» з Новгорода пише: місцевий архирей Андронік в своїх промовах в кафедральному соборі тільки й робить, що глузує над визвольним рухом, приплітаючи завжди сюди і євреїв. Розмовляючи про розп'яття Христа, він перейшов до сучасного єврейства, котре, на його думку, принесло з собою «проклятіє» на руську землю. Зв'язавши єврейство з визвольним рухом, він застерігав слухачів, щоб вони не вірили людям, котрі говорять про рівність та свободу, причому сказав: «Подумайте, коли людині добре живеться, всього в неї досталь, то яке їй діло до сусіда, в котрого нічого немає» [62].

21 травня у Черкасах письменник Н.Є.Сіркін прочитав лекцію на тему «Шолом Аш, як поец патриархального єврейства». Лекція привабила не мало слухачів [63].

18 липня праві в Думі знімають питання, щоб було призначено субсидії тим, що потерпіли від терористичних вчинків, заподіяних євреями, з коштів єврейських громадських капіталів [64].

64. Рада. – 1908. – № 140, 19 іюня (2 липня).

Столипін обіцяв депутатам Урусову і Шідловському, що він подбає про невисилку євреїв з Вороніжу [65].

В липні на засіданні поступовців рішено на початок сесії подати в Думу законопроект про рівноправство євреїв [65].

65. Рада. – 1908. – № 141, 20 іюня (3 липня).

З наказу київо-подільського управління хліборобства й державного майна 10 червня в передмісті Києва «Святошині» закрито всі ремісничі та торговельні заклади, що були в руках євреїв, і од тих, хто мав у себе прикащиками євреїв, взято підписку, що далі вони не допустять євреїв до торгівлі. Наказ цей стався через те, що в Святошині, мовляв, як сільській місцевості, євреї не мають права жити [66].

66. Рада. – 1908. – № 142, 21 іюня (4 липня).

Цими днями, коло 7 годин увечері, в Житомирі в помешканні при Хоральній синагозі, де звичайно одбуваються співки синагозького хору, було зроблено трус. Усіх, що там були, тільки переписано. Трус тягнувся більше як півгодини і не дав ніяких наслідків [66].

66. Рада. – 1908. – № 142, 21 іюня (4 липня).

24липня союзники опротестували були циркуляр про євреїв, що зазначався в справі воронізьких євреїв, і вдались до Сенату, щоб він потяг до відповідальності міністра внутрішніх справ, але Сенат дав одсіч, сказавши, що позивати міністра може тільки Державна Рада [67].

Уночі проти 14 червня в селі Іванні, Дубенського повіту, счинилась пожежа. Підпалено було хату в єврея Фіша, що стояла собі край села; та ще й позабивано

було знадвору двері. На щастя, євреї встигли з середини вибити вікно і врятуватись од смерті. А хата і все майно геть до щенту погоріли. цікаво зауважити, що староста підчас цієї пожежі не тільки не наказав дзвонити на гвалт, а ще навіть одмовив людей дати людей, щоб привезти пожарний смок з залізниці, коли з цим звернувся був до його один залізничий служачий [67].

Станом на 25 червня в Лук'янівській тюрмі сидить зараз усього політичних 250 мущин і коло 35 женщин. З їх коло 75 – євреїв, більше 100 чоловік – селян [67].

Полтавський губернатор 26 червня циркуляром заборонив становим приставам самоправно виселяти євреїв із сільських місцевостей та дач [68].

23 червня в Москві парафіяльному будинку за приводом архимандрита Макарія відбулося зібрання московських союзників. Шмаков в довгій промові доводив, ніби революція в Персії і Росії організована тим самим «міжнародним гуртком революціонерів – євреїв і масонів» [68].

Кілька часу в червні тому гурток місцевих «союзників», що був трохи на підпитку, вчинив на Олександрівській вулиці ціле «ізбієніє» людей, які мали нещастя тодісаме проходить тудою. «Союзники» підходили до публіки з запитанням: «еврей или русский?» і били резинами. Тепер з приводу цього видано наказ адміністративно розслідувати все це й матеріали в цій справі передати самому панові начальникові краю [69].

В Одесі 30 червня, з огляду на те, що генерал-губернатор вимагає, щоб в одеському порті було встановлено норму для прийому мірщиків-євреїв, а саме при 75 % християн – 25 % євреїв – одеські експортери рішили подати в сенат скаргу. Біржевий комітет буде підтримувати заходи експортерів [70].

У неділю 22 червня в нашому містечку Вертіївка, Ніжинського повіту на Чернігівщині, був такий випадок. Молодь, чоловіка з десяток, надвечір, у садку в одного господаря варила кашу. Звичайно. як молодь поспівали, пожартували і стали вже розходитись по хатах коли це в воротях спинила їх поліція і забрала до волосної «холодної», Це так вразило арештованих, що де-хто мав істеричний припадок.

Пристав поводився з ними дуже суворо, допитувався, чи нема між ними «жида», або «жидовки», радив не мати компанії з «жидами»; кашу ж варити радив тільки з помішником пристава, або з старшиною (старшина «союзник»), навчав, що голод у нашому царстві через те, що поміщикам тепер погано живеться і таке інше. Далі він скомпонував протокола, з якого виходить, ніби арештовані учинили «тайне політичне зборище». Через два дні частину молоді пристав пустив на волю, а двох, як, «давно відомих крамольників» одправив у Ніжин, певне, в тюрму [70].

«Шкодливий елемент» так розцінювали сусіди євреїв в своєму селі. «К. Вести» пишуть, що в селі Забреознівцях, Ушицького повіту, селяни 7 липня наклали були на місцевих євреїв, що живуть там уже давненько, податок по 10 карбованців у рік з кожної сім'ї.

Євреї, само собою розуміється, одмовились платити цю «контрибуцію», і селяни тоді подали на їх до губернатора прохання, щоб усіх євреїв було кудись вислано, з їхнього села, бо вони, мовляв, шкодливий елемент. З приводу цього недавно було зроблено слідство. Селяни казали, що євреї шкодливі їм тим, що жінки – селянки продають євреям яйця й інші продукти потай од чоловіків [71].

Діяльність уряду та адміністрації в єврейському житті відігравала надважливу роль.

8 липня шести проханнів, поданих євреями, про право бути петербурзькими присяжними адвокатами, Щегловітов задовольнив 4 [71].

Похід «Києвлянина» проти злодієвських євреїв – дачників скінчився успіхом. В суботу, 20 липня, урядник сповістив всіх дачників євреїв, що справник забороняє їм далі пробувати в Злодієвці, ця несподівана вістка перелякала всіх дачників – євреїв, які спокійно живуть тут більше 10 років [72].

Відбулася демонстрація проти А.Савенка. 20 липня в селі Злодіївці дачники-євреї, яких збираються виселяти звідтіля доноси «київлянинського» А.Савенка, зробили йому демонстрацію. Юрбою старі й малі, як пише «Києвлянин», євреї з білим прапором, з галасом і з музиками пройшли повздовш Злодіївки. Кричали

євреї: «Протест проти виселення євреїв», а коло дачі, де живе А.Савенко: «Тут живе донощик!» [73].

В центрі уваги в липні і надалі перебувала «Київлянинська» баба Палажка.

Не везе «Київлянинській» бабі Палажці та й годі. Підняла вона бучу проти злодійських євреїв, – начальство не оцінило. Та ще й оддало на поталу «жидам», які улаштували їй котячий концерт [74].

Уночі 12 липня в містечку Ходорекові, Київської губернії, арештовано шевця Замошкина та ще чотирьох немолодих уже ремесників. 13-го липня їх одвезено в Сквиру, в тюрму. Кажуть, ніби хтось доніс на їх, що вони «політично ненадежні». Єврейська містечкова громада написала приговора, що арештовані – безневинні люде [75].

Яких тільки випадків не бувало, і «З того світа» теж. У Ковелі, в одній бідної єврейки померла дитина 4 – 5 років. Член похоронного брацтва, як водиться, узяв дитину під пахву та й поніс ховати. Коли це дитина, коли її було обмито, розплющила очі й каже «до мами хочу». Як не вмовляли дитину, «що вона мертва» і тому подібне, а вона таки своєї. Довелося оддати її матері [74].

У Сімферополі знов почне виходити в серпні чорносотенна газета «Набат», що була припинилася. «Набат» увесь час нацькував людей на євреїв, а тепер таки єврей таки добродій Брахтман помагає цій газетці відродитися, бо, найнявши в неї її власну, арендною платою дає «Набату» потрібні на видання кошти [76].

Різні процеси відбувалися і в Туреччині. 10 серпня з Салоник телеграфують, що євреї агітують за те, щоб до парламента було обрано їхніх представників. Підчас агітації на площі трапилась бійка між представниками єврейських політичних партій [77].

Шкільні справи і в 1908 році були в переліку головних єврейських справ.

25 серпня багато учнів євреїв клопотались перед міністром Шварцом про прийом поверх норми. Міністр нікому нічого певного не обіцяв [78].

Находило привітання Толстому від євреїв. «Слово» пише, що євреї-ремісники послали 2 вересня з Петербурга таке привітання в Ясну Поляну! «Од щирого серця вітаємо сонце Росії. Тінь Акіби не притьмарить собою сяйва Акости» [79].

В міністерстві торгу та промисловості у вересні виробляються вільготні правила про переїзд євреїв-комівояжерів по-за межами осілості [79].

79. Рада. – 1908. – № 201, 3 септєбря (16 вересня).

Цікаве прохання надходило уряду від рабинів Варшави 6 вересня, Як повідомляє «Фрайнд», збори варшавських рабинів 19 голосами проти одного зробили постанову прохати уряд, щоб було припинено всі видання на жаргоні, бо вони суперечать єврейській вірі [80].

На Харківщині євреї перемудрували. Як повідомляють, «Харьковские Губернские Ведомости», у Харкові з 1 вересня заведено «пероні білети, котрі, як виходять пасажири на платформу, й забираються. Коштує отакий білет 10 копійок. Але люди зуміли дати собі раду. Купують звичайно білет до найближчої станції, як от «Нова-Баварія», за 6 копійок, а потім, як уже зроблють свою справу, продають його за ту ж саму ціну в залі III класу справжнім пасажирам [81].

Санітарна комісія порозліплювала 27 вересня в Білостоці плакати з усякими гігієнічними порадами для боротьби з холерою. Ці оповіщення видруковано трьома мовами: російською, польською та єврейською [82].

Уночі проти 24 вересня у городі Бердичеві арештовано одного єврея, у якого витрушено печатку бойової дружини партії соціалістів-революціонерів, браунінг і 41 патрон до його. Поліція вже давно стежила за ним і того вечора він тільки був приїхав з житомирського вокзалу коло 11 години У 2 години ночі наряд поліції обступив усю селитьбу, де той єврей жив, і його арештовано. Коли пристав запитав, чому він, маючи при собі зброю, не стріляв на поліцію, – арештований відповів: «Я знаю, що ви це робите з наказу» [83].

Що завгодно траплялося в єврейському житті, звичайно, і різні курйози. «Киевские Вести» за польською газетою «Крај» повідомляють, що в городі

Могилів-Подільський на Поділлі приїздив в кінці вересня інспектор народніх шкіл. Коли він пішов був до місцевої талмуд-тори, то учителі, що саме там були, повискакували вікнами та й повтікали. Це через те, що вони не мали свідоцтва на вчительство. Тепер інспектор звелів закрити тую талмуд-тору [83].

Колишній міністр пояснював свою позицію про «норму» Колишній міністр просвіти, граф І.Толстой в кінці вересня мав розмову зо співробітником «Речи» про університетські діла. Зайшла, між іншим, річ про норму для студентів – євреїв. Граф Толстой так озвався про це: «це, можна сказати, найнесправедливіше обмеження зо всіх, які встановлено для євреїв, бо ламає воно основи закономірності. Диплом середньої школи, як документ, що дає право вступати до вищих шкіл, єсть звичайно запорука з боку уряду. Тому, хто скінчив середню школу, уряд, на основі закона, одчиняє двері вищих шкіл. Це таке право, яке стоїть на ґрунті законів, і ніяким циркулярам його не обмежити. Закон можна перемінити або ж обмежити тільки законом. Коли я був міністром просвіти. про це зайшла річ у кабінеті міністрів. Тоді ми стали на тому, що обмеження євреїв зроблено законом тільки для харківського технологічного інститута, але й там вони призвели тільки до негативних результатів. Зважаючи на це, рада міністрів постановила тоді скасувати всі чисто обмеження для євреїв, підчас прийому їх до вищих шкіл міністерства просвіти. Офіційно цю постанову не було проведено, але практично, за мене та й здебільшого за Кауфмана, на «норми» не зважалося [84].

В Державній Думі. Засідання двадцять другому засіданні 28 листопада прозвучало пояснення Маркова, що зводиться до лайки проти лівих і до похвал правим. Перші, бачите, не дали Маркову довести свою думку до краю, бо всі вони – жиди й все що говориться правдивого про жидів, виводить їх з рівноваги. Кінчає він так, як і почав: «надзвичайно радію з того, що та частина Думи, яку я звик поважати, мене не спиняла й не кричала, а сталось це на другім боці Думи...» [85].

28 листопада один з депутатів побував у товариша міністра внутрішніх справ Крижановського з приводу виселення євреїв з Петербургу. Крижановський

здивувався що його прохають про це тоді, коли в Думу внесено запитання про євреїв. Запитання цілком правильне й уряд зробив не відповідно до закону. Можна сподіватись, сказав Крижановський, – що євреїв виселять в межі осілості.

Відмовились від своїх підписів про євреїв: Гаркавенко, Рождественський, Коваленко та Єрмолаєв. Єрмолаєв же, після промови Маркова, виписався з фракції правих [85].

Почав був відомий добродій Мунт згадкою про «жваві суперечки» в «Раді», але скінчив тим, що всіх помирих і не тільки ніякої суперечки не занахив, а знайшов навіть принципіальну єдність, правда, підробивши, скажу чужі підписи. Нарешті після цього не трудно вже було відомому добродія Мунтові Вижницький протест євреїв проти української гімназії поставити у вину самим же українцям, що ніби-то збирались єврейських дітей українізувати. Стаття відомого добродія Мунта такими способами полеміки зробила на мене була таке вражіння – що ось то чоловік, який умудрився не бачити того, що єсть, і добачити те, чого нема. Вражіння це можна хіба доповнити ще однією увагою, що цьому чоловікові притьмом скорті о полемізувати з «Радою», та він, бідний, не знає до пуття, як це зробити [86].

8 грудня в раду міністрів буде внесено законопроект про заведення самоврядкування в Польщі. Особливих обмежень для євреїв в проекті немає, окрім Варшави, де буде заведено польську, єврейську й російську курію [87].

Одеса, 14 грудня в Одесі було прийнято жахливе по своїй абсурдності та ненависті рішення – велено вчителькам та вчителям народних шкіл не впускати на різдвяну ялинку по школах дітей-євреїв [88].

В Російській імперії проходили з'їзди рабинів, що вирішували різні нагальні питання, проблеми духовного життя євреїв. На початку травня на Поділлі в Проскурові одбувся з'їзд духовних рабинів з околичних городів та містечок, що мав на меті обміркувати питання що до діяльності організації «Зібрання Ізраїля». Як виявилось, організація «Зібрання Ізраїля» поруч з заходами та засобами до відродження поміж євреями цікавості до своєї релігії клопочеться, щоб скасовано

було «казенний равинат», позаведено семінарії для підготовки духовних представників общини то що. На нараді намічено ще делегатів на той загальний з'їзд рабинів, що в близькім часі має відбутись у Вільні [57]. Житомирський рабин доктор Скомаровський, як повідомляє «В.В.», скликає у Житомирі в травні з'їзд рабинів з Волині, щоб обміркувати загальні питання, що дотикаються відомства рабинської комісії [89]. Херсонський губернатор дозволив впорядити в кінці червня у Херсоні з'їзд рабинів з Херсонщини. Програму з'їзду виробляє херсонський рабин доктор Гінзбург [65]. Дозволений київському громадському рабинові А.Б.Гуревичу з'їзд рабинів із Київщини розпочався 8 липня в громадському зібранні «Конкордія» [90].

Розділ 4. 1909 РІК.

З Житомирського повіту в кінці 1908 року надходять звістки, що там стоять зараз великі морози, котрі доходять до 23 градусам. Ці морози накоїли чимало лиха селянству; топити нічим, паші для худоби нема... А оце недавно під містечком Краснопіллям замерзла одна єврейка, що просила милостині [1].

На початку 1909 року в містечку Горностайполі, Радомисльського повіту, духовний рабин досі брав з євреїв по дві копійки за кожну кашерно-зарізану птицю, а оце несподівано забажав набавити ще копійку. Бідні євреї не дають, і з-за цього тепер між рабином і ними виникло справжнє непорозуміння. Діло дошло до того, що хто проти набавки – організували нове похоронне братство і запрошують собі нового рабина [2].

На 24 лютого в городі Василькові призначений продаж з аукціону місцевої богадільні за борг єврейської громади добродію Лукашевському. Борг забезпечено ісполнительним листом на 2.000 карбованців. При цій богадільні єсть і безплатна амбулаторія для вбогих. Як що й справді богадільню буде продано, то місцеві злидарі зостануться без всякої лікарської заемоги. А «заправили» громадського життя зовсім і не турбуються за це, любенько асигнують 2.500 карбованців на те, щоб добудувати синагогу... [3].

10 січня на Великоборському горілчаному заводі на Чернігівщині, що належить Ейдельмантові, хтось підклав у дрова поліно, начинене вибуховим веществом. В грудні місяці «заряжена» поліняка з дровами була покладена в піч під паровиком на заводі. Счинився вибух, яким розвалено піч, але паровик зостався цілий. З людей ніхто не потерпів. Підозрівають, що все це підстроїв місцевий селянин Дмитро Баранов, якого й заарештовано [4].

Полтавський губернатор в січні циркуляром поліцмейстерам та справникам на Полтавщині наказав подати йому відомості про всіх євреїв, що дописують в газети [5].

В городі Дубні один єврей Інікштейн торік почав торгувати вином, маючи всі потрібні документи на ім'я добродія Зубинського. Зубинський виклопотав для себе дозвіл на право торгувати вином, а вже за якусь там «мзду» перепродав його приятелю Інікштейну. Цікаво тут, що сам Зубинський – голова місцевого віділу «союза русскаго народа» і, певна річ, йде проти жидів». Тепер його позивають і швидко судитимуть. Почаївські ченці як прочули про таку зраду голови «союза», то дуже засумували. «Волян» повідомляє що сам смиренний отець Віталій в недалекому часі збирається одвідати Дубно, щоб «низложити» голову місцевого віділу [6].

В олександрівській лікарні 29 січня було слабих на тиф 336 чоловік, в єврейській лікарні – 87 слабих; в чорноробочій – 35 слабих; в кирилівській – 98 слабих [7].

2 лютого в Полтаві місцевий єврей Молдавський побудував і подарував городові шпиталь для старих християн. Вартість будинку 50.000 карбованців. Молдавський крім того дав кошти на дальше удержання цього шпиталю. Такий самий шпиталь Молдавський спорудив і для євреїв [8].

На початку лютого єврей-мідник з містечка Рибниці Вайсглюз запропонував був другому євреєві з сусіднього містечка Різника (на Бессарабії) Хахамовичу купити фальшиві паперові гроші; гроші ці, обіцяв він, буде зроблено при йому, але не менш як на дві тисячі карбованців. Хахамовий згодився. Трохи перегода в Рибницю приїхав один руський, що видавав себе за слугащого там, де роблять гроші, і з ним ще якийсь єврей. Вони тут нібито підробили 25 карбованців паперових, пішли їх міняти і їх прийняли. Хахамович тоді дав їм на задаток 1.500 карбованців і другого дня поїхав у город Більці, щоб додати їй решту 500 карбованців, а за їх собі взяти 4.000 карбованців. В Більцях шахраї завели Хахамовича десь до себе і взяли 500 карбованців. Але тільки вони взялися до роботи коло фальшивих грошей, як тут де не взявся чоловік, одягнутий поліцейським, і всі шахраї розбіглись. Хахамович спершу дуже перелякався і аж потім тільки догадався, що його одурено.

Приїхавши в Рибницю, він пішов до Вайсглуза, щоб той хоч трохи вернув йому грошей. Вайсглуз порадив Хахамовичу підшукати другого «зайчика», в якого можна було б видурити стільки ж грошей, тоді йому вернуть кілька сот. Хахамович вирішив накрити шахраїв і приставив їм таким «зайчиком» свого брата, якого Вайсглуз не знав. Вайсглуз написав у Більці і звідти знов приїхали ті самі двоє – руський і єврей. Знов вони проробили свою штуку з 25 карбованцями і вже лагодилися забрати й од нового чоловіка гроші. Але тут несподівано явилась поліція і всіх трьох шахраїв заарештувала [9].

В лютому газетою «Волинь» повідомлялось, що голова дубенського відділу «союзу руссаго народа» д. Зубчинський перепродав був своє право на торгівлю вином євреєві Інікштейну справа ця виявилась і всі сподівались їй недоброго кінця. Але воно склалось усе гаразд. Зубчинський опинився тут зовсім осторонь, а винуватий – це єврей Інікштейн і з постанови пана управляючого акцизним збором на Волині його оштрафовано на 10 карбованців [10].

В городі Липовці в лютому розглянуто справу дашевського єврея Хаїма Шпака, якого обвинувачувано за те, що підчищав поштові й гербові марки, які вже , були в ділі. За це Шпака засуджено на два місяці в тюрму [11].

20 лютого департамент міністерства народної освіти роз'яснив, що в приватні школи можна приймати євреїв без всякого обмеження процентовою нормою [12].

Петербург, 22 лютого був проект поширити права проживання євреїв-комісіонерів [13].

23 лютого в день єврейського празника «Пурім» улаштовано було в театрі Медведєва «ранок» для 1200 єврейських дітей. Дитяча оперна труппа під орудою д. Дзимитровського виконала «Семь козликів» і «Спящую царевну», потім показували картини сінематографа і, врешті, були гулянки і танці [14].

2 березня в Петербурзі на Великому Самсонівському проспекті, в квартирі єврея Сайшина зроблено трус. В квартирі, а також по кошах та чемоданах Сари Шейніної,

що тільки прибула з Фінляндії, знайдено зо 30 револьверів та 3.000 патронів до рушниць та револьверів. Обох зазначених осіб заарештовано [15].

1 березня вночі по дорозі з Радомисля до Ірші з метою грабунку вбито єврея та німця [15].

5 березня було прийнято цікава постанову сільського сходу. В селі Саражинцях, Бердичівського повіту, сільський сход постановив, щоб усі місцеві селяни купували потрібні речі тільки в крамниці у єврейки Рейзи Глузман, бо вона зобов'язалась за це платити сільській громаді по 50 карбованців що-року. І справді, як повідомляє «Києвлянин», всі селяни беруть усе у Рейзи, а крамницю селянина Кл.Сестринця обминають; було ніби-то раз так, що сам сільський староста одняв од одної молодичі покупку з крамниці Сестринця і наказав, щоб вона брала тільки у Рейзи [16].

На підставі указа сенату пан херсонський губернатор наказав 10 березня олександрійській повітовій поліції негайно виселити з посаду Нова-Прага 25 єврейських сімей, що живуть хоч і в самому посаді, але на селянській землі. Декотрі сім'ї, як повідомляє «Русское Слово», проживають там більш як 20 літ [17].

Єврея з містечка Манастирища, Липовецького повіту, Х.Уманського, якого недавно тільки було випущено з тюрми за «бразильську епопею», 10 березня знов заарештовано, хоча він уже й залишив свою агентуру що до еміграції. За що саме його арештовано – невідомо [18].

13 березня городський голова Одеси тричі запитував у міністерства про число гласних-євреїв. Сьогодні міністерство дозволило призначити вибори на 22 березня, на яких повинно обрати 80 гласних та 20 кандидатів, але про євреїв у відповіді й не згадано [19].

В березні в Новгороді голова місцевих союзників єпископ Андронік, як сповіщає «Речь», провадить погромну агітацію. Недавно він виголосив промову, в якій доводив, що сам Бог встановив необмежену владу в державі, що тільки самодержавство веде на його думку. до добра, а парламенти та конституції

наближають кінець світа. Всі грабунки, крадіжки і таке інше, на його думку, робляться ворогами Христа, які змовилися з масонами і євреями. Наприкінці – промовець закликав єднатись в «чорній сотні» та йти на боротьбу з ворогами Христа [20].

27 березня на базарі в містечку Манастирищі, Липовецького повіту, перекупщик Капров, торгуючи в одного селянина яйця, якось незумисне й розбив яйце і не схотів за його платити. Селянин спричинив галас. Збіглися люди і почали гукати: «бий злодія!» Єврей вирвався і кинувся в якусь крамницю, але його звідти витягли, поперекидавши все в крамниці, і знову заходились бити. Крамарі вже почали були запирати крамниці, але тут прибігли два стражники на конях, розігнали натовп і забрали в поліцію побитого єврея й селянина, який продавав яйця, щоб написати на їх протокола [21].

Кілька день в Вілейському, Віленській губернії трохи не стався погром. Наближався єврейський Великдень. В крамничку зайшов якийсь хлопчик років десяти. Другий же хлопець літ 18. який лишався біля крамниці, почав кричати буцім то євреї хотять зарізати хлопчика, щоб «добути собі християнської крові на мацу». Зразу збіглась юрба хуліганів і намагалась счинить погром. Та вчасно поспіла поліція і розігнала юрбу. Розуміється, що хлопчик живий і здоровий вийшов з крамниці ще раніше. На другий же день знов зробили провокацію, але з того вже нічого не вийшло [22].

На 10 квітня в городі Черкасах у виїзній сесії київської судової палата призначена справа смілянського єврея Дубінського. Його обвинувачують в тому, що він брав участь в стовпищі підчас погрому в містечку Смілі та в убивстві діда А.Казілова. В цій справі позивають і ще одного єврея – Пластіка, але його й досі не розшукано. Після погрому Дубінський і Пластік зникли були кудись, і коли в 1906 році виїзна сесія київської судової палати розглядала в Смілі справу обвинувачених в смілянському погромі, то між ними не було цих двох і їх справу було відокремлено. В листопаді минулого року Дубінський з'явився в Смілі, його було арештовано і

віддано під суд. Обвинувачують його по таких статтях: 1 п. 269, 1489 та 2 п. 1490 ст.ст. кримінального закону [22].

29 минулого березня в містечку Смілі, Черкаського повіту, помер єврей Є.Файнберг, котрому було аж 105 років з роду. До самої смерті він почував себе добре і тільки оце років зо два тому перестав бачити, щоб читати книги [22].

Департамент поліції на початку квітня прислав київському губернаторові циркуляра про те, щоб євреїв, які не мають права жити в Києві, виселяли негайно. Губернатор зробив відповідний наказ поліції [23].

При окраїнній консультації присяжних повірених та їхніх помічників існує єврейський відділ, що подає юридичну допомогу незаможному єврейському населенню по питанням існуючого законодавства про євреїв. Поради подаються як листи, так і усно. Адреса консультації: Санктпетербург, Суворовський пр. 43. 0-756-3 [24].

Про права євреїв. На підставі відомого уже нашим читачам наказу департаменту поліції про висилку з Києва євреїв, котрі не мають права жити в йому, 7 квітня один з чиновників особливих доручень у генерал-губернатора оглядав в либедській частині єврейські помешкання. Ніде не знайдено таких осіб, котрі не мали б права в Києві жити [24].

В «Юго-Западной Вол.» подається така звістка з Здолбунова. 5 квітня, каже газета, городовий І.Арналюк з жандармом Лазарчуком закликали в трактир, де вони випивали, одного тихого й сумирного єврея та веліли йому танцювати, а самі тимчасом знущалися з його й скубли за бороду. Жандарм ще тикав йому в зуби револьвера і покривавив його. Далі, щоб усе ще вийшло «по закону», городовий забрав у єврея паспорт і повів його в часть. За ними пішли й люди, що бачили всю цю сцену. Городовий не піддавався і загрожував їм револьвером. Тепер цей городовий ходить по хатах самовидців-свідків і молить, щоб йому «простили» [25].

Як відомо, управління залізниць дають змогу вищим спеціальним школам призначати на вакаційні часи своїх студентів на практичну службу в тім або іншій

місці. Деякі управління (південної, поліської та інших залізниць) разом з листом, в якому сповіщається про кількість місць розсилають директорам шкіл прикази не присилати на практику студентів іудейської та римсько-католицької віри. Ніколи ще не було так багато цих секретних приказів, як сього року. Цікаво знати, питає «Русь», чи ці прикази надсилаються з відома нового міністра д. Рухлова, чи управління від себе вважають потрібним радить вищим школам таку чорносотенну політику [26].

Становище євреїв в Сибіру ще тяжче ніж в європейській Росії. Там наприклад, як довідуємось з «Еврейских Известий», губернатори забороняють жити навіть тим євреям, що скінчили вищі та середні школи. Через те у євреїв там немає ні вчителів, ні лікарів, ні навіть рабинів, бо всякого, хто б узявся за ці професії. зараз же висилають з губернії [27].

21 квітня 1909 року 98-е засідання починається в 4 години 12 хвилин під проводом голови Хомякова. На черзі продовження обміркування розпису міністерства народної освіти.

Фридман каже, що Росія – то одинока держава, де вживають всяких обмежень що до народної освіти. В правових державах школу одкрито не тільки для своїх громадян, але й для чужинців. Ті ж обмеження, що вживаються в Росії. не дають ходу для освічення не багатих колів, що дають змогу вчити своїх дітей по приватних школах, а тільки стають гальмом для бідноти. Ці обмеження з дитинства таврують єврейських дітей безправ'ям, а російським дітям прищіплюють почуття національної ворожнечі і неповаги до людини. Прищіплюючи національну ворожнечу, російські школи, на думку промовця, робляться антидержавною інституцією. (Оплески на лівих) [28].

Державна канцелярія розіслала всім членам Державної ради велику записку члена її Войніловича про необхідність знищити межі поселення євреїв. Обмеження та збирання євреїв в одній якійсь стороні не тільки образливе для громадян Росії іудейської віри. а ще й дуже шкодить, каже автор, розвиткові промисловості Росії.

прилив капіталів з-за кордону, який, на думку автора, дуже корисний для Росії. можливий тільки тоді, коли знищено буде цю межу осілості для євреїв [29].

Останніми часами адміністрація по провінції зовсім не хоче зважати на циркуляр А.П.Столипіна і, наче навмисне, систематично виселяє євреїв. За останні часи депутат Фрідман одержав цілу низку звісток про висилку євреїв. з Вітебської губернії вислано 77 сімей, які там жили кілька десятків літ; з Орловської губернії – 6 сімей; з Катеринославської губернії – 5 сімей, служачих в рудниках; з Ярославля виселено кілька гімназистів через те, що їхні батьки втратили право жити там. Висилали також і з Рибінська, Майкопа та з інших міст [29].

Свічний збір в 1909 році на Київщині. На удержання цього року єврейських шкіл головне управління в справах місцевого господарства визначило для Київщини 30.270 карбованців. Зважаючи на те, що матеріальне становище євреїв на Київщині, рівняючи з попереднім, майже в усіх коробочних одкупах не одмінилось. губернське правління затвердило ось яку розкладку свічного збору на цей рік: по Київському повіту (де 6.182 душі євреїв-мужчин) – 1.774 карбованці 50 копійок, бердичівському (де 19.018 душ) – 6.508 карбованців, Васильківському (де 29.325 душ) – 4.144 карбованці 50 копійок, Звенигородському (де 4.383 душ) – 2.036 карбованців, Канівському (де 7.646 душ) – 1.534 карбованці, Липовецькому (де 14.516 душ) – 2.198 карбованців 50 копійок, Радомиському (де 41.775 душ) 2.549 карбованців, Сквирському (де 8.213 душ) – 2.161 карбованців 50 копійок, Таращанському (де 7.918 душ) – 1.287 карбованців 50 копійок, Уманському (де 7.686 душ) – 2.724 карбованці. Черкаському (де 6.760 душ) – 2.211 карбованців і Чигиринському (де 8.740 душ) – 1.141 карбованців 50 копійок. Між іншим, братимуть тепер свічний податок з усіх заможних євреїв, що увесь час живуть в районі того чи іншого коробочного одкупу, не дивлячись на те, якої вони там громади та стану; а з євреїв, що живуть повсякчасно не в своїй громаді, свічного податку не братимуть [30].

24 квітня директор кавказьких мінеральних вод клопотався про скасування заборони євреям приїздити на курорт, зазначаючи, що від цього казна терпить шкоду. Одночасно він прохав дати дозвіл жити на курортах музикам-євреям. Першу частину прохання Тимірязєв не задовольнив, другу-ж зауважив, зважаючи на те, що курортна публіка зостанеться без розваги [30].

Є на Кавказі живуці та сцілюці води і завелися там, як звичайно, курорти і наїздить туди кожного літа сила усякого і хворого і нехворого люду. Одні – щоб себе підлатати й здоров'я надбати; інші ж – себе показати й людей подивитись та розважитись, весело пожити по велелюдних місцях. І досі було так, що наїздили туди люди без різниці, мовляв, національності, віри. полу, віку та стану: хто хотів, той і їхав, або краще сказати – хто мав гроші, бо без них і не потикайся на курортні місця. Одно слово – курорти користувалися з вселюдного права, обмежуючись тільки. та й то на звичаєвому праві, певним маєтковим цензом.

Так було до останнього часу. Як ось одного гарного ранку кавказький намісник добачив у себе курортну конституцію – оте саме вселюдне курортне право, а добачивши, згадав знамените «Слава Богу, у нас нема парламента» й порішив курортну конституцію скасувати. І зараз уродився циркуляр в додаток до звичаєвого права: усіх євреїв – чи недужих чи здорових, чи тих, що заробляють по курортах, чи тих, що дають заробляти – виселити. Нехай не поганять собою сцілющих вод кавказьких.

Сказано – зроблено. І так радикально зроблено, щоб від цього навіть казні збитки вийшли, що навіть дирекція мінеральних вод – «гвалт, закричала, рятуйте: навіть оркестра не можна скласти, бо всіх музик повисилано.

Досягли ці «жалобні крики» до ушей торговельного міністра, д. Тимірязєва. І розваживши усі скарги, міністр відповів: «За музик, де моє не пропадало, поклопочусь, щоб не було казні збитків; але про хворих і не просіть. і не згадуйте – нічого зробити не можу».

Сказано бо: не про хворих, а про здорових існують живуці та сцілюці води, а здоровим без музики не можна обійтись. І танцюватимуть собі здорові під єврейську навіть музику, а хворі євреї нехай вчаться швидше музичити, щоб попасти на курорт, а поки що – хай собі в «черті» хворіють потихеньку. Менше з хворими мороки начальству і втихомирення певніше буде [30].

Боярську санаторію відкриють 10 травня. Оглядатимуть слабих, що забажають в санаторію вступити, 27 і 29 квітня в помешканні контори єврейського добродійного товариства. Погляду огляду о 8 годині вранці [30].

В Заславському повіті 25 квітня через недостачу корму поміщиця Ж. мусила була продати 50 штук худоби. Але місцеві покупці-євреї, на думку пані Ж., давали дуже низькі ціни і вона веліла краще всю ту худобу... перестріляти й закопати в землю. Тепер поміщицю Ж. місцева адміністрація тягне до відповідальності [30].

На єврейському кладовищі 27 квітня в Петербурзі нашли мертву дівчину край могили Іолоса. Виявилось, що це лікарка Візник, 25 літ. Вона вийшла з дому, лишивши там коротеньку записку: «йду вмерти». На кладовищі вона попросила показати їй, де могила Іолоса і Шаумана. Сторож показав і пішов. Там вона і напилася отрути [31].

В квітні вийшла книга «Єфремов С. Єврейська справа на Україні. К., р. 1909 ц. 15 коп.» [31].

28 квітня міністерство внутрішніх справ повідомило київського губернатора, що на дачах, які існують по сільських місцевостях, можна дозволити жити тільки тим євреям, що мають право скрізь жити. Євреям-ремісникам, коли вони не живуть з свого ремесла, на таких дачних місцевостях неможна дозволяти жити [32].

5 травня Хвоцинський вносить законопроект, щоб євреям було дозволено приїздити на Кавказькі мінеральні води [33].

Питання «дачі і євреї» не давало спокою владі, дачникам, євреям.

Серед євреїв, які щороку виїждять з Києва на дачу в Боярку, Дарницю і інші місцевості, в зв'язку з відомим наказом, що забороняє їм жити в згаданих дачних

місцевостях, виникла думка зовсім не виїздити на дачі, аж поки власники дач не поставлять справу так, щоб вже не могло траплятися таких прикростей, як цього року [34].

На видноті, по вокзалах в Новозибкові й Злинці, виставлено оповіщення повітового справника для загальної відомості. Це оповіщення застерігає «кожного єврея та його сім'ю», котрі мають охоту оселитися на місцевих дачах на літо оселитися на місцевих дачах на літо, що їх буде негайно виселено примусом. Тимчасом це дачне питання має вже свою історію. Обмірковував його і правительствующий сенат, і Державна Дума в особі декотрих місцевих депутатів, і міністерство внутрішніх справ, яке спинило вислання євреїв з дач торік, і сенат признав за ними право на прожиття по дачах, – але не дивлячись на це, згадане оповіщення таки з'явилося. Місцеві селяни, що держать дачі та постачають дачникам усякі продукти, дуже невдоволені з цього оповіщення, бо воно позбавляє їх в тяжкий рік недороду хоч невеликого заробітку з сторони [35].

Немирів уявляє з себе «смесь племен, наречий, состояний».

Євреїв тут здається чи не найбільше, але і поляків велика сила; великоросів обмаль; решта все українці – міщани. Останні як звісно, ніде добре не додержують своїх племінних ознак і, зденаціоналізувавшись, перш за все розмовляють якимсь меж'язичієм, не тримаються давніх звичаїв, і таке інше. Проте у нас поляки і євреї більш усього говорять українською і досить гарною мовою.

А свідомих українців невеличка жменька [35].

Людність Київського повіту, по відомостям поліції всього людності в Київському повіті 1908 року було 347.000 чоловік: дворян – 1.030 чоловік, простого духовенства – 999, монахів – 577, селян – чоловіків 152.541, жінок 153.741, євреїв – 20.828; з них 437 хліборобами лічаються, а решта живе з торгівлі та промисловості. Штундарів минулого року в Київському повіті було 288 чоловік, безпоповців – 72 чоловік. Пересилилося року 1908 з Київського повіту в Томську та Ставропільську

губернію, а також в Акмолинський та Південно-Усурійський край – 1.014 чоловік (561 чоловіків і 453 жінок); євреїв виїхало до Америки і Аргентини 42 чоловіка [36].

На виставці преси 1909 року вивішено цікаву діаграму, що показує, як поділяється російська преса по мовах. Виходить на великоруській мові – 73,75 відсотків всього числа газет та журналів; польській – 11,3 процентів; німецькій – 3,2; грузинській – 1,9; латишській – 1,9; естонській – 1,8; вірменській – 1,6; татарській – 1,5; єврейській – 1,4; литовській – 0,6; українській – 0,4; чеській, білоруській, французькій, фінській та молдавській – по 0,1 відсотку на кожній, на корейській, грецькій та есперанто – по 0,5 відсотка. Всього за 1907 рік в Росії вийшло 70.841.286 примірників книжок на 25.002.091 карбованець [37].

Людність нової Холмської губернії всього числитиме 758.408 душ. Тут буде: православних 304.885 душ, католиків – 310.677, євреїв – 114.410 і інших – 28.436. Таким чином католиків в Холмщині буде більш ніж православних на цілих п'ять тисяч, а людей іншої віри буде поверх 142 тисяч [38].

По національності і релігії в Житомирі поділяється так: православних 34.935, старовірів 2.750 душ, поляків-католиків 15.683, євреїв 34.863 душі, та інших 47 [39].

Серед безлічі усяких важних, першорядних справ, що стоять довгою чередою в нас щодня перед очима, на дрібні факти і явища щоденного життя звичайно мало завважають. Але на таких фактах і явищах життя іноді доводиться спинятися і звертати на їх увагу, бо в їх, як то кажуть, відбивається іноді все життя, так само як і в невеликій краплі води відбивається, мовляли ціле сонце. Дрібний факт, з приводу якого в нас зайшла мова, – відома заборона адміністрації виїздити євреям на літо з Києва до сіл на дачі. Знявши розмову про цей факт, ми маємо на думці освітити його тільки з де-яких боків.

Що така заборона сталася, в цьому винна не тільки одна адміністрація. Адміністрація пішла тільки на зустріч бажанням тих елементів громадянства, що завжди кричать чи готові кричати: «долой жидов!» Вона тільки вволила волю тих, що за найкращий спосіб розв'язати єврейське питання вважають думку вигнати

просто євреїв з Росії тай край. Таких мудреців поперед усього найбільше серед власників дач, що мають чималий дохід, особливо під теперішні часи страшенної дорожнечі на дачі. І от треба було, щоб адміністрація виконала тільки невеличку часту програми наших юдофобів, як вони перші ж підняли гвалт і замість: «долой жидов!» почали благати: «верните нам жидов!». Одно слово, на наших очах в невеличкому масштабі повторилася давня історія, про яку мається оповідання в святій біблії, виходу євреїв з Єгипту. Єгиптяни, мабуть, так само, як і наші «истинно-русские» кричали: «геть жидів», поки євреї не надумалися самі облишити Єгипет. Як тільки ж вони це зробили, то єгиптяни побігли за ними наздогінці, щоб вернути їх знову до Єгипту.

Але на благання власників дач вернуть їм євреїв адміністрація, як кажуть, одмовила, що не верне.

Як би од такої промови мали втрату тільки власники дач, що гукають «долой жидов!», то од цього не тільки не було б ніякої школи, а навпаки – одна користь. Бо на цьому прикладі наші «державні мудреці» побачили б одразу, як не далеко сягає їхній розум, коли він не тямить того, що не можна рубати того сучка, на якому сам сидиш. За такий «предметный урок» можна було б тільки дякувати адміністрації зва виявлений нею педагогічний дотеп.

Але в тім то й річ, що в цьому ділі є ще сторона, та й не одна, що терпить велику шкоду од заборони євреям жити в літку на дачах. Опріче тих власників дач, що неповинні в «жидоїдстві», заборона адміністрації наробить, чи вже й наробила, величезної шкоди бідолашному селянському людові тих сіл, що здебільшого тільки й живуть що з дачників і ждуть того літа як манни небесної. Заборона євреям виїздити на дачі найбільший шматок хліба з рук в людей цілої низки сіл навкруги дачної місцевості і геть до щенту руйнує бюджет мало що не кожної селянської сім'ї, бо за довгі роки селяни звикли пристосовувати своє життя до дачного сезону і вони одразу не потраплять добрати якихсь інших способів, щоб знайти новий заробіток замість того, який вони одразу втратили. Через втрату літнього заробітку

з дачників велика сила селян цієї зими просто буде гинути з голоду й холоду і од тих хвороб, що йдуть звичайно за голодом й холодом.

От про це то нікому видимо й на думку не спало, коли заборонялось євреям виїздити на дачі. Дбаючи про те, щоб захистити селян од «революційних» думок, які ніби то розносять по селах євреї, не збагнули того, що заборона ця може посіяти насіння далеко страшніше й небезпечніше. М. [40].

Бюро октябристів 19 травня більшістю 10 голосів проти 2 ухвалило законопроект про дозвіл євреям гоїтись на кавказьких мінеральних вод [40].

Євреям зась! Липовецька земська управа щороку на початку літа присилає до Цибулівської волоості бляху-дахівку для продажу на виплат всім тим, що платять земські податки, чиї будови застраховано в земстві. Всі єврейські хати теж застраховано в земстві і виплачують земські податки євреї нарівні з селянами. Виходить, що й вони мають право купувати цю бляху-дахівку на виплат. Але насправжки воно не так. Недавно місцевий єврей Н.Ценкнер, щоб вкрити свою хату бляхою, забрав усі потрібні документи і пішов собі до Цибулівської волості за бляхою. Ценкнер спитав старшини, чи є бляха, і той сказав, що є і зараз йому дадуть. Але як же він здивувався, коли волосний писар знов сказав, що ніякої бляхи нема. Видимо, старшина не знав, що є такий потайний циркуляр, який забороняє земству помагати євреям при купівлі бляхи [40].

При Почаївській лаврі єсть два величезні сади і третій за 2 ½ верстви од лаври на Скїту. Щороку ці сади оддаються в оренду і раніш звичайно орендували їх євреї. Та ось почаївські «союзники» схаменулись і не зхотять більш «жидівських» грошей. В своєму лейб-органі «Почаевские Известия» вони оповіщають, що почаївський «союз» дуже, мовляв, заклопотаний, щоб лаврські сади взяли в оренду «русские люди», а не «жиды». Бо в попередні рокі за ці сади «жиды» платили од 200 до 2000 карбованців, але що-року... не додавали по кількись сот [41].

В травні де-котрі єврейки з містечка Воньківець, Ушицького повіту, послали в Державну Думу прохання, щоб було змінено релігійні закони що до розводів, суворі

правила яких звалюються тільки до самих жінок. Вони посять признати за недійсну і незаконну шлюбну розлуку, коли цього забажає один чоловік через уповноваженого, а тимчасом це російський закон признає. Далі вони вимагають, щоб, коли занедужає одно з подружжя на психічну хворобу, здоровий має право домогатися розлуки тільки, як приставить посвідчення од лікарів, що хвороба та незлічима. Прохання це єврейки склали після того, як побачили такі два факти з місцевого життя. Один молодий єврей поїхав в Америку, покинувши жінку й п'ятеро дітей без шматка хліба, і звідти поштою прислав жінці шлюбну розлуку. По закону Мойсея жінка вважається за розведену, коли бере в руки написаний як слід по формі акт розводу, який передає їй хтось сторонній, і чоловік має право знову женитися. А то один воньківецький єврей за дозволом равина розвівся з своєю психічнохворою жінкою і побрався з другою. Тепер перша жінка зовсім видужала, але як прийшла в свою хату до дітей, то чоловік ще й тяжко побив її [41].

Столичні газети повідомляють, що де-котрі члени синагогальних рад з Одеси були вдалися до міністра внутрішніх справ з проханням, щоб в Одесу було назначено городського рабина, бо хоча посада ця й виборна, але от уже 20 літ вона заміщається просто з призначення адміністрації. Тепер за це прохання двох з тих, що підписали його, з наказу місцевої адміністрації, виключено з синагогальної ради. Мотив – їхня «шкодлива діяльність» [42].

З 3 червня в городі Ромні одкривається сесія окружного суду при участі сословних представників, яка має розглянути справу про роменський єврейський погром, що був в жовтні місяці 1905 року. Всього підсудних у цій справі 50 чоловік, а свідків викликається 168. Слідчий матеріал обнімає аж 48 великих томів. Спершу в цій справі позивалось коло 200 чоловік, але судова палата акт обвинувачення затвердила тільки 50 підсудним, як найбільш винним. Справа протягнеться певно до 10 червня [41].

29 травня в городі Прилуках уголовний відділ Лубенського окружного суду при участі представників од станів розглянув справу про єврейський погром, що був у

Прилуках 19 жовтня 1905 року. Позивалось у цій справі 22 чоловіка, але на суд явилось тільки 18, бо інші десь повтікали. З підсудних на суді особливу увагу звертали на себе потомствений почесний громадянин І.Котельников, що торгує залізом, і міщанин Ол.Кравченко: їх обвинувачувано як привидців у погромі. При розгляданні справи, між іншим, виявилось, що урядник Кравченко стріляв з дому Арона Берштейна на християн і тим підбурював розлютований натовп до погрому. Проте товариш прокурора зрештою обстоював за обвинувачення тільки дев'яти підсудних, а од обвинувачення інших 9, між ними і Котельникова та Кравченка, він одмовився [43].

В городі Кобеляки виїздить в червні сесія полтавського окружного суду, де має розглянути все самі тільки справи про єврейські погроми, що були в 1905 році в Кобеляцькому повіті. Сесія простягнеться з 14 по 20 червня. На 19 й 20 липня назначена велика справа про єврейський погром в містечку Кашенці [44].

Євреям, що мали нещастя оселитися по селах та залізничних посітках на Катеринославщині, ніколи не жилось спокійно. То їх цілими роками не займали, то зненацька виходили всякі «раз'яснення» і євреїв починали виселяти. Але частіш усього ці вислання кінчались благополучно. «Висланці» звертались з слізними телеграмами в Петербург і їх полишали. Так було за Сіпягина і навіть за Плеве. Але тепер, за «поновленого ладу», виселяють євреїв не милуючи. І місцеві й губернські власті не мають милосердя. Прохання в Петербург – марні; вони навіть не розглядаються по суті. Євреї з станцій і с.с. Межева. Лозова-Павлівка та інші одержали недавно таку відповідь на прохання, щоб їх не виселяти: «Маючи на увазі ухвалену катеринославським губернським правлінням постанову що до євреїв». міністр внутрішніх справ не визнає за можливе чимсь допомогти і таке інше [45].

В селі Чернятинці, Літинського повіту (на Поділлі), місцевий поміщик оддав свою землю в аренду одному євреєві на 12 років. Звичайно, як немає такого закону, котрий дозволяв би це євреям, то і держить він цю землю на ім'я одного земельного власника. Справжній орендар єврей, в якого вже давно поміщик взяв грошей

стільки, що цю землю можна було б на віки купити, забачивши, що поміщик йому грошей не оддає, налагодився продавати цю землю. Всякі покупці приїздили; в кінці з'охотились купити землю селяни з сусідніх сіл. Забравши в них по 50 карбованців задатку на десятину, єврей вже привіз був землеміра, щоб той розмірив землю, коли оце стали в селі гомоніти, що треба сторонніх селян не допустити до купівлі й самим купити цю землю. Неприхильно дивились селяни на купців, а ці в свою чергу на селян. Такий напружений настрій в кінці скінчився дуже сумною подією. І купців, і факторів, і землеміра селяни піймали в полі і дуже попобили. Найбільш дісталось факторам-євреям. Їх кілька раз кидали в воду, і в болото, а баби навіть глиною підводили факторам вуси. Багатьом порозбивано голови, поламано руки та пороблено інші каліцтва. В цій ділі робиться вже слідство [45].

На початку червня з села Каменського, Катеринославського повіту, виселено 15 єврейських сімей. Селяни були зійшлися на сход, щоб постановити приговора, аби висланих євреїв було залишено, та земський начальник розпустив цей сход [46].

З Царської ласки в старо-київській часті дозволено поставити новий молитовний дім для євреїв, який зараз перебуває в приватному будинкові. Обрано хазяйствений комітет для урядовання й збудовання нової синагоги, на голову в якому обрано І.Іоселевича [47].

По всіх селах 2-го мирового участку Звенигородського повіту адміністрація переписала всіх євреїв, окремо чоловіків і жінок. Навіщо потрібна ця статистика – невідомо. Добуті переписом цифри показують, що в Неморожській волості євреїв живе: чоловіків – 45 і жінок – 39 душ; у Виноградарській – чоловіків 1.105 і жінок – 1.197 душ; Лисянській – чоловіків 1.512 і жінок – 1.421 душ; Тарасівській – чоловіків 23 і жінок – 27 душ; Боярській – чоловіків 463 і жінок 487 душ; Вільшанській – чоловіків 1.543 і жінок – 1.310 душ; Чижівській – чоловіків 613 і жінок – 628 душ; Педилівській – чоловіків 28 і жінок – 30 душ; Журжинській – чоловік 31 і жінок – 38 душ; разом же по 2-му мировому участку Звенигородського повіту євреїв рахується: чоловіків 5.372 і жінок – 5.770 [48].

Курські союзники сумують за... євреями. Діло в тому, що адміністрація задалегідь видала наказ, щоб євреї з других городів не сміли прибути на ярмарок, що буде скоро в Курську. Курським купцям байдуже б, коли б це не було їх по кишнях. А то горе, що коли євреїв не буде – кишні їх будуть порожні. Зрозумівши це, купці прохали городського голову щоб він прохав губернатора про дозвіл євреям бути на ярмарку. Губернатор зразу одмовився, але коли голова налякав, що без євреїв ярмарок може зовсім не одбутися – він звернувся до прем'єра. Слід завважити, що всі курські купці належать до союзу руського народу [48].

Останніми часами почали виселяти євреїв з сіл Переяславського повіту. Здебільшого виселяють злидарів, яких городська конкуренція випхала в село. Так, з села Полог-Вергунів виселили єврея запасного унтер-офіцера Ш.Виницького. Прослуживши в солдатах, він став ковалем у Переяславі і швидко став відомий як добрий майстер в цілій окрузі. Кончилось тим, що селяни села Полог-Вергунів послали за ним підводу і з сім'єю перевезли до себе. Тепер же Виницький зостався без всяких засобів до життя [49].

19 червня 1909 року було дуже насиченим та різноманітним у житті євреїв.

Дубровіна оштрафовано на 3000 карбованців за статтю в «Русском Знамени» під назвою «Цена русской жизни и жидовской крови» [49].

В Маріуполі при розгляді в суді справи про єврейський погром виявилась участь козаків і городових у погромі. В одному домі козаки вбили 10 душ. В другому натовп на чолі з городовим вбив 8 душ. Але обвинувачення за вбивство нікому не поставлено [49].

З Риги з надмор'я виселяють євреїв.

З П'ятигорська виселяють євреїв [49].

Упорядчика дозволеного духовного концерту в Одесі, кантора віденської синагоги Г.Бальца тягнуть до відповідальності по 29 статі карного закону – за виконання номерів програми на єврейській мові. Виправдуючись, д. Бальц подав заяву, в якій завважає, що номери програми він виконав не на єврейській мові

(«жаргоні»), а на древнє-єврейській, що дозволяється згідно з поясненням міністра внутрішніх справ [50].

Комітет в справах єврейського добродійства у Києві при городській управі обрав з межі себе Д.Марголіна, М.Закса, М. Гальперіна, громадянського рабина Гуревича й духовного рабина Аронсона за депутатів, щоб вони піднесли Цареві адресу й сувій тори [51].

20 червня в городі Бердичеві декілька єврейських хлопчаків пішли на річку купатись. Троє з них – Маковоз, Харитон і Шапіра надумали перепливти на другий беріг. Лишивши одягу доглядати одному хлопцеві, плавці пустились пливти. Коли це вони натрапили на болото і застрягли в йому. Довго бабрались нещасні діти, але ніяк не могли назад вибитись і стали загрузати. Це побачили люди, що саме на той час проходили поблизу. Кілька чоловік кинулись рятувати дітвору, але вже було пізно: вони витягли їх неживими.

Другого дня, 21 червня, малих утоплеників хоронили. Батьки дуже тужать за дітьми, що так трагічно погибли. Подія ця схвилювала цілий город; тільки й балачки скрізь, що про неї [51].

В Порадівка, Звенигородського повіту (на Київщині) пішли крадіжки, про які раніше не було чути. Зимом в Боярці обікрадено крамницю одного єврея; забрато краму тисяч на дві [52].

В селі Чернятинці, Літинського повіту (на Поділлі) 1 липня на останнім сході селяни встановили одкрити в селі товариську крамницю, відпустивши для цього громадський будинок, в якому жив єврей [52].

В старі цензурні часи, коли ще Думи не було і начальство чіпати в газетних статях строго заборонялось, в редакціях поступових газет траплялось таке, що хоч згинь а теми для передовиці ніяк не можна знайти. І тоді старим життєвим досвідом навчені редактори виставляли на чергу дня двох козлів отпущенія – єврейську справу і семинаристів – чому й через що їх до університету не пускають. Сідав хто небудь в редакції і починав жувати резину.

В наші часи, коли на безтем'ї під рукою завжди є Дума і начальство, до єврейського питання і семінаристів рідко звертатись приходиться. Але й тепер часом трапляється, що через думські канікули та цензурні непорозуміння з начальством, приходиться шукати якоїсь резинки для читача.

І тоді російська газета, поруч з високоінтересними статтями про мінеральне «удобрение», про куроводство та чаєводство на Кавказі, починає трактувати яке небудь національне питання.

На цей випадок у російських публіцистів ще од єврейської справи з доконституційних часів залишився цілий оберемок жалібних слів і виразів. Треба тільки перетасувати їх трохи, підставити потрібні імена, як робили старі проповідники в своїх промовах – замість святого Нечипора святого Гапку і навпаки – замість грузин або вірмен – українців або поляків і навпаки- і передовиця буде готова. І вовки будуть ситі і вівці цілі – і автор гонорар дістане і начальство спокійне буде. А читач? Хай жує на здоров'я. Сивко [53].

На початку липня за три верстви від города Миколаєва, в житі при Херсонській дорозі, оце недавно знайшли мертве тіло якогось чоловіка, видимо єврея. На вид йому років 45. Він лежав зовсім голий; на голові у його було три рани. на шиї дві петлі, – одна з шворки і друга з ременю. Коло мертвого лежали порізані старі неначе солдатські чоботи, закривавлений кий, два шматки мотузки тощо. Геть поодаль знайшли плетений мішок і троє порваних єврейських «богомиллів». Що це за чоловік – поки-що невідомо [53].

В Петербурзі з'явилися нові сектанти. Називають вони себе – «святодуховцями», пояснюючи цю назву тим, що зібрання релігійних догматів на їх думку єсть «вічне євангеліє», «откровеніє Святого Духа». Сектанти вірять, що їх «вічне євангеліє» повинно об'єднати не тільки всі християнські вірування, але й іудейство та магометанство. Через це вони поширюють своє вірування і між татарами і євреями. Секта ця заснувалась в Москві ще торік. Секта ця заснувалась в Москві ще торік.

Духовні сфери дуже стурбовані нею. Духовні сфери дуже турбовані нею. Почали вже деякі заходи для ознайомлення з віруванням і думками сектантів [54].

Закінчилось 10 липня засідання фінляндської сенатської комісії в справі проживання євреїв в Фінляндії. По проектові цієї комісії, ті євреї, що приїздять в Фінляндію, можуть жити без дозволу три місяці та шість місяців з особливого дозволу. Коли ж громада не перечить, то можуть жити і довше; через десять літ життя в Фінляндії євреї стають там повноправними громадянами. Ті, що родились в Фінляндії, стають повноправними громадянами з 21 року [54].

В Мінську 10 липня до д. Прошинського зайшов одягнений в дрантя єврей і попросив милостині. Йому дали п'ять копійок. Виходячи з хати, жебрак загубив в сінях якусь ганчірку. Коли її розв'язали, то нашли в папері багато грошей білетами по 500 та по 100 карбованців. За грішми зараз же прибіг жебрак. Коли його спитали, як же він, багатий чоловік, ходє за милостинею, то він розказав, що це його професія і він 30 літ так «працює» разом з жінкою та сином [54].

В липні в селі Білий Рукав, Літинського повіту (на Поділлі) сталась така подія. До одної дівчини став вчащати єврей, думаючи з нею одружитися. Дівчина не хотіла йти за неправославного заміж. Тоді це єврей, бачучи, що діло не де добре обіцяв вихрестись, як що тільки вона буде согласна на це. Частенько цей єврей і в церкву заходив, гроші на церкву жертвував, а одному селянинові навіть на свічки давав, щоб той ставив їх в церкві. Про його щирість заговорили в селі майже всі люди, та й давай підбивати дівчину йти за його. Попросив єврей тутешнього учителя бути йому хрещеним батьком і вихрестився. Після цього став він позичати гроші в селян, котрі, як він казав, потрібні на купівлю млина. Позичивши не одну сотню карбованців, він і поїхав, тільки не млин купувати, а в Америку. Оце недавно прислав з дороги листа [55].

11 липня в село Чернятинці, Літинського повіту (на Поділлі) була дуже велика бійка, тільки не між селянами, як звичайно, а між євреями. Останніми часами з нашого села мав виїзжать в Америку один єврей. Власний дім, який він купив в

місцевого поміщика, налагодився він продати одному своєму родичеві. Але оце став заявляти претензії, на купівлю цього будинку другий єврей, Моть Ф., батько котрого жив в цім будинкові. В цій справі обидва претенденти ходили вже до равина, який довів, що права на купівлю цього будинку Моть Ф. не має. Незадовольнений постановою равина Моть Ф., зайшовши в хату до другого єврея. коли в ній молились, став забирати «богомілля», думаючи перенести його в свою хату. Цьому стали противитись другі євреї. Так счепилась ціла юрма євреїв – хльостаючи «богоміллями» один другого по зубах. Незабаром місце бійки перенесли з хати на двір. На цей гардімер збіглась сила народу. Селяни, дивлячись на цю оказію, довгенько гомоніли, що тяжкі часи настають, коли вже євреї б'ються. Моть Ф. подав в мировий суд, але поки суд одбудеться, то певне, що в хаті його ворога ще не одно вікно виб'ють, бо за одну тільки ніч вилетіло геть з рамами 5 вікон [55].

В цей же час в містечку Ладижинові, Гайсинського повіту, одна єврейка задумала вбити свого чоловіка. Вона не любячи вийшла за нього, а полюбила свого прикащика. Щоб здійснити свій замір, вона найняла двох розбишак, які мали зустріти чоловіка по дорозі і вбити. Але їх несподівано арештували і вони в усьому призналися [55].

В село Бірки, Остерського повіту (на Чернігівщині) дочка одного місцевого єврея покохала селянина Ч. Ото молоді люди надумали побратися і єврейка згодилась перейти в православіє. Дівчина забрала у матері готових грошей більш сотні карбованців та всіляких речей карбованців на двісті і утікла до свого коханця, де й проживала. Місцевий пан-отець вже був згодився вихрестити, але через деякий час через щось там одмовився. Мати єврейки теж не хотіла, щоб дочка пішла за Ч.. і обіцяла їй, як тільки вона піде за того, за кого хоче мати, то вона дасть їй ще 100 карбованців та корову. Але ні одказ пан-отця, ні обіцянка матері не одвернули молоді дівчини од Ч. і вона живе тепер з ним на віру.

Батько її налякався, щоб ще котра з молодших дочок не зробила так саме, і перебрався з нашого села до міста Остра.

Торік теж був такий випадок, що одна єврейка перейшла до православ'я і вийшла за селянина [56].

23 липня відбулися на Подолі загальні збори євреїв запасних нижчих чинів. Збори одногосно постановили просити пана начальника краю прийняти на себе звання почесного голови гуртка. Далі голова повідомив збори, що зараз зібрано потрібні кошти й куплено сувої тори, котрі буде відвезено в Петербург і піднесено Наслідникові Цесаревичу на день Його народження. Було обрано депутацію, котрій доручено одвезти сувої тори. В склад цієї депутації ввійшли 5 георгіївських кавалерів [57].

В міністерстві внутрішніх справ з'явилась думка дати земські виборчі права євреям [57].

25 липня на надзвичайному засіданні дума вирішила висловити Цареві вірноподаннеческі почуття і прохати в Його Величності дозволу скласти нові списки виборців до Державної думи від Одеси, а також заборонити євреям брати участь в виборах депутата [58].

5 серпня в Катеринославі єврейська депутація занесла список кандидатів на гласних городської думи. Але адміністрація, не зважаючи на той список, назначила на гласних 5 чоловік з місцевих єврейських багатців [59].

В англійському кабінеті міністрів зараз є двоє євреїв. Один з них – Самюель – має портфель статс-секретаря внутрішніх справ. Другого – Матью Натана – цими днями призначено статс-секретарем пошт і телеграфів. Досі Натан був губернатором Гонконга [60].

12 серпня градоначальник Одеси вимагав від городського голови відомостей про число євреїв, що брали участь у виборах до трьох Державних Дум. Запитання це зроблено в зв'язку з клопотами думи про те, щоб євреїв було позбавлено виборчих прав [61].

В селі Костовоборі. Чернігівського повіту, жила собі довгий час одна єврейська сім'я. Аж ось негадано їй звеліли виїхати з села в 24 години. Щоб запобігти цьому, старий єврей вихрестився. Щоб жінка не одражувала його від цього, він одіслав її до родичів. Коли ж ця жінка довідалась про це, то між ними пішли сварки, безладдя і через якийсь час бідний вихрест отруївся [62].

В середині серпня якось увечері, на валу в Передмостній-Слобідці гурт київських союзників з доброго дива вчинив бешкет. Їх чоловіка 15, на чолі з відомим союзником Миколою Павловським – «Вороном», заявили туди на вал і заходилися бити місцевих євреїв. Кидаючись до мирних людей, вони вигукували: «оце вам рівні права!» [63].

В село Хоцьки (на Полтавщині) вночі проти 14-го серпня коло нашого села сталась подія, що схвилювала місцеву людність своєю несподіваністю й загадковістю. Як показує протокол дізнання, котре робив хоцьківський урядник під доглядом пристава, діло було так. Переяславський єврей, покупець хліба, Д.Л.Волпянський приїхав на хутор добродія Ільяшенка й за пізнім часом зостався там ночувати в помешканні управляючого маєтком добродія Мішка, як його в нас прозивають. Вночі Волпянський «підсипався» до жінки добродія Мішка. Коли саме нагодився хазяїн, що, між іншим, приятелював з гостем; ображений чоловік, не пам'ятаючи себе від ревності, почав нещадно бити єврея. Випаливши в утікаючого єврея й побивши на йому потім рушницю, Мішко порвав в клоччя одягу свого гостя. Між іншим. у єврея в жилетці було 875 карбованців грошей, котрі злочинець із невідомих мотивів сховав. але потім віддав урядникові. На другий день його арештували й відправили в переяславську тюрму, де він і сидітиме, певно, до кінця «слідствія». Єврей був дуже побитий. особливо багато ран на голові. Між іншим, в допису з Хоцьк, надрукованому в № 227 «Киевский Мысли», виставлені зовсім не ті мотиви злочину, які запротоколовані врядником і доказані свідками (хлопчиками, що спали в сусідній хаті). З слів урядника ясно, що злочинство зроблено без

«заранее обдуманного намерения» і без бажання пограбувати, а лиш з мотивів заступництва за честь жінки [63].

В Чикаго в кінці серпня судили одного російського єврея Якова Каца за те, що вкрав троє курчат. Кац не мав роботи і голодував з сім'єю. От він і вліз у чийсь курник, взяв троє курчат, продав і купив хліба й оселедців. В цьому городі такий закон, що злодія карають каторгою. Арештант до суду просидів в тюрмі три місяці. На суді присяжні вислухали його, свідків і присудили Каца в каторгу на... 5 хвилин. Два городові повели присуженого в каторжну тюрму. У американців такий звичай, що злочинець, який починає відбувати каторжні роботи, сідає перше в купіль і миється. Ледве встиг новий каторжник сісти в купіль, як прийшов судовий пристав і сказав, що він уже одбув свою кару і може йти, куди хоче [64].

Одеська адміністрація 1 вересня видала наказ, щоб поліція видавала відомості про всякі події тільки союзницькій газеті «Русская Речь» та копійковій «Одесской Мысли» [64].

1 вересня в київському окружному суді почали розглядати справу про єврейський погром в селі Литвиновці і колонії Рикуні, Київського повіту. Підсудних всього 38 чоловіка, серед яких визначаються селяни: Шевченко, Василенко. Непесочний, Радченко, Кодій. Свідків викликано більше як 100 чоловіка; прибуло на суд чоловіка з 80. Обвинувачував товариш прокурора С.І.Слепушкін, обороняв присяжний адвокат Д.Я.Балясний [64].

14 вересня на Дільній вулиці в цукерні, де звичайно збираються ювеліри-євреї, заарештовано 130 душ, яких підозрювали в переховуванні крадених речей. Увечері того ж дня всіх заарештованих випущено на волю.

В Жирардові заарештовано голову та кілька членів кооперативної пекарні [65].

14 вересня в Москві на передвиборчому зібранні монархистів протоієрей Восторгов вихваляв кандидата Шмакова – «знавця єврейської та й взагалі національної справи». Потім промовляли Шмаков та архієпископ Макарій [65].

5 вересня в Полтаві вмер єврей Пальман, який служив за бухгалтера у місцевій великій торговій фірмі Орлова. 6-го Пальмана ховали. За труною йшла сила народу. На кладовищі. коли спускали в могилу труну з тілом Пальмана, жінка його хотіла стрибнути у яму, але її встигли придержати. тоді молода вдова почала голосити. Як не вмовляли її, е помагалося. Пальманова ридала істерично. Аж це враз вона змовкла. Всі думали, що жінка трохи заспокоїлась. Коли кинулись до неї, а вона лежить нежива. Побігли по воду, по лікаря. Як прийшов лікар, то признав, що Пальманова померла, в неї розірвалося серце [65].

В Петербурзі в середині вересня, як сповіщають «Бессарабские Ведомости», пишуть циркуляри, роблять «пояснення», а на провінції – «роблять своє діло». Ще так недавно міністерство внутрішніх справ циркулярно «поясняло», що іногородці та іновірці мають право без перешкод збиратись молитись. А тим часом в Бессарабії зовсім іншої думки. З села Калінешт, Білецького повіту, таке сповіщають. Зібрались там оце недавно місцеві євреї в домі молитви помолитися в свято. Аж тут десь узявся врядник з стражниками. «Це ще що за зібрання таке? Стражники, розженіть їх!» Найшлися серед євреїв сміливі, які не раз мали «діло» з паном врядником. Вони і почали казати йому. «Та ми ж тільки молимося. Ми зібрались, щоб помолитися, бо в нас сьогодні свято» – впевняли вони. – «Все одно. Без дозволу поліції не можна». – «Але ж того року ви не забороняли». – «Того року було інше, тоді ви «умовились» зо мною, а тепер»... «То, пане вряднику, ми і тепер можемо «умовитись», – догадалися євреї. Швидко справу владнали. Врядник задоволено видав наказ: «Стражники! Не треба вже розганяти. А тепер, додав він євреям – дайте і стражникові хоч карбованця за труди». Дали і тому [66].

16 вересня Толмачов сказав єврейській депутації найти як найшвидше кандидата на громадського рабина, але з тією умовою, щоб він був не інтелігентний і не цікавився політикою [67].

23 вересня окружний суд присудив 100 карбованців штрафу з редактора «Восхода» Сиркіна за статі «Белостокское злодейство» та «Варфоломеевские дни в Белостоке» [68].

З Омська до «Речи» пишуть, що 23 вересня тамтешній військовий начальник Грінченко послав свого 12-літнього сина до єврейської крамнички щось-там купити. Хлопчик пішов собі замість крамниці бавитись. Потім ввечері зайшов до свого дядька і там заночував. Тимчасом батько кинувся за сином. Коли ввечері син не прийшов, Грінченко взяв два шпиги і пішов з ними до того єврея робити в нього трус. Перетрусили, а хлопчика не нашли. Здивований крамар спитав, чого саме роблять трус. Полковник перед публікою, яка зібралась на той час заявив: «Хоч ви і поважний єврей, але ви наших дітей любите». Опівночі полковник з шпигами знов вломилися до єврея і знов все перетрусили. Ранком хлопець прийшов додому. Бідний єврей боїться поскаржитись прокуророві, – боїться, щоб зараз же не вислали його з області [68].

30 вересня окружний суд в Одесі розглянув погромну справу 1905 року в містечці Варварівці. Всіх 13 підсудних виправдано [69].

7 жовтня харбинські купці росіяни, євреї, вірмени навіть китайці бойкотують німецьких купців [70].

Так званий «харбинський інцидент» зазначив одну недоладність російського життя. Чужоземці, які пробували у Харбіні, переважно німці, з недавнього часу почали систематично бойкотувати російські суди, поліцію, адміністрацію, оборону, у всіх тих випадках, коли треба було захистити інтереси російських підданих од чужоземців. Коли ж зачіпають інтереси чужоземців, тоді вони звертаються до запити російських судів. Через це купці не мають змоги вступати в які небудь формальні стосунки з чужоземцями. І от, щоб якось вплинути на цих чужоземних купців, руські купці рішили бойкотувати їхній крам. Цікаво, що в цьому бойкоті об'єдналися самі неоднакові люди, а саме: руські, євреї, вірмени, грузини і навіть китайці. Дуже хутко під закликом проти німецьких товарів підписалося більше

тисячі чоловік. Чи вдасться виконати цей бойкот і з того буде – вирішити трудно [71].

По газетах на початку жовтня пройшла чутка про нові виявлення Бурцева. На цей раз він викрив зраду в єврейській партії «Бунд». «Новий день» повідомляє, що новий провокатор не являється членом центрального комітету соціал-демократичної партії, а був рядовим робітником. Звуть його Ізраїль-Михайло Каплинський. В партії він був відомий під прізвиськом Лангедаля. Зразу він служив за сторожа при синагозі, а потім, вступивши в партію, кинув синагогу і вступив в слюсарі. З цього часу К. розповсюджував соціал-демократичні думки серед єврейського народу. Надто старався він завести єврейську соціал-демократичну партію з автономними правами. Це йому вдалося. Партія стала відома, як окрема партія робітників Литви та Польщі – Бунда тут К. виявив силу енергії. Він заснував першу нелегальну друкарню і випустив перше число газети «Рабочий Голос». Окрім тоговін повідкривав силу дрібних друкарень. Скоро К. став дуже відомим діячем. Він їздить з міста в місто, з села в село і скрізь агітує за Бунд. Але в Бобруйську він попався разом з іншими; його забрали в Москву. Там він вступив в партію Зубатова. Тоді його випустили з тюрми і К. знову вернувся до Бунда, вже як провокатор. К. знав усе, що робилося в центральному комітеті. В нього ж на квартирі одбувалися збірки, про наслідки яких зараз же господарь повідомляв поліцію. Відомо, що К. видав керівників бунда Тараса і Калмана, викрив таємну друкарню в Кишиневі, сам приготував літературу, запакував і віддав поліції. Тижнів два тому він одержав листа з Женеви, в якому його запрошували явитися на третейській суд. К., як тільки одержав листа – зараз зник. Товариші його спершу не хотіли вірити, що він провокатор, але їм показали фотографічну карточку Каплинського з печаткою і свідоцтвом, що доводило провокаторство Каплинського [71].

Єврей Абрам Клігман з містечка Дунаївців, Ушицького повіту, 2 жовтня подав председателю Кам'янець-Подільського окружного суду скаргу на судового

слідчого 2 участку Ушицького повіту добродія Кобелковського, винуючи його, що він не по правді розібрав його діло. Клігман скаржитесь, що слідчий Кобелковський в своїй камері більш як годину сміявся з його, обзиваючи перед ним всяко євреїв. Між іншим Кобелковський казав таке: «ваша паршива нація», «ваш паршивий талмуд навчив вас мошенничати», «всі євреї – мошенники й живуть з самого-то обманства», «проклята нація». Крім того слідчий Кобелковський висловив здогад, що Клігманови свідки по ділу дістають од його по 5 карбованців за свої посвідчення. Все це, як каже Клігман, було в присутності письменця слідчого та одного стороннього чоловіка. Вважаючи себе за ображеного таким вчинком добродія Кобелковського, Клігман просить председателя окружного суду потягти судового слідчого до суду, а також щоб справу його було передано якомусь другому слідчому [72].

В містечку Монастирищі останніми часами, в жовтні, злодії почали дуже красти. Не помагало нічого. І от місцевий врядник, вибившись з сили в боротьбі з злодіями, вдався до «народу за запомогою. Для цього він прийшов в суботу в синагогу і сказав здивованим євреям промову, щоб вони помагали йому ловити злодіїв, бо він сам ради не може дати з ними. Разом з цим врядник просив підмітати вулиці і таке інше [73].

Праві депутати обстоюють за те, щоб на першу чергу в Державній Думі було поставлено розгляд запитань про союзників та євреїв [73].

Незабаром у Києві має виходити щоденна єврейська газета на єврейським жаргоні «Києвер Ворт» («Київське Слово»). В газеті будуть брати участь відомі єврейські журналісти [74].

Цензором єврейської літератури в київському тимчасовому комітетові в справах друку призначено професора духовної академії – отця А.А.Глаголева [74].

Провокатор Розенберг, про якого недавно подав відомості Бурцев, особливо досить відома в Києві. Бувши студентом Київської політехніки, а потім університета, як повідомляють Киевские Вести», він завше підтримував зв'язки з

шкільною молоддю і мав на неї чималий вплив. Року 1903 Розенберг починає брати участь в революційному рухові, не стаючи, правда, членом ні одної партії і тільки роблячи деякі послуги їм. В 1904 – 1905 роках стояв близько і до соціал-демократів і соціал-революціонерів, більше схиляючись до останніх, але разом з тим був своєю людиною і у соціалістичній єврейській робітничій партії (Серп). В осені року 1904 вперше пішли про його непевні чутки, але він зумів знищити всякі такі підозріння, хоч вже і не повернув до себе цілковитої віри революційних гуртів. З октября року 1905 він цілком оддається нелегальній роботі, а року 1906 стає членом соціалістичної єврейської робітничої партії і розповсюджує її літературу і цим зовсім виправдовує себе в очах своїх однодумців. Взагалі Розенберг умів швидко сходиться з людьми і ставати по різних гуртках своїм чоловіком [74].

21 жовтня центральний комітет партії сіоністів-соціалістів сповіщає, що Розенберг, яко провокатор, ніколи не був за члена їх партії [74].

В містечку Білій Церкві, 18 жовтня, коло 11 годин вечора. чотирі злочинці напали на малолюдній Кузнецькій вулиці на приїзжих купців Мордка Буля і Перлича. В Перлича грошей не було, а в Буля злочинці взяли 2.500 рублів, векселі, листи та інші документи. Злочинці, певно, добре знали, що в Буля є гроші і де він їх ховає. бо одразу полізли до нього в ту кишеню, що їм треба було. Гадають, що злочинці ще на ярмаркові сліdkували за Бульом [74].

21 жовтня в Петербурзі Щегловітов затвердив шістьох помічників присяжних повірених євреїв в званні присяжного [74].

Тоді ж, в «Речи» депутат Нікольський пише про одеський університет, що там приймалися за хабарі євреї. Посередниками між університетською адміністрацією та бажаючими поступити в університет були дами города Одеси – добродійки Абрагам та Цвібак [74].

В грудні по дорозі в містечко Любар в коршмі зарізали вночі проти грудня п'ять євреїв і пограбували 500 карбованців. Коршму спалили. Зосталась жива одна тільки стара єврейка; вона впізнала всіх розбійників [75].

У Вільні, як каже «С. Зап. Сл.», зловили відомого шахрая Пінхуса, якого шукає поліція Москви, Тули, Костроми та інших провінціальних городів. Спеціальність Пінхуса така, що приїзжаючи в город, він знайомився з молодими заможними єврейськими дівчатами і сватався до них; по єврейському звичаю, після заручин батьки молодої дають подарунки молодому: золотого годинника, перстні та інше. Пінхус цього тільки й ждав. Забравши подарунки, він зникав. Таке Пінхус коїв кілька літ. За цей час по всіляких городах лишив він багато «покинутих молодих». Не перший раз приїхав Пінхус на свою «роботу» – «бути молодим» у Вільну. Тамо вже був він п'ять разів і завше мав добрий успіх в дівчат, які жадали як найшвидше вийти заміж. В Оріхові цей «молодий» окрім того, ще й обікрав свою наречену [75].

Якось в «Раді» була звістка про те, що намістник Почаївської лаври, архимандрит Амвросій, переміщається на таку саму посаду в Київську лавру. Цю офіційну звістку дійсність вимагає доповнити ось чим.

Амвросій, людина хоч і не поступова, але й не причетна до Віталієвих «похожденій» – і через це союзники порадилися й поклопоталися перед ким слід, щоб Амвросія забрали з Почаїва. Новий намістник отець Тимолай правовірний союзник. Він відмовився прийняти хліб, яким зустрічали його почаївські євреї й не хотів не тільки розмовляти з ними, але й слухати [76].

27 грудня цар звелів помилувати й дарувати всі позбавлені судом права селянам села Каповець, Золотоношського повіту, Чорнобаївської волості: Івану Антоновичу, Я.Кононенкові, Івану Антоновичу (другий), П.Хоменку, І.Скакуну, І.Яременкові, Д.Хоменку і П.Вертипорохові. Всіх їх було засуджено в 1907 році за єврейський погром [76].

В «Полтавських Вестях» дописувач з села пише так: «Палять, підпалить і самі горимо! От осінні вісті з наших сіл. Тільки зайде сонце, то так і дивись, що десь на краєвиді вже з'явилося полум'я. То чиясь садиба горить, то скирта немолотяного ще хліба, то підпалили ожеред соломи, щоб лишити худобу на зиму без паші; підпалюють по два, по три рази одного і того ж господаря. Підпалюють тепер не

тільки поміщиків, а і заможніших хуторян, чорних хліборобів і свого таки селянина-харпака. Підпалюють дуже і селянських євреїв, і ці останні пожежі робляться просто для своєї потіхи тою сільською шантрапою, що «види видала», що пройшла і вогонь, і мідні труби і тюрми, що вернулась в село в піджаках та вже «штокає». Недавно ще, вже цієї осені, спалили цілу єврейську сім'ю в селі Д. В вогні згоріла стара єврейка, її невістка, нянька-українка і дідок сторож з місцевих селян. Спитаєте, за що спалили? І всякий скаже: – ні за що, бо це була чесна, працююча інтелігентна єврейська сім'я, з якою селяни жили в великій згоді десятки років» [77].

6 листопада відбулася нарада депутатів та членів Державної Ради в справі майбутнього візиту англійських гостей. Нарада доручила голові Думи Хомякову та Єфремову впорядкувати справу з прибуттям англійських гостей і підготувати їм відповідний прийом. Бувший на нараді міністр Тімірязев заявив, що притокові англійських капіталів заважають паспортні непорозуміння та заборона прибувати до Росії закордонним євреям [78].

9 листопада фракція правих видала своє звідомлення. В ньому зазначено, що фракція вживе всіх заходів що до обмеження лівої преси, знищить сценічну спокусу, не дозволить дати рівноправність євреям і буде оберегати православну віру. Сила правих, – каже звідомлення, – в солідарності і умінні провадити рішучу боротьбу гуртом [79].

15 листопада кадети виготовили проект скасування межі єврейської осілості і до Різдва подадуть його на розгляд Думи [80]. 14 листопада відбулися вибори делегатів од київської єврейської громади на з'їзд громадських діячів, що відбудеться в Ковно з 19 до 22 листопада. Вибрано: рабина Ш.Я.Аронсона, барона В.Г.Гінцбурга, М.Р.Закса, М.Б.Гальперина і М.С.Мазора. Крім того, організаторами з'їзда запрошено ще й Л.І.Бродського [80].

В містечку Опочці, Псковської губернії, в неділю підчас служби в соборі був такий випадок. Біля години дня, коли служба Божа вже кончалася, несподівано на

амвон виліз невідомий хлопець і звернувся з присутні з промовою. Панове, досить вже терпіти. У нас в Опочці все забрали в свої руки жида. Жида гублять Росію. Все в їх руках. Священник, почувши промову хлопця, вийшов з вівтаря і приказав хлопцеві замовкнути і зійти з амвону. В відповідь на це невідомий вдарив священника по обличчю. Хлопця задержали. Назвати себе він одмовився. Назвати себе він одмовився. Вдалося тільки встановить, що він член союзу руського народу [80].

16 листопада єврейське літературне товариство протестує проти з'їзду в Ковні єврейських діячів – вважає його випадковим [80].

12 листопада з ініціативи добродіїв Бродського, барона В.Г.Гінзбурга, професора І.В.Луцицького, М.Р.Закса і других засновується зараз в Києві товариство боротьби з антисемітизмом. Товариство це має на думці улаштувати лекції та видавати книжки про долю євреїв в минулі часи і зараз. Воно вже видало одну книжку І.Галанта: «Арендовали ли євреї церкви на Україні»? [81].

7 листопада пан київський губернатор ревізував в місті Звенигородці місцеві адміністративні заклади, земську та єврейську лікарню і комерційну школу. Місцева єврейська громада піднесла пану губернатору хліб-сіль [81].

Київська повітова поліція одібрала 13 листопада телеграму, що в селі Казимирівці Київського повіту, розбійники вбили Гершка Савранського та його жінку Миндлю. Квартира Савранських пограбована. Одного з розбійників вже піймали. В Казимирівку виїхав повітовий справник пан Фалет [81].

3 листопада в Миколаєві у городському банкові знайшли брильянти, які були покрадені у Гордона і продані злодіями за 3.000 рублів [82].

5 листопада у Мінську засудили поміщика Коваленка на 12 років каторги за те, що звів, а потім пограбував та вбив єврейську дівчину [83].

Тоді ж, недалеко од Копайгорода якісь злочинці напали на братів Ройзентулів, побили і пограбували 125 карбованців. Злочинців зловили [83].

Городська дума міста Оріхов в Таврії на початку листопада обговорювала запитання київського городського голови про асигнування на монумент Тарасові Шевченкові. Після голосування виявилось, що 9 душ стоїть за 25 карбованців, а 5 душ за 50 карбованців. Цікаво, що за 50 карбованців голосували: 1 українець, один єврей, один німець і два великороси. А між тими дев'ятьма були і «свої» з фамілією на «ко». Цими днями наші учредителі українського товариства «Труд» одержали од губернатора відповідь, що їхнє общесто не дозволено. Через що не дозволено, не відомо. Характерно, що в нас таке саме товариство існує, тільки єврейське. Наші українці навіть і устав переписали з єврейського уставу, тільки і змінили, що, де було єврейське, там замінили українське. Але наші порішили ще раз подати, а як і тоді не вдасться, то поїхати до губернатора [83].

В грудні місяці в Києві виходить щоденна газета єврейською мовою (жаргоном) газета: «Kiewer Wort» [84].

До «Світової Зірниці» пишуть з містечка Дунаєвці, Ушинського повіту. Суха осінь, кепські надії на озимину, та ще й до того брак паші, вкупі з пам'ятною торішньою зимою, коли неможна було дозимувати худоби – все це заставляє людей спродувати ні за що худобу та коні. Ще худоба, як-так, зате коні то вже зовсім дешеві. Буває так, що платять за пару овець 9 карбованців, а за коні всього 7 карбованців. Воно правда, що й коні бувають такі, що їх не варт і зимувати. Зате гарні коні, то й тепер в ціні. Гуси та вівці також платяться, бо їх євреї скуповують і одсилають за границю через Гусятин [85].

В Ковно 20 листопада відкрився з'їзд єврейських представників. За председателя вибрано присяжного повіреного Вінавера. Делегатів прибуло більше 100. Єсть депутати навіть з Харбіна. З'їзд одноманітний. Оратори закликають до єднання на національному ґрунті. Доклад присяжного повіреного Сліозберга про реформи товариств викликав суперечки [86].

12 листопада в Лубнях відбулося цікаве весілля. Побрався молодий городський робітник-портний з дівчиною-єврейкою, яка за тиждень до весілля вихрестилась.

Батька й матері в молоді нема, а тільки брат та інші родичі, які дуже противились її замірам – йти заміж за «гоя» та вихрещуватися, але вона їх не послухалась і зробила по своєму. Коли вели молодих з церкви на другий день весілля, то старі єврейки дуже ганьбили і навіть проклинали молоду, за переміну віри та неслухнянство, молодь же навпаки відносилась дуже добре і бажала молодим щасливого гарного життя. Кілько товаришок-єврейок з дозволу молоді навіть прибули на весілля й піднесли подарунки, бажаючи всього найкращого їй. Такі безсторонні відносини молодих євреїв до «зрадниць» дуже гарно вплинули на присутню на весіллі людність і зробили чудове враження. Їх з приємністю шанували й дякували [87].

16 жовтня в Одесі генерал Толмачов заборонив продавати «Етюди» Арцибашева; як тільки хто-небудь буде продавати, то повинен заплатити 500 карбованців штрафу [88]. Тоді ж Одеський градоначальник Толмачов заборонив викладати в «Просвіті» українською мовою реферата під назвою «Україна ХVІІ століття по Боплану». Реферати мав прочитати М.Комаров [88].

16 жовтня союзники прохали міністра народної освіти Шварца, щоб поляків приймали до шкіл по процентній нормі [88]. Тоді ж з наказу окремої наради в Петербурзі, висилають на 2 роки до Вологодщини добродія Є.Гольденберга, що за належність до революційного гуртка відбуває зараз кару в лук'янівській тюрмі [88].

Євреїв в армії так само піддавалися різним обмеженням та були на особливому положенні. В липні місяці 1885 року в місті Переяславі у єврея злидаря Арона Кракевича помер з кору хлопчик Мойсей. Коли він умер, його чомусь не було записано в книгу померших. Через кілка літ помер і сам Арон Кракевич. А 1906 року покійник, але не записаний в книгу померших, Мойсей Кракевич призивався на військову службу і, певна річ, не явився. За це його було оштрафовано на 300 карбованців. По закону цей штраф, коли сам оштрафований переховується береться з найближчого його родича. У Мойсея ж найближчий родич дядько Абрам Кракевич, столяр, що живе бідуючи в Кременчуці. От з його цими днями й

потребувано той штраф. Заплатити було нічим і в його все хатнє майно описано, навіть і столярські інструменти. Сім'ї Абрама тепер загрожує нужда й голод [2].

Серед всіляких законів для євреїв є один, який каже, що за ухиляння від військової служби карається вся сім'я та родина того, хто ухиляється. Багато сумних випадків через цей закон сталося. Але все таки з ним якимось жили. А ось зараз «Речь» подає факт, з котрого видно, як часами широко цей закон розуміють. По закону карають сім'ю, коли член її ухиляється. А що ж робить тоді, як не ухиляється, а по своїй волі служить зараз у війську? Читач думає, розуміється, що тоді закон не має сили. Та не так думають, каже газета, в лодзінському воїнському присутствії. Це присутствіє видало приказ: оштрафувать батька, матір і брата єврея Л., який ухиляється від військової служби, на 300 карбованців. Поліція почала шукать сім'ю втікача л. і його самого. Через два дні пристав доніс присутствію, що Л. якого вважають за втікача, служить у війську в городі Лодзі в 10-й бригаді. Родичі ж його живуть в Петербурзі. Здається, поліції слід би припинить розшукування сім'ї злочинця? Та не так робиться. Поліція ще пильніше шукає і після довгих «справок» та «отношеній» довідується, що сім'я дійсно живе в Петербурзі. Тоді з Лодзі до Петербургу йде приказ – взять з таких то 300 карбованців. Ті здивувалися: та він же давно служить в війську, та ще й по своїй волі!.. Одначе все таки гроші требують [89].

19 сепня воєнне міністерство готувало новий законопроект про відбування євреями воїнської повинності. В законопроекті зазначено, що євреїв, які ухилятимуться від відбування військової служби, – штрафуватимуть, зважаючи на заможність по 150 і 500 карбованців. Міністерство висловило побажання, щоб тим євреям, які відбули військову службу, – було надано право жити по всій Росії, але з цього права можуть користуватися тільки самі бувші солдати, але ж не їхні діти [89].

17 жовтня від євреїв, яким треба йти на призив, будуть одбирати фотографічні портрети, завірені поліцією [90].

В жовтні поліція в Житомирі вимагала з місцевого купчика-єврея 300 карбованців штрафу за те, що його син кудись виїхав і не одбуває воїнської повинності. З документів виявилось, як каже «Волинь», що батькові 37 літ, а синові 30. Ледве вдалось докопатись ладу в тих документах міщанської управи. Такі приклади не першина в єврейських документах [91].

4 листопада комісія державної оборони ухвалила пропозицію, щоб лікарів-євреїв не пускати на службу в війську [92]. В січні 1910 року до Думи мав бути поданий законопроект про те, щоб з євреїв, замість відбування ними військової служби, брати грошовий викуп [].

«На язык широки» - атисеміти до собі подібних підключали всіх, ообріхуючи та забруднюючи їх своїми поглядами, ідеологією. У нас була вже згадка про сміливу статтю в «Киевской Мысли» з огульними обвинуваченнями «Просвіти» в антисемітизмі. Вчепившись невідомо з якої причини за цей вигаданий антисемітизм, автор згаданої статі забуває дати відповідь на інше питання, що безпосередньо впливало з надрукованої у нас статі д. Ков.-Кол. – а саме, про відношення лекційної системи «общества распространения образования в народе» до того народу, серед якого воно провадить свою діяльність [94].

В середині грудня 1909 року чиновник особливих поручень при подільському губернаторові з судовим слідувателем і поліцейським надзирателем трусив летичівського казенного рабина Бурштейна. Трусили його по такій причині. В Катеринославові недавно арештовано кілька чоловік, що продавали фальшиві свідоцтва всяких шкіл, через які можна було мати отстрочку по воїнській повинності. В арештованих було знайдено адреси і листи кількох рабинів, між іншим, летичівського і літинського. З приводу цього трусили теж і літинського рабина та «адвоката» Сокола, що брав на себе обов'язки визволяти від солдатчини [95]. Начальство робить труси в деяких подільських рабинів, що визволяли рекрутів від воєнної служби; тепер почались труси в рабинів на Волині [96].

РОЗДІЛ 5. 1910 – 1914 РОКИ

В Полтаві 4 січня 1910 року піймано селянина Шинкаренка та єврея Ейдельмана, що пограбували в маєтку Ламздорф-Галаган церкву і убили сторожа. Піймані признались в злочині. До суду тягнуть також чотирьох спільників – євреїв [1].

Клопоти про євреїв на початку січня 1910 року торкалися різних сторін життя євреїв. В нас вже повідомлялося, що в раду з'їздів представників промисловості й торгу вступили заяви де-яких попечительних комерційних шкіл. В заявах тих говориться про ті неможливі умови, що утворилися для них після останнього циркуляру міністра торгу і промисловості, яким обмежується прийом євреїв. Рада з'їздів, обміркувавши це питання, поставилася до нього з спочуттям і вибрала депутацію, якій і доручено клопотатися перед міністром торгу і промисловості про одміну цього циркуляра. В склад цієї депутації ввійшли члени Державної Ради Н.Авдаков і члени президіума ради з'їздів добродії Ясюкевич, Нобель, граф Бобринський і Ясюнінський [2].

«Утро Росии» подає звістку про те, що 9 січня в Катеринославі, вночі дружинник партії «Двухглавый орел» поранив околдочного, що хотів утихомирити гуляк-дружинників. Не раз ці дружинники нападалися на євреїв під союзницькою чайною [2].

Лихо, недавно сповіщалося, що в Умані на Київщині скажена собака покусала 35 учениць професійної школи і школу закрили. Тепер газети подають докладніші відомості про цю пригоду. В Умані є єврейська професійна школа для бідних дівчат. За тиждень до Різдва маленька собачка з того двору, де стоїть школа, почала кусатись, покусала учениць і наймичку Мотрю Козликову. Ветеринарний лікар визнав цю собачку скаженою, одрізав їй голову й послав голову на обслідування до київського бактеріологічного інституту. Там установили, що собака була скажена. В школі ця звістка наробила переляку. Почали питати учениць і виявилось, що

покусала собака 39 учениць, учительку Доліну та ще семеро сторонніх людей. Усіх покусаних поодвозили до Києва. В Умані вбито 5 собак, яких покусала собачка [3].

«Речь» має звістку з Катеринослава, що адміністрація вислала 12 січня всіх служачих та підрядчиків євреїв, які мали роботу на спішному прокладанні південно-донецької залізної дороги. Тільки найвидатніші підрядчики добилися дозволу зостатись [4].

Число єврейської газети «Кієвер Воорт» за 14 січня через незалежні од редакції обставини не вийшло. Редакція газети має надію, що незабаром всі перешкоди буде усунуто і газета виходитиме акуратно [4].

В Петербурзі «Речь» 15 січня пише, що сконфісковано фінляндський журнал «Пейве» за статтю, що трактувала про становище євреїв в Єгипті в час фараонів і зрівнювала тогочасне становище з сучасним [5].

15 січня Пурішкевич послав петербурзькому предводителєві дворянства, який дав дозвіл в дворянському зібранні улаштувати концерт на користь єврейського товариства, фунт карболки – «для дезинфекції зібрання після єврейського концерту», – як каже сам Пурішкевич [5].

14 січня на засіданні окремого в справах товариств і спілок присутствія затверджено такі статuti: 2) «общества попечения о бедних детях евреев м. Богуслава»; 3) «общества призрения детей беднейшего еврейского населения города Киева» [5].

«Еврейские Известия» пишуть, ніби княгиня М.П.Долгорукова дала новозибківському товариству підмоги бідним три тисячі карбованців на школу рукоділля. Та тільки княгиня поставила важку умову товариству: щоб до школи, яка й зараз є, не приймали євреїв. Княгиня Долгорукова – це вдова покійного князя Н.Д.Долгорукова, брата відомих діячів Павла й Петра Долгоруких. Покійний князь, ще за життя свого, збудував у Новозибкові дівочу гімназію з умовою, щоб туди приймали без проценту єврейських дітей [6].

В Лубнях літній театр, що раніше належав товариству народної тверезості, зараз належить першому громадському зібранню, старшина якого й орудує ним. На цей рік театр на увесь літній сезон відданов оренду євреєві добродію Рабінову з такою умовою: орендарь не має права ні в якому разі наймать театр артистам, що грають на «єврейському жаргоні» аж до самого останнього місяця літнього сезону. Бажано, щоб перші місяці сезону була російська трупа, потім «малороссийская», а тоді вже хоч на «єврейським жаргоні». Таким чином українці щасливіші за євреїв. До того ще варто зауважити, що адміністрація може й тоді їм не дозволити, як це було попереднього року, а «малороссам» дозволяли [6].

20 січня починають приймати прохання од охочих поступити на вищі медичні курси, що одкриваються в Одесі; прохання треба подавати председателеві ради курсів професорові С.В.Левашову. З осені єсть уже 900 проханнів од охочих учитися на цих курсах. Од православних 200 проханнів, а то все єврейки. Більшість цих проханнів не уважать, бо нема при їх свідоцтва за видержані додаткові экзамени. Тепер прохання приймають тільки з цим свідоцтвом. Наука на курсах починається 20 серпня. одкріють один тільки перший курс. Курси міститимуться в домі Юліуса, на Херсонській вулиці [6].

6 січня з сіл Верхнедніпровського повіту Катеринославщини виселяють євреїв, що оселилися тут до 1906 року [7].

8 лютого декілька євреїв вдалось до градоначальника Одеси з проханням про ргістрацію уставу «Общества евреев, молящихся Богу за Царя и правительство», що має на меті: проповідувати поміж одновірцями ідею прихильності до самодержавного правительства на певних підставах вчення Ребе Ханіна, який каже: «Коли б не страх перед Царем і правительством, люде їли б один другого живими» [8].

В часописі 6 «Московского Еженедельника» князь Євгеній Трубецький так влучно характеризує сучасну націоналістичну пошесть:

«Та психологія націоналізму, що виявилася в статтях Меншикова, свідчить про страшне приниження морального почуття. Такий шовінізм, як що він отруює самосвідомість громадянства, то розбуджує в громадянстві звірячі інстинкти. Егоїзм національний неминуче викликає той безупинний, особистий егоїзм, наслідком якого буває розпад та розпорошення нації.

Ми вже мали нагоду казати – пише князь Трубецький, – що націоналізм у нас став темною і брудною аферою. До такого наслідку приводить природна логіка речей: занепад громадянської моралі не може не одбитися на моралі особистостей. Для націоналізма чужоплеменники («инородці») – не люде, а предмет експлуатації. Натурально, що за націоналістичний прапор хапаються всі ті, хто хоче поживитися з інородців, все, що тільки є в нашому громадянстві м'ясожерного та хижацького; це – русські чиновники, що мріють про швидку кар'єру на кошт вигнаних з служби чужоплеменників, спекулянти, яким хочеться позбутися конкуренції єврейського капіталу, мастаки, що наживаються на перепродажу яких-небудь польських маєтків, хабарники, що обдирають євреїв, нарешті – просто погромщики і терористи з правого боку, що вірять в безкарність «патріотичних» убивств.

Ось ті елементи, з яких складається «національна гримаса» (дивись «Русские Ведомости» № 21). Це не фікція, а реальна сила, проти якої повинен боротися кожний, кому дорога Росія. Марною річчю було б сподіватися, що апетити, розбурхані націоналізмом, задовольняться плотію і кровію інородців: по самій своїй природі вони ненажерливі. Раніше чи пізніше вони підуть і проти самої Росії. Погромщикам, в дійсності, зовсім однаково, кого громити і кого грабувати. Так само й хабарникам рішуче все одно – кого обдирати. Ті чини поліції, що наживаються з хабарів в межах «єврейской оседлости», житимуть паразитами і серед чисто русскої людності.

Паразитизм це неминучий супутник націоналізма. І цього досить, щоб бачити, що між націоналізмом і нацією нема нічого спільного [8].

В часописі 2 «Нашего Дела» Левко Юркевич пише про відношення товариських крамниць до єврейської людності.

Мало не вся торгівля у нас на Україні в руках євреїв. Отже багато селян думає, що заснувати товариські крамниці – це значить боротися з євреями, яких треба вважати за ворогів селянства. Автор вияснює читачам «Н.Д.», що завдання кооперації зовсім не таке, «товариська крамниця – каже він – не проти євреїв іде, а проти тих крамарів, що торгують для своєї користі й беруть велику ціну за товар, щоб грошики з нього покласти собі в кишеню. І хай крамарь такий не євреєм буде, а кимсь другим, однаково йому буде сутужно, коли покупці одійдуть од нього й підуть в товариську крамницю. Правда, євреєві буде сутужніше, як кому другому, але ні товариська крамниця, ні селяни за це не винуваті. Винуваті тут ті закони та порядки, що не дають євреям вільно дихати. І всякий той, кому дорога воля євреїв, повинен йти проти тих порядків, а не проти товариських крамниць.

Що товариські крамниці борються не проти євреїв, а тільки проти крамарів, які торгують для своєї користі, це видно ще й з того, що ті євреї, які не торгують, не цураються наших крамниць. По містечках, де живуть євреї кравці, шевці, ковалі то що, вони часто-густо йдуть купувати в товариську, а не в єврейську крамницю. З цього виходить, що євреї не борються проти нашого товариського діла, а самі дають йому іноді поміч, купуючи по товариських крамницях, закладаючи єврейські товариства.

І нехай чорносотенці не вигадують, що євреї вороги товариських крамниць, хай не дурять людей, бо коли єврей і піде проти товариської крамниці, то не через те, що він єврей, а тому, що він крамарь. Так само і товариські крамниці не повинні йти проти нього як проти єврея, а тільки як проти крамаря.

І сором тим членам товариських крамниць, що нападають на безправних євреїв і тим паскудять чисте товариське діло» [8].

«Еврейские Известия» подають сумну історію з сучасного життя євреїв. До депутата од Іркутської губернії Білоусова вдався з проханням єврей Шнайдер. Цей

єврей ще з 70-х років живе в Іркутську, має там майстерню. Старший син його родився в Іркутську і там вивчився, одбув військову службу і став кравцем. Ото якось несподівано Шнайдер – син одержав приказ од іркутського губернатора, що його висилають «на родину» – у Віленську губернію, де приписано його батька. Вдавався він і до генерал-губернатора, але той затвердив приказ. Поїхав Шнайдер до Петербургу. Пішов до бувшого свого генерал-губернатора Кутаїсова. Той тільки плечами знизує і запевняє, що тут якесь непорозуміння. Ходив він по черзі до директора департаменту, до товариша міністра внутрішніх справ, нарешті до Столипіна. Скрізь говорили йому, що справа цілком справедлива. Та Столипін, почувши, що цей наказ затвердив генерал-губернатор, одмовив Шнайдерові в проханні [9].

24 лютого в Варшаві поліція закрила древнє-єврейську читальню [10].

24 лютого депутат Фрідман (конституційний-демократ) одержав з Бендер телеграму про те, що місцевий пристав заставляє селянські сходи робити постанови про виселення євреїв.

Пристав селянам каже, що у нього єсть про це секретний циркуляр од П.А.Столипіна.

Селяни його слухаються.

Євреї прохають Фрідмана вяснити справу. Фрідман звернувся в цій справі до П.А.Столипіна [10].

24 лютого призначені в Петербурзі спектаклі єврейської труппи одмінені, бо артисти не мають права жительствова [10].

Тоді ж з Тифлісу телеграфують, що там робиться провірка права жительствова євреїв. Багатьох висилають [10].

За дозволом міністра внутрішніх справ 2 березія одбудеться в Петербурзі релігійний єврейський з'їзд. На з'їзді буде більше 40 равинів з усяких місцевостей. Головою з'їзду буде барон Гінзбург [11].

В Одесі 2 березня мировий суддя присудив добродію Іохельчикові 120 карбованців з П.Мільхікера і видав Іохельчикові «исполнительный» лист. Тоді Іохельчик наклав арешт на місце під могилу, яке купив собі Мільхікер на єврейському цвинтарі за 225 карбованців ще 15 октября 1889 року [12].

3 березня відкрився єврейський з'їзд, засідання закриті. На засіданнях бувають тільки кореспонденти «России» та «Осведомительного Бюро». За працями доглядають два чиновника міністерства внутрішніх справ. Піднято питання про дозвіл промов на єврейському жаргоні.

Председатель раввинської комісії Цірельсон сказав промову, в якій підкреслив, що правительство підтримує духовно-моральне життя євреїв. Чи використає з'їзд важний історичний момент, – питає оратор, – і чи не стане перечити партійний егоїзм, що зруйнував храми народного «благополучія»? Цього не повинно бути [13].

3 березня відкрились засідання раввинської комісії. Директор департаменту духовних справ Харузін привітав членів комісії з'їзду і підкреслив, що раввинській комісії, скликаній після 17-літньої перерви, треба чимало попрацювати над спеціальними питаннями. В компетенцію з'їзду євреїв входить обмірковування питань загального характеру, що торкаються правил і обрядів єврейського релігійного побуту.

Председатель з'їзду барон Гінцбург подякував Харузіну та міністрові внутрішніх справ за скликання з'їзду, потім запрохав присутніх піти до синагоги помолитися Богу за Імператора, Росію та єврейський народ [13].

1 березня поліція в «Петербуржской гостиннице» (Велика-Васильківська) арештувала 14 євреїв, що не мають права жити в Києві [13].

12 березня київське губернське правління зробило пояснення, що ті київські євреї, яких прийнято було в солдати і послано служити з Києва в яке-небудь друге місце, вернувшись додому після 1 серпня 1906 року (коли видано було відомий наказ про євреїв), втратили право на проживання в Києві [14].

16 березня в Одесі генерал Толмачов звелів посадити під арешт гурток одеських сіоністів, що без його дозволу збирали добродійні жертви на єврейський національний фонд. Між арештованими бувший рабин Авиновицький, лікар сапіро і інші. Деяким доведеться сидіти по три місяці [15].

20 березня в плоському участку поліція арештувала 13 євреїв, що не мали права жити в Києві [16].

20 березня в Одесі на зборах комітету про народну тверезість, під проводом генерала Толмачова, ухвалено обов'язати антрепренера літнього театру попечительства Кручиніна, щоб в його трупі було не більше 10 процентів артистів-євреїв [16].

22 березня київська поліція арештувала мало не 70 чоловік євреїв-прикащиків по крамницях на думському плацу, а найбільше з крамниці Карантбайля. Поміж арештованими знайшлися не тільки такі, що не мали права жити в Києві, але навіть і безпашпортні [17].

В минулому 1909 році на Поділлі ставало на призов 32.878 душ, що мали 21 рік, і 3.064, що мали одстрочки з попередніх років. Українці призивали 27.203, решту християн 837 і євреїв 4.838. На призов не явилось 2.557 християн і 1.600 євреїв. Прийняти мали в військо 12.913 душ. між ними 2.043 євреїв. Прийнято 12.193, з них українців 10.344, решта християни – 328 і євреїв – 1.438, з числа яких прийнято 67, що мали льготу першого розряду. Недобор 720 душ [17].

23 березня в Острозі, як повідомляють «Киевские Вести», збираються підписи серед городян, щоб просити про одкриття дівочої гімназії. В жіночу гімназію графині Блудової там не приймають ні дітей поляків, ні євреїв [17].

В Державній Думі на засіданні 25 січня розглядалася реформа місцевого суду.

До статті 21 Коваленко 1-й робить поправку. Він пропонує, щоб до статі було додано примітку, що мировими судьями не можуть бути особи іудейської віри. Одкинути обміркування цієї поправки, – каже Коваленко, – це все одно, що примусово затулити рота. (Оплески на правих).

Виключення Маркова 2-го.

Марков 2-й, приєднуючись до пропозиції Коваленка 1-го, заявляє: «Зайво ви, панове, хочете відкритись від єврейського питання. Це не личить думі. Все одно, тепер чи пізніш, а питання це у всій його ширині повинно бути знятим в Думі. Поправка Коваленка тільки виявляє погляд русского народа на євреїв, але ви боїтесь цього питання, бо залежите від цього паразитного племені».

Голова припиняє промовця.

Марков відповідає голові, що він звертається не до всієї Думи, а тільки до певної частини членів.

Голова радить Маркову ознайомитись наказом, де сказано, що промовець не повинен говорити тільки до деяких депутатів.

Марков. – «Наказа я не читатиму, бо він не законний!» (Оплески на правих).

Голова. Вважаючи ваші вислови невідповідними цьому місцеві, я на підставі права, наданого мені наказом, позбавляю вас слова (Оплески лівих і центра).

Марков (сходючи з трибуни) – «Вітаю вас, панове, з «жидовствующим председателем».

Голова пропонує виключити Маркова на 15 засіданнів.

Марков, знову зійшовши на трибуну, називає депутатів жидівськими прихвостнями.

Думи про те, щоб було одкинуто поправку Коваленка 1-го [18].

В Державній Думі на засіданні 22 березня розглядався роспис воєнно-медичного управління.

По докладі Проценка, Капустин говорить про потребу негайного переведення в життя реформ, про які була мова ще в 1906 році. Висловлюючись проти побажання комісії – заборони приймати до академії євреїв, – промовець каже, що все одно на війну будуть посилати тих євреїв-лікарів, що скінчили медичні факультети університетів.

Шингарьов не розуміє побажання комісії про обмеження євреїв і вважає дитячим погляд, який визнає зв'язь між національною поразкою і присутністю у війську лікарів-євреїв. В минулу війну, навпаки, ці лікарі виявили себе як найкраще, а тим часом з запасу їх було закликано на війну 60 процентів всього числа лікарів на війні. І вони не скаржились на цю несправедливість призову, а провадили свою справу чесно і совістно.

Бенігсен та Савич кажуть, що комісія своїм побажанням просто усунула суперечність.

Крім того Савич вважає, що неприймання євреїв до академії бажано й з того боку, щоб не розпложувати в цій школі революційних ідей, які вкорінилися в академії за останній час. (Оплески правих і центра).

Пурішкевич оповідає, як начальник академії Данилевський відмовився організувати в академії акаемічну корпорацію на тій підставі, що подібних організацій не дозволяє воєнна дисципліна. Але ж яка там дисципліна, свідчить той факт, що випуск з 130 душ, тільки за винятком 19, заявив протест проти присутності під час смертних кар. Це свідчить, на думку Пурішкевича, що й академія перебуває таку-ж епоху занепаду, як і інші вищі школи. Але ж, – каже він, – з цим помириться не можна. (Оплески на правих і в центрі), Далі промовець доносить, що в читальню академії не пускали правих газет, навіть «Нового Времени», а тим часом там висить портрет Льва Толстого. Пурішкевич гадає, що таке явище залежить від присутності в академії євреїв. Щож до заяви Шингарьова про масовий призов євреїв-лікарів на театр минулої війни, То Пурішкевич певен, що євреї йшли на війну тільки на те, щоб провадити пропаганду поміж москалів.

Ніселович, посилаючись на чесну працю лікарів-євреїв на війні, про віщо свідчать одібрані багатьома з них нагороди, каже, що коли Дума не хоче сіяти лиха та зненависть, вона не повинна висловлювати таких недобрих побажаннів. (Оплески на лівих).

Марков 2-й оповідає про революційні організації в академії і вимагає негайного знищення цих страшних з'явищ в житті академії. На думку Маркова в академію не можна пускати не тільки євреїв, але й вихрестів; не слід їх допускати також і до військової служби, бо вони чинять тільки шкоду. Не можна також допускати євреїв і до воєнно-хвершальських шкіл.

Принято пропозицію припинити дебати.

Після суперечок з Марковим, котрий, як виявилось, посилався в своїй промові на єврейську книжку, переклад якої визнано німецьким судом фальшивим, – Білоусов старається з'ясувати причини, з яких обережні октябристи на цей раз виявили себе одвертими антисемітами. Октябристи бажають антисемітизмом приховати своє убозство.

Полетов каже, що побажання ці висловлюють ті патріоти, з яких вийшли певні зрадники державні – Шмідти.

Голова за образу певної частини Думи позбавляє промовця слова (шум на лівих).

Ляхницький заявляє, що трудова група не може голосувати за зміцнення зненависті між громадянами Росії.

Підчас першого голосування побажання одкинуто більшістю 115 проти 97.

Праві з галасом вимагають повірки голосування при помочі виходу в двері. Октябристи, що раніш голосували проти побажання, тепер голосують за його й тому Дума більшістю 114 проти 116 приймає постанову не пускати євреїв до воєнно-медичної академії.

Роспис воєнно-медичного управління прийнято без дебатів [17].

4 березня акінчився єврейський з'їзд. Через те, що ортодокси надумались провести до редакційної комісії тільки своїх кандидатів, поступовці відмовились голосувати [19].

8 квітня в засіданні сенату йшла річ про виселення з Москви дітей єврея Райціна – дочки – 4 років синів 8 і 10 літ. Ще за генерал-губернатора Гершельмагна в Москві оселився єврей Райцін. Він мав дозвіл од генерал-губернатора і служив за

прикащика у купця Талалая. Дозвіл цей не стосувався сім'ї Райціна. Через якийсь час приїхала в Москву і жінка Райціна, яка мала право жити там, бо була акуерка. Це право стосувалося і до її дітей, що визнала і московська адміністрація. Але не так дивиться на справу міністерство внутрішніх справ, яке приказало виселити дітей з Москви. На приказ цей подано скаргу в сенат. На приказ цей подано скаргу в сенат. Перед сенатом поруч з принципіальним питанням стояло ще і друге – як виконати це виселення, як що діти по своїй охоті не скоряться адміністрації, і чи можна висилать етапним порядком малолітніх? Після обміну думок, з 17 сенаторів 16 висловилося за те, щоб припинити виконання наказу міністерства [20].

У великодню суботу вночі, кілька хлопців пішли на єврейське кладовище і почали розбивати пам'ятники, ґратки то що. Чутка про цей вчинок хутко розійшлася по Глухові

Коли на перший день Великодня людність про це довідалася, то дуже обурилася на злочинців. З приводу цього погрому почалось слідство і воно показує, що шкоди зроблено більше ніж на сто карбованців. Євреї дуже схвильовані цим випадком і домагаються, щоб винуватців було покарано, бо вони їхню святиню «осквернили» [21].

18 жовтня поліція перевіряє тепер єврейські магазини. Обійдено вже більше 50 магазинів [22].

В Умані в кінці жовтня добродійка Є.У. має одкрити дитячий сад і курси для батьків та матерів. Добродійка Є.У. скінчила середню школу в Росії, а вищу в Германії. В 1907 році організувала в Києві «Єврейский Подольский детский сад», в 1909 році в Бобруйську «Родительский детский сад». В Умані можна буде одкрити дитячий сад, коли знайдеться 30 душ дітей з платою по 80 карбованців на рік [23].

З Тегерану 22 жовтня телеграфують: під час нападу на єврейську частину міста – Шираз, вбито 15 і ранено більше ста євреїв. Майже всі єврейські доми і магазини розвалено. Лишились без хати більше 5000 євреїв [24].

В селі Бієвці, Канівського повіту (на Київщині) у першій половині жовтня у єврея Кагана було обікрадено крамницю. Злодії вивалили стіну і забрали більше як на 700 карбованців усякого краму [24].

27 жовтня в комісії, що розглядає питання про городове становище в Польщі, прогресист Масленников висловився за те, щоб поляків та євреїв в окремі курії не виділяти. На його думку, треба виключити примітку, яка каже, що за євреїв треба мати всіх, хто родився в іудействі.

Гололобов підтримує редакцію урядового проекту.

Поляк Грабовський, не згадуючи про єврейське питання взагалі, висловлюється проти примітки і проти обирати євреїв за городського голову [25].

Виселення неповнолітніх євреїв. Московська адміністрація невпинно веде своє діло виселення неповнолітніх євреїв. Так. цими днями московський градоначальник приказав акушерці Гауснер вислати в семиденний строк її 4-х літнього сина Луї. А то оце ще новий факт. Більше десяти років російський підданець Болховський оженився в Парижі з французенкою-католичкою. Від цього шлюбу було двоє дітей, яким тепер одному 7, а другому 8 літ од роду. Діти з бажання батька не були охрещені і лишились в єврейській вірі. Скоро Болховський помер, заповівши виховувати дітей в єврейській сім'ї до тої пори, поки вони не виростуть, або поки самі не захочуть перейти в християнство. Вдова добродія Болховського вийшла заміж за сина одного знатного чиновника і оселилася з дітьми в Москві. Тепер московська адміністрація звернула увагу на цю сім'ю і, визнавши, що діти 7 і 8 літ, не мають права жити в Москві, приказала виселити їх [26].

В кінці жовтня в Житомирі окружний суд засудив двох євреїв за вбивство селянина – емігранта до каторги – одного на 15 років, а другого на 6 [27].

27. Рада. – 1910. – № 248, 2 ноября (15 листопада).

Вночі проти неділі 1 листопада в третій роті Ізмайлівського полку невідомі злочинці зарізали з метою пограбування кравця Ізраїля Лебенштейна, 37 літ, жінку його, родича Зелігмана, 19 літ, двох парубчаків-підмайстрів Фуртермана і Борха. Зі

всієї сім'ї лишився живий один тільки шестилітній хлопчик, син Лебенштейна, який в суботу захворів і його одвезли в лікарню.

Поліцейські собаки вислідили одного з розбійників, Сидорова, що служив в Лебенштейна за робітника в кравчарні. Сидорова арештовано [27].

В Кременчуці 4 листопада пожежа знищила будинок єврейського «общества трудолюбия» та склади тютюну фабрик Рабиновича та Гурарія. Втрата 90.000 карбованців [28].

В єврейському молитовному домі на Волошській вулиці № 20, вночі проти 24 листопада сторож Г.Пасішниченко задушив старого миколаївського солдата, бездомного старця Мовшу Рейнבלата, який ночував там. Душогуб схопив убитого під підлогу, а сам кудись втік. Кажуть, що душогубство вчинено з метою грабежу [29].

Московська адміністрація 1 грудня склала список 1.400 єврейських дітей, яких повинно виселити з Москви через те, що вони не мають права жити в Москві. Серед них багато сиріт [30].

Тоді ж в Саратові єпископ Гермоген роздає листки, в яких між іншим говориться, «що жидівство і язичество кличуть Росію до страшної могили вічного розбійника російського Іуди – Толстого [30].

В містечку Корпештат, Білецького повіту, помер священник, якого поважали не тільки свої парафіяни, а й єврейська людність. Місцева єврейська людність хотіла вшанувати помершого, послала на труну вінок і вибрала представника, який би сказав промову на похороні. До церкви, куди принесли останки покійного, зібралася вся єврейська людність міста. Священник Продін, що був на похоронах, побачив чогось в цьому образі релігії і од імені сім'ї покійного приказав врядникові «розігнати жидів». Той виконав приказ. Потім виявилось, що сім'я покійного не давала згоди на цей приказ і дуже незадоволена з цього [31].

В Дубієвській сільській громаді Білозерської волості, Черкаського повіту, 7 грудня на місцевого пожарного старосту вибрала єврея. Начальство затвердило постанову про це сільського сходу [32].

Чорносотенна «Гроза» 14 грудня умістила статтю, в якій одверто закликає бити євреїв. Це газета вважає за кращий спосіб спинити революцію [33].

В селі Дашківцях 26 грудня невідомі душогуби проти Різдва вирізали єврейську сім'ю: чоловіка, жінку і двох дітей – одному два роки, а другому 6 місяців [34].

1911 рік приніс євреям різні події.

В Варшаві по деяких єврейських пекарнях 20 січня забастували пекарі, вимагаючи зменшення робочого дня на 2 години і збільшення заробітку [35].

Варшавські газети повідомляли 24 січня, що генерал Скалон висловився рішучо проти обмеження євреїв в городському самопорядкуванні Польщі, якого домагаються польські народовці. Він визнає, що революційний тільки єврейський пролетаріат, інші ж верстви єврейства зовсім смирні і можуть тільки бути користні при вирішенню питань економічного характеру [36].

6-го фебруаля на станції Голта, вночі, хтось пороскидав одкриті листи з антисемітськими малюнками та поганими написами. Надруковані ці листи в Харкові, в друкарні Ковальова [37].

В Лубнях єврейська молодь хотіла виставити в середині лютого на жаргоні п'єсу «Сара Шейндель», прибуток з вистави призначався на користь лубенської єврейської бідноти та потерпівшим від землетрусу в Семиріччі. Пан справник вистави не дозволив [38].

12 травня «Речь» повідомляє, що кандидатом на варшавського попечителя називають одеського Кишенського, який ненавидить євреїв і поляків [39].

Газетярі часто нападаються на адміністраторів за їх часом недотепні накази. Це не зовсім справедливо. Адміністратори, може, й з дорогою б душею робили все, як найкраще, але ж вони занадто обтяжені роботою. Енциклопедистів тепер немає, а

від адміністраторів вимагається, щоб вони доконче були енциклопедистами. Як же тут не помиляться?

Що, наприклад, розуміє одеський Толмачов у науці? А проте він повинен доглядати й за наукою в дорученім йому місті. І от він забороняє робити спроби над препаратом Ерліха «606», а тепер оце свіжо закрив рентгенівський кабінет при одеській єврейській лікарні. Розуміється, коли б Толмачов мав більше вільного часу, він зміркував би, що хоч Ерліх і єврей, а рентгенівські проміння хоч і освітлюють деякі темні предмети, а проте «606» межі «оседлости» не скасує, а рентгенівські проміння всієї російської темряви не освітлять.

Але йому, бідному, ніколи, та і в реєстрі державних злочинів нема ні Ерліха, ні Рентгена. От і траплялись часом курйози. А газетярі квапляться з обвинуваченнями.

Могар [40].

Савенко знайшовся!..

Правду кажучи, нам таки довго довелось попошукати, поки знайшли його. З того часу, як виявилось, що він тричі підряд збрехав, пишучи про «ритуальне убивство», його наче корова язиком злизала. У «Киевлянині» його безконечні «Заметки» перестали друкуватись, в «Новом Времени» також зникли кореспонденції за підписом «Запорожець».

Що б то такого могло статись з ним? – думали ми. Чи євреї учинили над ним «ритуальне убивство», чи Піхно посадив у холодну, чи, може він записався в «изуверскую секту хассидов», щоб винюхати всі їх таємниці?

Аж ось він знайшовся. У «Свете» з'явилась його стаття.

Значить, з «Киевлянина» таки вигнали?...

Тепер Савенко має повне право називатись «Запорожцем».

-Навіть «Киевлянин» його за поріг не пускає.

Та, може, ще помиряться.

-Адже ж, свої – не чужі.

Могар [40].

У Вільні, в судовій палаті розбирали справу про 15 єврейських вихованців середніх шкіл, які заснували шкільну організацію сіоністів для поширення між учнями ідей сіонізму. Дев'ятьох учнів присудили до штрафу по 15 карбованців кожного, останніх шістьох, як неповнолітніх, до «внушення» в присутності суда [41].

16 травня в Кишиньові закінчився голосний процес гуртка осіб, які за гроші зачисляли євреїв в одеський університет. Суд виправдав усіх підсудних.

Кишиньовський суд своїм присудом підтвердив, що не вважає винуватими тих, що сиділи на лаві підсудних. Хоч під час слідства й на суді виявилось, що з євреїв бралися гроші й що існувала ціла організація для зачислення євреїв в університет, проте суд по совісті не міг сказати, що підсудні винуваті. Для всіх було ясно, що винні тут інші, ті, що дозволяли собі торгувати студентськими вакансіями й входити в зносини з темними особами. Винні Щербакови, Маньковські й інші, які зробили з одеського університету арену для політичної боротьби й національного поневолення. Але голова суду раз-у-раз нагадував: «Тут судять не одеський університет» - і суд міг тільки виправдати тих, що були перед ним. Обвинувачувати він не мав змоги [41].

В Єлисаветграді в окружному суді почали розбирати діло про вбивство в серпні місяці минулого року двох єврейських хлопчиків. Я.Томашпольського і Я.Дубосарського. Обвинувачують чотирьох хлопців, 14 і 17 років, які начитались всяких Пінкертонів і під впливом їх стали улаштовувати «союз шантажистів», «клуб бомбандистів» то-що. Ці хлопці писали листи і вимагали грошей. До листів прикладали печатки: «Союз шантажистів», «Царь ночі № 6» то-що.

Винуватці такі: міщанин Ф.С.Гетьманець, 18 років, П.І.Видрін, 16 років, А.К.Наумов, 17 років, і син жандармського унтер-офіцера І.І.Осика, 15 років.

В залі суда повно людей. На вулиці натовп.

Суд ухвалив припинити поки-що розгляд діла, доки не викличуть психіатрів: Королькова з Херсона і Андерса з Харкова [42].

В тавні в дачних місцевостях під Петербургом іде масове виселення євреїв [42].

42. Рада. – 1911. – № 118, 26 мая (8 червня).

Постанову синоду про те, що з погляду православної церкви євреї не можуть носити християнські імення, передано міністром внутрішніх справ в департамент духовних справ інославних ісповіданнів для повідомлення всіх равнів [43].

В Одесі одна дівоча гімназія організувала екскурсію Крим. Думбадзе що єврейок в Ялту не пустить, через це екскурсія не одбудеться [43].

Кажуть, що впорядкування всіх матеріалів, які єсть тепер в міністерстві внутрішніх справ по єврейському питанню, буде, закінчено в 1912 році. На підставі цих матеріалів будуть вироблювати законопроект по єврейському питанню. Подадуть його в Державну Думу не раніш 1913 року [44].

1912 рік в єврейському житті.

В травні єпископ рязанський Димитрій звернувся до духовенства з циркуляром, в якому, між іншим, пише: коли хто з євреїв буде прохати прийняття його до православної церкви, священники повинні строго, пам'ятаючи про відповідальність перед законом і мною, додержуватись всіх дрібниць і формальностей, заведених для цього законом. Не повинні вихрещувати євреїв без мого особливого для кожного разу на це дозволу. Не слід нам, пастирям святої церкви, роздавати благодать Божу людям, які хочуть експлуатувати її [45].

В зв'язку з виборами в 4 Думу київські союзники запросили в Київ В.М.Пурішкевича. Пурішкевич згоджується прочитати лекцію: «О современном положении рабочего класса и его зависимости от евреев» [45].

Прохання селян. З м. Покотилово, Уманського повіту, наш кореспондент пише, що тамошні євреї сторгували у місцевого селянина Петра Ружиленка півтори десятини землі для кладовища. Але сільська громада, довідавшись про це обрала уповномоченим Маркіяна Віхренка, якому й доручила клопотатись, щоб євреям було заборонено купувати землю у Ружиленка. Мотивує громада своє домагання

тим, що, мовляв, на єврейському кладовищі обов'язково розплодиться сила горобців і вони будуть нівечить хліб на селянському полі [45].

В травні міністерство внутрішніх справ по згоді з міністерством фінансів, юстиції та торгівлі виробило нові правила, а рада міністрів затвердила про реєстрацію купців-євреїв. Правила ці такі: кожний єврей-купець в межах осілості одержує щороку з поліцейського управління особливу книжку виключно для відміток часу перебування його в городах внутрішніх губерній. В цю книжку будуть записувати також служащих у купця за приказчиків на підставі приказчицьких свідоцтв. Поліція внутрішніх губерній буде робити докладні замітки про те, коли прибуде купець в ту місцевість і коли відтіль виїде. Правила ці будуть заведені починаючи від 13 січня 1913 року і будуть оповіщені в «Собрании Узаконений» [46].

В травні сенат пояснив, що тільки ті євреї, які одкинутья от іудейства і пристануть до православної віри, користуються всіма правами, встановленими для російських підданців і з них спадають обмеження, встановлені виключно для євреїв. Що ж до євреїв які пристали не до православної віри, а взагалі до однієї з християнських вір, така зміна релігії не має ніяких правових наслідків. Копію цього указа, при спеціальнім циркулярі київського губернатора, цими днями розіслано всім начальникам поліції на Київщині – для відома і переведення в життя [47].

В Одесі на початку червня на 75 році життя помер відомий єврейський громадянський діяч і публіцист присяжний повірений М.Г.Моргуліс [48].

Червень, як і інші місяці, був багатий на події.

Монархісти подали в сфери записку, в якій вказують, що необхідно позбавити виборчих прав євреїв і осіб, які належать до нелегалізованих партій [48].

48. Рада. – 1912. – № 127, 5 юня (18 червня).

Загальні збори київського окружного суду розглядали прохання одного єврея, що скінчив університет, про зачислення його в помічники присяжних адвокатів. Зібрання не задовольнило прохання, посилаючись на 10 процентову норму для

євреїв. Це перший випадок, коли у київському суді вжито правил про 10 процентову норму [49].

30 та 31 серпня єврейське населення святкувало дні Нового Року – Рош-Гашоно. Більшість єврейських магазинів було закрито [50].

В Синоді мають відомості, що в 1909 році прийняли православну віру 11.373 осіб, в тім числі старовірів різних толків – 5.243, католиків – 1.562, євангеліків – 1.023, євреїв – 1.128, ламаїтів – 1.023. Перейшло із православної віри в інші 1.768 душ. В тім числі в католицьку віру перейшло 4.991, в старовірство – 1.101 і у віру магоменську – 1.055. В католицтво переходило найбільше в західних єпархіях. В самій варшавській єпархії перейшло 1.029 душ [51].

Міністерський циркуляр про євреїв 23 жовтня. Міністр внутрішніх справ циркулярно повідомив пана київського губернатора, що для правильної реєстрації приїздів євреїв з межі осілості рада міністрів встановила такі правила: 1) кожному купцеві-євреєві з межі осілості видається щороку від поліції спеціальна книжка, в якій зазначається, скільки прожив купець у внутрішніх городах; у цю книжку записують усіх приказчиків, що служать у купця; 2) при усякому переїзді за межу осілості єврей повинен мати при собі реєстраційну книжку і може передавати її довіреному приказчикові, коли посилає його; 3) обов'язок чинів поліції внутрішніх губерній зазначати в реєстраційних книжках про приїзд купців-євреїв і їх приказчиків з межі осілості, при чому у приказчиків треба зазначати про це і в паспортах; 4) реєстраційні книжки видають безплатно. Ці правила входять у силу з 1 січня 1913 року [52].

В листопаді в Бердичеві має виходити дві єврейські газети: «Die Folkstimme», – редактором якої буде Л.Циприс, і «Das Wort», під редакцією Е.Шатана [53].

53. Рада. – 1912. – № 271, 27 ноября (10 грудня).

В грудні в Москві лікар Епкінд в дисертації на доктора медицини – «Антропологическое изучение евреев» доводив, що євреї не належать до семитської раси [54].

Головний штаб оповістив вироблений на 1913 рік календар єврейських, караїмських, магометанських і далайламанських свят, (Останній виключно для козаків ламаїтів). В ці свята нижніх чинів названих віросповіданнів будуть увільняти од службових обов'язків і одпускати на богослужіння, що будуть одправлятися по звичаям їхньої віри. Зважаючи на те, що єврейські свята завжди заходять із вечора, нижнім чинам із євреїв буде дозволено ходити на свої богослужіння увечері, на передодні свята [55].

18 грудня по постанові київського губернського по справам про товариства присутствія внесено в реєстр нові товариства: серед них – «Общество пособия бедным евреям города Умани (Гмилус-Хесед)» [56].

Деякі події життя євреїв в 1913 році.

Єврейські справи в Російській імперії склалися з страшного очікування постійної загрози погрому, державного переслідування в усіх сферах суспільно-політичного життя – в економіці, армії, науці, освіті, промисловості, сільському господарстві. Життя євреїв в Росії було схоже на ходіння по мінному полю, відбувалася постійна боротьба за виживання

По відомостям губернського правління в 1912 році було вислано із сіл Волинської губернії коло 4000 душ євреїв [57].

Обмеження в культурі виявлялася в театральній справі. Колишній одеський градоначальник генерал Толмачов 11 березня заборонив жидівським атрепренерьом А.Фішзону й М.Сабсаю виставляти п'єси на жидівському жаргоні (а не на німецькій мові, на яку є дозвіл). Тепер Фішзон звернувся до головного управління в справах друку з проханням дозволити йому вистави на жаргоні. На це прийшла відповідь, що «разрешение постановки пьес на жаргоне в черте еврейской оседлости и при наличии цензрованных экземпляров пьес зависит всецело от местной высшей администрации», це б то в Одесі – од добродія градоначальника [57].

«Аби не жидівка» – такий принцип був і в медицині. Курська земська управа в кінці березня звернулася до харківського медичного інституту з проханням прислати 5 курсисток 5-го курсу ля боротьби з тифом. От же не дивлячись на жалування в 150 карбованців, в царство Маркова 2-го згодилось поїхати тільки 2 курсистки-жидівки, але земство їх не прийняло і телеграфувало в інститут, щоб жидівок не посилали.

З християн же ніхто не захотів їхати. Так населення й зосталось без медичної допомоги [58].

Проти євреїв велась боротьба і на залізниці. Правління північно-західних залізниць звеліло кондукторам ретельно стежити за тим, щоб пасажир-жиди не молилися гуртом в вагонах [58].

З Павлограда повідомляють 17 квітня, що поліція виселяє з пригородів євреїв, хоч губернське правління і вважає, що пригороди належать до города [59].

Міністерство внутрішніх справ 25 квітня визнало за неправильний наказ волинського губернатора Мельникова про виселення 500 жидівських сімей.

Ходить чутка, що у Петербурзі, взагалі, незадоволені діяльністю губернатора Мельникова.

Кажуть, що його, напевне, буде переведено на таку ж посаду в якусь іншу губернію.

Старається в цьому напрямі й курський губернатор Муратов. 20 квітня, з наказу останнього, було зроблено «облаву» по усіх хатах, де жили жиди, що не мали «права жительство».

В одній з цих хат жили дві акушерки: Рахніна й Персиц. Перша живе в Курську вже 17 років, а друга – 5 років.

Поліція показала їм наказа губернатора про виселення на тій підставі, що вони, буцім то, не живуть з своєї професії, а через те, зважаючи на останнє сенатське «разьяснение», мусять негайно виїхати з Курську.

Акушерки звернулись до губернатора з проханням допитати свідків, які ствердять те, що вони живуть виключно з бабування.

Отже, губернатор не звернув уваги на це прохання і знову наказав негайно їх виселити [60].

Окружний суд, розглянувши в Слуцьку 13 справ по обвинуваченню євреїв, що оселились в селах до 1882 року, за торгівлю. Постановив 7 виселити з сел і конфіскувати їх крам, а 6 виправдано [61].

Діяльність волинського губернатора Мельнікова, який багато виселив євреїв з Дубенського, Ровенського, Кременецького та інших повітів губернії – не зовсім вподобалася міністрові внутрішніх справ Маклакову

Ознайомившись з донесеннями Мельнікова про виселення євреїв, Маклаков признав безґрунтовність мотивів виселення.

З приводу цього по розпорядженню Маклакову губернаторові Мельнікову послано строчний циркуляр з докладними вказівками тих незаконних хиб, які допустив Мельніков при виселенні євреїв з Волині.

Вказується на те, що волинський губернатор не рахувався з законоположеннями про права жительствова євреїв, і що його діяльність не відповідає поглядам вищого правительства. Разом з цим волинському губернатору запропоновано доставить міністру внутрішніх справ всі діла про виселення євреїв [62].

Були й інші випадки. Жиди-хлібороби Рудне Бобрицької колонії, Радомисльського повіту, на початку липня домагалися, щоб було виселено в Сибір 4-х жидів-колоністів, братів Салогубів. Мотив висланя, ніби Салогуби дуже шкідливі для жидівської громади [63].

«Скасування облав» – навіть так «ощасливлювали» єврейське населення Росії.

Як повідомляла 22 червня «Вечерня Газета», товариш міністра Ликошін наказав по телеграфу, щоб у Києві було спинено облави. Безправних євреїв наказано виселяти законними засобами. Окрім того, ця ж газета повідомляє, що вчора пан

генерал-губернатор звернувся до київського губернатора з проханням повідомити, скільки зроблено облав у Києві, в який час і який характер мали ці облави [64].

Катеринославське губернське правління 10 жовтня розпорядилось вислати 18 єврейських сімей із Залізнянської волості, Бахмутського повіту. Всі ці євреї оселились там до 1906 року [65].

Здійснено виселення євреїв учнів шкіл Головчинера і Прожейка 12 листопада. Слухачам київських зуболікарських шкіл Головчинера і Прожейка було оповіщено через поліцію постанову київського губернського правління про виселення їх з Києва, бо ці школи не дають їм права жити в Києві [66].

Виселення студентів комерсантів-євреїв відбулося в кінці листопада. Київське губернське правління постановило виселити з Києва євреїв, які скінчили київський комерційний інститут, але ще не держали державних іспитів. Цікаво, що євреї, які скінчили університет і не держали державних іспитів, мають право жити в Києві три роки, цього ж строку євреям комерсантам не дано [67].

Євреї виживали в цій ненависті, нерозумінні та зневазі, обороняли свої права та допомагали один одному. Між єврейськими громадськими діячами виникла думка урядити окремий відділ на виставці, в якому буде експоновано єврейську благодійність в середині квітня [59].

Звичайно, євреї спілкувалися з усіма людьми, верстами суспільства, в тому числі священниками. Єпископ Євлогій 12 травня, перебуваючи в місті Замостьї Люблінської губернії, прийнявши жидівську депутацію, сказав їм так: «Уряд добре знає про ваше тяжке становище. Я покладаю надію на те, що ваше становище поліпшає. Росія – велика, широка й багата, а російський народ – народ м'який навіть до тих, що йому шкодять, а до тих, що живуть з ним мирно, він ще м'якший. Я певен, що російський уряд зверне на вас увагу і ваше становище поліпшає». Відомо, що в новій Холмській губернії жидів весь час обмежують в правах [68]. Відбувалося затвердження городських виборів. В Ровно 27 травня затверджено вибори гласних-

новодумців. Від єврейського населення призначено гласними: бувшого гласного Гальперсона і пивовара Писюка [69].

В Мінську 7 червня провадилася пропаганда бойкоту. Тут ширяться відозви про бойкот євреїв. Поліція знищує відозви [70].

Були і приємні виключення.

На початку червня у Варшаві справляли 50-річний ювілей поліцейської служби єдиного єврея-городовика Боруха-Яблонського, 88 років. Обер-поліцмейстер в присутності усіх чинів участка, в якому служить Яблонський, підніс йому золотий годинник, 100 карбованців і тричі поцілував його. У Яблонського є багато медалей [71].

Про права євреїв на землю розроблялися різні акти, закони. На початку червня міністерство внутрішніх справ, разом з міністерством юстиції розробляє проект заведення нового закону про права євреїв на оренду і володіння землею в південно-західному краї.

Причиною для вироблення нового закону був доклад пана начальника краю в міністерство внутрішніх справ і юстиції в 1911 році.

Пан начальник краю в своєму окладі зазнає, що закон 3 травня 1882 року про оренду євреями землі в південно-західному краї не відповідає сучасним потребам і не може стати на перешкоді євреям орендувати землю, чи володіти нею

Пан начальник краю радить, щоб закон було змінено так, що замість позовів можна було тягнути євреїв до карної відповідальності.

Цей закон має перейти через законодавчі палати [72].

Єврейські права були в полі зору міністрів, які пильнували їх. Розгорталися справжні кабінетні бої, баталії, підкилимна боротьба в справі єврейських прав.

22 червня Міністр Маклаков дозволив приїхати на московський з'їзд приказчикам-євреям. Оце розпорядження Маклаков зробив, не порадившись з другими членами уряду. Товариш міністра внутрішніх справ Ликошін, що тимчасово виконує обов'язки міністра, відмінив розпорядження Маклакова [64].

Перед владою поставали різні питання, в тому числі «козаки євреї». В липні в І департаменті сенату будуть розглядати питання про те – чи можуть євреї бути козаками. Ця справа виникла ще в 1909 році після смерті козака Ново-Миколаївської станиці Іосипова, іудейської віри. Після розслідування виявилось, що Іосипов поселився в станиці ще в 1854 році і мав надільну землю, як і всі козаки. Тепер обласне правління а військовий атаман клопочуться перед міністерством внутрішніх справ щоб нащадків Іосипових виключить з козацького стану, бо це, мовляв, перечить традиціям Війська Донського і, крім того, євреї Іосипові та їх покоління внесуть в козацьку общину «совершенно нетерпимый и чуждый казачеству еврейский элемент могущий принести большой вред казачьему населению».

Міністр юстиції теж висловився проти Іосипових, а воєнна рада, розглянувши це питання, ухвалила, що поселення Іосипових і користування землею, яка належить козачому війську, – неправильні, і висловились не тільки за виселення Іосипових з станиці, а й за щоб одібрати од них землю не сплачуючи [63].

Проводилися перевірка прав на майно власників євреїв. Як відомо, скільки часу тому, з наказу пана київського губернатора, київській городській поліції було зроблено наказ перевірити і зібрати відомості про право на майно євреїв власників нерухомого майна. Тепер у київське губернське правління вже почали надходити відомості, які зібрала комісія. Незабаром у вересні губернське правління перегляне усі ці відомості, коли ж виявиться, що де-які євреї не мають права володіти майном їм буде запропоновано ліквідувати своє майно [73].

Єврейські справи, як завжди і постійно в Росії були в центрі роботи посадових осіб. Головний принцип – найбільше шкодити євреям. Катеринославське губернське правління в середині жовтня скинуло з посади всіх євреїв, що служили в єврейському одділі міщанської управи писарями та рознощиками [74].

В жовтні 1913 року всіх жителів у Полтаві 78.099 душ: православних 28.391 чоловік і 30.655 жінок; іудейської віри – 8.094 чоловіків і 9.734 жінок, римсько-

католицької 739 душ, лютеран – 175 душ, роскольників – 50 душ, магометан – 50 душ, чужоземних підданці – 144 душі [75].

З 15 листопада почнуться офіційно праці по всеросійському перепису. Міністр внутрішніх справ розіслав циркуляр губернаторам про те, щоб в міністерство було подано списки осіб, що можуть взяти на себе роботу по статистиці на місцях, при умові, щоб цих осіб рекомендувала місцева адміністрація. Особи іудейської віри і жінки до праці по переписові не допускатимуться [75].

Просто жахливе ставлення до євреїв показує подія похорон російського журналіста-єврея. В листопаді в Петербурзі помер журналіст Семен Лапідус, співробітник одеських і столичних газет. Між іншим, в агонії він сказав, як свідчить прислуга, що його отруїли. Медично-судове слідство хутко вияснило, що це неправда, але все ж ця історія затримала похорон. А тут схопилась поліція – почувши, що небіжчик єврей, і почала допитуватись, яке він мав право жити в Петербурзі. Знайшли його паспорт, і там стояло: магометин Джаффар Лапідус. Довелось розшукати мусульманського «ахуна» й ховати тіло по їхньому звичаю, в савані, на магометанському кладовищі, що десь, верстов за 15 од центра города. Після церемонії ахун спитав, чи не хоче хто з присутніх напутити небіжчика єврейськими молитвами. Це й було зроблено. На могильному камні зробили напис турецький і російський [76].

Це ж наскільки потрібно було забити свідомість людини, скалічити їй життя, що людина пішла на зміну віри, щоб залишатися у професії, жити в Петербурзі. Всі все розуміли, кипіли від ненависті та образи, але змушені були терпіти.

Ось так і в Херсоні 22 листопада було заборонено лекцію Жаботинського про асиміляцію [67].

Також звучали заклики до погрому. У батумській михайлівській хлоп'ячій гімназії були розкидані прокламації такого змісту: «Товариші-християни! Бийте 13 ноября жидів!» 13 листопада звичайно буває традиційна гімназична вечірка. Хто розкидав такі прокламації – невідомо; вечір відклали [67].

Справа з фребеличками – єврейками і надалі показувала відношення влади до євреїв спеціалістів у медицині. 11 грудня відбулося засідання губернського правління, в якому принципово вияснено, що фребелівський інститут не дає права єврейкам курсисткам жити в Києві [77].

Варшавське городське кредитове товариство також виступало проти євреїв. На останньому засіданні ради міністрів в грудні було розглянуто між іншим і прохання варшавського кредитового товариства про обмеження числа уповноважених од євреїв до 20 процентів загального числа уповноважених у товаристві. Рада міністрів згодилась з поглядом міністра фінансів і міністра внутрішніх справ, котрі доводили, що уряд додержується що до євреїв у Польщі особливої політики, одмінної од політики в інших місцевостях Росії. В Польщі він ставить євреїв проти поляків. Через це рада міністрів ухвалила прохання варшавського товариства одхилити [78].

Положенням євреїв в світі займалися і євреї Англії.

Англійський міністр закордонних справ на прохання англійських євреїв вжити заходів до того, щоб уряди балканських держав додержували умов берлінського договору 1878 року про рівноправство національностей, відповів листом, в якому між іншим пише: «Вважаю за честь повідомити Вас, що берлінський договір 1878 року зберігає повну силу і при нових територіальних змінах на Близькому Сході. Англійський уряд незабаром вживе заходів перед урядами інших держав, щоб солідарно з ним нагадати балканським державам про непорушення вищезгаданого договору, що охороняє національні і релігійні права меншостей населення в балканських державах» [79].

Не дивлячись та такі дії та запевнення антисемітизм в Румунії був просто величезний.

Румунія в 1913 році переживає зріст антисемітизму. Ще недавно телеграми сповіщали про розгром студентами-антисемітами ліберальної студентської збірки, причому поранено було до 60 душ. Тепер маємо знов антисемітичний ексцес.

В велику переповнену залу, де відбувався мітинг, скликаний соціал-демократами з приводу погромної агітації, прийшла група студентів, щоб зірвати мітинг. Коли їх поспробували вивести, на поміч до них надійшла друга ватага з камінням та дубинами. В результаті – знов цілі десятки поранених. Далі великий натовп з криками «бий жидів» кинувся до єврейських крамниць, але тут наткнувся на організовану одсіч. Тоді натовп з редактором урядового офіціозу тісною масою демонстративно пройшов головними вулицями яссів з криками «геть жидів».

У вечорі біля клубу соціал-демократів знов була стичка. По городу роз'їзжають конні патрулі. Серед єврейської людності паніка.

В урядових румунських сферах дуже незадоволені тим, що ці події знайшли розголос в пресі. Наказано зам'яти діло. Генерал-інспектор поліції, що виїздив оце в Ясси, вислухавши ряд заяв, що погром організовано братом префекта поліції та редакторами місцевих урядових газет за допомогою жандармерії, – сповістив уряд, що поліція виконала свій обов'язок.

Адміністрація університету в Яссах виявила, що в справу затерлося сім студентів, які брали участь в демонстрації, і висловила їм догану. Студентам надалі заборонено подібні виступи.

Серед робітників та євреїв багато зроблено арештів. В палату депутатів з приводу всього цього внесено запитання [81].

Не забарився і єврейський погром в Румунії в грудні. В Яссах, другій після Бухаресту столиці Румунії, давно вже велася румунськими антисемітами агітація, відбувалися націоналістичні маніфестації, які кінчалися величезними бійками між маніфестантами й ліберальним студентством та соціал-демократами, аж поки вся ця кампанія не привела до великого єврейського погрому в грудні.

Тепер шеф бухарестської секретної поліції, якому доручено було слідство в справі погрому, зробив відкриття, що погром в Яссах був підготовлений самими євреями.

Підраховуються в пресі результати погрому. Коли вони не побільшені, то важко поранених підчас погрому до 500, легко – до 2000, і серед них старі й молоді жінки, жінки й діти.

Розбито до 250 єврейських квартир, крамниць, кав'ярень та ресторанів.

Єврейська людність Яссів пригнічена. Життя замерло. Сподіваються нових розрухів. В городі скрізь військові патрулі. Студенти-націоналісти без усяких перешкод роздають і розліплюють прокламації, які закликають румунську людність прибути на великий мітинг протесту проти єврейського «засилля».

Представники єврейської громади Кагалу в Яссах звернулись по телеграфу до єврейської колонізаційної спілки з проханням прислати емісарів для організації масової еміграції [81].

Розглянемо події єврейського життя в 1914 році до початку Першої світової війни.

Придумувало найрізноманітніші вигадки про євреїв «Новое Временя».

З Петербургу 27 ним було повідомлено, що, як відомо, в місті Фастові перед Різдом бувший робітник Гончарук вбив єврейського хлопчика Пашкова. Рани на тілі Пашкова дуже нагадують «ритуальні» рани на тілі Ющинського. Вбивство Пашкова дало привід для всяких пересудів і з приводу нього розпочато пильне слідство. «Новое Временя», слідом за «Земщиной» переказує тепер чутку з Києва, що вбитий Пашков – зовсім не єврей, а християнин. Цим союзники хочуть довести, що вбивство Пашкова – теж ритуальне. Цікаво, що Пашкова вбито на другий день після того, як було винесено присуд в справі Бейліса [82].

10 лютого Бейліс сповістив своїх родичів, які живуть у Катеринославі, що цими днями він благополучно прибув у Яфу, де його тепло й привітно зустрів великий натовп люду [83].

10 лютого в Білорусії в селі Сецевині невідомі злочинці напали на єврейський дім і вбили 4 душі, пограбувавши дім. Підозріння падає на трьох селян [83].

Закони Російської імперії регламентували до самих малих дрібниць усі сторони життя євреїв. Навіть, заріз худоби по єврейському обряду, регламентувався владою.

Питання про заборону євреям різати худобу по їхньому обряду перебуває тепер в такому становищі. Як відомо, в урядових колах раніше ще виникло питання про встановлення однакового для всіх способу вбивання худоби. Один із ініціаторів цього питання порадив назвати його питанням про скасування ритуального вбивства худоби євреями. Відповідне «предложення» було розіслано при особистому листі В.Коковцева міністрам фінансів і державному контролеру. Всі відомства висловили свій погляд на справу. Міністр внутрішніх справ ухвалив предложення без змін. Міністр юстиції повідомив, що питання це не підлягає його компетенції і через це він не вважає можливим торкатись його. Що ж до карної частини законопроекту, то міністр вважає необхідною статтю, що каратиме за вбивство худоби по єврейському обряду. бо в існуючих законах є статті, що карають тих, хто чинить зайві муки худобі. Державний контролер і міністр фінансів так само висловились за законопроект і порадили зробити тільки деякі зміни. Як відомо з телеграм, питання про скасування вбивства худоби по єврейському обряду розглядали вже в раді міністрів, і відповідний законопроект подано в Державну Думу [83].

Траплялися випадки, коли єврей ставав старшиною присяжних засідателів. 12 лютого, при розгляді одної з уголовних справ у таганрозькому окружному суді, присяжні засідателі обрали за старшину пана Ісакова (іудейської віри). Товариш прокурора пан Рушковський, посилаючись на закон, по якому старшиною присяжних засідателів може бути тільки особа православної віри, заявив «отвод» проти пана Ісакова, як старшини. Суд порадив присяжним обрати нового старшину, що вони й зробили. Цікаво, що Ісаков в ту ж сесію (3-4 дні), тільки при іншому складі суда, не раз був старшиною присяжних [84].

Виселення євреїв практикувалося в Росії. 18 лютого німці-колоністи села Кальчинівки, Борзенського повіту, Чернігівської губернії постановили на

сільському сході приговора і обрали уповноважених, яким доручили клопотатись про виселення з села євреїв. В Кальчинівці, населеній німцями, є тільки три єврейських сім'ї [85].

Єврейський одділ оборони жінок організував 24 лютого в залі громадського зібрання «Конкордія» організаційні збори членів «одділу опеки над єврейськими дівчатами і жінками» [86].

З Петербургу 6 березня київський кореспондент цієї-ж газети «Голос Руси» телеграфує таку дурницю: «українці хотіли зробити провокацію: взяли числа «Двуглавого Орла» обмотали ними киї і били вікна в єврейських крамницях. Троє з арештованих за це – євреї [87].

Поставала тема «Євреї – адвокати в суді». 20 березня в Петербурзькому окружному суді вперше було вжито 1009 статі «Устава угол. суд.» для увільнення помішника присяжного повіреного Рабиновича, іудейської віри, що виступив оборонцем в справі про блюзнірство. Підсудну Іванову обвинувачували в блюзнірській крадіжці із церкви. Іванова колись служила у члена Державної Ради графа Олсуф'єва, котрий і знайшов їй оборонця Рабиновича. Перебуваючи в тюрмі, підсудна запрохала собі ще одного оборонця, присяжного повіреного Беклешова, котрий почав клопотатись про те, щоб було викликано додаткових свідків. Суд в проханні Беклешову одмовив і, крім того, постановив вжити 1009 ст. для увільнення від оборони Рабиновича, маючи на увазі, що Іванова вже має оборонця християнина. На суді Беклешов заявив, що вважає себе не підготовленим до ведення справи і що головним оборонцем виступає Рабинович, котрий докладно простудіював справу; через все це він прохав суд справу одкласти. Суд в цьому Беклешову одмовив, справу розглянув і підсудну виправдав [88].

27 березня дано роз'яснення сената по єврейському питанню. Єврей перепльотчик, міщанин города Богодухова, подав до сенату скаргу на астраханського старшого нотаріуса, який не захотів затвердити «купчу кріпость» на куплене Перепльотчиком в городі майно. Єврей Перепльотчик – син

миколаївського солдата і через це придбав право жити де хоче в межах Росії і купувати майно. Старший нотаріус був тієї думки, що купувати майно Перепляотчик має право тільки в місті Богодухові і через це «купчої кріпости» не затвердив. З думкою нотаріуса згодився і окружний суд і судова палата, куди скаржився Перепляотчик. Сенат, розглянувши скаргу, роз'яснив, що євреям, які одбули військову повинність по рекрутському статуту і їхнім дітям дається право не тільки жити всюди, але й купувати майно в усіх містах і містечках, окрім тих місцевостей, відносно яких існують спеціальні заборони для євреїв. Ці права поширюються і на євреїв, що брали участь в російсько-японській війні. На основі цього старшому нотаріусу наказано «купчу кріпость» затвердити [89].

Рада об'єднаної промисловості 28 березня подала докладну записку Горемікину, Маклакову, Щегловитову, Харитонову і Барку, в якій заявляє, що в проєктовані обмеження євреїв в акціонерних товариствах будуть мати дуже шкідливі наслідки.

Однак чутка про ці обмеження викликала хвилювання в торговельно-промисловім житті. Заборона акцій «на пред'явителя» зле одіб'ється на добробуті країни. Рада щиро прохає ніяких обмежень в цім напрямку євреям не чинити [90].

Тема «Євреї в військові» була актуальною і злободенною. «Новое время» 29 березня запевняло, що більшість депутатів стоїть тепер за те, щоб євреїв не приймати у військо, бо ніби встановлено, що більшість втікачів з строю – євреї. Замість служби буде заведено подать і крім того є на меті завести нові обмеження для євреїв [91].

Погромна агітація не припинялася в Росії майже ніколи. Єврейське населення міста Слуцька переживає дні великого напруження й страху – на 20 квітня сподіваються погрому. Діло в тому, що на цей день призначено «прославление» моцїв младенця Гаврила, що лежать в слуцькому чоловічому монастирі; в Слуцьк прийдуть звичайно тисячі прочан з усієї Мінщини; з 28 сел призначено вже хресні походи; прийдуть депутати Пуришкевич і Замисловський. В городі і по всьому повіту розкидано силу брошюр, листків і відозв, а також різних віршів на польській

і російській мовах, в котрих вказується на те, що младенець Гавріїл «умучен от жидов» з ритуальною метою, що підтверджується витягами з чорносотенних статтів і книжок. От-же зрозуміло, чого полякались євреї. Послано депутації в Мінськ і Петербург з проханням вжити заходів до припинення антиєврейської агітації [92].

Наказ влади щодо євреїв носирямо дискримінаційний, расистський, обмежуючий характер. На заводі Беліно-Фендерих в Одесі одержано наказ морського міністерства, котре зробило замовлення цьому заводу, строго стежити за тим, щоб на заводі не було служащих євреїв і особ єврейського походження [93].

Доходили до заборони євреям копати вугілля. Як у нас уже повідомлялось, в Бахмутським повіті, на Катеринославщині, запечатано вугільні шахти, заорендовані євреями. Орендатарі одержали наказ од адміністрації припинити роботи і знищити договори з селянами. Всіх їх, як переказують, потягнуть до суду по 1471 статті карного статуту, а вугілля буде конфісковано. Всього закрито 51 селянська шахта.

Це погрожує важкими збитками, як для орендарів євреїв, так і для селян. Без роботи лишилось біля 150.000 шахтарів. В Катеринослав виїхала депутація клопотатись перед губернатором про скасування наказу [94].

Реєстрація євреїв проводилася постійно. Міністерство внутрішніх справ 23 червня визнало, що городські управи повинні вписувати у метричні книжки не записаних євреїв тільки на підставі документів і не мають права допитувати свідків [95].

Єврейські плантаційні товариства у Києві. Серед київських євреїв у зв'язку з роз'ясненнями прав євреїв виникла думка заснувати єврейські плантаційні товариства у Києві. Товариства ці будуть купувати землю в Палестині. Паєва внеска – біля 6000 карбованців, які будуть виплачувати по 500 карбованців що року [95].

На що тільки не йшли одеські союзи, щоб оббріхати, принизити євреїв. Чорносотенний листок 22 червня «Знамя» умістив портрет редактора «Одесских Новостей» Хейфеца з закликом до «русских людей» вирізати й сховати цей портрет, «щоб зятямити фізіономію революціонера, який ображає православіє ізнущається

над російським народом та його святощами». Поряд з портретом грубим шрифтом видруковано: Сараєво. Убито й замордовано 200 жидів».

В кінці подано домашню адресу Хейфеца.

Як кажуть, депутат Л.Веліхов, що саме тепер гостює в Одесі, має зробити в Державній Думі з цього приводу запитання [95].

В Росії існували правила про перехід євреїв у православ'є. Найсвятіший синод ухвалив переробити існуючі тепер правила про перехід євреїв у православ'є. В основу нових правил буде покладено пропозицію полтавської духовної консисторії, котра виробила такі правила: 1) На приєднання євреїв до православної церкви необхідно в кожному випадку прохати дозволу місцевого преосвященного. 2) Не хрестити євреїв, коли вони не повнолітні, без згоди батьків чи опікунів, а також вимагати від них всіх належних документів і паперів. Копії з цих документів пересилати місцевому єпархіальному начальству вкупі з метричним свідоцтвом про хрещення і встановленою підпискою. 3) В документах новоохрещеного треба подавати відомості про те, де новоохрещений буде жити. Найсвятіший синод ухвалив доповнити ці правила тим, що про новоохрещених євреїв через певний час повинні робитись розслідування, чи дійсно вони сповідують православну віру, говіють, причащаються то що. Коли буде встановлено, що єврей вихрестився виключно ради користі або для іншої не релігійної мети, то синод одлучатиме таких від церкви і вони губитимуться всі права і привілеї, що одержали при хрещенні [96].

Здійснювався похід проти євреїв-ремесників.

З наказу адміністрації 30 червня в Петербурзі спішно перевіряються права євреїв-ремесників [97]. Євреїв, борячись за свої права, писали скарги. Товариство охорони бідних ремесників євреїв города Києва прохає міністерство одкласти висилку євреїв з Києва, поки сенат не розгляне скарг євреїв. Таких скарг в сенат подано дуже багато [97].

РОЗДІЛ 6. БЕЗПРАВНІ

Положення євреїв в Російській імперії можна передати одним словом «безправні». Дії влади до євреїв були схожі на відомості з фронту війни. Війни з власним народом, великою його частиною, самою переслідуваною, ненавидимою та ображеною.

В травні 1906 року відбувся з'їзд представників єврейської соціал-демократичної партії «Бунд». На цьому з'їзді – конференції були делегати з Петербургу, Двінська, двінського району, Риги, Могильова, Гомеля, Бобруйська, Мінська, мінського району, Києва і району, Житомира, Вільни, Ковни, Гродни, Білостока і району, Варшави, польського районного комітету, Лодзі, Бердичева, Катеринослава, Одеси, Кишиньова, літературної групи, закордонного і центрального комітету, всього 37 чоловіка делегатів з однаковими правами.

З приводу думи конференція рішуче заявила, що бойкот думи був дуже до речі, що він є найкращою зброєю в руках партії, щоб побороти сподівання на думу, яка однаково нічого не дасть. Однаково єдина надія на революцію. Такими хитаннями та марними сподіваннями розбиваються сили і ослаблюється енергія та завзятість. Що ж до питання, як вести дальшу боротьбу, з'їзд постановив, всіма силами старатися розкривати для народу значення думи, показувати йому, що вона є не що інше, як один з засобів для боротьби з революцією; підтримувати ті частини громадянства, які будуть домагатися повернути теперішню думу в установчу раду [1].

Українські селяни і євреї. У той час, як чорна сотня нацьковує селян на євреїв і силкується призвести до погромів, селяни починають думати, що не громити треба євреїв, а навпаки – єднатися з ними. От наприклад у Київщині селяни думають, що годилось би українським послам у думі з'єднатися з єврейськими послами та й добиватися разом того, чого треба. Один селянин так міркував про це:

-Нам би жидів на свій бік переманить: ми б їм права здобували, а вони нам землю.

Підхоже до цього думають селяни і в Таврії. Там у село Михайлівку приїхав чорносотенний агітатор та й почав навчати людей, що треба геть повигонити євреїв та поляків.

Послухали люди та й кажуть:

-Це, дядьку, трохи не так, бо як ми виженем із Росії всіх євреїв та поляків, то тоді вам, панам, добре буде їздить на нас верхи. Тільки ні: був дощ уже, уздечка мокра і в руках буде ковзатися – не вдержите нас.

Чорносотенець вислухав це, та й знову проводить. І до того роздратував людей, що ті добре таки його попобили.

Коли б то так і всюди люди розібрали, що не євреї їм вороги, а ті, що на євреїв їх нацьковують [2].

В Черкасах липні 1906 року розклеювано по стінах і роздавано людям виборгзьку відозву і відозву центрального комітету «Бунда» з приводу розпуску Думи. Люди дуже уважно читали обидві відозви [3].

Проект з'єднання української соціал-демократичної партії з російською соціал-демократичною робітничою партією.

Вироблені центральним комітетом української соціал-демократичної робітничої партії мало в чому відрізняються од норм, що виставив Бунд та латишська соціал-демократія [4].

«Бунд» про анархістів. Вину за події в Польщі чорносотенні та урядові газети звертають на «жидів». Але центральна бундівська газета «Volks-Zeitung» пише, що всі ці напади на приватних осіб, на фабрики крамниці, церкви то що роблять жуліки; не мають також ніяких зв'язків з революцією і більшість «експропріацій» на поштах, монопольках і таке інше. Бундівці виступають також проти партизанських нападів на поліцію польських соціалістів. На думку цієї газети, що з тих кривавих подій, які тепер кояться у Польщі, скористується більше всього уряд, викликаючи у солдатів злість до революціонерів, а серед мирного люду ворожнечі [5].

Євреї-солдати в 1910 році. «Сов. Сл.» оповідає про тяжке становище тих євреїв – солдати, які були на війні з китайцями. Як відомо, вони мають право жителяства по всій Росії і ро за межами осілості. Такий був Царський наказ. Зразу адміністрація без окремих вимог визнавала за євреями-солдатами ці права. Досить тільки було подати білет за послужний список. А в останні два роки стали заявлять такі вимоги, що практично Царська милість втратила силу. Од солдатів стали вимагати свідоцтва од командирів тих частей, в яких вони служили на війні. І тут-то все нещастя, бо часті ті трудно одшукать, вони часто-густо розбиті по інших частях, переведені і таке інше і буває, що рік-другий шукає нещасний солдат-єврей свого командира і найти не може, а поліція не жде і виселяє за межі осілості. Надто багато таких солдатів у біді, – каже газета, – груди їм обвішано хрестами, і вони мають право на Царську милість, а замість останньої їх чекає висилка, розор і голод [6].

Євреї в військові в 1911 році

Підчас обміркування бюджету військового міністерства, в рейхстагові піднято було питання про те, чи можуть бути євреї офіцерами.

Промовці всіх партій, крім правих, висловились позитивно. Військовий міністр заявив, що досі через те не було производства, що в військові панують тенденції антисемітизму, сам же він нічого проти євреїв немає, бо єсть тільки німецькі солдати, а не католицькі, протестантські чи єврейські [7].

В кінці лютого праві мали внести в Думу законопроект про заміну для євреїв військової повинності спеціальними податками [8].

В кінці квітня за підписом 600 євреїв з Сімферополя послано військовому міністрові і депутатам од Таврії протест проти виключення євреїв з війська [9].

2 жовтня 1911 року депутат Нікольський звернув увагу військового міністра Сухомлінова на те, що багато євреїв, які скінчили вищі школи, зустрічають перешкоди, коли хочуть поступити в військову службу «вольноопределяючимися». Міністр відповів, що він в цій справі нічого зробити не може, бо відповідає за сій полк звичайно командир його. Між іншим, військовий

міністр повідомив депутата, що питання про увільнення євреїв з армії, яке підняли праві партії, тепер саме розробляється. Військовий міністр, з Царського наказу, звернувся до всіх командуючих військом і окремими їх частинами з анкетною по цьому питанню, і тепер уже надходять відповіді на ці питання. Не виявляючи себе, в перед до розробки анкетного матеріалу прихильником того чи іншого напрямку питання, міністр висловив надію, що це питання будуть обговорювати в майбутню законодавчу сесію в Державній Думі. Про це він цими днями буде мати розмову з В.Н.Коковцевим [10].

В 1910 році єврею містечка Ваньковець, Кіпершмідту, оповістили, що ого син Шай Йосв повинен іти в москалі. Батько заявив, що цей син ого в москалях служить, а більш синів у нього не було і немає.

На постанову воїнського присутствія, яке оштрафувало Кіпершмідта на 300 карбованців, він подав скаргу в губернське правління разом з приговором общества, який свідчив, що у Кіпершмідта більш синів немає, окрім того, який тепер в москалях. Та його скарга лишилась без наслідків.

Такі випадки можуть траплятись при існуванні інститута казенних раввінів [11].

10 грудня 1911 року в Житомирі молодий москаль-єврей казанського полку хотів як-небудь викрутитись з солдат, купив собі шприц і напустив ним в ноги якогось яду. Через яку ноги опухли страшенно і єврей помер [12].

Турецький уряд проводив активну політику щодо євреїв в 1911 році.

На початку червн великий візир Хаккі-паша завітав в Салоніках до єврейського клубу. Там, між іншим, в своїй промові Хаккі-паша заявив, що турецький уряд давно вже переконався, що євреї, – самі найкращі підданці турецького султана; вони через свої здібності можуть багато допомогти Турції. Турецький уряд був би дуже радий, коли б євреї почали виявляти свої здібності в військові та на дипломатичній службі [13].

25 вересня варшавська єврейська сіоністська молодь організовує з поміж себе гуртки охочих поступити в турецьку армію [14].

8 жовтня 150 варшавських євреїв-сіоністів прохають турецького посланника допомогти їм поступити волонтерами в турецьку армію [15].

«Граф Вітте і єврейське питання» – ця тема була дуже актуальною в 1906 році.

Про графа Вітте давна склалася чомусь думка, що він сприяє євреям, що він радий зробити все, щоб полегшити їх безправне становище в Росії. Так звані «праві» елементи російського громадянства, які бажають, щоб все в державі зоставалося по-старому, не раз навіть дорікали йому за цю начеб то прихильність до євреїв, – не соромлячись називали його «жидівським міністром», що продав себе за гроші «жидам», навіть всю діяльність графа Вітте об'ясняли впливом на нього євреїв, – казали, що граф Вітте і лібералом заявив себе тільки через те, що до того примусили його євреї.

Граф Вітте давно вже довів вчинками останніх днів, який він «ліберал». Давно вже всі звикли і до того, що він далеко не завжди виконує те, що обіцяє, – що в нього часто слово розходиться з ділом.

Цими днями була у графа Вітте депутація од «комітету запомоги євреям, що втрапилися під час погромів». З досить довгих розмов, які граф Вітте вів з членами цієї депутації, виявилось... що він зовсім не такий вже великий приятель євреїв, яким його досі вважали юдофоби.

Членам депутації граф Вітте виразно заявив, що «генерал-губернатори та губернатори, добре знаючи його погляди в цій справі, не попустять, щоб погроми зчинилися знову». Далі він «почав висловлювати співчуття до безправного становища євреїв, яке він вважає за несправедливе і про яке запевно розміркує державна дума».

Вважаючи погроми ганьбою задля Росії, граф обіцяв надалі взяти на себе «відповідальність за вчинки місцевого начальства; треба тільки заздальгідь сповіщати його, Вітте, по телеграфу, коли буде помітно, що десь готуються погроми». Можна було б гадати, що й справді доба керченських, гомельських та інших погромів вже минула, що й справді місцевому начальству скрізь буде

наказано, щоб надалі не було вже погромів. Але в промові Вітте до єврейської депутації, крім обіцянки – боронити євреїв, – вказано також і умови, ту ціну, за яку уряд згоден взяти євреїв під свою оборону. Граф Вітте обіцяє боронити євреїв, – але й од них вимагає послуг урядові. Євреї, серед яких «є чимало революціонерів» «в сучасній виборчій боротьбі мусять приставати до урядових партій і не звирятися на партії крайні, – вони – казав граф далі, – повинні дбати тільки про те, щоб порішити якое єврейське питання, інших питань вони не повинні і займати, бо інакше програють діло єврейської рівноправності». Щоб ще більш нахилити євреїв до своєї думки, граф Вітте послався на Фінляндію й Польщу, що нібито не цікавляться внутрішніми справами Росії, а обстоюють лише за свої особливі інтереси. Фінляндії, мовляв, байдуже, чи буде в Росії самодержав'я, чи ні, аби тільки сама вона була вільною. От так повинні поводитись євреї. Як би євреї послухали цієї поради, чи було б це корисно для їх. Євреям нема ніякої рації приставати до «правих» партій, що стоять за сучасний лад. Очевидячки, ці партії, що якоесь по дитячому бояться всякої навіть найменшої відміни в сучасному ладу і найбільш дбають про інтереси тільки одної, державної, пануючої московської нації, ні за що в світі не згодяться подарувати євреям ті загальнолюдські громадянські права, яких вони так пильно домагаються. Ще радить граф Вітте євреям, щоб вони зовсім одступилися від участі в загальнодержавних справах, та дбали тільки про своє, єврейське питання. «Дбай всяк про себе, та пам'ятай, що твоя хата – з краю» от що раз-у-раз приходиться чути від уряду то тому, то іншому народові, то одній, то другій частині громадянства.

Що й казати, уряд панував-би та порядкував-би не рахуючись з тим. чого хоче громада, і справді, вона поділилася на оттакі часті, які дбали-б тільки про свій добробут, нехтуючи потреби інших частин громадянства. Але тепер такої поради ніхто не послухає, – тепер кожен громадянин добре знає, що його сила – в єднанні з другими, кожна частина людності теж добре розуміє, що її добробут – в доброму устрою всієї держави. Ще більш, ніж хто інший мусять розуміти це євреї, яким

стільки довелося терпіти при старому державному ладу. А щоб змінити сучасний несправедливий лад на кращий потрібна однастайна праця усіх національностей. Приклади Польщі та Фінляндії зовсім не суперечать цьому, як раз навпаки: і Польща і Фінляндія добре зрозуміли залежність своєї долі від долі всієї держави. Вони давно вже зовсім не байдуже дивляться на події, що кояться у середній Росії, давно вже почали вони пильно приглядатись до того, що робиться в цілій російській державі.

Як бачимо, мало корисного знайдуть задля себе євреї в порадах графа Вітте [16].

21 лютого граф Вітте приймав в себе депутацію від комітету заповоги євреям, що потерпіли шкоду від погромів. Депутація довела графові про справжні причини погромів і зауважила, що євреї в багатьох місцях не спроможуться взяти участь в виборах до державної думи, бо чорносотенні партії ра-у-раз загрожують погромами, як що євреї прилучаться до прогресивних партій. Граф Вітте відповів, що генерал-губернатори і губернатора добре знають, як він дивиться на погроми, і не попустять, щоб зчинилися знову. Далі депутати зауважили, що, не покаравши справжніх упорядчиків погромів, уряд потурає на нові погроми, і що тільки наказ уряду про твердий замір його – не попускати насильства над євреями і вживати рішучих заходів проти підмовників до погрому, – може забезпечити спокій єврейського люду. Вітте на це нічого не відповів, але почав висловлювати співчуття безправному становищу євреїв, яке він вважає за несправедливе і про яке запевне розміркує державна дума. Депутація подала графові записку, і він обіцяв віддати її на розгляд в раду міністрів [17].

3 листопада 1907 року Хомяков розповів про національне питання.

В розмові з співробітником єврейської газети «Око часу» Хомяков заявив: «ми, октябристи, не збираємося зробити нічого рішучого в єврейськiм питанні. Безглузді обмеження треба скасувати, а також «черту оседлости», яка тільки деморалізує чиновників, бо привчає їх до хабарів». Затим Хомяков заявив, що він «був би надзвичайно радий, прокинувшись одним прегарним ранком, знайти Росію без

євреїв». Хомяков називає дитячою іграшкою переселення до Палестини, Аргентини. Канади; він вірить в існування «всесвітнього єврейсько-фінансового союзу». «Єврейське питання – сказав Хомяков – існуючими заборонами не можна розв'язати». Хомяков радить євреям «якомога менше вживати гучних слів. Не треба зразу ставити єврейське питання у всій його широті й гостроті: треба, мов, роздробити його й в роздріб вносити його до Думи. Тоді ніхто не буде проти цього». Що до поляків, то Хомяков радить їм також «уникати голосних лозунгів і пишних фраз: це тільки викликає роздратування». «Як би поляки – заявив Хомяков – не підсовували своєї автономії безупинно під ніс кожному з нас до того, що вона уже нам остогидла – вони мали б багато більше, ніж мають тепер» [18].

У розмові з співробітником єврейської газети «Око часу» голова теперішньої Державної Думи Н.Хомяков висловив ось які думки свої про єврейську справу. «Ми, октябристи, не міркували про єврейське питання і не збираємось робити в цій сфері нічого рішучого. Хіба тепер час захожуватись коло таких, порівнюючи з іншими, дрібних справ, як єврейська? Очевидно, що ця справа не має безпосереднього стосунку ні до російського народу, а ні до держави. Хіба ми можемо дбати про сторонні справи тоді, як падають підпори самої держави? Єврейські обмеження повинно скасувати. От, хоч би й межі осілості, кому вони потрібні? На мою думку, не знайдеться й одної людини, яка б не вважала, що ці обмеження слід скасувати зараз, бо хоч би обгородились китайською стіною, євреї прорвуться й через неї, бо саме життя примушує їх до цього. Євреї – це блукаючий народ і такими вони будуть завше. Це значить, що вони завше житимуть, неначе паразити, на чужий кошт. Оселення євреїв у Палестині, Аргентині, Канаді не доводить нічого, бо це тільки дитячі виграшки. Безперечно, існує всесвітнє єврейське фінансове питання. Вся світова торгівля в руках євреїв і не тими обмеженнями єврейських прав, які єсть у нас, розв'язати світове питання. Всі ці обмеження падають не на багатирів, а на бідноту єврейську, з якої складається більшість євреїв. що живуть у Росії. Що ж до ремісників, робітників тощо, то я не

одріжняю єврея од росіянина, татарина та поляка. Не треба ставити дуже широко цю справу: треба розбити її на частки та подавати в Думу окремими законопроектами. Дуже добре було б для євреїв, як би пощастило сполучити той, чи інший бік єврейської справи з питаннями загальними. Тоді б єврейське питання вирішено було б безумовно, позитивно, особливо, що до скасування обмежень» [19].

Кореспондент «Руссаго Слова» подає думки голови Державної Думи Н.Хомякова про становище євреїв у Росії. «На мою думку – казав Хомяков – не повинно бути ніякого обмеження єврейських прав ні з погляду основ маніфесту 17 октября. Тут не можна ніяк міркувати інакше. Всі балачки про те, що євреям не можна давати рівноправності, бо вони візьмуть гору над руським народом, зовсім безпідставні. Розмови про шкоду од єврейського народу так само – вигадки. Як що євреї і мають негативні риси, то це наслідок тих обмежень, які спали на їх голову. Нарешті, коли який єврей і буде шкодити громадянству, то з ним боротиметься закон. Неможна ж авансом карати весь народ за те тільки, що хтось з євреїв може бути шкодливим. Такої огульної покути наперед – не можна ніяк виправдати. Я ще розумію, коли де-хто замислюється над тим, чи можливо одразу касувати всі обмеження, які наростали віками. Це інша річ, якої з одного маху не вирішити. Але тоді треба так і поставити питання: конче потрібно скасувати обмеження і з цим поглядом братись до реформи єврейської справи» [20].

Відношення до євреїв в Російській імперії було дуже схоже на повідомлення з театру військових дій. Всі ці дії можна схарактеризувати одним словом «безправні».

18 січня 1909 року одеський градоначальник одержав повідомлення від начальника головного управління в справах місцевого господарства, що приймати євреїв на службу, як це робиться в Одесі, навіть у віділі городської управи що до єврейських справ, по закону неможна; наказується увільнити всіх євреїв [21].

20 січня, з Кубані. Проти євреїв. В Армавірі розліплено скрізь на видноті оповіщення від поліції, щоб усі євреї, на підставі циркуляра пана начальника

області, коли приїзять в Армавір, повинні мати од начальника дозвіл негайно являтися в полі, щоб заносити їх в особливу книгу. Євреїв без такого дозволу одсилатимуть по етап рідні місця, а ті, в кого вони спинялися, штрафуватимуться генерал-губернатором [22].

21 січня, проти євреїв. У селі Кальнику, Липовецького повіту, місцеві селянин-дука клопоче, щоб із села було виселено чотирі єврейські сім'ї (з 26 душ), ніби-то за «порочну» їх поведінку. Але насправжки це робиться щоб позбавитися євреїв, як небезпечних конкурентів у торгівлі. Євреї ж з свого боку клопочуть, «щоб було пролито світ на цю справу» [23].

Виселення євреїв 10 лютого. З колоній Хортиця, Кичкас, Павлівка та Широка на Катеринославщині виселяється аж 90 сімей євреїв, що мають всього коло 300 душ. Вони удалися до П.Столипіна з проханням, щоб це вислання було припинено, бо це ж їх геть чисто зруйнує. Депутата Державної Думи Маклакова вони прохають піддержати це їхнє прохання [24].

10 лютого проти євреїв. В селі Кисілівці, Звенигородського повіту, єсть цукроварня, на якій служить між іншим років уже по 20 три євреї: один доглядає за цукроварнею, другий служить за магазинера і третій – за уповноваженого наймати та розщитувати робітників. Ці добродії лихої вдачі люди і вже дошкулили місцевим селянам. І от, зібравшись минулим літом цілою громадою, кисілівці й написали прохання до міністра внутрішніх справ, щоб їх з цукроварні та всіх інших євреїв із села було виселено. Од міністра перегода прийшов наказ місцевій поліції розслідувати цю справу. В село приїхав пристав, розпитав у розправі селян про це і всі селяни знов висловили своє бажання виселити євреїв. Але становий від'їхав і справа затихла. Тоді селяни послали друге прохання до начальника краю. І тепер знов почалось нове слідство, а що з того буде – невідомо. Сумно зазначати факт, що темні селяни, обурені проти своїх визискувачів, уживають такого способу, який зачіпає і інших, що так само ж визискуються [24].

19 лютого, з Херсонщини. Чистка Одеси від служачих євреїв. Одеський градоначальник генерал Толмачов уже «очистив» всі городські інституції від служачих – євреїв і замінив їх «союзниками», а тепер, як повідомляють «Биржевые Ведомости», береться він до чистки від євреїв і місцевої єврейської лікарні, яка удержується виключно тільки коштами євреїв. Пан градоначальник прикликав до себе старшого лікаря єврейської лікарні і звелів йому не пізніше як 1 березня рощитати з лікарні всіх «лікарів-крамольників», а замінити їх такими лікарями, на яких покаже «союз руссаго народа». Генерал Толмачов тут навіть пригадав чорносотенну вигадку, ніби в октябрські дні лікарі в єврейській лікарні труїли всіх християн, яких приставляли туди [25].

16 червня, виселення євреїв. В селі Демидівці, Ольгопольського повіту «союзники» вже беруться й до активної діяльності. Оце недавно місцева громада під приводом союзників слала приговора, щоб було виселено євреїв з села, не тільки тих, що кілька літ тому перебрались до Демидівки, а навіть і одного такого, що його й дім там жив. Цей єврей служив у солдатах і був на війні, то – кажуть – по закону його неможна виселити, але союзники на це не зважають. Не знати, що то вийде з того [26].

30 жовтня міністр внутрішніх справ звернувся до сенату з проханням пояснити, чи мають право євреї жити на дачах. Питання це передано консультації міністерства юстиції [27].

31 жовтня в сенаті обговорювали рапорт міністра внутрішніх справ про дозвіл євреям жити в дачних місцевостях; одна частина сенаторів вважала зайвим знову пояснювати це питання, а друга – не згожувалася з ними, і через це ухвалили обміркувати це питання в пленарнім засіданні першого департаменту [28].

16 листопада октябристи підчас постатейного читання закону про місцевий суд заявлять, що висловлена Грімом пропозиція – не дозволяти євреям бути суддями – є його особиста думка [29].

3 листопада, зараз євреїв присяжних повірених налічується 80 процентів; міністерством юстиції ухвалена нова норма для присяжних повірених євреїв: 35 процентів для мешканців «черты оседлости» і 20 процентів «вне черты». Окрім того, в судову палату треба їх приймати по процентній нормі [30].

11 листопада, союзники в земстві. «Жидів на службу не приймають». Так ра-у-раз починає свої оголошення в газеті про те, що холмському земству потрібні лікарі, голова холмської земської управи (Псковської губернії) пан Сапожніков. Але оголошення ці приходиться, каже «Русское Слово», друкувати дуже часто, бо не тільки «жиди», але й християни православні не можуть вжитися під союзницькою кормигою. Цей голова земства, будучи разом і головою місцевого союзу – гне і душить всіх, хто не поділяє його людожерських думок. Врешті в холмському повіті обов'язки лікарів виконують несвідомі студенти-союзники. Ці «лікарі» дають хорим часами такі ліки, від яких довго потім приходиться лічитися. Не православних Сапожніков теж не любить. Недавно в управу явився місцевий промисловець Тууль і запропонував, що він може доставити потрібне число пудів хліба для допомоги людності. «А ви православний? – спитав його Сапожніков, «Ні, я – лютеранин». Ну, то прийміть раніше православіє. Тоді і будемо балакати про справу [31].

«Г. М.» з слів варшавських газет переказує, що в жовтні 1909 року в Вітебській губернії трохи не у всіх повітових містах та містечках арештовано 1.000 душ євреїв. Серед арештованих були рабини, адвокати, старі й молоді. Арештовано їх в свято, коли всі євреї були в синагогах. Арештувала поліція зараз же, як вони повиходили з синагоги. Приводом до арешту спричинилося те, що в Варшаві недавно викрито товариство, яке мало на меті увільняти євреїв од виконання військової служби, через всякі підлоги та шахрайства. На чолі цього товариства наче-б-то стояли варшавські адвокати євреї [32].

Наведемо події 1911 року.

10 січня відбувся арешт безправних в районі Подільського участку поліція арештувала 31 єврея, які не мали права жительствова у Києві [33].

4 травня під час перевірки чинами Подільського участка магазину Хаскеліса (Олександрівська, 2) задержано 9 безправних приказчиків євреїв [34].

11 травня чини Подільського участка задержали в магазині Капника (Велика-Василівська, 16) 5 безправних євреїв і в магазині Бабчина (Олександрівська площа, 6) теж п'ятьох [35].

21 травня в магазин Мітельмана (Олександрівська, 77) задержано безправних євреїв в Либедському участку двох [36].

24 травня чини Либедського участка задержали 7 душ безправних євреїв, що проживали на Басейній і Малій-Васильківській улиці [37].

11 червня під час облави сискна поліція задержала на Верхньому Валі в №№ 44 і 65 5 безправних євреїв [38].

16 червня під час облави чини Либедського участка задержали в гостиниці «Бристоль» (Велика Васильківська 1-3) 5 безправних євреїв [39].

17 червня під час облави поліція задержала в городі 16 душ євреїв, що не мають права жити в Києві [40].

18 червня після облави поліція задержала на Великому Валі, № 62 двох євреїв, які не мають права жити в Києві [41].

24 серпня на «біржі» поліція арештувала 2 євреїв, які не мають права жити у Києві [42].

20 серпня було дано дозвіл євреям жити в Києві. По проханню українського артиста-антрепенера М.К.Садовського адміністрація дала дозвіл 5 євреям музикантам театру бувшого товариства грамотності жити в Києві [42].

21 жовтня по Ярославській вулиці поліція задержала 16 душ євреїв, що не мають права жити в Києві [43].

1 листопада арештовано 8 євреїв, які не мають права жити в Києві [44].

Існували великі паспортні обмеження для євреїв. Петербурзьке градоначальство прохає департамент поліції розв'язати питання про права євреїв, які скінчили вищі школи в Росії, на безстрочні пашпортні книжки. Департамент поліції повідомив градоначальство, що до того часу, коли сенат іяснить питання про те, чи поширюється Височайший наказ 5 жовтня 1906 року на іногородців бестрочні пашпортні книжки можна видавати тільки тим особам з іногородців, які мають на це право через своє походження. Одночасно з цим поясненням зроблено розпорядження про те, щоб ті євреї, які живуть в столиці і подають для приписки засвідчені копії з документів, після подавали й самі документи. Їх треба подавати поліції навіть тоді, коли копії з них підписані чинами поліції [45].

В Лодзі 10 січня закрито зібрання єврейського союзу ткачів, через те, що там говорили по єврейському. Зібрання євреїв-кравців, де говорили по російському, пройшло безборонно [33].

Влада Росії постійно змінювала правила, пильно слідкувала за участю євреїв у різних заходах в Петербурзі та інших містах, що не входили в межу осідлості євреїв.

В січні в Петербурзі відбувався ремісничий з'їзд.

21 січня десять делегатів – євреїв, висилають з Петербургу в 24 години. Фракція соціал-демократів вносить в Думу запитання про висилку делегатів. Біля 80 євреїв разом з 100 руськими хочуть відмовитися од участі в з'їзді через утиски. Робоча делегація просить скликать загальне зібрання, щоб вияснити заходи проти висилки делегатів [46].

22 січня чотирьох євреїв делегатів з'їзду висилають з Петербургу. Інших лишають [47].

24 січня висланим делегатам-євреям, що вже виїхали, знов дозволено бути на з'їзді [48].

9 лютого «Речи» телеграфують з Гомеля, що в Чернігівській губернії виселяють євреїв з сел і заводів. По лісах зроблено облави. З Суражського повіту виселяють 219 сімейств [49].

З Ярославля, Смоленської губернії, 20 лютого повідомлено, що там зроблено облаву на євреїв. Щороку їм видають багато проходних свідоцтв [50].

Постійно відбувалися висилка євреїв.

20 лютого в селах Ченстоховського повіту комісари по селянських справах почали виселяти євреїв. В селі Гідле розбиралась справа 6 євреїв, яких комісар хотів виселити. Гмінний суд постановив дозволити обвинуваченим жити на старому місці [51].

З Бердянського повіту 24 лютого виселено 10 єврейських сімейств. Деякі з євреїв, боячись розорення, приймають православ'є [52].

Такі ж процеси проти євреїв відбувалися і в Катеринославщині. В кінці квітня катеринославський губернатор наказав на протязі двох тижнів вислати з сел всіх євреїв, які не мають права жительствова [53].

12 травня П.А.Столипін не дозволив євреям лічитись на липецьких мінеральних водах, навіть коли вони подадуть свідоцтво про хворобу [54].

Справник з стражниками 12 травня оступив станцію Починок, риго-орловської залізниці, і три дні провіряв права євреїв. Деякі євреї повтікали, покидавши свої торгові справи. Деяких, яко безправних, арештовано і висилається в «черту оседлости» [54].

В Кишиньові 24 лютого арештовано двох невідомих, які підбивали натовп на базарі зробити погром євреїв [52].

Продовжувалися арешти євреїв. 11 жовтня київська поліція арештувала на Ярославській вулиці в будинку № 47, 5 євреїв що не мали права жити в Києві [55].

Постійно піднімалося питання про право проживання євреїв в Сибіру.

У вересні член Державної Думи Н.В.Некрасов звернувся до директора департаменту загальних справ Арбузова, прохаючи його припинити виселення із города Маріїнська, Томської губернії, єврея, що живе в цьому городі вже багато років. Розмовляючи з депутатом, директор загальних справ, між іншим, казав, що в справі проживання євреїв в Сибіру міністерство буде пильнувати такого порядку.

Єврей, що оселився в Сибіру до роз'яснення сенату 9 грудня 1909 року, матиме право жити там й далі. Оселятися ж євреям в Сибіру після 9 грудня 1909 року дозволяти не будуть [56].

1 жовтня повідомлено, що єврей став гласним городської думи. Міністерство внутрішніх справ повідомило пана київського губернатора, що міністерство допустило в склад гласних Сквирської городської думи одного гласного єврея [57].

Чорносотенці не могли заспокоїтися ні на мить. Все робилося на «лихо» жидам.

На початку вересня «Почаевский Листок» вустами якогось Наумова радить правим членам Державної Думи на перекір «кадето-жидо-масонському» законопроекту про знищення межі осілості, внести свій «благодетельный» для руського народу й держави, ухваляємий святою православною церквою, святими отцями і вселенськими соборами (як бачимо, ще за часів вселенських соборів були «істинно-руські»).

Ось він: «Усіх без винятку видів без різниці полу, віку, віри, становища негайно виключити з російського підданства, відібрати все їх рухоме й нерухоме майно й передати казні, а самих виселити з руської держави як найшвидше не пізніше 3-х місяців, як ухвалено буде цей закон».

А тим часом усі чорносотенці мають: 1) прохати Його Величство щоб вигнав жидів з Росії своєю державною волею, 2) прохати найсвятійший синод, що заборонив духовенству христити жидів [58].

Звичайно, життя євреїв було пов'язане з усіма подіями в Російській імперії. 3 вересня в Києві по всіх синагогах на Подолі одправлено молебні за здоров'я П.А.Столипіна. В синагогах було повно людей [58].

Безпорядки проти євреїв були регулярними. 23 жовтня в городі Кельцях цьогорічні новобранці напали на євреїв, яких зустрічали, й били їх. Побили вікна в магазинах та крамницях. В суботу гурток новобранців намагався пролізти в синагогу і також повибивав в ній вікна. На одній вулиці города счинилася бійка між новобранцями та молодими євреями; одного єврея тяжко поранено [59].

Антисемітизм, фактично, насаджувався посадовими особами. 5 листопада в селі Демієвки, Київського повіту, члени демієвської вільної пожарної дружини, попрохали демієвського волостного старшину дозволить їм урядить зібрання дружинників у волості. Але старшина заборонив через те, що більшість дружинників євреї [60].

В Польщі піднімалася тема «майорати та іногородці». Польські газети на початку листопада повідомляли, що в адміністративних колах тепер обговорюють проект закону, яким буде заборонено власникам майоратів в Польщі оддавати їх в оренду іногородцям – полякам та євреям. Ці майорати належать переважно російським панським родинам і в свій час були заведені для того, щоб вкорінити російський елемент в Польщі. Але за малими винятками в цих майоратах живуть місцеві орендаторі, а власники їх мають за краще жити в столицях або по внутрішніх губерніях Росії і служити на урядових посадах. В проекті буде зазначено, що при головному управлінні хліборобства треба заснувати інформаційне бюро по справам оренди майоратів [61].

Права євреїв переслідувалися, обмежувалися, постійно регламентувалися у всіх сферах суспільного та економічного життя.

Утискувалися права купцям євреям. Городський голова Києва 23 грудня передав панові губернаторові прохання думи про скасування циркуляра міністра фінансів, виданого 9 липня цього року. Циркуляр цей обмежує права купців-євреїв на життя і торгівлю в Києві [62].

29 листопада особливе присутствіє по справам союзів і товариств дозволило реєстрацію західно-російського товариства, єврейського літературно-наукового товариства й єврейського товариства «поощрения высших знаний» [63].

Розглядалися і питання про євреїв адвокатів. На початку грудня поміж Петербурзькими адвокатами ходять чутки про те, що міністр юстиції подав в загальне зібрання рапорт, в якому прохає пояснити статтю закона, що обговорює право міністра юстиції і затверджувати євреїв в званні присяжних повіренних.

Міністр юстиції хоче довідатись, чи не поширюється ця стаття й на помішників присяжних повірених, яких тепер приймає в своє коло саме сословіє адвокатів [64].

Населення в Києві часто виступало в оборону купців євреїв. 7 грудня Гурток руських купців на чолі з Н.І.Новіковим і Т.Г.Авраменком звернувся в київську городську думу з заявою, в якій вказується, що 9 липня цього року департамент окладних зборів міністерства фінансів видав циркуляр, яким скасовується порядок, що був 50 років з часу видання закону 1861 року. Цей новий циркуляр забороняє тепер торгувати не в плоському і либедському участках євреям купцям 1-ої гільдії, які не перебули в цьому званні в межі осілості чи в Києві 5 років. Окрім того, в купці 1 гільдії можна зачисляти тільки тих євреїв, що пробули купцями 5 років. Між іншим, таких євреїв-купців, що підлягають під цей циркуляр, у Києві є до 400 душ. В заяві вказано на шкоду домовласникам, яка станеться після виселення купців, а також на шкідливий вплив на городське господарство.

В кінці гурток купців радить думі клопотатись перед міністерством фінансів про надання купцям євреям права торгувати, поки це питання буде розв'язано в законному порядку. Разом з цим розпочати клопоти, щоб міністерство внесло законопроект про скасування заборони жити і торгувати купцям євреям у Києві і просить пана начальника краю про надання права купцям євреям 1-ої гільдії жити у всіх частях Києва.

Заяву гласних Ф.С.Бурчак передав в комісію «О пользах и нуждах», яка має подати цю заяву в городську думу до 13 грудня [65].

Безправне становище євреїв було по всій території Російської імперії. 1 листопада в Державній Думі було піднято це питання. Фрідман розказує про безправне становище євреїв у Фінляндії.

Відмічено, що єврейське безправ'я в Росії зробилось зразком для останніх держав.

Це безправ'я іде завше поруч з російською культурою. Через те, урівнюючи росіян в правах з фінляндцями, проект обмежує єврейське безправ'я.

Далі він обстоює права євреїв і надіється, що росіяни знають становище євреїв і звернуть увагу на цю націю [66].

Проблема «черта оседлости» доходила до абсурду, псувала життя жителям країни. Наведемо приклад, що стався 20 жовтня. У Херсонському повіті, за 40 верстов від Херсону, є невелике село Корчаново, яке так тісно зрослося з єврейською колонією Львів, що не можна сказати, де кінчається село і де починається колонія. На цьому ґрунті не-що давно був такий курйоз. Якийсь кравець оселився, як він думав, у Львові. Через якийсь час прийшов до його урядник та потребував «бумагу». Виявилось, що єврей жив на території Корчанова, не дивлячись на те, що не мав права жительствова. Адміністрація видала наказ виїхати в 24 години. На другий день єврей перебрався на нову квартиру, яка ближче була до колонії на один сажень ніж його попередня квартира; більше цього єврея і не турбувала адміністрація [43].

З містечка Кадіївки 15 червня виселяють багато сімей [67].

На Харківщині 14 червня 32 єврейкам, що видержали екзамен на акушерок, лікарський інспектор відмовився видати свідоцтва на підставі процентної норми. Екзаменував цих акушерок сам же інспектор. Акушерки подали скаргу панові губернаторові [68].

В Варшаві 14 червня попечителеві шкільної округи доручено командувати в Петербург потєшні роти нижчих і середніх шкіл для участі в смотрі. Євреїв до цієї подорожі не допущено [68].

Піднімалося питання про участь євреїв на сибірських ярмарках.

Тобольський губернатор 16 червня, наперекір заведенню минулих літ, заборонив в цьому році євреям не тільки проживати і торгувати в Тюмені, але й приїздити на ярмарки. На цю губернаторову постанову скаржилося багато єврейських торговельних фірм в міністерство торгу й промисловості. Допіру туди було послано

прохання тюменського біржевого комітету про скасування цього губернаторського наказу. В проханні наводиться, що євреї мають торгові зносини з багатьома фірмами, що торгують на ярмарку і що заборона їм їздити в Тюмень під час ярмарку внесе плутанину в торгові справи. Міністерство торгу, обміркувавши прохання біржевого комітету, визнало, що по закону губернатор зробив справедливо, але, взявши на увагу, що цей закон до цього часу не вживався у всій його суворості і що несподівана заборона губернатора справді внесе плутанину в торгові справи, міністерство вирішило увійти в зносини з міністерством внутрішніх справ, щоб тимчасово припинено було це губернаторове розпорядження [39].

Останнє зібрання ремісників 20 червня у Харкові розпочало похід проти ремісників-євреїв, що тільки записуються в цехи і добувають свідоцтва, аби пробувати їм по-за межами єврейської осілості. Вони, як не зацікавлені вигодами ремісників, виносять часом присуди на шкоду ремісникам-господарям. Ухвалили записувати їх в окремі книги, не кликати на збори й не вибирати в уряд; не вибирати ще за експертів, що присуджують ремісникові свідоцтва, бо вони й свідоцтва видають таким самим, як і вони [69].

Надзвичайно потрібне, давно назріле, було прохання єврейок із Поділля в червні. Який час тому єврейки м. Воньківців подали прохання в Державну Думу, в якому вони просили змінити законодавчим порядком єврейські релігійні закони, що стосуються до шлюбу, які тяжко одбиваються на жіноцтві. Прохання це було складено ось через що. Молодий єврей поїхав в Америку, залишивши жінку та п'ятьох маленьких дітей без всяких коштів. Минув якийсь час і молода жінка одержала листа про свою розлуку. По єврейському закону виходить, що коли жінка взяла в руки складений по відомій формі акт про шлюбну розлуку, то вона вважається розведеною. Другий випадок був такий. Воньківський міщанський староста Ейкельман з дозволу духовних рабинів розвівся з своєю божевільною жінкою, лишивши при ній дітей. Потім Ейкельман знов оженився. Тепер перша жінка видужала і примушена блукать по чужих людях [70].

В Чернігівщині теж здійснювалися дії проти євреїв. В присілок Лазарівку, Глухівського повіту, 28 червня прибув урядник з стражниками і наказав всім дачникам-євреям виїхати за 2 години. Між дачниками був тяжко хворий, який прохав пождати, поки він знайде підводжу. На його прохання не звертали уваги. Хворий на милицях мусив йти до станції пішки. Всі дачники йшли пішки з збіжжям за плечима [70].

На початку липня в городі Таращі арештовано циган, котрі вкрали і возили з собою єврейського хлопчика. Справа виявилася дякуючи тому, що під час пробування циган в Таращі, хлопець заслаб і опинився в лікарні, де на нього звернув увагу лікар-єврей. Цигани мусили признатися, що вкрали хлопця чотири роки тому в Хоролі. Приїхала мати хлопця й зараз же його впізнала [71].

У всьому, як завжди звинувачувалися євреї. У Варшаві 22 вересня через дорожнечу на харчові продукти почалася агітація проти євреїв-продавців. Побільшилися напади на євреїв. Недавно в день єврейського свята Іом-Кипура зроблено напад на єврейський молитвенний дім. Де-кількох євреїв поранено [72].

Так само було на Херсонщині. М'ясники. 5 жовтня у Голті м'ясники-жиди об'явили ціну м'яса, замість попередніх 14-15 копійок, 10 копійок за фунт. Як виявилось, така знижка зроблена з метою побити економічно одного з м'ясників, який торгував в суботу, не зважаючи ще й на те, що не вийшов законний строк жалоби по покійному братові. Поперед цього «економічного впливу» була ще й бійка поміж м'ясниками [73].

Обмеження прав євреїв мало великий розголос і за кордоном.

15 червня з Москви повідомлено, що берлінські купці клопочуться перед канцлером, щоб уряди германських держав разом порадили Росії дозволить в'їзд євреям поставщикам по торговим справам, бо поради окремих урядів з цього приводу не мають успіху [67].

Все було направлено проти простого єврея і в 1912 році.

Сквирсько-таращанський з'їзд мирових посередників в кінці квітня оштрафував п'ятигорського волосного старшину, Таращанського повіту, Худобенка, на 5 карбованців, помічників волосного писаря: Арсенюка – на 3 карбованці і Кириїчука – на 2 карбованці, а також сільських старост Перестюка і Дяченка по 1 карбованцю кожного за те, що вони завірили приговора і умову, по яких сільська громада села Тайниці, П'ятигорської волості, продала єврею Янкелю Куперману право ловить рибу в громадському ставку впродовж восьми років, за плату по 500 карбованців на рік [74].

В Києві 5 травня 1012 року арештовано 13 євреїв, які не мають права жити тут [75].

На заробітки їхали і євреї і українські селяни. На початку травня 1912 року була чутка, що євреї вербують подільських селян в Сірію на заробітки. Уже пішло кілька партій селян з Каменецького повіту [76].

З наказу судового слідчого на початку травня 1912 року посаджено в тюрму присяжного повіреного Варшавера, юрист-консульта товариства взаємного кредиту [77].

В м. Покотилово, Уманського повіту, на Київщині, в квітні, тамошні євреї сторгували у місцевого селянина Петра Ружиленка півтори десятини землі для кладовища. Але сільська громада, довідавшись про це обрала уповноваженим Маркіяна Віхренка, якому й доручила клопотатись, щоб євреям було заборонено купувати землю у Ружиленка. Мотивує громада своє домагання тим, що, мовляв, на єврейському кладовищі обов'язково розплодиться сила горобців і вони будуть нівечить хліб на селянському полі [77].

Агітація союзників була всеохоплюючою та нав'язливою. Союзники завітали і в Липовецький повіт Київщини. На початку травня в Оратово приїхало два союзники – «оратора» і, роз'їзжаючи по селах, «засновували» відділи союзу руського народу. Агітуючи, вони обіцяли, що селянам дадуть землю. Говорили промови і проти євреїв. Після всього на нових союзників начіплювали союзницькі мендалики і брали

за це по 50 копійок. Ці агітатори заснували відділи союзу руського народу в селах – Стрижовці, Яблунівці, Кошланах та інших місцях. Коли ж агітатори поїхали, селяни віддали мендалі дітям на цяцьки, а відділи «розкисли» [78].

В Подільському і Плосьькому участках арештовано 11 травня 32 безправних євреїв [79].

У Києві 25 травня в гостинних рядах поліція арештувала 18 євреїв, що не мали права жити у Києві [80].

В Подільському участку 26 травня підчас облави арештовано 32 безправних євреїв [81].

«Дикі люди» – тільки так можна схарактеризувати цей страшний випадок. В Хотин в кінці травня трапився такий випадок: в Дністрі купалися парубки – православні і євреї. Один з православних почав тонути. Православні парубки, що вміли добре плавати, кинулись рятувати, але хтось крикнув їм: «то жид, – нехай ся топить!» і парубки попливли назад. Парубок втопився. Після вже виявилося, що то був не жид, а православний, молода людина 21 року [82].

31 травня підчас перевірки магазинів на Подолі арештовано 24 безправних прикащиків [82].

Звичайно, ніде не обходилося без запитання про національність служащих. Міністр доріг запитує начальника південно-західної залізниці про національність служащих на залізниці [83].

В районі Подільського участка 15 червня задержано 20 безправних євреїв [84].

Ситняківська колонія, Радомисльського повіту на Київщині – один з прикладів різноманітних, часто придуманих проблем для євреїв. Становище колоністів-євреїв було дуже важким. Якось так вийшло, що розселюючи євреїв-хліборобів в колонії, землю їм нарізано далеко од житла, поміж селянськими нивами. Хоч-не-хоч колоністи мушили вступити в спілку з селянами, щоб пасти свою худобу спільно з ними, але така спілка тривала не довго. Агітація проти «жидів» довела до того, що молодожони і парубки селянські почали виходити на поле, займають єврейську

худобу, а їхніх пастухів немилосердно били і мордували. Справа кілька разів доходила до суду, всякий раз суд наказував не чіпати євреїв, один раз навіть присудив їм з селян втрати – 180 карбованців. Але все це справи не поліпшило. Волосне і сільське начальство не хоче оборонять інтересів колоністів, а селяни – юдофоби чинять їм всякі шкоди й утиски. Через те худоба єврейська без пастівника сушиться по хлівах, марніють разом з нею і діти колоністів, не маючи для пожитку молока. Тимчасом селяни пасуть свою худобу як на своїм, так і на єврейським полі.

Цими днями колоністи вдалися до генерал-губернатора з проханням – переселити їх в інше місце з Ситняківської колонії [85].

В околиця м. Ялтушкова, на Поділлі, в липні, уже більш місяця, як з'явилися грабіжники. Ні в день, ні в ночі неможна спокійно проїхати з містечка в город Ущицю та сусідні містечка. Коли селяни повертаються з ярмарків, грабіжники відкрито нападають на них і грабують. 21 серпня грабіжники напали на 3-х євреїв. Двоє з них віддали гроші, а третій не хотів, і вони його вбили. Місцеві обивателі бачуться з грабіжниками та бояться їх видавати. Недавно одного грабіжника були арештували, витрусили у нього револьвера, кинджала та злочинське приладдя. Його відвезли до пристава р. в село Чемериси, звідки грабіжник і втік [86].

Бешкети членів союзу «Двуглавый Орел» були регулярними та гучними. 1 вересня на Подолі група «двуглавців» на чолі з студентом Голубьовим попобила крамаря-єврея Мілевського. Поліція склала протокол, щоб позивати «двуглавців» по 38 статті [87].

Одним з виходів для євреї селитися окремо. Равин города Миколаєва одержав од одної поміщиці Катеринославської губернії листа, в якому повідомляє, що вона засновує торговий посілок, де будуть мати право жити євреї. Поміщиця рає, що в цей посілок євреї послали 2 – 3 представників, які б ознайомились з умовами життя та заробітків [88].

Відбувалися зміни в справі землеволодіння. На Херсонщині за останнє десятиліття (1901 – 1910 роки) землеволодіння зазнало великих змін. Втратили землі, серед інших, євреї – 10.009 десятин [89].

Чимало маєтків на Волині переходить в єврейські руки. Маєток Рожицю, що перш належав Семіонтковським, а потім Голіциним, – купили багаті купці-євреї з міста Острога. Маєток Колки, що колись був Копитовських і маєток Куліковичі Четвертинських – перейшли до євреїв. Арендна ціна на землю дуже велика. На північній частині Волині арендна плата за десятину на рік – 15 – 20 карбованців, за десятину луку – 25 карбованців [90].

Діяльність адміністрації проти євреїв була дуже різноманітною та винахідливою.

В кінці вересня харківський губернатор повідомив городську управу, що вона не має права приймати в свої лікарні євреїв, які не мають права жительствова не в межі осілості. Ті-ж хворі, яких прийняли в лікарні, повинні виклопотати собі дозвіл на право жительствова [91].

В Кременчуці, на Полтавщині, в ресторані 26 вересня єврейські громадські діячі улаштували бенкет для вшанування лектора, доктора Пасмовика. Прийшла поліція, переписала всіх і заборонила бенкет [91].

Так само як влада, знущалися над євреями і хулігани.

На початку жовтня в місті Олександрівську євреї ховали молоду дівчинку Левіт. Коли вони поверталися з кладовища, до них з цегельні вискочили п'яні робітники і почали кричати: «бий жидів». Піднявся крик, гвалт. Тікали, куди хто міг. Хулігани зловили старого єврея та учня комерційної школи і давай їх бити. Поліція робить слідство [92].

В місті Павлограді на початку жовтня з'явилося багато чорносотенських прокламацій, які обвинувачують євреїв за ритуальні душогубства і закликають «патріотів розквитатися» з євреями [92].

Вночі проти 10 жовтня арештовано в Києві 25 безправних євреїв [93].

Село Степанівці, Канівського повіту, Київської губернії зіткнулося з «незадоволеним проханням». В селі Степанцях, як торговому осередку, давно оселилось 109 хазяїнів-різночинців: православних міщан і євреїв. Становище цих різночинців безпорадне: ні паспорта нігде добуть, ні завірити торговельних паперів не можна, бо навкруги тільки селянські установи – сільські розправи та волості, яким міщани не підлегли, а до города світ не близький. тому всі в 1909 році всі міщани-православні й євреї – зібравшись і обговоривши своє становище, постановили клопотатись, щоб було дозволено їм заснувати у Степанцях міщанську управу, як інституцію, що могла б регулювати їхнє адміністративно-господарське життя. Але цього домагання київська вища адміністрація не задовольнила. Тоді представники міщан Овсій Заславський і Мордко Верлинський подали прохання в сенат. Але й сенат зоставив прохання без наслідків [94].

23 жовтня київська поліція зробила перевірку євреїв приказчиків. Після перевірки арештовано 14 євреїв, які не мають права жити в Києві [94].

На Волині союзники не заспокоювалися у своїй ненависті до євреїв. Щоб мати вплив на людність через кооперативи, «союзники» найняли інструктора-священника з жалуванням дві тисячі карбованців. Інструктор має дбати про винищення «жидо-масоно-кадето-мазепинської кооперації» й насадження «союзицької» [95].

В кінці грудня слободська поліція робить перепис євреїв, які живуть у Слободках в Києві. По перепису виявилось, що євреїв тут живе коло 1.400 душ [96].

23 листопада поліцейські чини Подільського участка задержали 18 безправних євреїв [97]. В останні дні листопада у Києві арештовано кількох єврейок слухачок фребелівського інститута, які не внесли плати за навчання і через це позбавлені права жити у Києві [98]. В кінці листопада в Крем'янецькому повіті поліція енергійно виселяє з сел крамарів євреїв, що живуть там менш тридцяти років [98].

У всіх на слуху була діяльність та позиція Ілідора. У петербурзьких газетах 1 грудня було опубліковано нового листа Ілідора в синод. Ілідор вибачається перед

єврейством, яке, на думку Іліодора, призначене вести людскість до істини. Далі Іліодор висловлює свою пошану до пам'яті Толстого і до російської інтелігенції. Іліодор описує свої страждання з приводу невинно пролитої крові підчас погромів. Синод постановив позбавити Іліодора сана і виключити його з чернецтва [99]. Синодові доложено було нового листа від Іліодора. Він пише, що одрікається од віри в Бога, просить прощення у євреїв за колишні напади на їх, висловлює нарікання на православну церкву і єпископів [99].

Царський уряд Російської імперії завжди діяв за принципом: «Поділяй та володаюй!» Міжнаціональні проблеми, питання не вирішувалися, а все більше загострювалися. Поляки бойкотували євреїв. В цей бойкот втягували і дітей. Варшавських школярів-поляків втягують в антисемітську боротьбу, і це дуже зле відзначається на шкільному житті. Польських школярів в особливих листках та брошурах закликають до економічної боротьби, – до бойкоту євреїв. Польські школярі не розмовляють із єврейськими, часто сваряться, трапляються бійки. Відомо, що польські школи з навчанням польською мовою не користуються ніякими правами. Проте багато євреїв із ополячених кіл разом і поляками уникають урядових шкіл і в деяких польських школах євреїв значний відсоток. Тепер у цих школах «боротьба» за польську «промисловість й торгівлю» [100]. Бойкот євреїв поляками відзначався і на інших місцях імперії. З Одеси повідомляють, що на півдні чимало солідних фірм, протестуючи проти бойкоту варшавськими польськими фірмами євреїв, перервали зносини з варшавськими і взагалі польськими підприємствами [101].

Нестерпне становище життя євреїв примушувало їх переходити з євреїв у селяни. Чорнобильський міщанин – Янкель-Арон-Юдко Карпилівський вдавсь до сільської громади села Бенівки, Щепеличської волості, Радомисльського повіту. з проханням – прийняти його з жінкою й трьома дітьми в цю громаду. Беневський сільський сход, обміркувавши прохання Карпилівського, видав останньому

прийомний приговор. Тепер питання – чи причислять Карпилівського селян кийвська казенна палата [102].

Висилки була механізмом дії на євреїв – для тиску, переслідування та залякування їх. З наказу міністра внутрішніх справ на початку грудня вислано з південно-західного краю на 5 років євреїв Г.Л.Клеймана і Н.Вайсмана [103].

Висилають 7 грудня з Києва 18 учнів святошинської комерційної школи, бо батьки учнів не мають права жити у Києві, як євреї [103].

Судові справи проти євреїв були з будь-якого приводу. В Одесі на початку грудня судили двох євреїв – Якіма Пінхусовича Мошковича та доктора медицини С.С. Хаскеля Йосиповича Мичника, – які поперероблювали своє ім'я на християнське. Обоє їх оштрафовано по 25 карбованців [104].

В Ровенському повіті часто бувають душогубства та грабежі, жертвами яких ставали і євреї. Найбільш цих подій трапляється коло містечка Клевани. На початку грудня в селі Оржеві убито єврея, шкляра М.Лернера, який зайшов переночувати до єврейки Гехтман [105].

Вислання євреїв відбувалося і в селах. Так, сільська громада села Рудні-Бобрицької, Радомисльського повіту, постановила 14 грудня виселити в Сибір чотирьох євреїв-хліборобів Ушера, Пинхуса, Цька та Сімху Салогубів. Громада стверджує, що Салогуби – дуже великі крутії і непевні люди і селянам живеться через них дуже погано [106]. 16 грудня на Подолі задержано 23 безправних євреїв [107]. Вночі 10 вересня 1913 року, у Києві арештовано 13 євреїв, які не мали права жити у Києві [108].

Страшною, жахливою до євреїв була справа Ющинського.

12 листопада 1911 року в «Речи» видруковано заяву 800 раввинів з різних городів і містечок Росії. Між іншим, в їй пишуть: знову дорогу спадщину наших батьків – нашу віру священну тяжко ображають, розпускаючи злісну славу про євреїв, ніби вони вживають християнської крові. Ми, раввини, що присвятили все своє життя докладному розслідуванню єврейської віри, її письменності і старовинних

переказів, з великим обуренням протестуємо проти такого наклепу і вважаємо за свій священний обов'язок перед лицем Всемогущого Бога, Бога Ізраїля, заявити всьому світові: нігде, ні в якому святому письмі, ні в талмуді, ні в коментаріях до нього, ні в Зогарі, ні в Кабалі, ні, навіть, в народніх переказах, – нігде не має й натяку, який би подавав би привод до такого обвинувачення. З таким же обуренням ми одкидаємо обвинувачення, ніби між євреями єсть секти і окремі особи, що вживають для ритуальної мети християнську кров. Єврейський закон не має окремих поділів. Всі євреї шанують священні книги, які відомі всьому світові, і таємних релігійних книг євреї не мають. Заповіти нашої віри обов'язкові для всіх євреїв. Багато мученицької крові єврейської пролито, як жертва злісного наклепу на єврейський закон. Ця наша заява перед Господом Богом, Богом Ізраїля і перед усім світом нехай врозумить всіх тих, в кого є совість, і в кого не погасла ще в душі іскра правди. Покладаючи надію на Всевишнього, ми віримо, що правда виявиться. Молимо Господа Бога. Бога Ізраїля, щоб послав Він всьому мирові злагоду і взаємну любов між народами землі [109].

Людожерна агітація, розпочата Меньшиковим на підставі брудних донесень київського Савенка, як брудна пляма на стоячій воді починає розпливатись усе ширше й ширше. Обвинувачення, кинуте Меньшиковим, підхопили зразу чорносотенні газети на чолі з «Русским Знаменем» і «Земщиною», а тепер людожерна хвиля вже докотилася й до Думи. Як видно з телеграм, фракція правих внесла в Думу запитання, «чи відомо міністрам юстиції й внутрішніх справ, що в Росії існує єврейська секта, яка в релігійних цілях убиває християнських дітей і члени якої замучили в Києві хлопця Ющинського». Дума, правда, відкинула спішність запитання, але саме запитання передано в комісію.

Це означає, що справа ще буде обмірковуватись і в комісії і в загальному засіданні Думи, наче тут є що обмірковувати. Запитання треба було відкинути зразу, бо під ним нема ніякого ґрунту. Судове слідство в цій справі ще не скінчилось, хто саме

убив Ющинського – ще невідомо, а вносити запитання на підставі подій, що мали місце 500 років тому – це нижче гідності Думи.

Мотиви і підклад цієї ганебної роботи ясні й очевидні для кожного, хто сам не зацікавлений у цькуванні інородців. Скільки часу тому, перед Шевченківськими святами об'єктом цькування були українці. Хвалити Бога, що українці належать до християнської віри, тому їх не можна було винити в злочинствах проти релігії. Чорносотенців це, одне не зупинило, й вони знайшли інший жупел – сепаратизм. На всіх шляхах і роздоріжжях трубили вони про сепаратистичний напрямок українського руху, про ворожнечу українців до російської державності, про їх плани повторити «зраду» Мазепи й передатись Австрії, шум і натиск був страшенний.

Минули, одначе, Шевченківські свята, а Росія як була єдина й неділима, так єдиною й неділимою і зосталась. Були панахиди, вечори, академії, концерти, подекуди приїздили навіть гості з австрійської України – а ніякого повстання й ніякого розруху не було. Тоді чорносотенці обернулись фронтом у другий бік і почали верещати про «єзуїтську небезпеку». На лихо, у Москві відкрилась якась єзуїтська муха (та невідомо ще, чи то справді єзуїтська), яку зараз же було перероблено в слона. Посипались доноси, інсинуації, для чогось приплели до справи ім'я львівського уніатсько-українського митрополита Шептицького – й знов на якийсь час знайшовся матеріал для «роботи».

Але нема нічого вічного на світі. Вичерпалась, нарешті, й тема про єзуїтів, і знов чорносотенці кинулись шукати якогось інородця, щоб гризти його. Тут як-раз трапилось загадкове убивство хлопця Ющинського у Києві. Чорносотенці з лютістю накинулись на цю вдячну тему й зробили з неї щось таке, що тепер страшно в цій справі й говорити.

При такі «історичнім» погляді на справу смішно й говорити про фактичне спростовання чорносотенних вигадок. Ми певні, що ні Пурішкевич, ні Марков 2-й, ні тим паче Меншиков – самі не вірять у ритуальні вбивства. Для того вони все таки

ще досить розумні. Треба справді не мати ніякого поняття про єврейську націю й про єврейську віру, щоб допускати, що казка про ритуальні вбивства має під собою хоч який небудь реальний ґрунт. Ще в середніх віках, коли релігійний фанатизм досягав найвищого розвитку, в цю казку мало хто вірив. Нею тільки користувались, як знаряддям для легкого добування єврейських грошей. Так, папа Григорій IX в особливій буллі 1235 року проголосив євреїв неповинними у вживанні християнської крові, додавши, що «обвинувачення це є наслідком одного користолюбства тих, хто обвинувачує. Домагаючись єврейського багатства, вони зловживають християнською вірою, аби прикрити хоч якою небудь причиною свою охоту до єврейській грошей». Так саме, папа Інокентій IV зазначив у своїй буллі, «що християни злобним способом підкидають трупи в єврейські дома, щоб потім обвинувачувати євреїв в убивстві». Коли отже в ті темні часи мало вірили в правдивість цієї кривавої вигадки, то тепер в її правдивість вже не вірить майже ніхто. Злочинці користуються нею тільки для того, щоб нацькувати темні маси на євреїв, викликати розруху і заколот і під цей шум «обделать свои делишки».

А що то за «делишки» у чорносотенців – це російське громадянство знає занадто добре.

Ми вже раз висловили певність у тім, що судове слідство непохитно встановить непричетність євреїв до убивства Ющинського. У цій певності ми зостаємось і надалі [110].

Державна Дума. Засідання 29 квітня. Запитання про Ющинського. Председатель – Родзянко.

Оголошується запитання правих міністрам – юстиції і внутрішніх справ з приводу убивства в Києві хлопчика Ющинського. По запитанню заявлена негайність.

Директор першого департаменту міністерства юстиції, по дорученню міністра, заявляє, що для вияснення правди про вбивства Ющинського вжито заходів. Слідство робить судовий слідчий по особливо важним справам Фесенко. Скоро

буде одержано повідомлення про цю подію, міністр юстиції доручив прокуророві київської судової палати взяти на себе догляд за цією справою. Тепер зроблено розпорядження вжити самих енергійних заходів до розкриття цього злочинства.

Пурішкевич нагадує, що з того часу, коли виникли монархічні організації, в межах єврейської осілості не було ні одного погрому, бо монархічні організації борються з євреями економічними та культурними способами, а не кулаком. Коли ж Височайшею долею дарована трибуна не дасть можливості виявити правду в справі ритуальних убивств, тоді жалкуйте на себе. Ініціатори запитання не обвинувачують всього єврейства, але з болем мукою хочуть довідатись, чи існує між єврейством секта, що вживає ритуальні убивства. Як доказ, що така злочинна секта існує, оратор наводить із справ сенатського архиву 1853 року записку князя Голіцина.

Шубинський од октябристів заявляє, що не було ні одного запитання з таким непевним ґрунтом. Запитання падає само після заяви представника міністерства.

Ніселович, посилаючись на праці Лютостанського і на папські були заявляє, що обвинувачення євреїв в ритуальних убивствах не тільки безглузде, але й ганебне для кожного християнина, який повинен знати, що й святе письмо забороняє євреям вживати навіть яйце, в якому буде хоч крапля крові. Він доводить, що це запитання внесено тільки для того, щоб утворити єврейські погроми.

Родичев висловлюється не тільки проти нехайності, але й проти всього запитання. Він визнає, що тільки антисемітська психологія може вигадати таке запитання. Римські історики свідчать, що ще перших християн обвинувачували в ритуальних убивствах. Ті аргументи, які виставляються тепер для спростування напасти антисемітів, виставлялися тоді отцями церкви і святими мучениками. Не личить Думі обговорювати те, що 500 років тому вважалося забобонами. Не слід допускати, щоб в російському культурному громадянстві ці ганебні обвинувачення виставлялися ким небудь іншим, окрім тих, що з проповіді ненависті до людини зробили собі корисне ремесло. (Оплески лівих).

Марков 2-й, зауважуючи Родичеву, доводить, що коли християнам перших віків закидали обвинувачення в ритуальних убивствах, то тільки через те, що язичеське насильство змішувало християн з іудеями. Запитання треба визнати негайним, бо треба ж боронити російських дітей од єврейських злочинств.

По мотивах голосування виступають: Фрідман – проти негайності; він вважає запитання вінцем діяльності погромних організацій; Гегечкорі – за негайність; Булат – од ймення трудовиків висловлюється за негайність, визнаючи, що саме запитання треба одкинути зразу, бо вона – злочинна брехня.

Підчас промови Булата в залі здійснюється гармидер.

Пурішкевич на місці свистить.

Председатель закликає Пурішкевича до порядку.

Балотірівкою негайність запитання одкидається більшістю 108 голосів проти 93 [110].

Засідання 5-го травня. Головою Волконський. В ложі міністрів – міністр юстиції.

Обговорюється далі обрахунок міністерства юстиції.

Петров 3-ій заявляє, що трудовики будуть голосувать проти обрахунку.

Фрідман протестує проти тих обставин, в яких розглядається справа Бейліса. Справу вигадали союзники з агітаційною метою. Погромщики розпускають чутку, що Ющинського вбили євреї з ритуальною метою.

Ми віримо, – каже Фрідман, – що присяжні засідателі зуміють відрізнити правду від наклепу.

Як постановлено обвинувачення? В акті обвинувачення ні одного слова немає про ритуал. Але ж кожна фраза має в собі натяк на ритуальне вбивство.

Все це робиться для того, щоб упевнити присяжних засідателів в тому, що Ющинського вбили євреї для ритуалу.

Бейліса обвинувачують не за звичайне убивство, а за ритуальне.

Одночасно з цим одного з оборонців Бейліса притягнуто до дисциплінарної відповідальності за те, що він брав участь в розповсюдженні брошюр, написаних

проти існування ритуальних душоубств. Ширити ж брошюри погромщиків не забороняється. Це привілеція Замисловських і Пурішкевичів.

Генерал-прокурор добре розуміє, що ритуальне обвинувачення, коли його совісно розглянути, не видержить ніякої критики. От же бажано піддержати цей наклеп.

Як що Бейліса буде засуджено за звичайне убивство, то скажуть потім, що убивство було ритуальне. Як що його виправдають, то Замисловські і Пурішкевичі будуть запевняти, що виправдано було через те, що не дали змоги довести існування ритуальних убивств. Євреї в усякому разі зостануться в очах населення на підозрінні [111].

ВЖеневі 7 травня 1912 року впоряджено грандіозний мітинг проти кривавого наклепу на євреїв [112].

Голосна на весь світ справа з убийством Ющинського вступає, здається, в нову фазу. Ще недавно київський суд одкидав усякі нові докази про непричетність обвинуваченого Бейліса до смерті Ющинського, уперто стояв на тому, що нічого нового в цій справі не виявлено і що робити додаткові розсліди річ зайва. Тепер ця категоричність охитнулася. Розглянувши ті документи, що подав до суду жандармський підполковник Іванов, суд ухвалив вернути справу на додатковий розлід. Може аж тепер піде воона іншим, певнішим шляхом.

Вага справи лежить звичайно не так в особі обвинуваченого, як у тих обставинах, при яких виникла справа Ющинського. Тут спіткалося два світогляди: з одного боку всеросійська реакція, що тільки вхопилася за особу Бейліса, щоб зігнати на єврях злість та завдати тяжких ударів їм за те, що ніби вони підпирали визвольний рух; з другого боку – оборонці правди і справедливості, що поставили собі за мету довести всю безглуздість реакційних заходів. Всесвітня історія боротьби між політичним Ормуздом та Ариманом знає не один зразок таких голосних справ. Ще недавно, наприклад, не тільки Францію, а і цілий світ запалила була відома справа Дрейфуса, в якій з одного боку виступили «истинно-французькі» люде з їх людожерними

заходами, з другого – Золя з могучим «я обвинувачую». Як і у нас тепер, і там особа Дрейфуса власне була на другому плані, а стялись безпосередньо в завзятій боротьбі два світогляди – оборонців темряви і оборонців світла.

Ту справу об'єктивна історія вже порішила, – ми знаємо, як. Треба сподіватися, що незабаром порішить вона й цю нову справу, що виникла теж на ґрунті темноти, безправності та насильства. Тим більше, що морально прихильники темряви справу давно і безповоротно вже програли [113].

На розпорядчому засіданні 19 червня 1912 року київського окружного суду розглянуто було заяви прокурора, який, подавши судові результати дізнання, зробленого жандармським підполковником П.А.Івановим, просив передати справу в київську судову палату і клопотатись, щоб скасовано було про віддачу під суд Бейліса, а справу щоб передано було на дослідження. Суд постановив задовольнити прохання прокурора. «К. М.» повідомляє, що розслідування справи про вбивство Ющинського передано буде слідчому по особливо важним при петербурзькому судовому окрузі Машкевичу [113].

«Новое Время» 6 вересня повідомляє з певних джерел, що Бейліса цими днями буде випущено, бо встановлено, що він ні в чому не винуватий [114].

Були відгуки справи Ющинського. Оборонцеві М.Бейліса присяжному повіреному Григоровичу-Барському председатель київського окружного суду запропонував у два тижні дати пояснення з приводу підписання ним відозви проти кривавого наклепу на євреїв, надрукований в 97 часописі «Киевской Мысли». Добродія Григоровича-Барського попереджено, що коли він не дасть в зазначений строк пояснень, то справі дано буде ход і без його пояснень. Цими днями добродій Григорович-Барський подав потрібні пояснення [115].

Жінка Бейліса хотіла подати прохання за свого чоловіка міністру юстиції Щегловітову, але її не допустили [116].

Гоніння та переслідування євреїв і далі продовжувалися в 1913 році.

В першій половині квітня в уманського рабина і деяких кунців зроблено 5 трусів. Забрано сіоністську літературу. Трьох арештовано [117].

12 квітня луганському громадському рабинові, редакторові єврейського часопису «Гапрохім» Левнеру, не дозволено прочитати в Катеринославі лекцію на тему: «Сущность іудаїзма» [117].

Тоді ж міністр внутрішніх справ переслав начальникові краю прохання завідуючої художньо-промисловими класами Д.З.Анагорської про дозвіл жити у Києві 45 учням євреям до закінчення вчення.

Поліція затребувала від курсів список учнів для видачі свідоцтв на право жити у Києві [117].

Повертаючись в 1910 рік, наведемо заклик чорносотенців в Петербурзі. Чорносотенна «Гроза» 14 грудня умістила статтю, в якій одверто закликає бити євреїв. Це газета вважає за кращий спосіб спинити революцію [118].

25 грудня в селі Дашківцях невідомі душогуби проти Різдва вирізали єврейську сім'ю: чоловіка, жінку і двох дітей – одному два роки, а другому 6 місяців [119].

Розділ 7. УКРАЇНСЬКО – ЄВРЕЙСЬКІ ВІДНОСИНИ

Надзвичайно цікавими були українсько-єврейські відносини.

25 березня 1906 року борзенські священники роздавали своїм парафіянам ось таку відозву: «Ми, настоятелі церков борзенських, дуже обурені звістками, що йдуть з інших городів про грабування та насильства, яких допустилися люди над своїми громадянами-євреями; і ми вдаємося до вас, борзенці, з оцим своїм словом. Господь і Спаситель наш Ісус Христос родився од діви Марії – єврейка і сам був єврей. Він любив свій єврейський народ і часто оплакував його долю. Він заповідав усім людям щоб любили один одного, не зважаючи на те, хто якої віри та національності. Ми прийняли Христову віру і його велике вчення про любов до ближніх. Євреї – наші ближні, як і всі люди. Будемо ж до їх милосердні і не допустимо до тих нещастів, які були по інших городах. Хай сльози євреїв та їх безневинних дітей не впадуть на нас християн, Великий Бог над усіма нами. Він покличе нас на суд свій праведний і питає нас: «Каїне! де брат твій Авель?» Побоїмося ж, браття-християни цього суда Божого і не будемо Каїнами. Злі діти руйнують гніздечко пташине. Погляньте, як в'ється та побивається пташка над своїм зруйнованим гніздечком, – як пташенята, викинені з гнізда, жалібно пищать і просять їжі та захисту. Нам стає жалко тих Божих створіннів. Невже ж ми не пожаліємо людей, що їх сотворено по образу й подобию Божому? Невже думка про сльози безневинних дітей єврейських не припинить нашу немилосердність? Ні, християни, ми не допустимо цього! Ми віруємо в Христа, що заповідав нам любити ближніх, і не одвернемося від його; ми будемо робити так, як звелів Христос. Мир та любов хай буде з усіма вами». Цю відозву підписали: благочинний Ісаєнко і священники: М.Смирнов, В.Доброленський і А.Вакуловський [1].

Відносини селян до євреїв – дуже цікаве питання, питання історичне. На листах «Громадської Думки» ще нічого не друкувалось про цю річ.

Я хочу зробити початок і бажав би, щоб він не пропав даремне

Я ріс на селі, серед великої темряви.

Багацько з того, про що я пишу, мені доводилося і бачити своїми очима, і частенько навіть самому бути в тому діячем. Гадаю, що це одно оправдає мене від усяких обвинувачень, що я ніби тягну на чийсь руч або занадто підмальовую картину. Може де робиться й не так, як у нас, – це річ можлива, але я пишу тільки те, що сам пережив і бачив на власні очі.

***

Ще змалку селянські діти звикають дивитись на євреїв, як на людей зовсім іншої. «нехрещеної» породи. Винуваті в цьому і наші батьки з матерками, що не доводять своїх дітей о розуму, але більше винувата в цьому школа, де вже наче-б то треба було вчити дітей правди. Наші батьки та матерки не зупиняють нас, як ми з собаками бігаєм за «жидом», або кидаємо на його грудками; вони не зупиняють нас і не кажуть, що робити уцього не можна, бо єврей – така ж людина, як і ми. Але ні. Навпаки, «жид» - зовсім не такий чоловік, як ми, – це добре знає всякий безштанько.

-А подивись, сину, що то за чоловік пішов? – питає батько у сина.

-Ні, тату, то не чоловік, а жид пішов, – відказує, жартуючи, син батькові...

Батько добре розуміє одповідь сина, така мова йому не вперве, він чув її від свого батька... Ця мова так увійшла в тіло й кров його, що він і не помічає того глузвання, яке в ній міститься...

Частенько буває, що синок оповідає батькові, як він з Опанасом або Грицьком спіймали «жидиня» і намазали йому губи салом... Батько тільки сміється... І дитя, побачивши, що батькові від цього смішно, не посоромиться й вдруге зробити те саме ж... Буває й так, що спіймають «жидиня», простягнуть його на землі, держать міцно за руки й «вихрещують»...

***

У нас у містечку є багацько приказок, у яких єврей з'являється «нехристом». «невірою», не людиною. Є й пісні, з якими діти часто бігають за євреями та дражнять їх. Наприклад, для «жидівок»:

Жидівочка Іохва

Під припічком здохла;

Дайте їй сала.

Щоб вона не встала;

дайте їй коко,

Щоб вилізло око.

Або ось для «жидів» взагалі:

Жид пархатий

Г..... напхатий

Гудзиком пришитий,

щоб не був сердитий...

Діти знущаються над євреями, як тільки можуть: цькують їх собаками, кидають камінням, або чим попало. Єврейське дитя ніколи не осмілиться піти само вулицею по селу: його опадуть селянські діти і добре намнуть йому боки...

Літом, як буває спека, де найкраще всього погуляти, як не в холодку в лісі? Але й туди треба йти з опаскою, бо опадуть пастухи і виявлять на «жидівських» боках свої розбишацькі нахильності? Через це євреї мусять іти у ліс тільки гуртом...

Літом буває така картина: йдуть собі у суботу гарно повбирані «жидівки»; йдуть стиха, поважно і балакають про свої справи; а ззаду підкрадуться хлопці й обсиплють «жидівок» піском... А то буває й так: тихенько підкрадуться ззаду, обриכותять (повалять) їх і утікають, регочучи. мов несамовиті...

Або трапиться єврейське весілля, – «хипа», як у нас кажуть. Хлопці іноді кидають цеглою, вихвачують з рук свічки, з якими євреї йдуть від вінця, або тушать їх.

Взагалі. вчинити «жидам» яку небудь бешкетню (скандальну) подію, на це завжди вистачить охочих і хіті. Я знаю одну єврейську хатку; на неї легко можна вилізти, – і хлопці лазили і робили в комин негожеє діло...

***

Школа, така школа, якою вона є в нас тепер, не навчає селянських дітей і в «жидові» бачити таку ж людину, як і ми самі. Навпаки, – усякого, кого тільки можна. вона зробить юдофобом... Особливо ж це треба сказати про школи церковно-приходські. В цьому багацько винуваті наші духовні отці – батюшки.

Духовна семінарія вже спокон-віку відома своїм юдофобством. Взявши парафію в «черте оседлости», батюшка-семінарист часом зовсім забуває, що сказано апостолом в писанні: «нема бо ні елліна ні іудея»... Такий батюшка-законоучитель у школі – зовсім не думає про те, що своїми розмовами про євреїв він сіє велике ворогування, напоює отрутою ненависті дитячі серця. Школяр далі стане батьком і сам вчитиме своїх дітей тому ж, чому й його вчили...

Відносини школярів до єврейських дітей, що учаться вкупі з ними, такісінькі ж, як і по-за школою, тільки що не так б'ють, а глузують так само. Наставники не дуже пильно придивляються до цих відносин. Навпаки, діти не рідко чують від наставників ось які речі. Наприклад, школяр погано розкажує урок. Батюшка сердиться, тягне його за чуба та лає:

-Ах ти, такий – сякий... Ах ти – жид!...

Школяр не вгледів батюшку й не зняв перед ним шапки. Батюшка кричить:

-Чи ти парх?!...

Або школярі розходяться й голосно балакають.

-Цитьте, жиди! – кричить учитель...

Нечепурному кажуть: – «розхристався, наче жид»...

Може хто з школярів зробить яке паскудство, і батюшка і вчитель, особливо як він з семінаристів, кажуть:

-Ах ти жид... Наче жид...

І т. д. і т. д.

І для всього поганого, для всього, що непристойно людині, є одно – коротке й виразне ймення:

-«Жид пархатий...»

Коли так кажуть прості, неосвічені селяне, – то воно не так дивно, не так воно вражає, бо нема навчитися кращого: вони більш навчаються, переймаючи від старших, а добрих прикладів вони бачать так мало... Але як ці слова каже чоловік освічений, особливо той, хто служить Христові, що також був справжнім «жидом» – ні, душа не може цього вибачити, не може стерпіти. Хочеться кричати, та так голосно кричати, щоб почув справді сам «Розп'ятий Жид» – «Христос!..

***

Відносини селян до єврейських релігійних обрядів найбільш глузливі.

Як буває праздник «кучок», глузування селянських хлопців немає кінця: крадуть булки з кучок, роблять у кучках те, що пристойно тільки в хліві, кидають в їх цеглою. лякають тих, що у злагоді вечеряють по «кучках»...

Під час свята судного дня – «хануна» – буває іноді так, що парубки кидають цеглинами в двері єврейської синагоги й дивляться в вікна, що то в школі робиться з переляку від стукотні.

Або от умре єврей, – і ніхто не сказав, що «вмер», а тільки – «здох»... Наче скотина... Це вже так ведеться з дідів-прадідів... Як несуть ховать мертвого єврея на кладовисько, – на «окіп», як кажуть у нас, – і тут глузують... А як ховають кого небудь з селян, – горе тому жидові, що случаем не вміє зняти шапку з голови!..

А що до повірря, ніби то євреї печуть мацу з християнською кров'ю, то трапляється багацько людей, що цілком вірять цій казці. Є навіть такі, що ні за що не візьмуть у рот маци, бо вона, бачте, з християнською кров'ю...

У нас у Брусилові, є свій особливий звичай: це бити вікна євреям у чистий четверг на страстній неділі. Діти починають бити вікна ще підвечір, а як дуже кортить, то й полудня, а більші, парубки – як підуть з вечерні.

Заможніші євреї наймають кого-небудь стерегти свої вікна, а у бідних – потрощать... Б'ють вікна, – це б то за то, що «жиди» Христа колись замучили...

«Прости їм, Отче, бо не знають, що роблять» сказав би Христос, в ім'я якого це робиться.

А чи проститься ж духовним отцям, які добре знають цей звичай і ніколи на і одного слова не сказали своїм темним людям, що це – блюзнірство (кошунство), глузування над заповідями Христа, що це – гріх?!...

***

Багацько де-чого й ще можна було б розказати з відносин до євреїв, але буде й цього.

Такі ворожі відносини перестануть, як в селі буде більше просвіти. як по школах стануть учити, що всі люде – й пани, й селяне, й жиди – рівні не тільки у Бога, але й на землі...

Уже останніми часами проміння того сонця, що якимось було вихопилось з-за хмар, трошки розтопило полуду на очах наших селян і зараз де-хто з їх повів інші розмови про «жидів». Вселюдна освіта розжене туман, що такою темною хмарою навів над селом, і в промінні ясного сонця селяне побачать багацько де-чого з того, чого досі не бачили їх незрячі очі... Іван Рудька [2].

Якось у піст довелося мені розмовляти з одною старою жінкою, що прийшла в Лавру говіти. Говорили про всячину, а далі зайшла розмова про віру, про нашу і про єврейську. Жінка й говорить:

-І вони говіють, тільки не так, як ми. Вони у воду ходять дивитися. І котрий побачить свою тінь у воді, то радіє, а котрий не побачить, то плаче, бо тому не жити, вхопить його.

-Хто вхопить?

-Ирод би то.

-Шо ж, – питаю, – і в вас хапає євреїв?

-Ні, – каже баба, – в нас не чуть, щоб хапало, бо, значить, не дійшло до нас, бо кажуть, що з десятого десятка хапає.

-А скільки вам год? – питаю.

-Та вже більше як п'ятдесят.

-І ніколи ви за свій вік не чули, щоб отой ірод ухопив єврея у вашому селі або де поблизу?

-Ні, в нас не хапало.

Виявилось далі, що й при матері бабиній не хапало, а що десь таки хапало, бо люде говорять, що іменно хапало. Отак собі чоловік живий і здоровий, ляже спати, а вранці всі повстають, а його нема; ірод ухопив.

Довгенько довелося мені впевняти бабу, що то неправда, ніби якийсь ірод хапає євреїв. Не знаю вже, чи справді вона мені повірила, чи так тільки вдавала, що вірить. А потім і каже:

-Ну, а це ж правда, що жиденята родяться сліпі, як цуценята?

Аж мені страшно стало, таке почувши. Почала впевняти бабу, що то неправда. Не подається баба:

-У нас так кажуть, що іменно сліпі вони родяться. І ото вже, як помажуть йому очі нашою християнською кров'ю, тоді й стане воно видюще, а як не помажуть, то так і буде сліпе. Кажуть, що вони украдуть нашу дитину та й спустять із неї кров, та й держать, щоб мазати своїм дітям очі, щоб не були сліпі.

Почала я впевняти бабу, що те все неправда, та не знаю, чи повірила вона мені.

А то ще говорять наші люде, ніби то євреї пускають християнську кров у тісто, з якого печуть мацу.

Слухаєш отаке і думаєш собі: які ж то мусять бути темні наші люде, щоб отакому вірити! І сором стає перед тими нещасними чужими людьми, про яких так думають. і боляче за своїх нещасних людей, що такому вірять.

А як же б вони тому не вірили, коли їм так багато говорено про те, що тільки наша віра гарна й чиста, а всяка інша негарна й нечиста, коли їх держать у темряві, не пускаючи до їх світу? Коли замість того, щоб вияснити, що такі думки неправдиві, повертають ті думки на користь темній силі, нацьковуючи один народ на другий. Це ж уже всім звісно, що коли треба було одвернути змученому народові очі од його ворогів, і звернути гнів народній на когось іншого, тоді пускано чутки, що отам, чи

там євреї замучили християнську дитину, здобуваючи собі кров християнську. Було навіть так, що заплачено хлопцеві, щоб дав себе трохи поранити і тоді щоб сказав, ніби то євреї спускали з його кров. І от як підуть такі чутки поміж людьми, то люди вірять тим брехням і починають робити так звані єврейські погроми: знущаються з нещасних євреїв. убивають їх, грабують та руйнують їхнє добро.

Кожен знає, що за останні двадцять років багато довелося перетерпіти євреям од тих погромів. І між іншим дуже винні в цьому ті люде, які, звучи себе християнами, за для своєї користі пускали між людей брехливі чутки і підбурювали людей однієї віри проти людей другої віри. а самі з тії колотнечі користь мали.

От і тепер щось недобре починається. У піст роздавано людям усякі листки та книжки проти євреїв, щоб їх бити, що ніби то через то через їх усяке лихо в нас діється. Люде читали те і обурювалися проти євреїв, а тут їм знову пригадувано старі казки про християнську кров. Ось, наприклад, що пишуть у газету «Речь» із Тамбова: «Останніми часами якісь непевні люде на базарі підбурюють людей проти євреїв. У п'ятницю, під Благовіщення, по базарю ходи городовий про його розказувано, що він ніби то своїми руками одняв у євреїв дівчинку, яку вони ніби то хотіли зарізати. А через кілька день там же якась жінк жалілася людям, що в неї не стало дитини і що запевне її вкрали євреї. Тут же стояв городовий, слухав ті брехні і мовчав». Слухають люде отакі брехні і вірять і накипає в їх злість проти євреїв і досить якоїсь дрібної зачіпки, щоб почався погром.

Але в Тамбові такі брехні пускали якісь людці може навіть за гроші. А от на Поділлю то ще краще було. В газеті «Подольський край» читаємо такий допис з містечка Калинівки Винницького повіту (на Поділлю). «Перед єврейською паскою приїхала в наше містечко попада з села Котюжинців і дочкою-дівчинкою. На базарі серед натовпу дівчина загубилася од матері. Кинулася попада сюди-туди – немає дочки. Тоді вона в крик, що то євреї вкрали дівчину, щоб зарізати, бо їм треба крові християнської на мацу. Люде назбігалися, почався крик, гвалт, такий що й стражники не могли припинити; таке обурення піднялося проти євреїв, що ось-ось

кинулися б їх громити. Та на щастя хтось прибіг і сказав, що дівчину знайомі люде їдучи додому забрали з собою».

І от за малим не сталося нещастя і через кого ж? Через жінку священника, яка мусить знати, що ніякої крові євреї в мацу не ллють і ні на які потреби християнської крові не вживають. Вона це мусила знати і одначе тільки через випадок не призвела людей до того, що кров справді могла политися. І після цього, що ж дивного в тому, що в селі Батушані теж на Поділля теж за малим не дійшлося до погрому, коли в одного селянина не стало дочки, трьохлітньої дівчини. Там теж вирішили, що це євреї зарізали її і запевне почався б погром, та сусіда того чоловіка, їдучи, знайшов дівчинку в полі: батькова хата неподалеко од поля, то вона забрела собі далеченько, втомилася та й заснула. Там її й знайшов сусіда та й привіз додому здоровісіньку й цілісіньку.

І так кожна чутка про те, що євреї зарізали християнську дитину, щоб узяти з неї крові, – кожна така чутка неправдива, бо єврейська віра ні для якої потреби не вимагає християнської крові. А дурять людей такими вигадками ті добродії, яким вигодно робити колотнечу між людьми. Яке їм діло до того, що десятки, а то й сотні людей з одного народу зазнають страшного лиха, і що люде з другого народу. через свою темноту, теє лихо заподівши, будуть за його відбувати кару? Їм про все те байдуже: що більше буде полум'я, то краще вони біля його погріються

То ж пора вже людям перестати вірити таким вигадкам і пора зрозуміти, що не годиться ненавидіти людей за віру та глузувати з чужої віри. У кожній вірі єсть люде усякі. От недавно присуджено розстригти і заслати в каторгу архимандрита Зосиму. А за що ж? – питаєте. – А за те, що зводив молоденьких черниць та прочанок. Та ще так, що котора не подавалась йому, то й насильства вживав. А він є християнин, та ще й чернець, та ще й архимандрит, та ще й дід старий, бо вже більше як 60 років має.

Не дивімося ж, люде, на віру, а дивімося на діла, та й за діла й поважаймо чи ганьмо людей, а не за віру [3].

Історичне неуттво чи національна безтактність?

Перед нами невеличка брошура з дуже голосним заголовком, позначена як перший випуск «Матеріалов и изследований по истории евреев в Польше и Юго-Западной России»; – можна сподіватись коли не чогось дуже солідного, то принаймі цікавого, тим більше, що на тій же обгортці стоїть, що до книжки подано передмову професора Івана Лучицького, – ім'я справді поважне в історичній науці й громадським житті. Рекламується брошура надзвичайно широко, так наче спосіб проти блощиць або нові ліки проти «секретної» хвороби. По всіх вітринах, по всіх кіосках, в оповістках усіх київських газет, – скрізь кидається у вічі голосний заголовок, і мимоволі чоловік витягає гаманця і купує за 20 копійок таку «цікаву» новинку, поспішаючи, щоб бува не сконфіскували або не розкупили...

Уманська різня! У кожної освіченої і безсторонньої людини при цих словах пригадується страшна катастрофа, коли доведені до одчаю маси українського селянства, яким на густо напоєній предківською кров'ю рідній землі шляхетсько-польське суспільство накинуло знову важке ярмо панщизняної роботи, – повстали проти своїх вікових гнобителів, і це повстання, як вибух елементарної стихії, руйнуючою лавою пройшло по Правобережній Україні, страшним лихом окошившись на польській шляхті й на євреях, котрих народна Немезіда вважала однаковими гнобителями. Повстання це, підняте в ім'я одвічних ідеалів людскости – національно-релігійної волі й соціально-економічної рівності, було подавлене в потоках крові, і його учасники заплатили страшними муками, тисячами безногих і безруких калік, катованих польською властю під Коднею. Страшна трагедія закінчилась кривавим фіналом, неначе на вічне свідоцтво нащадкам, як каже поет, – «що батьки їх помилялись», і що їм треба іншими способами доходити правди, – «нехай братаються знову з своїми ворогами». І коли тепер є підстави витягти на світ Божий цю сумну сторінку з історії ХУІІІ століття, то хіба для того, щоб при світлі історичної критики вияснити справжні причини події, роз'яснити її подробиці й обставини, як давно минулого історичного факту. Знайшлись проте люде, котрі,

прикрившись широко-шумною назвою й авторитетною рекомендацією, зробили собі справжній літературний гешефт, спекуюючи на пекучість сюжета і на довір'я публіки до наукових назв та імен. Інакше як гешефтом ми не можемо назвати цю брошуру, що немає жадної наукової вартості, не дає ніякого нового матеріалу, являючись передруком з «Киевской Старині» 1905 року. Передмову ж пр. Лучицького, тих 19 рядків, в котрих буквально ні слова нема що-до суті річі і котрі можна прикласти до тисячі подібних «наукових» видань, ми вважаємо чистим непорозумінням.

Справді, яка мета була в тому, щоб видати з таким шумом передрук дуже сумнівної вартості статейку добродія Галанта про гайдамаччину і переклад єврейського мемуару про подробиці уманської різні? коли цим малося збагатити науку, то це було вже зроблено в 1905 році на сторінках «Киевской Старині»; коли думалося спопуляризувати в публіці відомості про один з епізодів єврейської історії, то національний такт і наукова порядність вимагають, щоб відомості ці були подані в строго-науковій формі і не могли викликати найменшої тіні національного антагонізму. Але цієї другою умови зовсім не додержано в публікації добродія Галанта.

І без брошури добродія Галанта було відомо, що підчас Коліївщини найбільш потерпіла од кривавої помсти єврейська людність краю. Що тут були глибокі причини соціально-економічного, а почасти й релігійного характеру, причини, які безперечно лежали по-за волею українського народу (не український же народ був справжнім творцем шляхетського режиму на Україні), – в цьому можуть сумніватись хіба польські «вчені» вроді Равіти-Гавронського. Коли-ж ця помста вилилась в кривавій уманській різні, цьому нема вже чого так дивуватись: аджеж кожне масове народне повстання, кожна жакерія з тим більшою яростю обурюється проти своїх гнобителів, чим більше перед тим гноблено самих повстанців. А що в єврейській людності, принаймі певній частині її, український кріпак ХУІІІ століття мав повне право бачити свого соціально-економічного ворога й визискувача, в

цьому нема жодного сумніву. Через те слова добродія Галанта, що «євреї цілком невинно потерпіли підчас гайдамащини», – історично зовсім невірні. Та й таку постановку про «вину» й «невинність» народних мас ми вважаємо зовсім ненауковою.

Ніхто з нас, певна річ, не буде ні виправдовувати, ні тим більше одобрювати криваві ексцеси гайдамацької помсти, але підкреслювати й популяризувати подробиці всіх цих гайдамацьких звірств з дуже однобічним толкуванням обставин історичної події ми вважаємо не тільки не згідним з вимогами історичної науки, але й безтактним з національного боку. Ми думаємо, що й сам добродій Галант обурився б, як би хтось підібрав й видав брошуру про звірства «жидів-рандарів» на старій Україні, а на таку брошуру певно знайдеться матеріалу не менше, як для змалювання уманської різанини*). На нашу думку далеко тактовніше зробили єврейські адвокати на недавніх погромних процесах, котрі заявили, що вони обвинувачують не темну масу погромщиків, але моральних привидців і попустителів погрому. А що морально «відповідають» за Коліївщину польські державні порядки ХУІІІ століття, а не український народ, – в цьому далеко більше правди, ніж в словах добродія Галанта, ніби «не подлежат сомнению, что виновников двух массовых катастроф в еврейской истории – Хмельниччины и Гайдамащины – является русский элемент (?) в Польше.

Що торкається самого документу-мемуару єврея-свідка уманської різни, мемуару, котрому і добродій Галант закидає і «багацько неточностей, противорічій а також фактів, не доведених іншими мемуаристами», то ми дуже дивуємось, чому це добродій Галант думає, що цей документ може бути більш об'єктивним, ніж інші відомі досі записки про уманську різню? Наче б то євреї, що потерпіли нарівні з поляками од гайдамащини, мали менше причини ставити «передвзяту політичну тенденцію»? Здогад принаймі наївний.

Беручи всю брошуру разом, можна тільки висловити своє глибоке здивовання з приводу її претензій і широкої реклами. Не можемо не додати при сій нагоди пари

слів на адресу єврейської інтелігенції на Україні. Нам здається глибоко хибною її тактика – ставати завжди на боці пануючого елемента. Являючись вірними спутниками соціально-економічної політики шляхетства в старі часи, євреї через те завжди були ненависні автохтонові краю – українцеві. Тепер бачимо щось дуже подібне. Євреї у нас – щирі провідники обрусительства. Український національний рух зустрінuto дуже вороже єврейським «Сіоном» 60-х років, і це було дуже нещасливим прогнозом дальших українсько-єврейських відносин. Тоді як ми з боку українського поступового громадянства бачимо всі прояви симпатії й спочуття до пригніченого єврейства, не говорячи за молоду українську пресу, досить згадати про нашу белетристику й популярну літературу з гарячою симпатією до єврейства, твори – Мордовця, М.Левіцького, Т.Бордуляка, Івана Франка, Григорія Сьогобочного та інших, єврейське громадянство майже не йде назустріч українському. А що таке відчуження від місцевого елемента, національне відродження котрого стоїть на черзі, дуже некорисне для самого єврейства, як елемента порівнюючи слабшого по числу, в цьому нема сумніву. Тут не допоможе ніяка гарантія прав «національної меншості», коли ця меншість заздалегідь одмежовується від автохтонної більшості культурними перегородками! За прояв нерозуміння інтересів єврейсько-українських відносин, як результат такої відчуженості, ми вважаємо й претенсійну брошуру добродія Галанта [4].

Звичайно, «українство і єврейська справа» були надзвичайно переплетені між собою.

Коли під час першої Державної Думи складено було законопроект про громадянську рівноправність, то всі демократичні елементи по Україні вітали його з подвійною радістю. Не тільки вони раділи за себе, а й за мільйони людей, що живуть між іншим і на Україні, але позбавлені всіх елементарних прав, починаючи од права вільно переходити з місця на місце, права самим собі вибирати місце, де мають жити. Зігнані силоміць, штучними способами в призначені місця, без права покинути їх і шукати, де б їм краще жилося, євреї не тільки самі задихаються в своїй

«незамкнутій тюрмі», але сусідам своїм завдають чимало всякого клопоту. Ми вже не говоримо, що існування серед нашого народу якихсь парій впливає деморалізаційно на його й викликає де-які такі ексцеси, яких не повинно б бути за рівноправності усіх громадян. Всяка соціальна кривда має два кінці і коли одним б'є тих, хто її терпить, то другим не минає й тих, хто сам не терпить безпосередньо, а тільки попускає на неї. Обмеження євреїв не тільки їм самим допікає до живих печінок, але темною плямою лежить, хоч і зовсім безневинно, й на нашому народові, територію якого повернуто на новітнє гетто – широку тюрму для мільйонів єврейської людності.

На жаль, надії на те, що рівноправність згладить давню кривду і змиє з нашого народу незаслужену пляму – ці надії й досі не справдивились. Законопроект першої Думи пропав без вісти, а тепер політичне становище таке, що треба безоглядним оптимістом бути, щоб говорити про загальну рівноправність. Постоявши досить близько коло неї, ми останніми часами одходили од неї все далі і далі. Проте можливо, що будуть часткові переміни – так, недавно пройшла була чутка, що навіть міністерство збирається виступити з проектом поширення так званої «черты оседлости», яка не тільки гнітить євреїв, але дуже й дуже зачіпає інтереси й українського народу.

Як знаємо, Україна входить в межу «оседлости», зробившись мимоволі місцем «вавилонського пленения» цілої нації. Євреї на Україні з'явилися дуже давно, але до часів панування Польщі вони не грали тут визначної ролі, і тільки Польща колонізувала ними Україну густіше. Але справжніми колонізаторами євреїв на Україні були російські адміністратори. В Лівобережній, Слобідській та Степовій Україні євреїв майже не було навіть за польських часів і найшло їх сюди вже по тому, коли цариця Єлизавета промовила свою знамениту фразу: от врагов креста господня не желаю интересной прибыли». Колонізацію єврейську, що за нормальних обставин пішла б здебільшого на схід і розпустилася по всій російській державі, силоміць направлено на українські землі; євреїв штучно згромаджено по

призначених місцях і цим самим у їх одібрано багато нормальних засобів для існування. Хто бачив життя єврейського пролетаріата по наших містечках, той знає, яке пекло витворила знаменита «черта оседлости», з усіма її страшними наслідками: темнотою, деморалізацією, вбожеством – з одного боку, експлуатацією, нерозбірливістю в засобах до життя – з другого, національною зенавистю й погромами – з третього, повсякчасним утиском місцевої адміністрації, хабарництвом то що – з четвертого. Але «черта оседлости» одбивається не на самих тільки євреях, а захоплює всю людність в своїх межах, – отже цілу Україну, зробившись джерелом деморалізації, страшною болячкою на нашому національному організмі. І що найголовніше – зовсім без нашої волі і нашої вини, бо не український народ завів цю болячку, а вона на його впала разом з іншими здобутками загально-російського життя.

Поменшити лихо від цієї болячки можна тільки одним способом – скасувавши оту ганебну «черту» і давши євреям право вільно жити, де хто з них схоче. З «чертою» зникне насамперед джерело всякої деморалізації, спиниться конкуренція силоміць зведених в одно місце людей, зросте продуктивна праця, зменшиться експлуатація од тих людей, яким часто поза не нічого робити. Лишок єврейської людності в «черті», який не знаходить собі праці й пухне з голоду або вишукує аби-яких засобів до життя, одійде в менш залюднені сторони й там знайде собі продуктивну роботу. Одно слово – перший ступінь в єврейському питанні, що лежить в інтересах і тих народів, серед яких євреї силоміць живуть тепер – це скасування «черты оседлости». Без цього першого ступня нема чого сподіватись якогось поліпшення соціального, економічного й морального життя і на Україні.

Українці, що свідомо ставляться до інтересів свого рідного краю, повинні твердо зятати цю немудру істину, пам'ятаючи, що скасування «черты» не тільки єврейська, а й їхня власна справа, і що навпаки всякий, хто на Україні обороняє обмеження та утиски над євреями, тим самим затягає петлю і на своїй власній шії. Доводиться іноді чувати, що єврейство – лихо і через те краще нібито зібрати його

в одне місце, а не розпускати по всій державі. Але навіть з цього погляду «черта оседлости» не може знайти собі оборони. Коли б навіть пристати на думку, що єврейство – лихо, то й тоді з цього не виходить, що ним треба карати одну якусь країну, одну людність. Навпаки, як що дане лихо розпустити на широкі простори, то воно втратить свою лиходійну силу, розпуститься в масі й повернеться на якусь продуктивну потребу. Навіть з цього погляду наші оригінальні «юдофили», що не хочуть пістити від себе євреїв, допомагають не од лиха, а самому лихові. Та лихо – і це ми підкреслюємо – не в єврействі, а в тому, що євреїв згромаджено силоміць і штучно в одному місці, позбавлено прав і засобів до життя і через те повернуто їх енергію на голу боротьбу за існування. Ось через віщо перший і єдиний спосіб здихатись лиха – це скасувати штучні межі, що сковують євреїв, а разом і ті народи, яких територію тими межами обведено.

Українство устами своїх кращих письменників раз-у-раз ставилось до трудящого єврейства прихильно і виступало проти всяких обмежень. Згадаймо тільки страшні малюнки з єврейського життя в творах Франка, Бордуляка, М.Левіцького та іншими; згадаймо, яку вагу пропаганді демократичних думок серед єврейства надавав Драгоманов, виступаючи разом і проти «черть» та інших механічних утисків. Виступало, правда, наше письменство проти експлуатації українського народу шинкарями, факторами й іншими хижакими, але завжди воно одрізняло єврея від експлуататора і гріхи класа не накидало й не ростягало на цілу народність. Так само й народ наш не має якоїсь специфічної зненависти проти євреїв, як євреїв, – бо характерно, що навіть погроми на Україні були ділом здебільшого захожих юдей, що виступали привідцями очевидного розбишацтва.

Єврейська справа, як бачили, разом і наша справа: ми теж заінтересовані, щоб серед нас не було партій, не було зайвих утисків, не було засобів деморалізувати наш народ. І розв'язати цю справу можна тільки відповідно до кращих традицій нашого письменства та загально-людських ідей щирого гуманізму. А «черта оседлости» й інші такі утиски цьому найгірше суперечать [5].

Редакція «Ради», бажаючи як найширше освітити єврейсько-українські відносини, редакція давала змогу висловитись в цій справі представникам різних поглядів.

Єврейське питання на шпальтах «Ради» обмірковується не вперше. Не рахуючи більшого числа дрібних частей і заміток, маємо в цій справі статі д. Д.Д. «Історичне неуцтво чи національна безтактність» (часопис 110), добродія Григорія Сьогобочного – «До єврейського питання» (часопис 127) [6].

Стаття Д.Дорошенка «Євреї на Україні».

Добродій Виборець з Полтавщини в своїй статі («Рада», № 214) зачепив дуже важне питання нашого соціально-громадського життя, – про відносини євреїв до українського народу взагалі і зокрема до українства, як до національного руху. Питання це носить дуже пекучий характер і мовчати про нього зовсім не слід; кожен день приносить нам такий або інший випадок, що стосується українсько-єврейських відносин, і на ці випадки, на ці повсякденні з'явища наша преса повинна б була звертати далеко більше уваги і освітлювати з погляду нашої національної справи. Такий факт, як протести єврейської інтелігенції на Буковині проти української гімназії, це тільки дрібний епізод, котрий стане зрозумілим, коли поглянути на справ ширше і взяти на увагу цілу історію єврейського питання на Україні, трохи не з того часу, як наші предки ставили неминучою умовою свого визволення, щоб на Україні разом з «ляхом та унією» не було й «жида». Історія нам показує, що євреї на нашій землі явились спутниками польської колонізації й польських державних порядків; вони були нерозривною частиною ненависного українському народові шляхетсько-польського режиму й панських порядків і там падали першою жертвою народного протесту проти тих порядків. На правобережній Україні, де перемогла польщизна, стара Річ Посполита залишила в спадщину російській державі і свій соціальний лад, при котрому євреї являлись торговельним елементом і посередниками між панами й кріпацькою українською масою. Цей порядок Росія й затвердила, маючи далеко більше сили підтримувати *status quo*, ніж безсильна

Польща. І от з того часу веде свій початок нещасна «черта оседлости», котра стільки ж дошкуляє євреям, як і нашому народові, штучним способом роблячи з нашої України нове гетто, де силоміць згуртовані маси євреїв, позбавлені громадянських прав, обмежені у виборі місця до життя, виборі праці, мимоволі стають болячкою людності, монополізуючи в своїх руках торгівлю, а ще більше – своїм пауперізмом понижуючи загальний рівень добробуту краю. Як національна меншість, євреї скрізь мусять підлягати впливові сильнішого державного й культурного елемента, бо інакше вони б не мали й того мінімуму прав, який дозволяє їм існувати. І коли зараз ми бачимо, що в Галичині євреї стають поляками, на Білорусії й на Україні – росіянами (говоримо звичайно за культурніщі круги єврейської людності, бо маси найбільше ще задержують свої властиві національно-релігійні прикмети), то з другого боку, було б цілком натурально, що євреї линули б до українства, коли б воно виявляло собою якусь культурно-громадську силу. Адже був час, коли в моменти ще де якого значіння українства – в Гетьманщині, євреї почасти асімілювались з українцями і навіть проходили в ряди старшини (Марковичі, Бороховичі, Герцики та інші). Добродій Виборець признає політику національного егоїзму. Іншої політики євреї держатись і не могли, тільки в їх цей національний егоїзм виявлявся в формі пристосовання до сильнішого елемента. Адже ж і у нас українці асімілюються з москалями, а в Галичині з поляками, в Угорщині з мадярами. Одже даремне вимагати від сучасної єврейської інтелігенції, щоб вона тільки з якихсь сентиментів і платонічних симпатій «українофільствувала», коли це українство, вульгарно кажучи, боком вилазить і самим автохтонам. Поки ми самі не зміцнимо свої сили, не здобудемо впливу, доти євреї підлягатимуть московському впливові. Цілком натурально, що зросійщення єврейства виявляється найбільше в городах; адже по селах євреї балакають по українському, часом не гірше від корінних українців (бували випадки підчас перепису, що євреї показували своєю рідною мовою – українську). На скільки город стає у нас джерелом помосковлення для сіл свого району, на стільки підлягають русифікації й євреї.

Звичайно, такий порядок, що євреї линуть до сильнішого елемента в тих країнах, де самі тубольці являються недержавною нацією, має для них небезпечний бік; разом з боротьбою проти чужого панування тубольці звертають свою відпорну енергію й проти євреїв. Класичним зразком тому служить Україна: козацькі повстання проти поляків перші удари направляли на єврея арендатора, єврея – купця, взагалі єврея – союзника пануючих і гнобителів. На нашу думку, стихійні вирази народного обурення проти євреїв у формі погромів в значній мірі являються наслідком відчуженості єврейства від місцевого люду, його змагання одмежуватись культурно від українського демосу. Являючись невольною жертвою нещасливого громадського й соціального укладу, при котрому маємо ґрунт для сіяння національно-релігійної колотнечі, євреї терплять і через свою відокремленість, відчуженість од автохтонної людності. На нашу думку, їм пора вже більш уважно ставитись до зростаючого українського руху, котрий безперечно, чим далі, то все вбиватиметься в більшу силу на Україні російській, – і вже має значну вагу в Галичині. Звичайно, ми звертаємось до єврейської інтелігенції, яка служить провідником і прикладом для єврейської маси. Нехай не забуває вона, що поки єврейство прив'язано територіально до України, ніякі громадські й соціальні права не забезпечать йому спокійного життя, і навіть добробуту, поки воно копатиме прірву між собою і корінною людністю. Бо, очевидно, що всякі права й пільги можуть бути для них тоді, коли всій країні дано буде більше цих прав, одже місцевий український елемент зміцниться і волею – неволею доведеться з ним рахуватись. Щоб там ни казали про спочуття передового українства до євреїв, як до пригніченої нації, у великої сили стихійно української нашої дрібної буржуазії, – почасти навіть і зачепленої національною свідомістю, існує стихійне ж упередження проти єврейства, як проти елемента чужого, що підкреслює свою відчуженість і свій потяг до московщини.

Найлекше порозумітись українцям з новою течією серед єврейства – національною, котра виступає проти асіміляторства. Представники цієї течії

повинні звернути більше уваги на українство во ім'я тих самих принципів, котрі примушують їх стояти за національну самобутність.

Єврейська інтелігенція на Буковині на Буковині робить принаймі необачно, виступаючи проти національних українських домагань. Задержати їх євреям все одно не доведеться, але в українцях вони здобудуть собі ворогів, і ця ворожнеча ширитиметься в народіві разом з поширенням громадсько-національної свідомості серед української людності на Буковині. Це тим більше дивно, що, на скільки ми знаємо, недавній національний єврейський конгрес у Чернівцях знайшов собі місце тільки в українському народному домі. Нехай єврейська інтелігенція, котра дивиться трохи ширше на справи, ніж з віконця меркантильних справ дня й вузько-класових інтересів, не бере прикладу з своїх буковинських земляків. Перешкода, яку там євреї поставили українству, некорисно відіб'ється в уяві всіх свідомих українців на всьому просторі нашої землі [7].

В часописі 327-му «Киевских Вестей» маємо замітку добродія Сьогобоченього «Еще об украинской прессе и антисемитизме» і від редакції в одділі «Печать». Лишаючи без відповіді редакційну репліку, як дуже дріб'язкову, не можемо змовчати на замітку добродія Сьогобочного.

Автор на підставі випадкової (і це він знає) статі добродія Виборця зважується говорити про «двойственную позицию» нашої газети в єврейському питанні, згадує навіщось «парламент мнений», докоряє за те, що не було у нас редакційної статі про єврейську справу та що не зазначено артисемістської статі добродія Немо в «Рідному Краї» і нарешті радить «держатись купи»...

Порада цілком зайва. Хто читав «Раду» не випадково, той знає, що були в ній і редакційні статі з приводу єврейського питання (наприклад останніми часами в часописі 208 «Українство і єврейська справа» і в часописі 271 – «На віщо випускати?»), з яких видко, як ставиться до справи редакція і чи можна її позицію назвати «двойственной». Не захоплюючи в цих статях єврейського питання усіма сторонами, бо це зроблено в статтях окремих співробітників, редакція проте

висловила свій загальний погляд зовсім ясно для того, щоб можна було не говорити ні про «двойственную позицію», ні про «парламент мнень», ні про те, що вже ось третій місяць «редакционной статті тщентно ждет читатель Ради».

З інших докорів добродія Сьогобочнього згадаємо про передрук у нас з «Діла» фактичної поправки до статі «Слова» та про замовчування ще нескінченної статі добродія «Немо» з «Рідного Краю». Як що добродій Сьогобочній завдасть собі праці вдуматись у підкреслені місця, то може й сам зрозуміє ціну своїм закидам... [8].

Єврейське питання й українська преса.

Останніми часами єврейське питання зробилось справжнім *cassus'om belli* на сторінках української преси. Справа, здається з самого початку була поставлена ясно: наша газета, бажаючи по змозі в'яснити таке заплутане, але разом з тим таке болюче питання нашого громадського життя, як єврейська справа, почала містити на цю тему цілий ряд статей. Про єврейську справу обізвалося аж кілька авторів. Усі вони стоячи на ґрунті повної емансипації єврейського народу і цілковитого скасування всіх утисків і обмежень над ним, розглядали з різних боків становище єврейської людності на Україні, її історичну долю, розглядали, на скільки при сучасних умовах можуть установитись між обома народами мирні, сусідські відносини, особливо ж – про стосунки передового єврейства до українського руху. Серед цих статей була одна, надіслана з сторони, автор якої стояв, коли так можна висловитись «на ґрунті національного егоїзму»; редакція зазначила, що не поділяє думок цього автора, але дає і йому висловитись, щоб «як найширше освітити єврейсько-українські відносини». як було сказано в редакційній примітці до другої статі (часопис 216).

Здавалось, що при такому всесторонньому й спокійному обміркуванні справи, яке велось співробітниками нашої газети, можна хоч до де якої міри в'яснити ту позицію, на якій повинно б стояти поступове українство що-до єврейської справи. Особливо, як би на це обміркування звернула увагу єврейська преса та письменники

– євреї, що пишуть – і так частенько – про свої справи по російських газетах. На жаль ми не чули ні одного голосу з цієї сторони, так наче б то єврейське громадянство побачило якусь зневагу та ворожі заходи проти себе в цьому обміркуванні єврейсько-українських відносин. За те деякі наші статті почали муляти очі декому з наших таки землячків, і ось, на сторінках «Слова» почали з'являтися якісь нервові вигуки, зачіпливі й роздратовані репліки, а потім уже й зовсім лайливі статі з усякими погрозами «здерти маску» (!) і таке інше. Особливо ж, коли в «Рідному Краї» почала друкуватись неприхильна до євреїв стаття добродія Немо, то тут уже не витримали землячки, і один з них почав лаяти українську пресу на сторінках російської газети, закидаючи нашій газеті «двойственность» та брак одного якогось погляду на єврейську справу.

Виступило проти нас і львівське «Діло», що устами якогось землячка з тутешніх почало обвинувачувати «Раду» ні більше ні менше, як в зраді українським інтересам, добачаючи цю зраду в юдофільстві «Ради».

І от маємо оригінальну картину: євреї, здається, найбільш зацікавлені в справі люде – мовчать; за те встигли перегризтись між собою свої ж земляки – українці; огудили все своє, сплямували свою ж українську пресу, і – кумедна річ – не заслужили навіть уваги од тих. чийми противниками або адвокатами і, завважимо, бефз жодної потреби, вони виступали. Вся ця «полеміка» українська проти «Ради» має дуже характерний вигляд; оттак буває завжди в нас: люде не стільки цікавляться самою справою по суті, не стільки дбають про те, щоб розробити й вияснити її по суті, скільки люблять балансувати поверх неї, стежачи, чи не можна де вчепитись за якусь формальну приклучку, а особливо – допасти до особи автора; і як тільки допадеться, то тут уже «пішла писать губернія!» І почнеться тоді читання в думках та серцях, почнеться сама завзята лайка з усякими погрозами, що от ми вам «і маску потрапимо здерти», і на весь світ осоромим і все це в ім'я «поступу і людності». От, наприклад, «Слово»: цілий рік манило своїх читачів, що подасть статтю одного свого співробітника про «євреїв на Україні», та так і рік проминув, а статті тієї й не

бачили. А тимчасом «Раді» з іншого боку вже докоряють, що вона не дає редакційних статей про єврейську справу, хоч статі ці були, і раніше і тепер.

Оттак «обмірковується» у нас така важна справа, як єврейське питання. Ніхто з тих, що так обурюється статтями «Ради», не подбав вяснити її з свого погляду, розв'язати її так, як здається йому найбільш корисним для єврейства та українства. За те було без кінця лайки, злобних вибриків і навіть погроз. Таким шляхом далеко справу не посунеш! [9].

Українство і антисемітизм.

Єврейське питання за останні часи зробилось трохи не осередком усієї уваги української преси Росії. Недурно єврейську справу звуть болючим питанням нашого життя: щось болюче, нервово-хворобливе помічається в самім тоні, в якому ведеться її обговорення, в тому роздратованні, з яким представники різних поглядів на єврейство, кидаються на своїх літературних опонентів; маємо таке вражіння, ніби люди довго мовчали, – з примусу, чи з ніяковості, і коли болюче питання таки вплигло на верх, то вони аж захлипаються, хапаючись виложити свої думки, своє обурення, свої симпатії та антипатії. Стаття або просто репліка одного органу підхоплювалася другим, і – дивна річ – сипались палкі, хоробливі вигуки обурення, і не по суті справи, а на адресу особи автора; полеміка сходила з поля обміну поглядів і переходила в якийсь лайливий турнір ображених особ. Та безперечно ні одна стаття не викликала такого галасу, такого вибуху страстей, як стаття добродія Немо під заголовком «Чим нам користні жиди», друкована у «Рідному Краї». Роспочинаючи її друкування, редакція «Рідного Краю» зазначила од себе, що, на її думку, «єврейське питання таке широке, що може бути вирішене лише всестороннім розглядом справи» і через те вона гада, що «думки та уваги добродія Немо мають своє значіння». Але не встигла ця стаття скінчитись друком, як проти неї посипались протести й обурення, і хоча досі ніхто не вдався хоча б у самий поверховий розгляд її змісту, не познайомив з нею читачів інших українських часописів, але в пресі та серед громадянства пішов гомін про «українське

чорносотенство». Наша редакція обіцяла дати оцінку статті Немо тоді, як її буде видруковано цілком. Поголоски про «чорносотенну течію» в українстві, про український антисемітизм здаються нам дуже вже прибільшеними. Безперечно, що існують одиниці серед свідомого українства, які любов до своєї національності, якось сполучать з ворожнечою до других націй, особливо до єврейства. Але поки що це тільки одиниці, і на обов'язку поступової української преси лежить вияснити шкідливий вплив цієї ворожнечі та неможливість сполучити її з ідеєю поступово-демократичного українства. Добродійц Немо не перший уже висловляє ворожі єврейському народові думки, він має попередника хоча б в особі добродія Демченка, брошуру котрого було стрінито в українській пресі рішучим осудом.

Щиро-демократичний і поступовий характер українського руху не тільки не дає місця для ворогування до якоїсь цілої нації, але наказує спочувати й симпатизувати кожній пригніченій і обмеженій в правах народності; що до єврейського питання, то поступове українство стоїть за повне скасування усіх утисків над єврейським народом, котрі найбільшим тягарем лягають як раз на найбідніщі його класи. Хто читав українські часописи за 1906 рік. в часи самих диких вибухів людожерного антисемітизму, той ясно собі представляє відносини українського громадянства до єврейства. Коли в цьому році в українській пресі (і власне починаючи з нашої газети) виникло обговорення єврейського питання, то тут малося на увазі відношення єврейського громадянства до українського руху, себ-то взаємини єврейства й українства на національному полі. Ніякої ворожнечі до єврейського народу тут не було і не могло бути. Не кажучи вже за те, що наші політичні та соціально-економічні погляди не дають місця ворогування до робочих народних мас, особливо ще пригнічених національно, саму боротьбу з єврейським громадянством, як би вона почалась в сфері національних стосунків, ми вважали б можливою для себе тільки в такому разі, коли в нашого противника руки вільні; поки ж його зв'язано й спутано у всіх відносинах культурно-громадського життя,

доти ми можемо тільки домагатись, щоб як найскоріше було знесено всі ці заборони й утиски.

Що до самої статті добродія Немо, то справді вона не заслужує цього галасу, який через неї счинився; ледве чи й варта вона тих маніфестацій поступовості й гуманності, які з приводу неї було зроблено. Щоб паралізувати шкідливий вплив цієї статті на несвідомі елементи, досить показати всі її логічні помилки, недоладності і навіть, коли хочете, внутрішні суперечності. Вона для цього дає занадто багато вдячного матеріалу. Автор, що не зважився навіть виступити під своїм ім'ям, а прикрився маскою псевдоніму, простодушно думає, що одкриває Америку: він запевняє читача, що його думки, «зовсім не схожі на ті думки, що панують тепер»; але сліпий, некультурний антисемітизм, на жаль, тепер саме звичайне з'явище, в наші часи панування темних сил громадської реакції. Добродій Немо береться розглянути справу практично, з погляду впливу єврейства на економічне життя українського народу, але од його статі тхне звичайнісіньким духом расової ненависті, яку автор незручно силкується прикрити компліментами тверезості моральності в сімейному житті та інших цнотах, які він добачає у євреїв. Арсенал історичних і соціологічних відомостей добродій Немо зовсім убогий, і виказувати його мізерію взяло б занадто багацько місця. Досить буде сказати, що добродій Немо гадає, ніби «наш народ ніколи не мав, та сливе й не має ні своїх панів, ні своїх міщан», що ніби то євреї виселяються тільки до малокультурних та бідних країв, – щоб там, мовляв, визискувати місцеву людність, (йому зовсім не відомо, що євреї перші в Росії почали виселятися до Англії та Америки), чимало в його фантастики і в історичному огляді єврейського народу Добродій Немо зтямив собі, ніби «євреї досягли переваги і заволоділи значною частиною нашого громадянства так міцно, що боротьба з ними неможлива. Коли тільки жидам дати однакові права, то запевно вони стануть панами нашого народу». Цю думку добродій Немо вар'їрує на всі лади. Він ані разу не згадає про потребу в побільшенні прав усього українського народу, а все твердить, що не можна давати їх євреям, так

наче ті часи, коли наш народ буде «поголовно грамотний та тверезий», зваляться з неба, а не обумовлені вільними громадсько-національними порядком. Він навіть на стільки вірить у вічне роз'єднання народу і правительства, що сподівається, що, мовляв, «можуть настати такі часи, коли правительству вигідніше буде опиратися на кілька мільйонів розумних, багатих, спритних жидів, ніж на сій темний, убогий, млявий народ». Ми думаємо, що цих глибокодумних зразків буде для нашого читача досить. З них видно, що вони не мають нічого спільного з українством, як з цілим напрямом, основні принципи котрого в національних стосунках ми зазначили вище. І не думаєм, що стаття добродія Немо знайшла прихильний відгук серед дійсно поступового українського громадянства [10].

Наша відповідь «Рідному Краєві».

Трохи не кожному з наших редакційних статей, присвячених єврейській справі на Вкраїні, доводилось останніми часами починати увагою про занадто нервовою і неспокійний тон, про роздратування, з яким дехто з нашого громадянства приступає до цієї справи. І ось, неначе на доказ справедливості нашої уваги, появилася в останньому числі «Рідного Краю» (№ 44) – стаття його редакторки, заслуженої української письменниці Олени Пчілки; стаття ця цілком підкріплює нашу думку про невідповідність в літературній полеміці хоробливого запалу і особистого елемента, що зовсім не служать до вияснення справи і бажаної правди, а ведуть тільки до її затемнення й до плутанини. Добродійка Олена Пчілка, заявляючи про свою солідарність з добродієм Немо, автором статі «Чим нам корисні жида», в поглядах на єврейську справу, несподівано кидає ряд докорів і обвинувачень на нашу «Раду». Ми розуємо роздратування добродійки Олени Пчілки з приводу різних протестів і обурень, що в різкій формі посипались на її часопись через статю добродія Немо; ми признаємо навіть, що в цьому обуренню не скрізь було додержано такту й навіть звичайної чемності (хоча б в отій депутації од київських політехніків, про яку розказує добродійка Олена Пчілка в своїй статі); але думаємо, що це роздратування не повинно було б іти до цілком несправедливих і не

одповідаючих дійсності докорів, якими вона осипала нашу газету. Це вже справді виходить по приказці: з хворої голови на здорову.

Ми зараз не будемо знову говорити про єврейсько-українські відносини взагалі, гадаючи, що читачі добре знають наші погляди на ці відносини з численних статей «Ради», присвячених єврейській справі. Ми на стільки категорично й докладно з'ясували свої думки, стоячи на позиції, занятій ще Драгомановим, що сміливо могли б поставити над цілою сією справою точку. І коли нам тут знов доводиться говорити на ц тему і пригадувати хід обговорення єврейського питання на сторінках нашої газети, то робимо це тільки за-для того, щоб показати, на скільки безпідставні закиди добродійки Олени Пчілки.

Редакторка «Рідного Краю», говорячи, що вона не одрікається од статі добродія Немо, заявляє, що цим вона не хоче уподоблятися «Раді», яка неначе б «теж була взяла ноту, неприхильну до жидів (в замітці Виборця, в статті Д – а й інших), але потім часопись побачила, що встає проти сього писання гомін, то немов злякалась і одреклась від замітки Виборця, сказавши, що то була «припадкова не редакційна стаття». Далі, як счинився після розправи добродій Немо вже справжній гвалт, то «Рада» поспішила відріктись і від якоїсь спільності з «Рідним Краєм», та швиденько відчинила сторінки своєї часописі для всяких протестів проти «Рідного Краю».

Справу представлено в цих словах невірнo і не точно. Добродійка Олена Пчілка, очевидно, не пам'ятає історії справи. Одкриваючи свої шпальти для статей по єврейському питанню. «Рада» цим ані трохи не виявила своєї неприхильності до євреїв. Автори статей розглядали переважно відносини єврейства до сучасного національного руху на Україні; вони висловлювали такі або інші дмки що до порозуміння з єврейською інтелігенцією в тому напрямкові, щоб євреї не являлись у нас елементом не корисним для українського національного руху. До статі добродія Виборця (№ 214), що значно різнилася од цих статей (Д.Дорошенка, М.Г., Гр.Сьогобоченого та Ст.Росьового), і дійсно звучала неприхильними до єврейства нотками, було зразу ж (а не потім, як говорить добродійка Олена Пчілка) зроблено

примітку, що редакція не поділяє її думок. Ще перед статтю добродія Виборця в «Раді» появилася редакційна стаття «Українство і єврейська справа» (№ 208), яка одверто заявляла прихильність і спочування до євреїв, як до пригнобленої нації. Надісланий до «Ради» лист добродія Міхновського викликав гарячий осуд в статі добродія Єфремова на сторінках «Ради» ж. Коли до цього додати ще редакційні статі в часописах 283 і 293, то безпідставність обвинувачення добродійкою Оленою Пчілкою нашої газети в переміні фронту з страху перед кимсь буде ясна для кожного, хто взагалі читав «Раду».

Тим же, що «Рада» дала місце протестові групи київських політехніків проти статі добродія Немо (в цьому добродійка Олена Пчілка вбачає «нетактовний і небратерський вчинок»), вона просто виконала свій обов'язок безстороннього органу давати місце для заяви тієї або іншої групи громадянства; з свого боку «Рада» не дала цій заяві ніякої, ні прихильної, ні неприхильної оцінки, полишаючи це судові самого громадянства. Вчити «молодих людей», як поводитись в громадських виступах, «Рада», не признала належним до своїх обов'язків. Ми дивуємось тільки, як добродійка Олена Пчілка може обурюватись проти факту надрукування нашою газетою того протесту, сама ж нарікаючи на тих, хто «хтів би одібрати в часописі волю слова». На якій же підставі «Рада» могла б одібрати «волю слова» у цілої групи студентів-українців!

Своє відношення до статі добродія Немо «Рада» зазначила в недавній статі «Українство і антисемітизм» (№ 293). Що до одрічення якоїсь спільності з «Рідним Краєм». то це, хоча й не заявлялось спеціально, розуміється само собою: спільності в поглядах на єврейську справу між «Радою» і «Рідним Краєм» не може бути після заяви його редакторки, що вона поділяє погляди добродія Немо. Але ця заява зроблена після появи нашої статі. Обговорюючи ж розправу добродія Немо, наша редакція виразно рахувалась тільки з самим автором, зовсім не торкаючись самої часописі. Підставою для цього служила хоча б увага редакції «Рідного Краю» до першого розділу статі добродія Немо. З цієї уваги можна було б зрозуміти, що

стаття добродія Немо не редакційна, і що редакція не зовсім з нею погоджується. Таким способом і в цьому пункті закид добродійки Олени Пчілки не відповідає дійсності.

Ми не входимо в розгляд по суті думок про єврейську справу, висловлених тепер самою редакторкою «Рідного Краю», бо вважаємо, що це вже досить у нас вияснено. Але закінчуючи полеміку, не можемо в-останнє не зазначити свого жалю, що думки ці появилися в такій дуже не спокійній і не об'єктивній формі, – цій неминучій умові для серйозного, практичного вирішення всякого питання [11].

Антисемітизм чи розумний національний егоїзм?

Нема, здається, ні одного діяча-практика на полі сільської кооперації в районі так званої «черти єврейської осілости», якому б не довелося в тій чи іншій мірі мати діло з єврейською проблемою. Ні для кого не секрет, що в районі «черти» майже вся дрібна торгівля сконцентрована в руках євреїв, отже кожне нове кооперативне товариство зменшує сферу впливу єврейської торгівлі, вибиває її з якої-небудь позиції. Позичкове товариство вибиває з позиції єврея-лихваря, потребительське товариство – єврея-крамаря, товариство для продажу сільськогосподарських продуктів – єврея-скупщика і так далі. Таким чином, усяка відповідальність на користь поширення кооперативної справи фатально зв'язується з боротьбою проти єврейського впливу, й носителям кооперативної ідеї несподівано для самих себе доводиться виступати в ролі... антисемітів.

Українцям-кооператорам найчастіше доводиться виступати в цій досить прикрій ролі, бо славнозвісна «черта» захоплює мало не 9/10 української території. І от перед свідомим українцем-кооператором на кожному кроці його діяльності встає альтернатива: або провадити далі свою безумовно корисну для власного народу діяльність і тим безумовно підривати матеріальний добробут чужої нації – євреїв, або залишити свою діяльність, зоставивши свій народ у злиднях і темноті, а зате очистити свою совість од тяжкого обвинувачення в антисемітизмі. Де вихід з цього становища?

Речі пізнаються через порівняння. Знайшовши який-небудь аналогічний приклад і прирівнявши його до нашого становища, нам, може, легше буде знайти правильний вихід. Такий приклад знаходимо у російських поляків, які раніше були в аналогічному до нашого становищі

Як відомо, кооперація в російській Польщі дуже розвинена. Ален перш, ніж кооперація досягла там свого теперішнього блискучого становища, полякам довелося розв'язати зформульоване вище питання. Після деяких вагань польські кооператори остаточно вибрали перший шлях: «націоналізація торгівлі» зробилась лозунгом часу. Цей лозунг, можна сказати, утворив польський кооперативний рух: він утворив цілу низку позичкових товариств, де кожний поляк може позичити грошей для торгівлі й для успішної кооперації, він утворив ряд товариств для продажу сільськогосподарських продуктів...

Само собою розуміється, що становище єврейських дрібних торговців значно погіршало до того, але разом з тим євреї виробили нові засоби для боротьби за своє існування. Процент продукційної людності серед них значно зріс, більше євреїв стало працювати на великих фабриках і заводах, менший процент їх став жити з дрібною торгівлі. Не обійшлося й не обходиться, звичайно, без де-яких «треній», але це вже непереможний історичний закон, що всякий поступ купується ціною жертв.

Очевидно, що українським кооператорам не лишається нічого кращого й кориснішого, як піти в даному разі слідом за поляками. Розуміється, можна й повинно уникати тих гострих виступів проти так званої «єврейської експлуатації», до яких іноді звертаються польські кооператори. Треба також дбати про те, щоб українська кооперація була строго-нейтральною що до національного питання, себ-то щоб записуватись у члени товариств можна було не тільки українцям, а й представникам інших націй. Але жертвувати реальними інтересами, може, навіть цілою будучиною свого народу, во ім'я домагань абстрактної справедливості не можна. Це свідчило б не про справедливість українців, а про брак у них здорового

національного егоїзму, що здебільшого рівнозначно бракові національної свідомості [12].

Надзвичайно цікавою є стаття Сергія Єфремова «Драгоманов і єврейська справа»

I. Може читачі пам'ятають, як бідкалось «Русское Знамя» за Тургенева підчас святкування 25-літніх роковин од дня його смерті. Тургенева, так писав орган «союза русскаго народа», замовчують, бо з його був чоловік «истинно-русский», православний і, головна річ, євреїв він називає «жидами».

Факт дивний взагалі, бо кожне ж знає, хто такий був Тургенев, кому саме прикро про його згадувати і скільки, нарешті, правди в тому, що з його можна зробити «истинно-русскаго», хоча між його творами і справді таки єть оповідання під заголовком «Жид». Дивний кажу факт, але не несподіваний, бо з Тургєневим таке вже бувало. Адже сам він в листі до М.О.Марковички з гірким жалем нарікає: «меня били руки, которыя я бы хотел пожать, и ласкали руки другия, от которых я бы бежал за тридевять земель», або «гнусные генералы меня хвалили, о молодежь ругала»*) («Минувшие годы», 1903 р. кн УІІ, стр. 93, 94). Відомо також, що Тургєнев не прийняв руки від одного з «гнусные генералов» – Каткова, зустрівшися з ним на Пушкиновому святі в Москві. А отже «Русское Знамя» з усякими своїми «гнусными генералами» не проминуло нагоди, щоб при цій okazji примазатись до великого ймення і його авторитетом підперти свої гнилі та «гнусні» устої тільки через те, що довелось Тургєневу написати оповідання «Жид».

Такав же по смерті доля великих людей, що їх рвуть – кожне, хто хоче – на частки і вживають їхнього авторитету на те, чого сахався за життя небіжчик. Мертвим, кажуть, тілом хоч паркан підпирай і з цього користуються всякі мерзенні люде, яким нічим свій паркан підперти. А як таких мерзенних людей у нас до смутка, то не бракує й операцій з великими небіжчиками таких, що від них кістки небіжчикови в труні повертаються. І коли він сам не може встати з могили й сміливим операторам належну одсіч дати, то за його повинні зробити це ті, кому дорога

пам'ять про небіжчика і хто не може попустити на поталу «гнусним генералам» його доброго ймення.

Перевернулись, певне, в труні не раз і кістки нашого Драгоманова, бо й над ним якийсь мудрагель із «Кієвлянина» заподіяв недавно таку саму операцію, як над Тургеневим «Русское Знамя». І над Драгомановим операції не вперше діються, – так відомо, що добродій Б.Кістяківський зробив був із його чистісенської води російського кадета, – але таку операцію, з руки кієвлянинського співробітника, ми бачимо вперше. Бо коли ім'я Драгоманова таки справді може бути дорогим тією чи іншою своєю стороною для кожного прогресиста, чи буде він кадетом, чи іншим ким, то ждця «Кієвлянина... «кое общение свету ко тьме?» – тільки й можна запитати давньою слав'янською примівкою. А отже гляньте: мудрагель із «Кієвлянина» Драгомановим побиває «освободителей», мудрагель із «Кієвлянина» (risum tene tis amici) Драгоманова собі на підмогу кличе, мудрагель із «кієвлянина» бідкається, що «сочинение Драгоманова замалчиваются» освободительно-еврейской печатью, на них наложен запрет») («Кієвлянин», ч. 191. Статя А.Волинця – «Константитудіоналізм и юдаизм»), і навіть хвалить Драгоманова «гнусный генерал» з «Кієвлянина»... Так хвалить, що навіть забуває, од кого справді цілими десятиліттями йшла заборона не тільки на твори, а й на саме ім'я Драгоманова, хто за його статі газети забороняв, хто навіть з наукових виданнів його некрологи вирізував... А може й не забув, «гнусный генерал» із «Кієвлянина», бо на стільки ж справді вистарчить у його розуму, щоб зміркувати, що не треба було «эмигрировать за границу и там неудачно разыграть (?) из себя второго Герцена») («Кієвлянин», ч. 179. Статя А.Волинця – «Революционер семидесятых годов») на те тільки, щоб опинившись в одній компанії з кієвлянинським мудрагелем, висловлювати)такія сужденія по вопросам польскому и еврейскому, от которых теперешние революционеры должны в ужас придти, – до того они дышут «черносотенством» и «человеконенавистничеством»... »*) («Кієвлянин», ч. 191). Ой, не забув «гнусный генерал», бо не емігрував же за кордон ні сам добродій

Волинець, ні добродій Пихно, ані добродій Савенко й ніхто «из стаи славной»: їм і тут не зле сидіти. А просто тямить добродій добродій Волинець, – на це теж розуму не багато треба, – що небіжчик не встане з могили й не провчить нахабного напастника, то можна попробувати ним і свій кїєвлянинський паркан підперти...

Не на те я згадав про кїєвлянинського мудрагеля, щоб із ним полемізувати. Говорити з чоловіком, який дуже добре знає, що пише неправду, який, насмикавши чужих фраз, не вмїє навіть їм кінці до ладу поховати, так, щоб ті кінці не виказували про його обмовні заходи з таким чоловіком, видима річ, говорити усе одно, що горохом об стїну бити: одскакуватиме. Просто я хочу переказати те, що справді говорив Драгоманов про єврейське питання і як дивився він на єврейську справу, а тоді вже видко стане, чи єсть чого жахатись «теперішнім революціонерам» од тих думок його та поглядів і чи єсть чого «гнусним генералам» радіти, як зрадів був добродій Волинець од тієї страви, яку сам же й наварив за Драгоманова. Для цього нам треба тільки обернутись до творів Драгоманова, в яких він торкався єврейської справи, але попереду цікаво буде вияснити, чого зрадів наш мудрагель і звідки він узяв, що Драгоманов йому допоможе бооротися з євреями «освободителями» і таке інше.

Чув я анекдот про одного пана: такий він був соромливий та делїкатний у єврейському питанні, що ніколи не вживав слова «жидкость», а тільки «єврейкость» говорив, – щоб і тут, мовляв, невмисне євреїв словом «жид» не образити. Наш мудрагель теж скидається а цього анекдотичного панка, тільки на-виворїт, як антиод його: так його кортить за всяку ціну допекти євреям, що він ладен, скажемо, навіть Європу перевернути на Жидопу: все таки зайвий раз словом «жид» вилається. І коли такїй мудрїй голові доведеться спіткати чоловіка, що на «жидкость» не боїться казати таки «жидкость», то думаючи, що що сіре – те й вовк, мудра голова плеще в долоні з утіхи і кричить: «руку, товаришу!» - радіючи, що знайша собі спільника і що до «жидопи». Драгоманов же, бувши людиною, що раз-у-раз тверезо й глибоко на кожну річ дивилась, «жидкость» називав тільки

«жидкостью», то-б-то не заплющував очей на негативні сторони єврейства в нашому краї, хоч і добре бачив, що не саме єврейство в них винувате. В цьому ось, як зараз побачимо, єдина вина Драгоманова перед нашим мудрагелем, решту ж він обробив по своєму: не Європа каже, а Жидопа, – і вийшов з-під обмовного пера Драгоманов юдофобом та мало не співробітником «Киевлянина», що, до речі пригадавши, невтомно писав доноси на небіжчика, як той ще у Києві жив. І як перенявся наш мудрагель своєю дотепною вигадкою, що навіть бідкатись починає, що його такого любого Драгоманова «замалчують освободители». О мудра голово!..

Та на цьому коротенькому поясненні ми можемо попроситись з добродієм Волинцем. Хай собі препарує, кого хоче, тим більше, що навіть препаративаний Драгоманов таки щось інше говорить, ніж собі наша мудра голова уявляє.

II. Єврейська справа для Драгоманова не стояла ізольовано, або не була тільки єврейською, а в великій мірі справою й тих народів, насамперед українського, серед яких і з якими в тісному зв'язку живуть євреї. Через це і його погляди на цю справу не стоять нарізно, а дуже міцно зв'язані з його загально-політичними й соціальними поглядами, яких він добірну систему полишив у своїх публіцистичних у своїх публіцистичних творах. Вирізати цілком з тієї системийого погляди на єврейську справу- значить із живого тіла вирізати шматок, частину органічно з цілим зв'язану, а тоді вже над мертвим шматком, звичайно, легко можна зробити й ту препаратію, зразок якої ми бачили в домислах киевлянинського мудрагеля. Але це зробити можна або не зрозумівши ані трохи Драгоманова, або цілком свідомо ого перекрутивши, насмикавши окремих фраз без жодного зв'язку з цілим. Це й зробив добродій Волинець. Ми підемо іншим, трохи забарнішим може, зате ж надійнішим та твердішим шляхом.

Як демократ і соціаліст, Драгоманов цілій своїй публіцистичній та громадській діяльності мав насамперед на увазі інтереси трудящих мас. Як заступник народу українського, одного з недержавних, або, як любив говорити Драгоманов

«плебейських» народів, він дбав найдужче про інтереси українського в першій лінії, а потім й інших так само «плебейських» народів, розставляючи їх у ряд відповідно до того, як вони одстоять од його рідного народу. Це загальне становище Драгоманова треба раз-у-раз мати на увазі, пробуючи схарактеризувати його стосунки до того чи іншого питання, а між іншим єврейського.

Євреї, як ми знаємо, живуть у самому близькому зв'язку з українським народом, – це навіть не сусіди, як здебільшого інші народи, а одна з складових частин людності на самій же таки українській землі. Не маючи власної території, більш або менш густими кооніями розсипались вони серед нашого народу і справляють чималий вплив на наше життя тими самими особливими своїми рисами, що виробились під тиском обставин їхнього життя. Які ж то риси?

На це відповідь Драгоманов дав іще в першій своїй статі з приводу єврейської справи, надрукованій в «Вестнику Европы» за 1875 рік (увійшла в I том московського видання «Политических сочинений» Драгоманова). Правда, відповідь ця дуже неповна, – можна думати, почасти з цензурних причин, а почасти через те, що статтю написано з приводу Чубинського «Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край» і вона була зв'язана матеріалом цього видання. В усякому разі названа стаття не вичерпує поглядів Драгоманова на єврейську справу, хоч і зазначу виразно ту позицію, на якій Драгоманов стояв увесь час і опісля. «Євреї і поляки по наших західних губерніях – це не тільки народності, але й окремі віри та стани: буржуазія та аристократія»*) (М. Драгоманов – «Политические сочинения» т. I. Москва, 1908, стр. 218) – так починає свою статтю Драгоманов, і це було його вихідним пунктом в єврейському питанні. Далі Драгоманов, полемізуючи з Чубинським, підводить підвалини під цю тезу й подає проект загальних практичних заходів, щоб зменшити шкідливий вплив єврейської буржуазії. Фактами з історії доводить він, що євреї на Україні з'явилися не тільки і не так через «польську інтригу» - це юбили говорити всі «патриоты своего отечества» - як найбільше заходами російського уряду, що «чертою

оседлости» здушив нормальну колонізацію євреїв і штучним способом скупчив їх тільки на Україні, в Білорусії та Польщі. Як доказ цього, Драгоманов нагадує той факт, що цілу лівобічну, а також і степову Україну колонізували євреї вже за Росії і тільки через те, що в ці сторони для єврейської колонізації тільки й були відчинені двері. Безперечно, що великою мірою євреї, як буржуазія, виступають експлуататорами трудящої людності в краї, (це та, мовляв, «жидкість», що так сподобалась добродієві Волинцеві), але «причин, чого з єврейства став такий шкодливо-експлуаторський елемент, треба шукати глибше і, щоб визволити тутешні маси від єврейської експлуатації, треба братись якихсь надєжнітих заходів, ніж репресалії над євреями та переселення сюди московських глитаїв» *) (Ibid. 221). Єврейство з цього (експлуаторського) погляду, – каже Драгоманов нижче, – це, коли хочте, патологічна, але все ж таки натуральна функція, якої не можна позбутись, не позбувшись наперед тих умовин, що її витворили. Викореніть «жидків» і «жидів» – євреїв, знайдуться «жидки» і «жиди» іншої віри») (Ibid. 222 – 223).

Як бачимо, на лиху й негативну роль у нас якоїсь частини євреїв Драгоманов очей не закриває: та з другого боку він поясняє її не якимись перманентними рисами єврейства, а тільки обставинами життя їхнього, як і не бачить порятунку од лиха в репресіях. Суть єврейського питання на Україні він уявляє собі оцими тезами: а) євреї тут здебільшого елемент, що не витворює вартостів, бо належить до категорії крамарів; б) крамарів цих занадто багато і через те вони занадто дорого коштують трудящим класам; с) євреї-крамарі зв'язані ще в солідарну корпорацію і через те їм лехче боротися з сторонньою конкуренцією, і запобігати конкуренції серед самої корпорації; д) опроче того, серед самої єврейської громади єсть експлуататори й експлуатовані і форми експлуатації тут важчі через застарілу релігійну цивілізацію, і е) нарешті, з євреїв ще й релігійна група, що терпить усякі обмеження од держави *) (Ibid. 223 – 224). Оці різні сторони єврейського питання вельми плутають справу, бо до одної категорії збивають такі елементи, які мають зовсім таки не однакові

інтереси. Вся біда єврейства лежить у тому, що його силою річей поставлено в таке становище, коли воно мусить виступати то як нація або віра, то як стан, то навіть як клас, відповідно до того, яку з наведених тез більше брати до уваги. А тим часом, як справедливо завважає Драгоманов, сучасний паразитний побут євреїв не дає навіть добробуту єврейській масі, що бідує страшенно і служить тільки за знаряддям до того, щоб збагачувати «єврейських тузів», які, по правді сказавши, й не бажають навіть рівного права євреям з християнами, хоча б, наприклад, права жити по цілій Росії; бо той злидарь-єврей, що обдирає мужика-білоруса через те тільки, що іншого й робити йому нічого, потрібен на те, щоб багатий єврей-підрядчик дешевше наняв робітника і таке інше» *) (Ibid. 224 – 225). Одно слово, неодностайна з соціального погляду маса єврейства через своє юридичне, релігійне та національне становище часто мусить перед чужинцями виступати одностайно, наперекір насущним інтересам того, або іншого елемента з-поміж його і тим затемняє ті шляхи, якими треба йти, щоб єврейське питання розв'язати.

Ставши на такий ґрунт, на якому видко неоднородність єврейства, Драгоманов зазначає і такий вихід для єврейської справи, що був би користним для більшості християн і самих же євреїв, то-б-то – обстає він щза інтереси трудящих єврейських і неєврейських мас. І його позиція, хоч і висловлена за-для цензури «прикровенно», все ж таки виступає цілком виразно всякому, хто вміє читати між рядками. «Єврейське питання, – пише Драгоманов, – в найсерйозніших його сторонах останеться у нас без одміни таким, як і тепер є, аж доти, поки прийде час, що вже прийшов для інших європейських країв, коли особам усякої віри дано буде однакове право, – то-б-то справдиться найлеший з усіх заходів що до єврейського питання» * (Ibid. 226 – 227). Але ж це тільки перший з цілого ряду заходів. Раз єврейство – соціальна сила, то щоб з її негативними сторонами боротись, треба братись не до репресій проти євреїв, а до того, щоб витворити відпорну силу серед самого ж народу: треба його правове, матеріальне й культурне становище підняти. Вже тут ми чуємо натяк на звичайний Драгоманівський мотив про вагу політичної волі в

житті народів, правда, не вимовлений цілком одверто. Але незабаром Драгоманов починає говорити вже так ясно, що не може бути ніякісної непевності про його погляди в цій справі. Зробив це він уже в своїх закордонних публікаціях [13].

III. Року 1880 з української друкарні в Женеві вийшов листок «От групи социалистов-евреев» що «во имя интересов самого социализма» закликав усіх соціалістів-євреїв заводити організації і провадити пропаганду соціалістичної науки серед єврейських робочих мас зрозумілою їм мовою, то-б-то жаргоном. До листка, за підписами Драгоманова, Ляхоцького та Павлика, додане коротеньке, але дуже промовисте слівце, яке написав Драгоманов і яке можна вважати стислим резюме його поглядів на єврейську справу. Подаємо через те додаток цей цілком, переклавши на нашу мову.

В країні, що заселяє український народ в Росії й Австрії, живе тепер по-над 1 мільйона євреїв. З другого боку, ледве чи була ще де-небудь така запекла боротьба між масами тутешньої людності та євреями, як на Україні в XVII і XVIII століттях, бо тут євреї і були органами ворожого народові і державного й соціального ладу.

В наші часи тільки третина євреїв на Україні належить до явно експлуаторського класу, другу ж третину повинно зачислити до класу робітничого, і ця третина, а також і велика частка з останньої третини – помішників та наймитів у першої – зовсім не користується з вигод од тих прибутків, які, хоча й за допомогою її членів, маює єврейські капіталісти, і живе серед таких злиднів, які переважають навіть убозство «християнського пролетаріата». А тимчасом стара соціально-національна боротьба між українцями та євреями лишила по собі живу пам'ять у нащадків обох народів і пам'ять ця роз'єднує такі шари з обох елементів людності, які однаково належать до трудящих мас і однаково терплять лихо од сучасного економічного ладу. За теперішніх стосунків між українським народом та євреями можна сподіватись, що всякий рух його проти цього ладу підпливе кровію єврейської людності, а це буде ще більшою несправедливістю, ніж події XVII – та в XVIII віках. З другого боку антагонізми між євреями та неєврейськими масами

народу на Україні служить за одну з причин солідарності між такими шарами з самої ж єврейської людності, яких інтереси по суті протилежні.

Ось через віщо для соціалістів на Україні повинно бути ділом надто великої ваги розповсюдження ідей, що мають на меті, з одного боку, одлучити робітників єврейських од єврейських капіталістів, а з другого – прилучити єврейських робітників до робітників з інших племен. А як одним з найкращих для цього способів на початку може бути соціалістична преса тими мовами, якими розмовляють євреї, то ми не вагаємось висловити надію, що товариші наші на Україні допоможуть вище списаним заходам товаришів-євреїв *) («Собрание политических сочинений М.П.Драгоманова, Paris, 1906. Т. II. стор. 327 – 328).

Ми бачимо, як український соціаліст стає тут цілком на щиро-людський гуманний погляд що до єврейської справи; те на що він тільки натякав у першій своїй підцензурній праці, тепер виставляє він на цілий зріст і дуже виразно. Драгоманов одкидає всякі розмови про ті чи інші расові прикмети цілого єврейства і, бачучи серед єврейської людності величезну частину просто трудящих і через те тільки експлуатованих людей, іде до них із словом заохоти та допомоги (між іншим і самий листок друковано в його друкарні) і до того ж кличе і всіх свідомих товаришів своїх на Україні. Як видно з інших творів Драгоманова, це було наслідком не якихсь спеціальних симпатій до єврейства, а просто тільки частиною широкого плану, який не раз висловляв і розробляв детально наш публіцист – про організацію федерально-соціалістичної пропаганди всіма мовами в Східній Європі, а надто мовами плебейськими **) (Див. листок «Вниманию социалистов-эмигрантов и пропаганда социализма на плебейских языках восточной Европы», «Вільну спілку», а також і по інших статях та виданнях окремі уваги). Це була одна з найбільш принадних для Драгоманова ідей, яку він невтомно розробляє, не зражаючись тим, що на ті часи вона дуже була непопулярною серед соціалістів у Росії. Виходячи з думки, що «треба ж комусь хоч як-небудь почати», Драгоманов друкує книжки та брошюри не тільки українською мовою, але й білоруською та

польською і марить про те, щоб хоч по одній книжці видати для литвинів, естів, латишів, німців, та євреїв у Росії *) (Див. «Собрание политических сочинений», Т. II., стор. 340).

Ту ж саму думку, тільки висловлену докладніше, стріваємо і в замітці «Єврейский вопрос в славянском кружке в Лондоне» («Вольное Слово» 1882 р.). Числом людности – каже Драгоманов – євреї на Україні, в Білорусії та Польщі ціла нація, про яку ж тим більше треба комусь подбати, що стоїть вона у самих ненормальних відносинах до інших, що там живуть, націй **) (Ibid, 542). Освічені євреї, а надто соціалісти з євреїв несуть, на думку Драгоманова, величезну відповідальність за те, що нехтують рідний народ, серед якого одні вони тільки й можуть до пуття працювати. Самої рівноправності мало, щоб розв'язати єврейське питання, бо з неї скористуються тільки освічені й заможні класи, а не єврейський пролетаріат, що потребує праці в іншому напрямку, про який була вже у Драгоманова мова в наведеному додатку до листка «От группы социалистов-евреев».

Порішивши так єврейське питання з практичного боку, Драгоманов знов вертається до його теоретичної сторони в спеціальних статтях (на жаль, не скінчених) у «Вольном Слове» під заголовком – «Єврейский вопрос на Украине», а також і побіжними увагами в більших своїх працях, як «Историческая Польша и великорусская демократия» та «Вільна Спілка».

Статтю «Єврейский вопрос на Украине» написано з приводу анти-єврейських погромів, що кривавою хвилею прокотились по Україні 1881 року, – до речі зазначимо, що Драгоманов передбачав цю страшну подію і застерігав проти неї ще в тому додатку до листка «От группы социалистов-евреев», який подано вище. Остання стаття Драгоманова безпосередньо приходить до старої його статті в «Вестнике Европы», але тепер у безцензурному виданні автор обходиться вже без тих натяків, яким мусів обмежитись тоді. Росказавши історію єврейської колонізації на Україні й вияснивши роль в цьому урядових органів з їхньою системою репресій («черта оседлости» і таке інше), Драгоманов підходить до

загальної постановки питання, або, як він каже, до «синтеза данного вопроста». «Щоб дійти справедливого кінця єврейському питанню на Україні, треба, насамперед, зміркувати, хто такі у цій країні євреї і як вони ставляться до інших елементів людності, головним чином до українського елемента, що складає величезну більшість цієї людності, переважно чорноробів» *) (Ibid, 534). З аналізу статистичних, етнографічних та культурних даних Драгоманов знов приходиться до висновку, що «євреї на Україні – це і нація, і віра, і стан; **) (Ibid, 540) до того ж «чималою мірою паразитний стан» ***) (Ibid, 534). Це вельми затемнює справу і утруднює спроби розв'язати її в інтересах трудящих мас єврейських. Рахунки економічно-класові часто заступаються національними та релігійними і зненависть проти єврея-експлуататора та єврея-приильника пануючої системи переноситься на всякого єврея. І єврей-пролетарій мусить відбувати за чужий гріх, неповинно покутуючи його. Драгоманов тут знову вертається до своєї улюбленої думки про організацію єврейського пролетаріата, бо без цього сусіди вічно плутатимуть його з єврейською буржуазією і на йому за її гріхи помщатимуться. Треба, щоб єврейський пролетаріат виразно зрікся всякої солідарності з євреями-капіталістами і натомість так само виразно виявив свою солідарність з українськими трудящими масами. В дальших статтях Драгоманов обіцяв розглянути питання, як запобігти лихові од ненормального становища євреїв. На жаль, обіцяні статті не були написані, хоч загальні думки Драгоманова нам уже й так відомі з попереднього.

Зрезюмовавши свої погляди на єврейське питання, Драгоманов уже геть пізніше, а саме в «Вільній Спілці», де він, між іншим, розглядає, чим та або інша нація може прислужитись визвольній справі й яку взяти участь у програмі «Вільної Спілки». Євреї, як нація позбавлена елементарних прав громадянських, «повинні цілком свідомо бажати всієї сумми прав людини та громадянина... і обмеження самоволі властей, а також і самоврядування громадського; останнє через те, що євреї у нас сидять густими масами і в багатьох громадах мають більшість». Далі, як члени релігії, що тільки-но терпиться російськими законами, вони «не можуть не бути

прихильниками повної толеранції в справах віри аж до краю – до цілковитого поділу церкви й держави». Але найголовніше, на думку Драгоманова те, що «серед українських євреїв єсть частина (пересічно од ¼ до 1/3) людності, що працює цілком продуктивно (ремісники, хлібороби), і цю частину заходами освічених і гуманно розвинених людей з-межи українців та євреїв можна зовсім зблизити до українського народу *) («Собрание политических сочинений», Т.І., стор. 308 – 309).

До такого зближення і йшла вся діяльність Драгоманова в тих пунктах, якими вона торкалась єврейського питання. Пригадуючи якомось теоретичну спробу такого зближення між єврейськими та українськими соціалістами в Женеві та ставлючи в паралель до неї спробу порозуміння вже на чисто практичному ґрунті між штундарями та євреями «братством» у Єлисаветі – Драгоманов такими пророчими словами ці спроби характеризує: «это – слабыя теперь зерна будущего крупного движения, которое одно в состоянии гуманно решить еврейский вопрос на Украине **) (Ibid, 235). Кінчаючи розділ цими словами, ми можемо до них додати хіба, що першим цілком свідомим і енергичним сівачем цього зерна був не хто інший, як таки сам Драгоманов [14].

ІУ. Такі були у Драгоманова погляди на єврейську справу, що викликали похвалу та компліменти на брудних сторінках «Киевлянина». Ми бачили, що, по совісті кажучи, Драгоманов похвалив тієї й компліментів не заслужив, що тільки важучи на неосвідомленість читачів своїх що до Драгоманова, мудрагель із «Киевлянина» підшив свої людиноненавистні погляди чесним і незаплямленим іменням українського публіциста. Але ця претензія «Киевлянина» на солідарність з Драгомановим, хоч і яка комічна сама по собі, все ж таки дуже характерна для історії відносин усяких кругів у російському громадянстві до поглядів Драгоманова і через це варто на цій історії спинитися. Без цього мій начерк був би не повний.

Взагалі кажучи, відносини до поглядів Драгоманова на єврейське питання дуже добре можна схарактеризувати отими словами з листу Тургенева: «гнусные генералы меня хвалили, а молодежь ругала», додавши хіба – або й зовсім не

зважала. Одного «гнусного генерала», що вдяжливо схиляється перед Драгомановим і простягає до його руку, ми вже бачили; тепер же треба обернутись і до другого табору, який мусив був прислухатись добре до слів Драгоманова, але або тільки нападався на його, або ж не помічав, та й досі не помічає, простягнутої до євреїв руки великого українського публіциста. Погляди Драгоманова на єврейську справу дорогі нам не тільки через те, що вони проказували добру стежку, щоб гуманно розв'язати справу, а й через те, що Драгоманов у ті часи стояв самотою при таких поглядах і боровся за їх навіть з товаришами з загального визвольного руху. Як і в багатьох інших справах, Драгоманов і в єврейській справі на свій час був єретиком, проти якого найдужче повставали ті люди, що повинні були прийняти його погляди за свої, бо вони найбільш відповідали всій їхній позиції. Однак цього не сталося.

Заклики Драгоманова до організації єврейського пролетаріату і почин його в цій справі виданням згаданого листка «От группы-социалистов» серед соціалістичних елементів у Росії зустріто, як не раз зазначав і сам Драгоманов, «одними равнодушно, другими даже вполне враждебно» (1)* (Собрание полит. соч» Драгоманова, т. II, стор. 337, 541). Так привітали його погляди і російські та польські «интернационалисты», і навіть українські «националисты», оопріче польсько-українських робітничих гуртків зі Львова, що висловили йому своє спочуття (2*) (Ibid, т. I, стор. 235). Драгоманов поясняє це тим, що «маса соціалістів у Росії, євреїв, поляків та українців з роду, запоморочена («отвлекаемая») абстрактними формулами та централістичними симпатіями («тяготениями»), була не готова до того, щоб розуміти місцеві соціально-національні стосунки в їх конкретних формах (3*) (Ibid). Це надто виразно виявилось, як почалися на Україні антиєврейські погроми, що їх можливість Драгоманов передбачав іще перше. Соціалістичні елементи опинились далеко від руху, а коли поспробували були взяти слово з приводу його, то заговорили просто таки несосвітні річі. Плондровання («разгром») євреїв, – писано в ч. 4 «Чорного Передела» – це прелюдія до більш

серйозного та відповідного до цілі («целесообразного») руху») (4*) (Цитую з «Исторической Польши и великорусской демократии» Драгоманова; Собрание политич. соч» Драгоманова, Ibid, т. I, стор. 236) – і погляд цей був, можна сказати, загальним серед тодішніх російських соціалістів з обох фракцій: і чорнопередільці і народовольці однаково ставились до єврейських погромів. «На півдні перше, ніж де інде, народне незадоволення почало виявлятися масовим революційним рухом, що через місцеві обставини придбав антиєврейський одтінок» – пише автор «внутренняго обозрения» в ч. 6 «Народной Воли» (5*) (Б.Базилевський (Богучарский) – «Литература партии Народной Воли». Вып. I. СПбург, стор. 269).

Виясняючи даолі, як повинні ставитись революціонери до погромів, той самий автор буквально пише таке: «относится не только отрицательно, но даже индифферентно к чисто народному движению мы не вправе; мы обязаны выражать общую формулу всех сил, справедливо недовольных и активно протестующих, и сознательно направлять эти силы, удерживая при этом их исходный пункт» (6*) (Ibid., стор. 275). До цих промовистих слів нічого було б додавати, як би окремі особи з-межи тодішніх революціонерів не говорили ще промовистіше. Так, в «Листке Народной Воли» (ч.1 за 1881 р.) надруковано цікавого листа «Из деревни» (видимо – з українського села), в якому автор так резюмує свій погляд на погроми: «я... прийшов до твердого переконання, що антиєврейський рух по селах носить на собі сліди свідомого відношення до життя, відбиток ідейності; що городський факт «побивання євреїв» село в своїй свідомості перетворило в ідею, яка цілком відповідає розумовому складу сільської людини» (1*) (Ibid., стор. 244). Сподіваючись погрому в селі, автор так недвозначно малює свої почування, що цілком ясно виступає його бажання, щоб погром почався швидче. «Картина страшного переляку «євреїв), – пише він, – дуже мене хвилювала, дратувала мої нерви. Особисто у мене, певна річ, не було охоти йти проти євреїв війною, але я переживав думки й почування народу, і мені здавалося, що ось-ось, іще година й спалахне погром, я лічив хвилини... Вперше спало мені тоді на думку: як помалу

зростає народне зворушення («возбуждение»)… На 11-ту годину все втихло. Я вже другу ніч не спав, з години на годину чекаючи, що от-от почнеться. Я чекав… а ніч минала тихо, спокійно Село ніби дрімало; пронесеться якесь шепотіння, вчується далекий крик, неначе стогін, що вирвався з окритого темрявою ночі села – й замре в повітрі. Уявлявся мені велетень. закутий у кайдани… (Другого дня) людність сиділа тихо. Видко було, що буря на цей раз минула. Ждати мені не приходилось, і з великим жалем покинув я село» (2*) (Ibid., стор. 246 – 247).

Так показують справу сучасні документи; не инакшою вона стоїть і в теперішніх споминках тих людей, що були наочними свідками та самовидцями тих часів. «Подекуди починались єврейські розрухи, – пише в своїх споминках О.Любатович, – і революціонери мали за це симптом революційного почування, що йде вгору (3*) О.Любатович – «Далекое и недавнее». «Былое», 1907 р., кн VI, стор. 146). Ще один російський письменник константує, що «були дуже хороші й дуже чесні люди, які оправдували погроми 1881 року тим, що «з євреїв не нація, а клас» (4*) Дионео – «Призыв». «Русское Богатство», 1906, кн. У, стор. 35). Можна б ще декілька подати характерних документів такого самого змісту, але я обмежусь тільки уривком з голосної колісць відозви «Українському народу» (1881 р.), – тим більше, що її не знаходимо навіть у збірниках добродія Базилевського-Бочугарського, а тільки частину передруковано в згаданій вже статі Драгоманова «Єврейский вопрос на Украйне».

Тяжко стало людям жити на Україні та чим далі – все тяжче ста…

…Од жидів гірше всього терплять люде на Україні. – Хто забрав у свої руки землі, ліси та корчми? – Жиди. – У кого мужик часом скрізь сльози просить доступитися до свого лану, до своєї царини? – У жидів. – Куди не глянеш, до чого не приступиш – жиди усюди. Жид чоловіка лає, він його обманює, п'є його кров. Нема у селі життя од жида.

Покидає чоловік рідне село та рідну хату, почина, по світі блукаючи, долі шукати – скрізь недолю найде, бо скрізь, скрізь грабить його ледаче зілля…

У городі ще гірш, як у селі. Тут усі фабрики, усі базари, усе начальство їх грішми закуплене *) (Собрание полит. соч» Драгоманова, т.ІІ, стор. 529 – 530).

Подавши частину з цієї відозви й зазначивши, що в вона правдиво встановляє зв'язок між експлуатацією народа та загальним ладом у державі, Драгоманов проте додає, що відозва все ж таки «не піднялась по-над конкретний показ факту, тобто по-над рівень того розуміння, що має й сама чорноробуча маса». А вже, на думку Драгоманова, просто таки непростий гріх забувати, що серед розбитих та пограбованих євреїв були не тільки злидарі (по багатьох місцях їм тільки й досталось), але й до того ще люде трудящі, що так само живуть з власних ручок та пучок, як і трудящі люде з-поміж самих погромщиків **) (Ibid, 530 – 531). ДЖрагоманов ясно бачив, як далеко «наперекір дійсному життю» такі погляди заходять і яку вони шкоду роблять і в загальній визвольній справі, і спеціально в єврейському питанні через неввагу відповідних елементів до місцевих обставин та потреб дійсного життя ***) (Ibid, т. I, стор. 236, і далі).

В усякому разі на цьому конкретному випадкові – антиєврейських погромах найрельєфніше виступила вся різниця між поглядами Драгоманова та загалу соціалістів з Росії. І різниця ота тільки честь приносить далекоглядному, гуманному та щиро-людському відношенню нашого публіциста до справи стражденного народу. Але вона поясняє й те, чому голос Драгоманова остався «гласом вопиющего в пустыне» і не знайшов прихильності, ба навіть відгуку в революційних кругах. Централістичний напрям, з-під якого ферули й досі ще не визволились цілком поступові елементи в Росії, тоді, за часів Драгоманова, панував неподільно і багато нашому публіцистові довелося енергії й праці віддавати на боротьбу з ним навіть у таких соціалістів, що самі себе звали федералістами. Справа «плебейських народів» мірялась там на централістичний аршин, всякий національно-визвольний рух серед поневолених націй вважався за злочинство проти єдиного загальнолюдського поступу та загального визволення. Ось через віщо заклик Драгоманова до пропаганди соціалізму «плебейськими мовами» здавався за якесь

чудне дивацтво, а що до євреїв спеціально, то що вже й говорити про це, коли, кажучи словами Драгоманова, «велика частина революційних кругів у Росії ставилася симпатично до плюндровання євреїв і великі надії на це покладала, як на початок близького широкого революційного руху в народі **) (Ibid., т. II, стр. 529. Порівн. ще кінець статі «По поводу еврейских беспорядков» у «Приложении к Листку Нар. Воли», № 1: – «Нагадаємо читачам, що й велика французька революція почалася з побиванням євреїв (Тен). Це якийсь сумний фатум, якого не втечеш... Коли починається антиєврейський рух, то можна бути певним, що в йому криється протест проти усього ладу і починається рух далеко глибший». Базилевський (Богучарский) «Литература партии нар. воли», вып. II, стр. 110). Що Драгоманов не помилювався й не побільшував, пишучи цей, як на теперешні часи, акт обвинувачення – це надто виразно видно з отих документів, які подано вище.

Але – *tempora mutantur et nos mutamur in illis*, і тепер поміж «дуже хорошими й дуже чесними людьми» даремно було б шукати апології погромам з якого б то ни було погляду, – тепер на цьому «гнусные генералы» спеціалізувались. А проте... стара несправедливість що до Драгоманова й досі остається непоправленою. І коли «гнусные генералы» з «Киевлянина» єдине через те, що Драгоманов «жидкость» зве так «жидкостью», простягають ніби з шанобою до його свої брудні руки – «дуже хороші й дуже чесні люде» мовчать, просто мабуть не знаючи, яку Драгоманов ролю грає в справедливій й гуманній постановці єврейського питання. Ми маємо цілу низку праць, в яких усіма сторонами трактовано єврейську справу – і хоч би одне слово, нехай би тільки в історичному огляді, знайшли про Драгоманова та його погляди й практичні заходи в справі відродження єврейського трудящого народу! Ось вам стаття д. Гурвича «Первые еврейские рабочие кружки» («Былое», 1907, кн. УІ), ось докладні праці в виданнях «Серпа», ось «Материалы к истории еврейского рабочего движения» і таке інше. – Ймення Драгоманова, що таки перший ставив широко справу організації єврейського пролетаріата, не кажучи вже про інші сторони його поглядів, ви нігде не побачите. Та що з російських

письменників дивуватись, коли навіть автор єдиного, здається, огляду єврейського руху в українській публіцистиці *) – і той про Драгоманова ні пари з уст!... Дивний факт і надзвичайно сумний, бо показує, як мало ми знаємо історію власного розвитку, як страшні обставини нашого національного життя переривають «преемственныя нити» й як часто буваємо ми в ролі «Іванів – непомнящих»... І з цього погляду нехай за живий докір буде нам енергія «гнуснаго генерала» з «Киевлянина», що зумів знайти, хоч і препарував по своєму, погляди Драгоманова... [15].

У. Кілька часу тому в «Раді» почалась була полеміка з приводу єврейського питання на Україні. На жаль, вона, видимо, не зацікавила українського громадянства, бо дуже швидко урвалась, не давши досить матеріалу, що показував би, як дивиться на справу широкий загальний публіки. Це дуже прикро, бо єврейське питання для нас – питання такої ваги надзвичайної, що ним можна міряти взагалі напрям тії чи іншої громадської групи. Скажу більше: це наше внутрішнє питання, а не тільки околицнє, і не розв'язавшись так або інакше з ним, ми не вирішимо й для самих себе одного з найголовніших пунктів у нашій програмі. Думаю, що огляд тих думок, які висловлював про єврейське питання наш найвизначніший публіцист, дуже не зайвий буде, щоб цю справу до ладу порішити. Тепер я дозволю собі, хоч уривково, висловити ще кілька власних уваг.

Три головних напрями, скільки можна помітити, змагаються в українському громадянстві що до єврейського питання. Один, як показує брошура д. Демченка «Правда об украинофильстве», *) («Рада», № 256), має виразно антисемітичну окраску. Другий, що відбився на статі Виборця з Полтавщини «Чи знаменне з'явище?» («Рада», ч. 214) стоїть на ґрунті українського націоналізму і, не поділяючи всіх крайностей попереднього, ставить натомість політику «здорового, розумного національного еґоїзму». Нарешті третій – статі д. Росьового (ч. 216), Дорошенка (ч. 218) та редакційна в числі 208 – стоїть знов на іншій позиції, пробуючи єврейське питання поставити й розв'язати на основі загально-людських

принципів, хоч, певна річ, кожний з названих авторів виставляє наперед якусь одну сторону питання.

Про антисемітизм в українстві чудно навіть говорити, так він не личить глибоко-демократичним підставам усього українського руху. Антисемітизм свідомий може повстати у нас тільки наслідком якогось непорозуміння, або низькоокості у тих з українців, що до цього напряду признаються. А надто це треба сказати про антисемітизм агресивний, я сказав би – зоологічний антисемітизм, що ладен встоювати навіть за урядові репресії що до єврейської людності, обороняючи «черту оседлости», процентову «норму» по школах і таке інше.

Насамперед, як що ці репресивні заходи оправдовувати для євреїв, аргументуючи якимись особливими їхніми расовими прикметами, то нічого тоді повставати проти репресій для українців, нічого нарікати, що нам не дають, мовляв, того чи іншого, коли ми й самі вже заздальгідь лагодимось не давати тих самих прав комусь іншому. Дуже-бо легко і в українцях вишукати яку-небудь «шкодливу» рису, – та й вишукувати нічого, бо й так наші вороги орудують на всі боки марою сепаратизму, – і нею виправдовувати і *lex josepoviana* 1876 р. і теперішні заборони української школи, і всякі такі заходи, про які мало не що дня ми чуємо й читаємо. Але й по-за цією морально-теоретичною незручністю на українському ґрунті, антисемітизм і практично дуже шкодить інтересам самого ж таки українського народу. Згадавши про таких українців, які «не тільки приставали до своїх голосів, що обороняли всякі обмеження євреям прав, а навіть висловлювались проти того, щоб дати євреям право жити по всій Росії», Драгоманов дуже влучно розбиває їхню аргументацію. «Це, – пише він, – тим дивніше чути, що експлуатація євреями українських мас прибрала гострих форм безперечно через те, що євреїв згромаджено в південно-західній частині Росії. Таке згромадження заподіяно цілком штучно від російського законодавства, що керувалося в цьому разі не тільки вузькими великоросійськими міркуваннями, а ще й видимим заміром на те, щоб задушити розвиток національно-українського середнього стану» *) (Собрание политич. сочинений», т. II, стор. 526

– 527)... Порівнявши статистику єврейської людності, наприклад, в Полтавщині, тепер із тим, скільки її було в ХУІІІ столітті, ми, – каже далі Драгоманов, – побачимо, що «принаймні хоч половина, як що не більше, теперішньої єврейської людності в лівобічній та в степовій Україні повинна б була оселитись в губерніях великоруських, як би на це не було поставлено штучної заслони від російського уряду. Ось через віщо більше ніж чудно, що заступники українських країв не тільки не домагаються як найенергічніше, щоб ту заслону скасувати, але де-хто навіть підтримує суворинсько-аксаковські софізми про те, щоб обмежити євреям право жити по всій Росії. як що українські народовці тішать себе надіями, що всякі труднощі присилують євреїв зовсім виселитися з Росії, то це більш, ніж наївно, бо мільйонові маси не виселяються. А через те, виходячи з самої українсько-народовської позиції, треба б домагатись не тільки права єврея жити по всій Росії, а ще й упорядкованої добре організації єврейського переселення з західної частини до східної, щоб цим хоч трохи поправити несправедливість, яку заподіяло великоруське законодавство з часів Катерини ІІ *) (Ibid, 528 – 529).

Мільйонові маси не виселяються» – ця ясна і проста думка робиває надії тих помі українців, що єврейське питання баали б розв'язати методом сїонїзму. Отже ніякими ілюзіями та утопічними формулами життєві питання нігде й ніколи не розв'язуються. Єврейська справа мусить бути у нас порішена, не сходячи з нашого ж таки, українського, ґрунту. Історична доля та історичні обставини в'яали єврейський народ з українським так міцно, що ми, не вдаючись у сферу фантазій та утопій, не можемо навіть міркувати, яким би то побитом можна було той зв'язок розірвати. мов двох рабів, їх одним ланцюгом до купи скуто, і порвати його не сила ні одному, ні другому. То й нічого ж і братися до тактики тих силоміць до пари зведених рабів, що нерозумно зачинають сварку та бійку, один до одного гризуть та нівечать і тим своє становище ще гіршим роблять. Треба вигадати якийсь тихомірний *modus vivendi*, за якого не було б кривди ні тому, ні другому народові.

Видима річ, що тактика «здорового розумного національного егоїзму *»), як її ставить Виборець з Полтавщини – «на основі принципу: «do, ut des», тут нічого не пособить. Занадто вже од неї комерцією тхне і занадто близько вона стоїть до того, щоб «одкинути... сентименти (!) і взятись до здорової політики – такої самої, як вони (євреї) вживають проти нас, хоч, – цілком несподівано додає автор, – і не такої вже жорстокої, як вони виявили у Вижниці*) («Рада», ч. 214. Нагадую читачам, що єврейська інтелігенція повстала проти української гімназії в Вижниці на Буковині), Чому? – питаємо. Коли егоїзм, то егоїзм; коли «do ut des», то й навпаки: не даєш мені, то й тобі не дам... Злякавшись консеквентного висновку з своєї пропозиції, автор позбавив її й тієї «крихти здорового розуму», яка ніби з першого погляду в ній була. Од «здорового егоїзму» не лишив нічого той несподіваний додаток. А все через те, що автор не на якомусь загальному принципі, а на комерційному «do, ut des» заснував свою позицію.

З іншого погляду виходить другий автор, що писав у «Раді» про єврейське питання, д. Росьовий. Зазначивши, що не можна брати все єврейство за якусь одностайну, компактну масу, що серед його так само відбувається гостра боротьба класів, груп та інтересів, д. Росьовий дає таку програму нашої національної політики що до євреїв:

По скільки єврейство виступає як поневолена національність, всі наші симпатії й вся наша допомога суть зараз і будуть завжди на його боці. Тут ніяких компромісів не може бути, й та сума національних прав, якої ми домагаємося для себе, мусить бути дана й всім іншим поневоленим націям Росії, в тім числі й євреям. Але поскільки який-небудь клас, яка-небудь група єврейства або й ціле єврейство вкупі виступатимуть як сила ворожа для українства й для українського національного розвитку, ми повинні завзято боротися проти них. Боротися не такою зброєю, яка б знесилювала нас самих, себто не репресіями й не домаганням репресій, а такою зброєю, яка одночасно і зміцнювала б нас, і збільшувала б нашу силу, і давала б

певну гарантію перемоги. Ця зброя – наша національна свідомість, зміцнення нашої національної, економічної та культурної організованості *) («Рада» ч. 216).

Інакшими словами новітній автор сказав те саме, що більш, як тридцять років тому, за аксіому мав Драгоманов **) (Порівняй стор. 226 – 227 в томі I-ому «Политических сочинений» [московське видання]). І це не випадково сталося, що обидва автори не з якихось «сентиментів», а з загальних принципів, опертих на фактах із життя, яких тільки той не бачить, хто не хоче нічого бачити. А ці факти, на жаль, іншими не стали.

Становище євреїв і досі не одмінилося з того часу, як його аналізував Драгоманов, як що не погіршало. І досі євреї не тільки нація, але й віра окрема і великою мірою клас, не кажучи вже про чорносотенні заходи зробити всіх євреїв навіть однією політичною партією – революційною. І досі, як показують новіші дослідження, євреї у нас великою мірою крамарі і «крамарів цих занадто багато і через те вони занадто дорого коштують трудящим класам» ***) (З крамарювання живе 38,65 процентів єврейської людності, 35,43 роцентів її припадає на всякий промисел, решта ж розпадається на 6 інших професіональних категорій. Див. Бланка «Роль еврейского населения в экономической жизни России», С.-Петербург, 1908. Сторони 12 – 13). І досі продуктивні й непродуктивні класи єврейства механічно й силоміць зібрано на невеличкому, як що рівняти до цілої Росії, одрубі – на Україні, в Білорусії та Польщі, де вони своїх позитивних прикмет не мають до чого прикласти, а мусять перебиватись аби-як, не перебираючи в засобах. І досі єврейські робітники та ремісники збивають до останньої міри ціну за працю й живуть на порозі пауперизма в страшених злиднях, яких не знає ніякий інший пролетаріат, а крамарі та всякі непродуктивні класи хапаються часто-густо шахрайських способів єдино через страшенну знов таки конкуренцію, що повстає на ґрунті перетяження країни крамарями. А кінець-кінцем «царь-голод» нігде не має стільки підданців, як у нещасній «черте оседлости» і то здебільшого серед єврейської бідноти, хоч од неї переходить і на сусідів, своїм крижаним крилом

огортаючи й українські маси. Політика державного антисемітизму, не розбираючи, б'є і євреїв, і ті народи, серед яких євреї живуть великими масами – всю «черту єврейської оседлости».

Отже найпершої ваги діло, і то з погляду інтересів навіть українського трудящого люду – про єврейський уже й не казатиму – це знищити «черту оседлости» і всякі інші спеціальні репресії проти євреїв. Репресії ці належать до того ж самого арсеналу централістично-обрусительних заходів, що й «ограничительнія мероприятия» проти українців, поляків, грузинів, литвинів, вірмен і всіх інших недержавних націй в Росії і корінем їм був тільки національний шовінізм. Нікому репресії й на макове зерно не пособляють, зате шкодять безпосередньо тим, на кого їх націлено, а по дорозі манівцями зачіпають і всю людність у Росії. Звичайно, що самим скасуванням репресій єврейська справа не розв'яжеться ще, але розв'яжуться руки і в самих євреїв, і в українців. щоб почати її розв'язувати. Безперечно одно, що тоді лишок і крамарів, і ремісників, які тепер або сидять на шиї у трудящих людей, або ж одно одного поїдають і постачають живий матеріал для кадру пауперів – перейде в ті сторони, де і крамарів, і ремісників зараз бракує, а на Україні зостанеться стільки, скільки її економічні умови можуть видержати. Поменшиться, значить, експлуатація від непродуктивних класів, а добробут продуктивних зросте. Разом з тим само єврейство, що його репресії сковуть тепер часто в одну суцільну масу, де «не розбирають особ», розпадеться швидче на окремі групи й перестане колоти очі своєю, як ми знаємо, фіктивною одностайністю, за якої кожний член нації відповідає за чужий гріх. «Кругова порука» в таких справах менше, ніж де інде, до речі.

Та скасування всяких репресій – це хоч і неминучий, але все ж таки тільки перший ступінь, на якому спинятись не повинно, коли хочемо до чогось дійти. Wer A sagt, muss auch B sagen, а там і на інші літери прийде своя черга. Одкидаючи обмеження й репресії проти окремих груп людності, треба разом заходитись і коло того, щоб правове становище всієї людності підняти. В одному українському

народному анекдоті хтось радить, як підвести шкапу, що знесилена впала й не мала сили встати: «не карай її, каже пугою, а карай вівсом»... Ото ж і в соціальних проблемах не досить докласти пугу, а треба взяти в руки і щось позитивне, бо без цього принижені не встануть, а голодні своїх мук од голоду не забудуть. Піднявши правове становище, а з ним і добробут людності, ми тим самим знищимо й ще одну болючу сторону єврейського питання, яка, правда, входить уже в сферу просто людського існування.

Нехай не ремствує читач, що, почавши з єврейського питання, ми скінчили загальною справою людського існування. Що ж маємо робити: всяка серйозна справа кінець-кінцем приведе нас до загального питання, немов ті шляхи, що всі колись провадили до Риму. Тільки на широкому ґрунті загального визволення від усякого лиха й можна до решти розв'язати у нас оту поплутану вельми єврейську справу. І євреї, українці повинні розуміти, що тільки тут і тільки єднанням, добросусідськими стосунками й обопільною допомогою можна знайти вихід з того сліпого заулка, в якому всі ми однаково блукаємо. Борючись проти репресій над євреями, українці боротимуться й проти власного лиха, що тими репресіями санкціоноване, і навпаки – дбаючи справді над тим, щоб підняти український народ із занепаду, євреї дбатимуть над оздоровленням атмосфери для власного свого життя.

Я чую, як кихкають мудрагелі з «Киевлянина» та до них схожі людці, як вони «і кивають, і моргають», що ось то, мовляв, знайдено зв'язок між українством та єврейством; чую неприхильні голоси навіть з де-яких українських сфер... Чую – і проте не вагаюсь ще раз сказати те, що сказав. Погодитися обом народам легко буде: як український народ в головній масі живе з праці рук своїх, так само з неї годується і більшість єврейського народу. На цьому ґрунті спільних інтересів трудящого люду можна знайти і спільний шлях до того порозуміння, яке, мовляв Драгоманов, «одне тільки може гуманно розв'язати єврейське питання на Україні». Сергій Єфремов. 1.XI. 1908. [16].

Чи знаменне з'явище?

Стаття добродія Виборця з Полтавщини зачеплює дуже важне питання, яке в нашій пресі майже не обговорювалось. Зважаючи на це, редакція містить її без всяких поправок, хоч деяких думок добродія Виборця вона й не поділяє. Принципіально з приводу зачепленого питання ми обіцяємо висловитись в найближчих числах «Ради».

Австрійське правительство згодилось таки заснувати у Вижниці (на Буковині) українську гімназію навпаки бажанням поляків та німців. Багато сил, заходів і навіть жертв коштувало українським послам це культурне придбання. Але в-кінці цілий український народ тішився, що матиме так давно потрібну школу в околицях, де панує між простим українським людом глибока темрява.

Аж ось надійшла перешкода і то з такого боку, звідки ніхто не сподівався, а тим менше українці. Вижницька жидівська інтелігенція, а за нею й місцеве жидівське громадянство – вороже виступили проти української мови в вижницькій гімназії. Вони ні за що в світі не хочуть української гімназії. І вони скликають віча, де намагаються ухвалити проти українські резолюції.

На чолі жидівського походу стоїть доктор Райхман. Сей добродій розвив величезну агітацію. Під його проводом жиди одногосно домагаються, щоб гімназія була німецька, бо, мовляв, Буковина край німецький. На 19 н. с. вересня скликали вони у Вижниці віче, щоб запротестувати проти української гімназії. Але на те вже прибули й українці, щоб не допустити до баламучення громадської думки. Це не сподобалося жидам і коли не по їхньому сталося, вони кинулися на українців з ціпками та парасольками.

Жиди кажуть, наче-б то вони йдуть проти української гімназії на українській землі в інтересі німецької культури. Але порядніші німці в своїм органі «Вук. Nachrichten» з усіх відпекуються такої помочи не хочуть мати нічого спільного з непрошеними підпомічниками.

Сей дрібний епізод дуже характеристичний для відносин жидів до нас. Проти українства виступає не темна, сліпа, фанатична жидівська маса, але жидівська інтелігенція з адвокатами та лікарями на чолі.

І як виступає? Не хоче дати освіти тубольцям, на кошт яких живе. Тут йде річ не про якісь там політичні права чи економічні здобутки, а про освіту, якою могли б користуватись залюбки й жиди. Але сю освіту дають в мові українській і тільки через те жиди гвалтують! ми не знаємо, як зуміють наші публіцисти прихильно пояснити цю позицію жидів до нашого національно-культурного руху. Мабуть, найкраще їм казати так, як говорив Янкель в «Тарасі Бульбі»; «Те совсем не наши, что арендаторствуют на Украине! Ей Богу, не наши! То совсем не наши. То чорт знает что: то такое, что только наплевать на него да и бросить!»

Але ми не можемо задовольнитися такою відповіддю. Адже наша інтелігенція і по той і по сей бік Збруча виразно юдофільствує. Але жиди сіоністи тільки дякуючи голосами галицьких українців пройшли до парламенту. Адже Іоллос став членом Думи тільки завдяки голосам полтавських українців. Адже орган київських українців «Рада» дав цілу низку гарячих статей на користь жидівства. Адже буковинські українці раз-по-раз рятують жидів і проти румунів і проти німецьких антисемітів. Одно слово: українці на всій своїй землі дали стільки доказів прихильності й симпатій до жидівських страждань, що здалося й жиди палять тим же самим. Правда, жиди політично мовчали, наче не завважали того юдофільства українців. Правда, жидівська молодь недвозначно називала український рух «шкодлигим шовінізмом». Правда, жиди на Вкраїні раз-у-раз служили інтересам або поляків або німців або росіян, дивлячись хто де панує. Але на все те наша інтелігенція охоче заплющала очі, бо бачила в жидах зневолений народ, який примушують служити панам, але який цілим серцем симпатизує поневоленим.

І коли тепер там, де жиди мають волю і якусь силу, вони голосно й прикро виступили в ролі гасителів національної української освіти, в ролі ворогів українського культурного руху, то ця подія змушує зупинитись і придивитись

жидівсько-українським відносинам уважним оком без зайвих сентиментальностей. Адже ці відносини мають для нас дуже важне значення, як через те, що наші великі й малі міста переповнені жидівською інтелігенцією (лікарі, адвокати, інженери); так через те, що головні капіталісти й купці нашої країни це жиди, і особливо через те, що жиди становлять не тільки з погляду якості, але й з погляду кількості дуже поважну величину, бо, наприклад, в Херсонщині жидів є 9,5процентів, в Київщині 14,6 процентів, на Поділля 18,7 процентів, і так далі. Не менше значні числа для Галичини і ще значніші для Угорської України. Уявіть же собі якусь Вижницю на Буковині або Вінницю на Поділля або Золотоношу на Полтавщині, де є адвокати і лікарі й інженери жиди, де ціла городська інтелігенція є жиди і де нема ані адвоката, ані лікаря, ані інженера українця і тоді можна зрозуміти вагу жидівського питання на Україні особливо, коли зважити, що селянські маси навколо тих городів годуються тими ідеями, які дає їм городська інтелігенція, що селянські маси духовно залежать од городської інтелігенції. І коли ця інтелігенція, як у Вижниці, ворожа українському просвітному рухові, тоді становище українських мас справді розпучливе, бо така інтелігенція загрожує самому існуванню українського народу...

І хоч який на перший погляд є дрібний цей важницький епізод, але він має значіння перестороги. Так! Ми мусимо рішуче й уважно переглянути наші відносини до жидів.

Наша інтелігенція в своїй величезній більшості юдофільствує, дрібка мовчки юдофобствує, але й ті і другі роблять це «по велению сердца» і цілком платонічно. Чи не час вже внести й сюди крихту здорового розуму?! Як нація, ми не можемо бути ані юдофілами, ані юдофобами. Наші відносини до жидів повинні складатися на ґрунті реального життя і залежати і змінятися відповідно до життєвих подій – на основі принципу: *do ut des* *) (Даю тобі, щоб й ти мені дав взаємно й обопільно). У відносинах до всіх націй ми повинні кермуватися здоровим, розумним національним егоїзмом і хоч до нас усі сусідні нації виявляють заборчий егоїзм, але

ми не повинні впадати в національний шовінізм. Так само й до жидів ми повинні геть одкинути зневажені ними сентименти і взятись до здорової політики такої самої, як вони вживають проти нас, хоч і не такої вже жорстокої, як вони виявили у Вижниці. Як нація, ми маємо право й обов'язок домагатися, щоб жида в симбіозі з нами не забували, що не ми прийшли до них, а вони до нас і що коли ми гостинно одчинили їм двері, то не на те, щоб вони нехтували нашу господу. Ми охоче даємо жити другим, але хай же й другі дадуть нам жити. Неможна назвати нормальними і здоровими таких відносин, що коли ми аж розсідаємось, щоб жидам було дано усі права, щоб вони вільно вступали до всіх шкіл та гімназії, тоді жида, укінчивши оті школи та гімназії, придбавши права і живучи з нашого народу, виявляють себе ворогами нашої просвіти. І панове жида хай звернуть на це свою увагу. Та й нехай розв'яжуть ще одно питання: якими словами і якими доказами зможе тепер українська інтелігенція витолкувати українським селянам, що їне упередження проти жидів і неприхильність не мають справедливого підкладу, що жидівський народ не є ворогом українцям, що жидівський народ приятель українцям, коли жидівська інтелігенція так вороже й прикро виступила проти найдорожчої для українців справи національної освіти?!

В ім'я майбутніх добрих відносин між обома народами, нам би хотілось, щоб вижницький епізод був самотнім, щоб він не був показчиком дійсного настрою жидів. але про це хай нам посвідчить жидівська преса в Росії, хай озветься вона сама в цій справі, щоб ми почули голос дійсних жидів, а не їх підголосків тільки. І нам здається, що мовчанку її в цій справі ми не зможемо витолкувати прихильністю до нас.

14.IX.1908. Виборець Полтавщини [17].

Голос «землячка».

В петербурзькій газеті «Наша газета» минулої суботи 10 січня в часопису 8 було видрукувано чималу статтю добродія С.Лисенка під заголовком: «Антисемитизм в украинской прессе». На саму статтю можна було б і не зважати, коли б тільки вона

появилася де інде, а не в газеті, що має певний круг читачів і певний авторитет в їх очах. Ім'я добродія Лисенка, в очах і українського і не українського читача безперечно не матиме жадної ваги, зате своє діло зробить газета, що санкціонувала, дала так би мовити своє благословення статі автора. Читачі «Нашей Газеты», що ніколи й в очі не бачили української преси, натурально мусять прийняти навіру все, що каже велика петербурзька газета устами добродія Лисенка про українську пресу. А тим часом в статі його чимало і неправдивого, і несправедливого, і не доречі. Все оце вкупі і примушує нас дати відповідь на статю д.Лисенка, і повести про неї мову довшу ніж навіть вона того варта.

Викликали цю статю юдофобська стаття д. Немо в «Рідному Краї» і той шум, що піднявся з приводу неї в кихівській пресі. Д. Лисенко, намірившись подати і свій голос з високої трибуни російської преси про антисемітизм в українській пресі, заходився коло цього діла з одного боку не знаючи до ладу того, про що взявся писати, а з другого – вмисне чи невмисне – перекручуючи те, що йому по знаку. Почати з того, що д.Лисенко дає зовсім неправдиві відомості російському громадянству про те, одколи став помітний український шовінізм та антисемітизм. На його думку явище це винирнуло на світ божий тільки оце свіжо, як появилася політична преса, а до того часу, каже автор – «существование его только подозревалось и стыдливо замалчивалось прогрессивными украинцами». Викрив і вивів на світ божий перед людські о антисемітизм український публіцист Григорій Сьогобочний. При цій нагоді д. Лисенко рекомендує своїм читачам зятати, особливо те, що коли д. Сьогобочний «захотел вскрыть и осветить юдофобство г. Немо и его патронов из «Рідного Края», то он предпочел прибегнуть не к специально украинской прессе, а к общей, – в лице газеты «Киевские Вести»). До речі тут буде зазначити, що д.Лисенко, незнати через віщо саме пише прізвище автора статі в «Рідному Краї» латинськими літерами, тим часом, як сам автор підписує свій псевдонім літерами російськими, через це ми й непевні, чибачив, д.Лисенко статі д. Немо, як непевні і в тому, чи читав він замітку д. Сьогобочного в

«Киевских Вестях» бо коли умовно можна сказати про «вскрытие» ним юдофобства д. Немо, то про «освещение» й мови не може бути.

Взагалі в статі д. Лисенка трапляється не одна прикмета, з якої видно, що чимало є такого, про що він тільки чув дзвін. не вважаючи тим часом на свій легенький багаж, автор виявляє чимало апломбу, рахуючи, видимо, на те. що російська публіка діла не знає і повірить йому на слово, а що до української- то на неї можна і не зважати. Ост приклад. «Вспомним еще костомаровское «жидотрепание» – розв'язно величається перед російським читачем д. Лисенко, – и полемику по этому поводу в украинском журнале «Основа» в 1862 году». Що сей сон означа? Адже «Жидотрепание» було в «Киевской Старине» року 1882 і в «Основе» по этому поводу полеміки не могло бути ніяким чином. Та це між іншим. А діло в тім, д. Лисенко видимо тії думки, що д. Сьогобочному нікуди було поткнутися з своєю заміткою, бо «украинское «Слово», стоящее на «демократическом принципе» через віщось (а через що саме, д. Лисенко про те ще не довідався) обходить «еврейский вопрос», що ж до «Ради», то вона «проявила в этом деле довольно двойственную тактику». Двоїстість усього в тому, що «Рада» – як каже д. Лисенко, – «выразила неодобрение Гр.Сьогобочному за то, что он вытянул вообще вопрос об антисемитизме в украинской прессе, бросающий лишнюю тень на эту прессу», а потім в тому, что наша газета «не одобрила и того, что г. Сьогобочный по этому национальному вопросу пишет не в украинском издании».

Поки ми спинимося на цьому місці статі д. Лисенка.

По д. Лисенку виходить ніби перший хто виволік перед людські очі антисемітизм в українській пресі, принаймні зробив спробу «вскрыть и осветить» юдофобство д. Немо, був д. Сьогобочній, а до того часу українське громадянство хоч і слабувало на хворобу шовінізму та антисемітизму, та тільки прогресивні українці до цього не признавалися, а сором'язливо мовчали. Хто стежив за українською поступовою пресою, той одразу побачить, скільки правди в словах д. Лисенка. Як би д. Лисенко, захожуючись знайомити російське громадянство з антисемітизмом в українській

пресі, намірився зробити своє діло добре та по совісті, то навряд чи написав би таке. Прогресивне українство знало й знає, мабуть краще од самого д. Лисенка про існування шовіністичної і антисемітичної течій в нашому громадянстві і ніколи не закривало ні собі ні кому іншому на ці течії очей, ніколи ці течії прогресивними українцями не «замалчивались стыдливо», як каже д. Лисенко. Навпаки, українська прогресивна преса з першого дня свого існування ясно й виразно зазначала свою позицію в цій справі. Шовінізм та чорносотенне юдофобство завжди зустрічали на сторінках цієї преси рішучий осуд; про їх писалося й говорилося завжди як про щось огидливе і мерзенне. Нехай лиш д. Лисенко перечитає безліч статей і заміток в газетах «Громадській Думці» та «Раді», нехай він прочитає статі д. Єфремова в 3 книзі «Нової Громади» за 1906 року з приводу чорносотенної брошури д. Демченка «Правда об украинофильстве» і скаже по совісті чи «замалчивали стыдливо» українці шовінізм та антисемітизм, чи навпаки, виволікали їх на світ Божий». Хто читав добре всі статі, в яких зачіпалося єврейське питання, той також не може закинути «Раді» і «двойственной тактикою», як робить це д. Лисенко. Цікаво спинитися і на тому, в чому саме д. Лисенко вбачає цю «двойственную тактику» нашої газети. Поперед усього «Рада» ніби-то дорікала д. Сьогобічного тим, що він «вытянул вообще вопрос об антисемитизме в украинской прессе», а потім ще й тим, що він заходився це робити «не в украинском издании».

Відкіля це взяв д. Лисенко, хто його знає. Ми вмисне переглянули всі статі й замітки в нашій газеті відколи почався шум з приводу юдофобства в українській пресі, і того, чим нам закидає д. Лисенко, не знайшли.

Цікаво й те, що в д. Лисенка «на подозрениии» опинилася не тільки наша газета, а і українське «Слово». За що-ж? За одне тільки «Молчание». Ну, та це так, між іншим, бо то вже діло самого «Слова» поквітуватися з д. Лисенком за замір «зірвати маску» з його. Що ж до нас, то ми тут тільки скажемо, що за три роки нашої праці нам довелося зазнати усього: з одного боку нам дорікали і дорікають що ми «жидівська газета», обкидали і обкидають багном, величаючи нас «шабесгоями»,

«жидівськими наймитами», «лакеями», та іншими ганебними прозвищами; а з другого боку – нам закидають «двойственною тактикою» і запіздують в юдофобстві. Диво, та й годі!.. Але час перейти вже до іншого.

Щоб переконати російське громадянство, що в українськiм громадянствi й пресi є антисемітична течія. та ще й не аби яка, а доволі серйозна і дужа, котру помітно, «не у каких-либо подонков, а в некоторой части той самой интеллигенции, которая до сих пор – каже добродій Лисенко, – в прогрессивном лагере»; добродій Лисенко докладно оповідає, хто така Олена Пчілка (Косач), якого вона роду, кому доводиться ріднею і хто їй рідня, що вона – сестра добродія Драгоманова і мати Лесі Українки. Ся наукова розвідка добродія Лисенка в сфері генеалогії знадобилася йому для того, щоб написати таке: «Уже это одно показывает, с каким серьезным общественным явлением мы имеем дело, куда проникла язва антисемитизма». На нашу ж думку «это одно» як єсть «ничего не доказывает», хоч би вже й через те одно, що це спосіб «доказательств» баби Палажки або Параски.

Існування ж антисемітичної течії серед деяких груп українського народу – так званої інтелігенції і цілком темної народної маси, – того ґрунту, на якому ця течія появилася і нарешті серйозність і небезпечність появилася і нарешті серйозність і небезпечність її можна довести зовсім іншими способами ніж ті, на які пускається добродій Лисенко. І прогресивна українська преса увесь час це робила і робить. Окрім згаданих нами вже попереду статей, ми тут ще нагадаємо статі в «Раді» в минулому році про чорносотенство на Вкраїні з приводу української брошури «Що таке союз руського народа і чого він добивається», потім – з приводу популярної чорносотенної історії України М.Забужньої; де-які уступи в оглядах українського життя в «Л. – Н. Вістнику» і нарешті в статі добродія Єфремова, надрукованій в «Рус. Богат.». Нагадавши нашим читачам про самий невеличкий ряд фактів, коли наша преса виразно висловлювала свої думки і погляд на чорносотенство взагалі і та юдофобство зокрема, ми віддаємо справу на їхній суд, нехай вони самі побачать і скажуть, скільки правди в словах добродія Лисенка, коли він каже, ніби-то «в

остальной части общества и прессы явление это (то-б-то юдофобство) не встречает достаточно яркого и сильного отпора». Тимчасом добродій Лисенко й словом не згадавши про велику силу статей та заміток прогресивної української преси проти чорносотенства, намагається тільки запламувати її перед російським громадянством як що не плямою видимого юдофобства, то принаймі хоч потайного. А як зробити цього просто він не може, то пускається на усякі викрутаси. Добродій Лисенко, наприклад, не спиняється перед тим, щоб за кимсь не повторити видимої неправди, дарма, що на те неправду у свій час було вказано. Слідком за добродієм Сьогобочнім добродій Лисенко в перекладі на російську мову подає цитату з статі добродія Виборця, змовчавши про те, що це з одного боку стаття не редакційна, а з другого, – що редакція, давши їй місце в своїй газеті, зазначила, що вона з думками автора не погожується. Добродій Лисенко подаючи цитату в перекладі навіть перекручує чужі слова: «нехтували нашу господу» він перекладає: «портили наше хозяйство». Далі, переказуючи зміст статі «Українство і антисемітизм» надрукованої в часописі 293 «Ради», добродій Лисенко знову допускається видимо нечистих способів спору: він попереду усього вириває одну фразу з статі без зв'язку з тим, що говорилося попереду і потому, а до того ще перекладає її на мову російську, – вмисне чи не вмисне – знову неправдиво.

В редакційній статі чорним по білому стоїть написано так: «Ніякої ворожнечі до єврейського народу тут (в статях «Ради») не могло і не могло бути. Не кажучи вже про те, що наші політичні та соціально-економічні погляди не дають місця для ворогування до робочих мас, особливо ще пригнічених національно, саму боротьбу з єврейським громадянством, як би вона почалася в сфері національних стосунків, ми б вважали можливою для себе тільки в такому разі, коли в нашого противника руки вільні». Здається, сказано ясно і зрозуміло. Що ж робить «землячок», добродій Лисенко? Без сорома казка, – як кажуть, – він поминає всю першу половину фрази, а бере тільки другу і подає її своїм читачам в такому перекладі: «Мы считали бы

возможной для себя борьбу с евреями в сфере национальных отношений, если бы у нашего противника были руки свободны».

Нарешті добродієві Лисенкові здалося дуже дивним навіть те, що «Рада» «выражает неудовольствие по поводу того, что критика антисемитизма мало занимается вопросами по существу, а больше касается личности антисемитов». Через віщо добродієві Лисенкові здалося «неудовольствие» нашої газети дивним, легко зрозуміти після його екскурсів в сферу генології, хто кому доводиться родичем і в якій степені. А от нам зовсім вже не втямки, якою стежкою законів логіки добродій Лисенко дійшов до такої думки: «Для «Ради», значит, гражданское равноправие евреев является еще «вопросом», который надо обсуждать «по существу». Не менш безцеремонно поводитьься добродій Лисенко і з «Петербуржскими письмами» добродія А.Горленка, власне з одним листом. що видруковано було в часописі 294 «Ради» під заголовком: «Російські ліберали і українські Сторчаки». Добродій Горленко константує сумний, але безперечний факт існування юдофобства серед темної української маси і багато вини за це кладе на долю лібералів, а добродій Лисенко, переказавши по своєму основну думку добродія Горленка, вигукує: «Оригинальный оборот мыслей! Оказывается, евреи чуть ли не сами подготовляли себе погромы; а вот, если бы они помнили, что они в «чужой хате» и работали бы над национальным возрождением украинцев, забывши свою собственную национальность и культуру то, может быть, их и не громили бы». Випаливши таке, накинувши авторові те, чого він зовсім не казав, добродій Лисенко ніби на хвилину схаменувся і каже: «этого господин Горленко не говорит», але зараз же додає: «но вывод из его слов вытекает сам собой». «Оригинальный способ полемики!» – скажемо ми добродію Лисенкові на це: накинути людині те, чого вона не казала і полемізувати з нею, а вкупі з цим доводити «двойственность тактики» нашої газети і вчувати «в тоне «Ради» какою-то несовсем чистую музыку».

Нарешті добродій Лисенко вбирається в пишну одягу магістра-навчителя і вичитує всьому прогресивному українству таку мораль: «Считаем нужным

оговориться, что в числе сотрудников «Рады» мы находим лиц, которые стоят выше подозрений в антисемитизме, но искренно преданные идее национального возрождения и видя такое возрождение прежде всего в успехах народного языка, не упускают ли они из виду, что всякое возрождение народа прежде всего должно заключаться в возрождении в нем духа гуманности и права хотя бы и на национальной почве? Нам кажется, что, открещиваясь лично от семитизма, эти лица упорно не замечают этого «зіллячка» и в других. Пора бросить эту политику страуса, прячущаго голову под крыло, хотя бы и самое левое... Пора бы почиститься» – додає наприкінці своєї статі добродій Лисенко.

От з якої високості своєї величності добродій Лисенко вичитав нам науку гуманності та про те, в чому на його думку повинно бути наше національне відродження! Спасибі за науку, тільки ми її знали раніш од д. Лисенка, коли ще не можна було вдатися до його по розум. І ради його послухаємося, «почистимося», тільки й йому порадино також почиститися та уважніше придивлятися до національного українського руху [18].

Російська преса про наше життя, нашу пресу довгий час «хранила упорное молчание», мов би нас не примічала. Але досить було тільки якомусь там добродієві загикнутись в російській газеті про юдофобство українців, як цю вигадку зараз же підхопили російські часописи і «антисемітизм українців» почав манячіти на сторінках як столичних так і провінціальних російських газет.

Після голосного, хоч і неватного, виступу проти «Ради» д. С.Лисенка в «Нашей Газете», з'явилася в № 3576 «Приднепровского края» стаття д. Д.Леонидова «Украинцы и антисемитизм». Статі цеї ми, на жаль, під руками не мали і довідуємося про неї і про її зміст тільки з відповіді добродієві Леонидову добродія С.Б., уміщеної в часопису 812 «Южной Зари» під заголовком «По обвинению обвинения украинской печати в антисемитизме».

Процитувавши писання д. Лисенка і відповідь йому добродійки Русової. д. леонидов пише, що «статя добродійки Русової ні в чому його не переконала». Не

сперечаючись з тим, що в поступових українських газетах і журналах працюють особи. Для котрих єврейське питання давно вже розв'язано декларацією прав людини і громадянина, д. Леонидов каже, що мова в д. Лисенка мовилася зовсім про інше. С. Лисенко поставив був питання про те, доки ж поступові українці терпітимуть серед себе таких «демократів», як Немо та Горленки. На це питання добродійка Русова ніби б то й не відповіла і д. Леонидов знов ставить своє «guos-gue tandem».

Обминаючи редакцію «Рідного Краю», яка цілком згодилася з думками добродія Немо, д. С.Б. вказує д. Леонидову, що стаття д. Немо «викликала обурення й протести в прогресивній печаті». Що ж до «Петербурзького листа» А.Горленка під заголовком «Російські ліберали і українські Сторчаки», то д. С.Б. цілком справедливо каже, що «при самом подозрительном отношении в ней нельзя найти даже скрытого антисемитизма», а проте Леонидов нарікає на «Раду» якраз саме за цю статтю, зробивши з імені Горленка «нарицательное», як антисеміта і трохи чи не погромщика» [19].

Після голосів російської преси процитуємо уривок з статі свого ж таки землячка добродія Одеського Міщанина, який в «Ділі» завжди воює з «Радою».

На цей раз в статі «Пересварились» («Діло» ч. 28) д. Міщанин нападає на нашу редакцію за ту позицію, яку зайняла вона і в єврейській справі, хоч робить це з мотивів, цілком протилежних, ніж ті, з яких виходить д. Лисенко. «Рада» стоїть (що до єврейського питання) по середині – ні холодна ні гаряча» – так характеризує д. Міщанин наше об'єктивне становище у цій дразливій справі. Ми проминемо дальші напади д. Міщанина на «Раду» і спинимось тільки на кінці його статі:

«Тільки сліпі на розум не бачуть, каже д. М-н, а де в чому дуже шкідливі. Чому ж про поляків, наприклад теж про націю пригнічену, можна писати з боку негативного, а про євреїв не можна? В Європі нема такого народу, щоб не писав сам про свої хиби і щоб про це й другі не писали. Пишуть про свої хиби, хоч і зрідка, і самі євреї. І тільки для нас, українців, єврейські хиби – *poli me tangere!* Той народ

засуджений на моральну смерть, що не визнає своїх хиб. Треба-ж і нам колись установити такі відносини до євреїв, як до всіх інших народів; добрі їхні діла називати добром, лихі – злом.

Тай самі євреї бувають всякі, а так звана єврейська справа – це справа московського народу з його урядом та єврейської буржуазії. Самі євреї говорять про неї глухо і коли один, що напише з цього боку, то десять кричать, що не так. Треба відрізнити бажання і дійсність, ідеали і реальне життя. Реальне життя йде послідовно і комбінації в ньому можливі всякі.

В Галичині наприклад євреї на виборах ідуть з українцями, раз з поляками, а тепер в Одесі на виборах в «Общество взаїмного кредиту» євреї йдуть разом із истинно-руськими, принципіальними і фактичними юдофобами, ідуть, щоб побороти поступовців-кадетів, котрі обіцяли по своїй програмі їм повні права. І це життя. Життя буде і тоді, коли українці з усіх сил боротимуться проти євреїв-експлуататорів та обрусителів народу».

«Народ наш стремить до того. щоб насамперед собі здобути повні права на свою землю, на свою культуру, завести в краю свій лад. Хто цьому нам допомагає, той наш спільник, тому й ми допоможемо; хто шкодить, той наш ворог».

Коли до цього часу д. Міщанин стоїть ще на ґрунті життя, то далі буйна фантазія його розходиться без всякого спину:

«Чесна газета не побоїться писати про справжнє життя, бо то її призначення. Чесна людина не злякається євреям, що добра половина (?) їхнього народу живуть як експлуататори. чесні євреї на це не образяться, а тільки звернуть увагу на той стан. який доводить їх до того. І тоді разом будемо обмірковувати, як зробити краще. Газета не кафедра для моралі, а відгук буденного життя; а воно було і буде – невпинна боротьба на життя і смерть. А боротись доводиться не з демонами же якими, а з людьми; а між тими людьми і євреї. Життя має свої закони. Воно бурхливе і перемінне, бо нічого в ньому вічного нема. Вчора буржуа проголосили волю, рівність та братерство, цього дня вже селяни рвуть буржуазійні пута, а завтра

туподумство селян уже гальмує поступ і світом керують робітники. Так може бути і з євреями. Тепер вони нам більш шкідливі, ніж корисні, а завтра, може бути, вони стануть такими, що народ наш скаже їм. як колись варягам: «приходьте володіти і княжити нами» і дасть їм владу над собою і постановить їх на чолі свого вільного національного життя. В життю народів усе є можливе» [19].

Непевність.

Єврейський національний рух росте дуже швидко, захоплюючи що разу все ширші кола громадянства. Поставивши своєю метою зміцнення своїх національних бастионів. проводирі руху стільки встигли зробити за невеличкий час, що наслідки їхньої роботи виявляються наприклад в значних цифрах учасників всяких з'їздів єврейських національних організацій. З'їзд палестинофілів, що відбувся в останніх числах січня, зібрав більш 500 учасників, з яких значна частина поприїздила з інших міст Росії; настрої на цьому з'їздові був бадьорий, дружний, а головне діловий. наслідки тої ж енергійної, продукційної праці можна добачити і в зростанню єврейських часописів, в інтересі, з яким єврейське громадянство стежить за своєю літературою, в жвавій участі різних верств єврейського суспільства що до святкування ювілеїв і привітаннів єврейським письменникам – чого раніше в такій мірі ніколи не бувало.

Що до нас українців, то ми повинні уважати на цей рух насамперед тому. що з ним нам доводиться і, певно, що в недалекій будучині доведеться рахуватись, як з рухом наційної меншости на території України; окрім того в ньому для нас є багато де-чого повчаючого, от хоч би економічна діяльність єврейських організацій, що нас дуже близько дотикається. Та українцям здається нічого дорікати, ніби вони не вважають або не знають того, що робиться у їх близьких сусідів; навпаки. часто краще знаються вони в справах великоруських, скажемо, загальноросійських, як в своїх. рідних. що потребують пильної уваги й повної свідомості. Та про це вже говорено не раз і не двічі.

В не меншій мірі, або навіть і в більшій, повинно єврейство рахуватися з українським національним рухом, повинно вважати на народ, серед якого воно жило, живе і веде свою справу. І коли одсунути простих, масових людей, які йдуть за своїми проводирями, то в першу чергу перед нами з'являються ті чи інші гурти свідомого інтелігенства єврейського, до поглядів якого мусимо придивлятися і вимагати свідомого відношення до української справи. Рідко в сучасній європейській пресі ми здибаємо в статях про єврейське питання щось і про українське питання, про відношення до того народу, серед якого євреї живуть.

Одначе за останні часи інколи то в петербурзьких, то в південних часописах трапляються статі, в яких єврейські публіцисти, виясняючи становище сучасної єврейської інтелігенції, зачіпають і українські справи. З них звертає на себе увагу відомий (таки справді відомий) публіцист В.Жаботинський, який кличучи в своїх статях євреїв до національного відродження, часто підкреслює те, що євреї живуть серед українського народу, що український народ їм і сьогоднішній і завтрашній сусіда, що на українську справу треба вважати єврейству, бо з українцями йдеться до того, що було в Чехії. Після 1848 року євреї в Празі прилучилися до німців, зовсім забувши те, що кругом Праги сім-но чешські села, суцільна чешська людність, яка згодом прийде і заявить про свої права. Коли ж в Празі таки взяли гору справжні хазяї краю, чехи, і зробили Прагу чешським містом «бідні євреї знов повинні бути вчитися по новому». А як переможці вимагають що до своєї культури «млення и ликования», то і «еврей млеет и ликует по чешски, вслед за настоящим чехом наседает на немца и кричит да здравствует «наша!» («Голос» 1908 року часопис 6). «Коли ви приклади історії вмiєте розуміти, то не забувайте, – пише добродій В.Жаботинський. – що кругом Одеси й Києва живе 20 мільйонів самобутнього українства, котре говорить тією самою мовою, якою у львівському університеті читаються лекції»... , попережаючи тим способом єврейство, щоб воно пам'ятало про український рух, щоб воно не нехтувало ним, щоб найшло точки спільних інтересів, щоб згодом йому не доводилось відігравати роллю празького

єврейства, «танцювати на чужому весілля». Ця роля єврейства приставати на бік дужчого. гулять по чужих весіллях і плакати на чужих похоронах – в Угорщині, Галичині, Польщі і Росії – має свої причини не тільки в безправному становищу євреїв, але в повній національній дезорганізації їх; проводирі єврейського руху це вже добре розуміють.

Що до Галичини, то єврейство починає розуміти, що годі вже йому грати ролю знаряддя польсько-шляхетського гніту над українцями; вони розуміють, що «йдучи кожне своїм шляхом, вони (поляки і українці) сьогодні можуть допомгти один одному» (Украинский Вестник» 1906 рік часопис 9). Говорячи про «совпадение интересов» українства і єврейства публіцист каже, що євреї повинні зірвати з поляками для спільної роботи з українцями на полі демократизації політичного ладу в Галичині. І коли він в іншій стороні своїй статі каже єврейству про 20 мільйонів самобутнього українства, то застерігає його (єврейство) од звичайної ролі на чужих весіллях і показує шлях спільної роботи й взаємної допомоги.

Голоси з того й іншого боку про спільну роботу й обопільну заемогу тільки тоді не згучатимуть фальшиво, коли представники обох націй покажуть, що вони знають становище другого народу, коли прихильні чи критичні думки висловлюватимуться на підставі чесного й серйозного студіювання, коли в своїх домаганнях інтелігенція не буде на пів сліпою, бачучи перед очима тільки свій народ і не оглядаючись та придивляючись до справ близьких сусідів. Отже з цього боку писання добродія В.Жаботинського свого роду унікум, бо в єврейській пресі ми майже не стрічаємо нічого про українське питання. щоб могло задовольнити принаймі знанням наших справ, освідомленістю що до національного становища українських гуртів то що. Українська преса виявила своє відношення до єврейського питання, з різних боків освітила це питання – вона з ним не ховалася, вона його не замовчувала. Того самого слід чекати й од єврейських публіцистів. Але ж погляди добродія Володимира Жаботинського не виявляють поглядів інших, а їх би й було цікаво послухать. На питання – як, якими очима дивиться єврейська преса на українство,

неможна дати повної відповіді: з одного боку розумні й докладні статі володимира Жаботинського. а з другого боку повна мовчанка, або таке як от стаття добродія Клейнмана в часопису 9 газети «Одесское Слово» 1909 року. Ця стаття просто таки вражає своїм відношенням до українства.

Добродій М.Клейман пише свою статтю під назвою «Ниша общечеловеки» з приводу того. що недавно арештовані члени соціал-демократичної «спілки» всі євреї. Головна думка добродія Клейнмана така: єврейська молодіж тяжко кривдить єврейський народ, бо не почуває через своє виховання свого органічного зв'язку з рідним народом і кидається в обійми першого народа, який тільки їй попадеться. Залишаємо всі ті гарні думки. що висловив добродій Клейман з цього поводу, і звернемо увагу тільки на ті частини, де говориться про українство, бо той неприємний тон зрештою наводить і нас на дуже песимістичні міркування.

Що до українства, то добродій Клейнман не вважає потрібним нічого про нього знати і починає свою статтю великорозумним твердженням... «Спілка» – організація рах ехелензе національная «украинская». Коли б д. Клейнман знав, що «спілка» – організація рах ехелензе не національна, що «спілка» має в своїх завданнях стільки українського, скільки й англійського, що це de facto організація обрусительна, то він не написав би такої нісенітниці. Але далі автор статі що до українства висловлюється вже рішучо. Він каже, що для єврея, котрий йде в польську національну організацію, ще є де яке оправдання, але «Каково оправдания для єврея, идущего в украинскую организацию?» Великоруська культура рідна єврейству, польська теж; – але що таке може бути в українстві на думку Клейнмана, щоб молодіж єврейська йшла в українські організації? Добродій Клейнман ще може зрозуміти тих, що працюють по великоруських або польських партіях, але ж українство ніби така нісенітниця, що той, хто може робити для українського народа, зовсім несвідомий того, що він робить. Де тільки в своїй статі добродій Клейнман не говорить про українство, то все те таким прикрим тоном, ніби українство «последнее дело» або якась екзотична вигадка- «наша молодежь становится чем

только попадается (!) между прочим и украинцами!» ...«мы не только еврейских украинцев будем иметь, но дойдем и до еврейских молдаванов».

Полемізувати з добродієм Клейнманом якось не випадає, бо не варто; можна порадити тільки редакції часопису, щоб вона письменніших людей пускала до себе в газету. Але ж ту статтю треба залічити до літератури про українське питання і з цього боку це дуже неприємне з'явище.

Отже чи можемо ми зараз щось певного сказати про відношення єврейства або проводирів єврейського національного руху до українства? Одна-дві статі Володимира Жаботинського та стаття М.Клеймана – хіба можуть дати яке-небудь уявлення про погляди єврейської преси на українське питання. Ще раз кажемо – українська преса так чи інакше вияснила своє принципіальне становище що до єврейської справи. Як же ставиться єврейська преса до української справи? А.В-ко [20].

Після довгого «русофільства» єврейської інтелігенції, яке не без причин українці і поляки вважали за обрусительство, серед єврейської публіки (після відомого «чірковського» інциденту) наступила досить помітна реакція. Ця реакція відбилась і на єврейській пресі. В часописі 13 – 14 «Разсвета» знаходимо чималу статтю д. В.Жаботинського «Наброски без заглавия». Оглядаючи російську літературу нових часів (починаючи з Пушкіна) в її відношенню до євреїв і до недержавних націй взагалі, д. Жаботинський приходить до таких висновків: «Ми не помітили, пише він, що Пушкін в розцвіті свого таланту написав чудовий по красі і силі вірш «Клеветникам России», де бренть справдешній нерв того настрою, який в Англії нині звать джінгонізмом. Ми не помітили, що (в пануючому серед євреїв) культі великоруської інтелігенції «святої та чистої». яка, мовляв, краще всіх закордонних і проти якої німці і французи- простісінько міщане, – щоб в усіх цих хвальних співах про себе самих рішучо безпідставних, чулася яскраво нота національного самообожання .. Ми (євреї) не зрозуміли, що перед нами вибух надзвичайної національної пихи». Добродій Жаботинський вказує на те, що серед великоруської

інтелігенції давно вже помітні були «зародки» отвертого або захованого шовінізму (що виступав під прапором специфічного великоруського «космополітизму»). Шкода, що при цій нагоді не згадав добродій Жаботинський про тендеційну мовчанку російської поступової преси про українство в той саме час, як од Каткова до Меншикова «истинно-русские» улаштували оргії українофобства. Не хгадав він також і про русифікаторські заході «лучшей части» великоруської інтелігенції на Кавказі, звичайно. во ім'я «загальнолюдського поступу», тоді, як «истинно-русские» Голіцини закривали вірменські школи, бібліотеки, добродійні товариства, навіть церкви; тоді, як заводили в Грузії скрізь московську мову, що неминуче приводило до здичавіння тамтешню людність. На все це євреї не зважали в марній надії проскочити «петушком» в царство «общерусской» свободи. Тепер, коли ці надії пішли за вітром, д. Жаботинський звертає увагу євреїв на ці «зародки» великоруського шовінізму, хоч він і певний, що російський шовінізм ще довго існуватиме в ембріональному стані. Добродій Жаботинський пишеб «Не дивлячись на всі заклики Струве, великоруському націоналізмові ще нема куди розвиватись опріч хіба чорносотенної стежки, по якій серйозна частина інтелігенції. мабуть, не піде. В сфері національній у великоросів нічого не бракує. а навпаки – в колосальних прибутках, які їм приносить їхня національна культура, велику ролю відіграє «інородчеська» подать, особливо єврейська. Хто вирахує, в якій мірі зростові нинішніх модних видавництв допомогла русифіцірована «інородчеська» людність і в першій черзі євреї?» Поляки, латиші, фіни мало вживають російської культурної їжі, отже виходить, що головними її споживачами, опріч євреїв, являються забуті великоруською пресою нації: українці, литовці, вірмени, білоруси!..

«Великоруському націоналізмові нема за що боротись – ніхто великоруського поля не зайняв, а навпаки великоруська культура, несвідомо спираючись на казенне насильство, розташувалась на чужих ланах і п'є їх матеріальні і моральні соки. Для розвитку зародків нема ще ґрунту, але він з'явиться в той момент, коли серед

народностей Росії підніметься серйозний національний рух і боротьба проти русифікації виявиться не лиш в словах, як нині, а в фактичному розриві з великоруською культурою. Ми тоді побачимо на власні очі, хто наші могутні сусіди і чи єсть у їх національна струнка, і тоді, певно, краще зрозуміємо де-які забуті сторінки Некрасова. Пушкіна»... Так пише добродій Володимир Жаботинський. Але чи дійде ж його тверезий голос до широких верств єврейської інтелігенції, чи покине вона свою обрусительну працю серед свого рідного і серед тих народів, разом з якими судила їм доля жити? [21].

«Арендовали-ли євреї церкви на Україні?» Під такою назвою вийшла у Києві по московському книжечка І.Галанта. Це передрук з деякими додатками статі добродія Галанта з трьомісячника «Еврейская Старина», що видає петербурзьке єврейське історично-етнографічне товариство. Автор книжечки доводить, що обвинувачення поляків та євреїв – перших у тому, що здавали, а євреїв у тому, що брали в аренду православні церкви на Україні – байка, вигадка [22].

Цими днями у Києві появилася книжечка І.Галанта, в якій автор силкується довести, що євреї церков на Вкраїні не орендували. Легенду ж про це вигадали вороги євреїв, яким бажалося викликати серед українського народу ворожнечу до жидів.

З приводу цієї книжечки Галанта умістив в «Киевском Вестнике» статтю український історик М.П.Василенко, який звертає увагу на те, що Галант ніяких нових даних не наводить, а тільки з іншого боку освітлює давно вже звісні факти. Таким чином тепер все ж таки не можна сказати, що орендування євреяма церков на Україні – дійсно легенда, тим більше. що роль євреїв в економічному життю України за часів козацьких повстань зовсім не просліджено, хоч у київськiм центральнім архіві можна було б знайти багато матеріалів у тій справі. Спополяризованія дійсно наукового погляду на роль євреїв в економічному життю України, каже добродій Василенко, річ незвичайно потрібна, бо ми живемо в часах, коли в масах зростає ненависть проти єврейського населення, котре все мало

«щастя», збирати кругом себе крайнє тендеційні легенди. В Києві засновується тепер гурток, для штирення певних відомостей про євреїв. Гурток той віддасть суспільності й культурі правдиву прислугу, коли переводитиме в діло свої ідеї.

Відповідаючи на статтю Василенка добродій Саліковський в 279 часописі тої ж газети в статі «Не тем путем» пригадує, що колись казав Н.К.Михайловський, що є дві правди – правда-істина і правда-справедливість, і коли одну з них приносимо в жертву другій, то пропадають обидві. Цікаве з історичного погляду питання, чи орендували євреї церкви на Українв, треба розслідити, не сполучаючи його «з ренабілітацією» євреїв. 300 літ тому євреї, що орендували добра польських панів, діставали також право участі в доходах з церковних требів. Ну, і що з того, коли справді так було? В яким відношенню може та обставина стояти до теперішніх євреїв і поляків? Аджє тому 100 літ, не 300, вели з Росією війну християни французи. Що ж тоді було з християнськими церквами, в їх числі і з Успенським Собором, де коронуються російські царі? Ті храми перемінено на стайні для французької кавалерії. Це ж річ трохи прикріша, ніж оренда церковних доходів, але чи є вона достатчною підставою для заперечення великих заслуг французького народа на культурнім полі?

Розуміється, людська темнота і подлість можуть використовувати такі факти, щоб ширити ненависть. Але історичними розвідками, хоч би їх висновки навіть не підлягали сумнівам, не навернеш того рода людей. З подлістю словесна боротьба взагалі безуспішна, а з темнотою треба боротися іншими способами. Дурневі я зацитував би наведену в книжечці добродія Галанта під роком 1596 орендну записку, видану «попові Міклашевському і жидові Песаху на масток з церквами і доходами»... Коли тут є причина обурюватися на непошановання святині (в тих часах!), то вже певно скоріше можна б обуритися на священника, чим на його спільника «невіру». Але Герцен сказав: «Ганьбити або хвалити якийсь загальний історичний факт – діло пусте; його треба розуміти» [23].

Розділ 8. ПОЛЬСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВІДНОСИНИ.

Польсько-єврейське відношення були надзвичайно цікавими, давніми. Ці два прекрасні народи жили багато сотень років поряд один одного.

Наведемо людність російської Польщі. У справозданні варшавського статистичного комітету знаходимо відомості про населення Польщі за минулий рік. Загальне число людності російської Польщі до дня 1 січня 1906 року було 11.370.444, а серед їх: католиків 8.644.150 (цеб то 76,02 процента), євреїв 1.635.119 (14,38 процента), протестантів 603.419 (5,31 процента), православних 486.948 (4,28 процентів), іншої віри 822 (0,01 процента). На одну квадратну верству приходилось 104,8 чоловік. Найгустіше заселена Петроковська губернія (162,8), найменше Сувалкська – 57,2 [1].

На цікаві переміни в поглядах польського громадянства вказує відома в польській літературі добродійка І.Мощенська. В одному із своїх «Варшавських листів» до «Kurjera Lwowskiego» вона пише:

В лівому таборі після прямування до радикалізму минулого року, яке доходило іноді до абсурду, трохи опам'ятались і проявляють бажання визволитись з-під впливу доктринерства. Во ім'я десмократизації і поступу поборювано і систематично затирано польський характер поступових організацій, пхаючи їх, свідомо чи ні. в обійми єврейського націоналізму. Сьогодні вже схаменулись і існує дуже сильне, все сильніше прямування, щоб зупинити цю течію, яка бажає повернути весь визвольницький рух виключно на користь євреїв.

Боротьба вибухнула на ґрунті культурно-просвітньої праці. По словам добродійки Мощенської почали цю боротьбу євреї, що прибули до Польщі з Росії. Вони заповнюють урядові гімназії, які місцева людність бойкотує, ав на загально-поступових збірках домагаються права говорити на єврейській і російській мови. Добродійка Мощенська запевнює, що проти цього палко виступають не тільки

поляки, але й поступові польські євреї. Боротьба захопила майже всі культурно-просвітні інституції: «Польські і єврейські поступові гурти з'єдналися для борні на два фронти, проти антисемітизму з одного, та єврейського сепаратизму і сіонізму з другого.

Одночасно в правому таборі боряться націонал-демократи з клерикалами. В заснованій націоналістами вельми поширеній просвітній організації «Macierz szkolna» ксьондзи мають великий вплив.

В травні має відбутись з'їзд католиків, на якому будуть обмірковуватись справи католицької преси і обов'язки католицьких публіцистів і літераторів.

Добродійка Мощенська бажає що «Macierz» визволилась з-під впливу духовенства.

Тон кореспонденції добродійки Мощенської, яка раніше виразно спочувала соціалістичним організаціям, її погляди на єврейський «сепаратизм» і значно прихильніше, ніж раніше, становище що до народових демократів вказують як «поправіла» польська поступова інтелігенція [2]

Єврейська газета має невеселі вістки про те, як живеться політичним засланням – полякам у Вятській губернії в 1907 році. Там єсть більше як 300 засланих з Варшави. Всі вони дуже бідують. Чимало їх захворіло з голоду. Як тільки такі вісті надійшли до Варшави, польська інтелігенція одразу зібрала 2.000 карбованців, чимало одежі і вирядила до Вятської губернії з цією допомогою навмисного чоловіка [3].

У Польщі активно діяли євреї-асимілятори. Поміж євреїв-асиміляторів у Польщі виникла думка заснувати в Варшаві спілку польських євреїв на те, щоб допомогати ополячуванню євреїв [4].

Єврейська людність в новій Холмській губернії, є чутка, не буде увільнена од тих обмежень, що й зараз лежать на їх по законах для Польщі [5].

На жаль, в Польщі також активно діяли польські антисеміти. Клерикальна антисемітська газета «Przegląd Katolickij» умістив характерну для антисемітів

статтю. Автор статті повстає проти польської автономії, бо вона дає рівноправність польським євреям. На думку автора, євреям в Росії «дуже мало обмежено права». Друга газета «Kuryer», з цього приводу справедливо зазначає, що «зненависть до євреїв (у деяких поляків) дужча, ніж любов до рідного краю» [6].

Польсько-єврейські відносини були постійно на сторінках газет. «Речь» пише, що зараз у Варшаві багато балачок про згоду польських «націонал-демократів» з єврейською людністю. Відомо, що євреї, вибираючи виборців, не ставили своїх кандидатів і майже зовсім ухилились од виборів, через віщо останні вибори не мали того характеру національної боротьби, як дві перших виборчих кампанії. Тільки в четвертій варшавській окрузі, де живуть самі євреї, пройшло в виборці 6 євреїв, але всі вони 16 октября подали голос за кандидата національних демократів Романа Дмовського і вітали його від єврейської людності. З цього приводу на бенкеті після свого обрання Дмовський промовляв про єврейську рівноправність. Він казав, що вважає євреїв за повноправних громадян та дуже жалкує, що раніше між євреями та націонал-демократами не було згоди. Дмовський казав, що тепер він перший подає євреям руку згоди [7].

В газетах висвітлювалася військова служба та еміграція. «Варшавский Дневник» зазнає інтересне з'явище в Польщі. Цього року в губерніях Польщі не вистачило чимало рекрутів. По деяких повітах недохватка було велика. В якомусь повіті повинно було прийти на прийом 688 християн та 102 євреї, а явилось тільки 184 християнина та 51 єврей. «Дневник» каже, що це сталось, між іншим, через велику еміграцію молоді в Америку. Через енергійну роботу переселенських бюро у великому числі виїздить з Польщу в Америку [8].

Поляки та євреї.

Ще так недавно тихе, спокійне море українського життя буйно зхвилювалось було єврейською справою. У наших читачів ще свіжі мабуть в пам'яті і всі перипетії і моменти полеміки про євреїв в українській справі.

Зараз аналогічне з'явище прокинулось і в польській пресі.

На російські національні круги після подій визвольного руху немов пошесть якась юдофобська впала. Як у нас люди більш консервативно настроєні збирались трохи що не вивозити єврейські манатки геть за межі Російської імперії. так і там у поляків антисемітизм досяг найвищого градусу.

Варшавський кореспондент «Речи» дає короткий огляд історії і філософії польського антисемітизму для нас тим цікавішого, що в ньому єсть багать моментів і теж знайомих нам з власної історії і сучасного життя України.

В Польщі антисемітизм виник на початку 19 віку. Поки Польша була країною економічно відсталою, соціально ще не диференцірованою, євреї разом з німцями були в ній елементом необхідним, організуючим. І хоч католицьке духовенство дуже рано починає підбурювати народ проти євреїв, але ненависть до них не повстає серед польського люду аж до кінця ХУІІІ віку. Юдофобство і антисемітизм з'являються там лиш тоді, коли і в Польщі починають впливати на життя фактори, що в Європі викликали ненависть до євреїв, фактори чисто соціально-економічного характеру.

Як відомо взагалі в Росії євреїв живе приблизно 4,16 процентів. Але коли поза межою «черты оседлости» живе тільки 1/17 частина всього єврейського люду, то в 25 губерніях, які лежать в черті осілости, зкупчена вся решта єврейства (93,9 процентів), що для 10 губерній Царства Польського буде 14,05 процентів, а для других 15 губерній 11,12 процентів всієї людності. Замкнена зо всіх боків євейська маса в Польщі, тільки й має роботи, що торгівля, факторство та ремесла. Через це 'являється «перепроизводство», утворюється гіпетрофія деяких професій. Злидні і недостатки ростуть. 3 процентів єврейських ремісників в Польщі мають що річного оходу менше 250 карбованців 47 до 250 до карбованців і тільки процентів можуть рахувати на доход вищий од 3 карбованців.

Все це дає дуже вдячний матеріал для великої конкуренції між християнами та євреями, утворює ґрунт для антисемітської проповіді і ненависті

До того ще, як каже Н.Дубровський, і самі євреї дають деякий привод до розвитку антисемітичного настрою серед польського народу.

Серед єврейства є націоналістичні течії. «Націоналізм виступає проти націоналізму, іде між ними взаємна боротьба». Ще поступові елементи обох націй сяк-так миряться між собою. А більш менш консервативні – дуже ворогують.

Орган Р.Дмовського, великого дипломата і тактика, не церемониться з приводу історії Азеф Гартінга заявити: «одним словом, євреї всюди перші – в революції і в редакції» (№ 195).

Тижневик «Rola» устами найбільше освіченого юдофоба Еске-Хоїнського ще чорніше характеризує євреїв. В своїх статтях, присвячених найвидатнішим євреям, він у всіх тих – Марксах, Ласалях, Берне, Гейне, нічого крім того, що вони євреї, не бачить.

Автор зауважує, що більш солідні представники антисемітизму в Польщі не дозволяють собі так різко і отверто заявляти про свої ворожі почуття до євреїв. Але правда й те, що «антисемітизм в Царстві Польським існує й розвивається, що в пануючих зараз кругах польського громадянства порішене єврейське питання в тому хоча в розумінні, в якому порішив його в свій час Велепольський; вказівки на те, що було, нічого не говорять про те, що буде, бо і в Росії багацько було такого, що зараз перевернулось у жорстоке і несправедливе».

Нераз і у нас говорилось про те, що єдиним способом боротьби з антисемітизмом на Україні є скасування межі єврейської осілості. Разом з розвитком капіталізму, з розвитком вищих форм торгівлі і промисловості, разом з процесом розселення, професійної диференціації – він може розвіяти темну хмару єврейського питання, що нависло над всіма народами Росії. Єврейське питання – питання не расове, а скоріше класове.

Автор кореспонденції «Речи» висловлює ті ж самі думки що до антисемітизму в Польщі. Він тільки ще додає, що «єврейський націоналізм, загострюючи націоналізм польський, робить певне вражіння і на ті поступові елементи, котрі не

досить ще міцні». І навіть частенько буває серед поступовців, що «теоретична повага на практиці переходить у ворогування, яке жадною повагою не рахується».

Трудно справді сказати, чи здійсняться наші надії цілком, чи зрівняння в правах зможе зовсім знищити національну ворожнечу, чи мирна конкуренція праці і справді перестане переходити за межі «взаємної поваги» і не буде перетворитися у «взаємне ворогування». Трудно через те, що в національній боротьбі завжди бувають і дужчі і слабші елементи. Історія європейських енародів показує, що євреї не завжди уміють додержувати холодного нейтралітету, і часом навіть (наприклад в Галичині) підтримують дужчих проти слабших.

Але однак можна з певністю сказати, що нерівність національних прав являється ще дужчою несправедливістю, і національна воля потрібна зараз для всіх народів Росії, як потрібен буває теплий дощ в літню спеку для засохлої землі.

І той, хто не хоче обезцінити власних національних поривань, хто зазнав національних поривань, хто зазнав національного гніту і ненависті на власнім народі, не сміє і не повинен підтримувати своїм співчуттям гніт над чужим народом!... W. P. [9].

Вступну статтю часопису 220 «Діла» («Чи послухають?») присвячено освітленню тих обов'язків, які повинні мати до корінної людності всякі зайди, чужонаціональної групи.

Одною з головних основ національної політики кожного народу є домагання, щоб чужонаціональні групи, яким доля призначила жити на його національній території. Відчувати себе громадянами тої території в тім значіння, щоб не виступали проти її інтересів.

Очевидно, з становища національної справедливості те домагання являється тільки тоді оправданим, коли ті чужо-національні групи мають всі дані, потрібні для їх свобідного національного розвитку, бо-ж від поневолених не можна вимагати ніяких обов'язків супроти гнобителів, обов'язки мають оправдання лиш там, де вони оперті на правах.

На сім загальнім підкладі дійшло в останніх часах в Польськiм Королiвствi до острого конфлiкту мiж польською суспiльнiстю i частю суспiльностi єврейської. До конфлiкту власне довели євреї, що рокiв двадцять тому прибули до Польського Королiвства з iнших частей російської держави, головнo з Литви, наслiдком чого ту групу єврейської суспiльностi й названо «литваками». «Литваки» рiзняться вiд решти єврейської суспiльностi в Польськiм Королiвствi тим, що коли та пiдлягає польським культурним впливам, асимiлюється з поляками, загалом служить матерiалом для витворювання типу «Polakow mojzeszowego wuznania», то «литваки» - елемент, який взагалi зберiг у собi в бiльшiй мiрi чисто єврейський тип – швидше пiддаються російському культурному впливовi; коли асимiлюються, то з росiянами, Польське Королiвство вважають просто частю російської держави i не тiльки не журяться за автономiю i не тiльки не журяться за автономiю чи навить за незалежнiсть Польського Королiвства, за права для польської мови etc, а навить противнi всiм тим польським змаганням. А що вони при помочi жаргонової преси мають визначний вплив на весь єврейський загал, до чого причиняється також те, що вони в єврейській суспiльностi творять верству економiчно сильнiшу: купцiв, банкiрiв i таке iнше, – польська преса побачила в тiм небезпеку i вдарила на гвалт.

Загалом беручи, польська нацiональна полiтика свої домагання до чужо-нацiональних груп на своїй нацiональнiй територiї посуває далеко поза межi слухностi. Бо по-перше своєю нацiональною територiєю вважають поляки не тiльки польську територiю етнографiчну, але й всi землi, якi коли-небудь належали до польської держави. Значить, домагання, якi ми схарактеризували як основу нацiональної полiтики кожного народу на його територiї, польська суспiльнiсть ставить не тiльки до тих нацiональних груп меншостей, якi розкинено на польськiй етнографiчнiй територiї, але також до тих народiв, якi являються автохтонами на своїй споконвiчнiй землi i мiж якими поляки творять розсипанi групи-меншостi. А по-друге польська нацiональна полiтика, домагаючися i вiд нацiональних меншостей на польськiй етнографiчнiй територiї, i вiд нацiональних бiльшостей на

не-польських землях Річи Посполитої сповнювання обов'язків супроти Польщі, не дає їм ніяких гарантій що-до розміру і змісту їх національних прав, роблячи все залежним від своєї ласки.

«Литвацьке» питання різниться від польських національно-державних претензій до не-польських народів колишньої Польської держави. Територіально річ іде тут про польську етнографічну територію, про становище євреїв, розсипаних між польським народом, отже територіальна підстава польських домагань слухна. В інші сторони цього питання ми не будемо входити; зазначимо лиш, що польські домагання до євреїв, загалом беручи, переборщені, бо поляки виступають не тільки проти російщення євреїв, але і проти їх національного розвитку, домагаючися від них абсолютної асиміляції з поляками.

Та як би там не було, – досить, що проти «литвацьких» змагань виступила вся варшавська преса, не виключаючи й польських поступових органів.

Тижневик «Spoleczenstwo» писав: «В ім'я буцім-то національних (так званих єврейських) інтересів, а в суті річи інтересів верстви, «литваки» творять силу і протиставлять себе польській суспільності, при чім не розуміють, чи не здібні зрозуміти її природних національних прав, признаючи тільки існуючі державні (так звані російські) форми. Протягом двадцяти й кількох літ від дня свого приходу до королівства «литваки» зуміли укріпити своє економічне положення, натомість не вміли перенятися змаганням корінної суспільності, а навпаки, вміли заціпити серед місцевої єврейської людності ідеї націоналізму, бачучи в тім спосіб до відродження народу». І «Spoleczenstwo» взиває польську суспільність до боротьби з «литвацтвом», бо та суспільність «не може пасивно дивитися на розростання ворожо настроєної многочисленої колонії, яка втягає в сферу своїх впливів євреїв, відданих досі краєві.

«Результати «литвацької» діяльності – пише другий варшавський поступовий тижневик «Prawda» - є подвійно негативні; по перше, бо ослабляють асиміляційний

процес серед польських євреїв. по друге є вони ... сто разів більше чужим, ніж ті євреї, які тут живуть від діда-прадіда.

Поступовий варшавський дневник «Nowa Gazeta» так означає польське домагання до «литваків»: «Суспільність має право вимагати, щоб людність, яка живе на тій землі, була перенята почуттям громадянських обов'язків, навіть без огляду на ступінь свого з'асимільовання з оточенням».

З цього польсько-«литвацького» конфлікту витягнув влучну науку для поляків, що живуть на українській землі, «Przegląd Krajowy», що, як відомо, стоїть на становищі, що вся українська земля творить національно-територіальну одиницю, для якої добра повинні працювати всі її мешканці, без різниці національності, – очевидно, при забезпеченню вільного розвитку для національних меншостей. Навівши вищезитовані слова «Now'oi Gazet'и», пише він (число 8).

«З цим кличем, який є принципом територіалізму, згоджуємося як найповніше і тут у нас на Україні стараємося примінювати його до українських відносин. Тому дуже нас тішить, що наведені слова «Now'oi Gazet'и» передрукував у своїй вступній статі про «литвацьке» питання «Dziennik kijowski», даючи тим доказ, що зовсім з ними згоджується. Думаємо, що хочаби бути консеквентним, «Dzen. Kij.» захоче примінити ту теорію і до наших умов, а передовсім до себе самого. Думаємо, що осуджуючи справедливо тих євреїв, які протиставлячи себе змаганням польської суспільності, стараються всіма силами потягнути за собою місцеву єврейську масу, осудить він і їх поляків у нас на Україні, які, протиставляючи себе автохтонній українській суспільності, стараються для своєї колонізаційної політики позискати польський елемент, який від віків осів на Україні і вважає себе її громадянами. Думаємо вкінці, що він рішуче осудить тих поляків «литваків» на Україні, які не тільки поборюють змагання тої української суспільності, що на її землі і з її праці живуть, але ще підпирають серед неї об'яви для неї шкідливі і розкладові, в роді москвофільства в Галичині. Бо ж ті поляки в нас на Україні, це не група національна, але станова, яка – так само, як «литваки» в Королівстві – вспіла

укріпити своє економічне існування, натомість не зуміла перенятися змаганням корінної української суспільності, а навпаки вспіла зацепити серед місцевої польської людності ідеї націоналізму, видячи в тім спосіб до відродження народу.

На нашу думку «литваками» треба б назвати не тільки євреїв-русифікаторів у польським королівстві, але всі ті елементи без різниці народності в яким-небудь краю, які протиставлять себе корінній людності того краю. які. живучи на її землі і з її праці, стараються спинити її природний розвиток, які вкінці плащиком реакційних чи псевдо-поступових всенаціональних змагань прикривають свої колонізаторські заходи.

Отже ждемо від «Dziennik'a Kijowsk-ого» логічних виводів з його справедливого анти«литвацького» становища і пригадуємо йому, що як польська суспільність в Польщі – по словам «Spoleczenstwa» «стоїть перед ясним поставленим питанням: хто з Польщею, а хто проти Польщі», так і на Україні корінна українська суспільність мусить швидше чи пізніше питати: «хто з Україною, а хто проти України?» – і з одержаних відповідей витягнути в цілях самозаховання відповідні консеквенції».

Такі виводи робить «Przeгляд Krajowy», з «литвацького» питання для поляків, що живуть на українській землі. І коли-б польська політика на нашій землі держалася такої лінії, то польсько-українські відносини в Галичині виглядали б не так, як нині, а в російській Україні могли-б обидва народи справді виступати разом.

Чи хоч діти і внуки направлять провини батьків? В нас, у Галичині на разі нема про це й мови. А на російській Україні – поживемо, то побачимо, чи голос «Przeгляд'у Krajow-ого» знайде ширший відгомін, чи останеться «голосом вопіючого в пустині» [10].

Анкета про польсько-єврейські відношення. Єврейська газета «Најнт» розіслала запитання, щоб освітити польсько-єврейські відносини. Цікаві відповіді деяких осіб про обмеження прав євреїв в міському урядуванні Польщі. Так, відомий письменник Б.Прус висловився, що не можна обмежувати в правах осіб, які не

крали, не грабували, а працею приносили користь країні. Соціолог Кржівіцький сказав, що багато єсть поляків, які хотіли б обмежити євреїв, бо Литовські євреї – обрушають край. Але я в Америці впевнився, що попереду треба дати людям всі горожанські права, а потім вимагати од них виконання обов'язків перед країною. Зовсім з іншого боку ставиться до цього Л.Страшевич, публіцист, лідер партії реалістів. Він сказав: обмежувати не треба. Але для нас важно відношення до поляків єврейського народу, який не зв'язаний з поляками нічим. Було б нещастям передати край і органи його самоврядування в руки людей, які не зіллялись з польським народом. У всякому разі, ми, поляки, не повинні одмовляти в правах євреям, хоч би з принципу рівноправності [].

Поступовий антисемітизм теж розвився в цей час.

Скільки літ тому, коли в Германії почався рух проти поляків під прапором відомого кола «гакатистів», – один з польських публіцистів (професор Охорович) заявив, «що чесним німцям можна вважати тільки гакатистів». Заява ця, не зважаючи на всю її парадоксальність, має в собі досить не малу дозу справедливості.

Бо-ж правда, що дпалеко чесніше і шляхетніше од всіх фальшиво-ліберальних політичних жонглерів поводяться ті громадські і політичні діячі, що не ховаючись, лдверто заявляють про своє політичне credo, навіть в тім випадку, коли лозунгом останнього являються самі крайні реакційні тенденції.

Коли-ж в ряди людоджерів записуються люди, що під машкарою щирого прогресу голосно заявляють про своє служення тільки свободній, незалежній ідеї, – то до них не можна, звичайно прикласти тих слів, що до показаних вище гакатистів.

Погляд цей на гакатистів мимоволі пригадується, коли прочитаєш цілу масу статей, що з'явилися в польських часописах з приводу останнього виступу головного тріо в особах Андрія Немоевського, Ізи Мощенської і Еренберга.

Особи ці додумалися до того, що загальними зусиллями витворили ні більш, ні менш як новий рід антисемітизму, а саме... прогресивний.

Нелегко було в перший момент точно роздивитись, в чім суть діла, бо-ж не можна уявити собі цього єднання «юдофобства з прогресом». Ідею людоджерства тепер одверто ширять на ділі ті люди, що на словах до сього часу несли прпор свободи і прогресу. Найбридкіш усього те, що особи, яким належить незавидна честь виголошення в Польщі ідей, повних зненависті до євреїв, особи ці, розуміючи, яку гидку позицію вони зайняли, стараються пишними фразами і паморочливими термінами довести, що вони не антисеміти.

Антиєврейський рух серед поляків почався так: Редактор журналу «Незалежна думка» пан Андрій Немоєвський прийшов до переконання, що євреї пробились в усі прогресивні кола польського громадянства, вносячи туди чужі для поляків ідеї і течії; через те саме варто одігнати євреїв од якої б то не було участі в громадським житті, бо Польщі, ніби-б-то, загрожує серйозна небезпека опинитись цілком під владою євреїв, особливо російських (так званих литваків). Не дозволяючи ні на хвилину вважати за антисемітів, пан Немоєвський та його однодумці (пані Мощенська і пані Еренберг) називають себе... прогресивними «асемітами», органом котрих являється «Незалежка думка». Діло одначе не в формі, а в змісті; як би себе ни звали ці благородні громадянські діячі – до них не можна віднести інакше, як до звичайних юдофобів. По адресі усіх основателів нового антисемітизму можна сказати не багато.

Виступ Еренберга не був ні для кого сюрпризом: його колишня діяльність в краківським антисемітським органі «Glos Narodu» досить відома; влучно висловилаь «Новая Газета», заявивши з цього приводу, що «on revient toujours a ses premiers amours».

Добродієві ж Немоєвському варто було б трохи обережніше виступати з подібними «новаторствами», бо пропаганда, зв'язана з його іменем, може мати більше шансів на успіх [12].

Представники польсько-єврейських асиміляторів Натансон та Дікштейн мали нараду з членами польського кола Грабським та Гарусевичем про питання за

городське самопорядкування в Царстві Польському. погодилися на тому, що польська культура стоїть вище єврейської, і обмеження їх в правах при виборах гласних – річ справедлива. В петербурзькій єврейській громаді звістка про це викликала загальне обурення [13].

Поляки й євреї. Конференція націонал-демократів і реалістів, яка відбулася в Варшаві 13 жовтня, постановила під час обмірковування в Державній Думі законопроекта про городське самоупорядкування в Польщі, голосувати за обмеження виборчих прав євреїв. Постанову цю винесено через те, що конференція боїться переваги євреїв в Польщі [14].

В листопаді 1910 року комісія по законопроекту про городське самопорядкування в Царстві Польському прийняла постанову, щоб в тих городах, де більшість виборців – євреї, вони вибирали п'яту частину всього числа гласних. В других городах вони вибирають не більше 10 процентів. Участь в городській думі представника від духовенства – одкинута. Євреї не мають права бути председателями магістрату [13].

В цей же час варшавські євреї мали думку ставити в Варшаві новий великий театр [15].

У Польщі на початку грудня 1910 року відбувся протест єврейських робочих. Варшавські єврейські робочі, близькі до партії «Поалей Ціон» протестують проти польських і російських реакціонерів, які хочуть відсунуть од участі в самопорядкуванню Польщі широкі народні маси, надто єврейську людність. Протестують вони також проти фальсифікації єврейської громадської думки купкою єврейських асиміляторів. Висловлюють також обурення з приводу агітації групи Немоевського в дусі новонародженого «Прогресивного антисемітизму» [15].

Переглянемо «сторінку з історії двох націоналізмів» автора Ан.Вас-ко.

Відомий публіцист В.Жаботинський, а для нас особливо цікавий тим, що він з українською справою добре ознайомлений в супереч довголітній традиції

російської преси, – умістив в «Одесских Новостях» від 27 листопада статтю «Поляки и евреи», яко відповідь своїм польським опонентам на його першу статтю під таким самим заголовком. В першій своїй статті добродій Жаботинський гостро напався на поляків, що висловились за обмеження прав єврейського народу в муніципальному самопорядкуванні Царства Польського; автор доводив, що Польща є край поляків та євреїв, а не самих тільки поляків. Отже, мало не вся варшавська преса різко відгукнулася на статтю добродія Жаботинського, і навіть «Одесские Новости» умістили відповідь свого співробітника Warsowiens`a, зайнявши таким побитом в цій справі досить хистку позицію. Але ми знаємо, що взагалі «Одесские Новости» – щось одно в національних справах, а добродій Жаботинський – друге, що не стоїть ні в яким зв'язку з напрямком цієї газети. До речі буде зауважити, що добродій Жаботинський завше полемізує з ким небудь, бо про національні відносини висловлюється завше прямо й різко, чим дуже дратує своїх опонентів.

Польські газети – «Gazeta Warszawska», «Kurier Poranny», «Nowa Gazeta», «Kurier Warszawski», – однодушно висловились за безсумнівну польськість краю польського, то взиваючи еретичну думку про права євреїв гакатизмом, нахабним замахом на польські народні скарби, то загрожуючи конфліктом на економічному ґрунті (бойкот). Для нас цікаво зазначити в якій формі реагує на це добродій Жаботинський, бо по суті справа ясна, і та чи інша роль єврейства в житті південно-західного краю не міняє принципіального становища. Коли органи польських демократів народових та демократів поступових так висловилися в єврейській справі, то добродій Жаботинський з обуренням питає: «що ж то нарешті за такі виключні привілеї з межі всіх країн світу? Через що для Польщі не писані закони, справедливі для всіх інших кліматів? І по якому праву вся ця контрабанда національної нетолерантності ховається під прапором «демократичних» назвищ? З якої речі тут демократія та прогрес, коли Польща не для всіх тих, що в ній живуть, а тільки для поляків?» Ми розуміємо дуже добре обурення цього журналіста і вважаємо його підозріння цілком справедливими. І нагадаємо як добродію

Жаботинському, так і іншим вже російським часописам, що для представників пригнобленої нації це річ звичайна і природна – запідозрити демократизм тих, що не признають в інших права на культурний розвиток. І даремно колись добродій Жаботинський брав під оборону демократизм добродія О.Стаховича, який принципіально обмежив наші права на народній школі, а загалом висловлявся про український рух з незахованою антипатією, обстоюючи реакційне галицьке москвофільство.

В інших пунктах аргументація і способи її розходяться з нашими, бо опоненти добродія Жаботинського за прикладом депутата Грабовського спробували закинути єврейському народові його некультурність. Тут їм довелося вислухати цитату з польського ж часопису, що головна газета на даргоні має більше передплатників та читачів, ніж вся польська преса разом. Але докоряють євреям ще брудом в єврейських частинах міст... та це докір єзуїтський, бо буркувати та проводити каналізацію не від євреїв залежить. Як бачимо опоненти слабкі. Українцям доводиться полемізувати з хитрішими добродіями, які запевняють, що на Вкраїні все аж надто обстоїть благополучно; на обвинувачення, ніби наш народ знає добре аж дві мови, свою та російську літературну, нам доводиться кричати, що народ наш аж двічі неграмотний.

Цікаво іще, що тут таки встигли висунути отой жупел, – націоналізм, мовляв, говорить устами спобірників єврейських прав в Польщі; адже досить бути майбутнім гласним поступовцями і всі будуть задоволені. Як російська інтелігенція любить докоряти націоналізмом, так і польська «поступова» та «народова» в промовах до більше безправних, ніж поляки, тієї ж співає, а сама в ролі пригнобленої націоналізм обстоює.

І тут поляки почули іще один справедливий докір, що виразно підкреслила українська преса: домагатися справедливості для себе і не давати її другим – це ж і єсть той егоїстичний націоналізм, що з поступовістю та демократизмом нічого спільного не має [15].

Ан. Вас-ко в своїй статті «Анкета: поляки та євреї» продовжує тему єврейсько-польських відносин.

Питання, підняте добродієм Жаботинським з приводу відносин поляків та євреїв, викликало досить цікаву полеміку з боку варшавських газет, про що вже в «Раді» згадувалося. Але один із співробітників «Одесских Новостей» задумав урядити анкету місцевих польських діячів. Відповіді одеських поляків скільки днів друкувалися в «Одесских Новостях». Не входячи в оцінку раціональності такої анкети в Одесі, де національні відносини з поляків з євреями та українців з поляками не можуть мати тої сили й виразності, як це бачимо в Польщі чи в Галичині, ми проте познайомимо читачів з думками запитаних осіб. Адже те, що в Одесі мало виразно дається знати, мусить по дорозі до Варшави зміцнити та набути яскравості і погляди, висловлені учасниками анкети, нас ще раз переконують, що справа національної рівноправності в Польщі стоїть не так нормально, як може здатися тим, що повірять де-яким польським діячам.

Звичайно, що діячі польської колонії в Одесі одностайно заявили, що польського антисемітизма нема і не було, що ось уже скільки віків що до цього в Польщі все йде гаразд: в Польщі всі громадяни завше мали і матимуть всі горожанські права нарівні з поляками. Але для нас цікаві де-які умовини культурного співробітництва та вихідні пункти, з яких доходять поляки до горожанської рівноправності євреїв, і з цього погляду анкета показала, що пригноблена нація не такі вже й широкі права дає іншим, ще більш пригнобленим, народам.

Для учасників анкети нема сумніву, що євреї ще й досі в Царстві Польському є «население пришлое», з чого виходить, що ні про які власні національні права вони й думати не сміють: для них цілком досить рівноправності в тім разі, коли вони зробляться «поляками мойсеєвої віри» кажуть одеські поляки, але коли вони схотять зробитися народом, то це може викликати уперту боротьбу проти цього «пришлаго населения». Не може бути і розмови про рівноправність тоді, колиб інтереси єврейського народу не сходились з інтересами поляків, – так лагідно

висловились в Одесі, з чого нам ясно, що на думку польського громадянства ніякого народу з власними культурними потребами, з власною національною вдачею в Польщі бути не може і рівноправність існує тільки для поляків. Зрештою бачимо тільки оригінальну віротерпимість учасників анкети; щодо національних прав всякого іншого народу в краях польських, то таких бути не може. Нагадаємо, що добродій Жаботинський, як представник сіонізму, як раз про національні права євреїв і писав, як раз і жалівся на те, що поляки не терплять інтересів непольських.

З цього погляду – рівноправність поляків всякої віри – безпосередньо виникає і вимога повної асиміляції євреїв: «польським євреям Польща дорога, як «родина», а не як край поляків та євреїв» – каже один; «я не відріжняю польських євреїв від поляків» – каже другий; в городське самоврядування можна допустити хоч і «три чверті гласних євреїв, але в тому разі вони були саме польськими євреями, а не литваками» – каже третій. Справа ясна: литваки – євреї не піддаються польській асиміляції (про обрусительну роль ливатків треба сказати, що вона не так велика і серйозна), не виявляють найсамперед повної покірності перед поляками, добре заховують національні особливості, – отже радикалізм одеських поляків не ширше програми російського октябризму і тільки віру іудейську вони терплять, але проти останньої замість них можуть боротися і загально-російські державні порядки.

Дуже не подобається також членам одеської польської колонії – і це вже вони різко і одверто заявляють, жаргон, замість якого милостиво радять євреям взяти собі до вжитку «прекрасный древне-еврейский язык». Як добрість, то добрість – і євреї можуть тепер вчити мільйони єврейської голоти мертвої мови, щоб арешті зробитися поляками «іудейської віри»; але це дуже дорога забавка і справжній демократ міг би зрозуміти, що народові потрібна не мова для мови, а культура, передана тою мовою, якої він зараз вживає і незалежно від того чи це жаргон, чи говірка, чи діалект, чи мова. Боятися германізації польського народу в Росії через жаргон, це наївність учасників анкети, яку не легко просто зрозуміти. Але, в зв'язку з пропозицією балакати на староеврейській мові, ми робимо той висновок, що євреї,

як культурна й національна цілісність в Польщі існувати не можуть, але ж поляки мають повне право на лінгвістичні забавки з старо-єврейською мовою без усякого відношення до просвіти темних єврейських мас, котрі ті просвіти вимагають.

Повторюється вічна історія з тими двома націоналізмами. Представники націоналізму пануючого народу навіть не розуміють слів представників нації пригнобленої, навіть дивуються, і один з одеських поляків забалакав про невдячність польському народові. Ми не можемо рішати цього питання але мусимо звернути на нього увагу, бо для нас виникають дуже цікаві паралелі нашою національною боротьбою. Цікаво, що в анкеті взяв участь один єврей, котрий сказав все те, що сказав би на його місці який небудь общерос чи навіть інтелігентний «тоже малорос»: «як польський єврей, я заявляю, що лічу себе поляком» і як для поляка він вимагає всіх прав, які мають поляки. Вимоги не великі, а власне і вимог ніяких нема, бо в віротерпимість поляків вірити можна при умовині повного рабства перед культурою нації польської.

Учасники анкети добре товкли воду в ступі, виясняючи права поляків різної віри в краю польським, а ми з цього проте висновки робимо, що не все благополучно в пануючих верствах народа польського, що до національної рівноправності. Представники народа польського, кажучи про кривди полякам, мають одну мову, мову нації пригнобленої і нам їх тоді легко розуміти, але де та мова, коли йдеться про кривди українського народа в Галичині або Холмщині, чи про права євреїв в Польщі; тоді витягається старе знаряддя, арсенал затертих аргументів і розмов про загально-державні інтереси, про культурне співробітництво на користь людини взагалі, про химерність наріччя чи там жаргона, про небезпеку від німців, про «історичні» права пануючої нації. Ан. Вас-ко [16].

Розглянемо єврейсько-польські відносини в 1913 – 1914 роках.

В околицях Замостя євреї в лютому 1913 року не хотять скуповувати хліба у поляків землевласників з помсти за бойкот євреїв поляками в Варшаві і по інших містах Польщі [17].

В статті «Жиди проти Падеревського» показано відношення євреїв до євреїв, які перейшли в християнство, стали вихрестнями. У Варшаві жидівська преса розпочала велику агітацію проти концертів польського піаніста Г.Падеревського, призначених у Варшаві і Любліні. Агітація ця є, очевидно, наслідком напружено ворожих відносин між поляками і жидами в Царстві Польському. Падеревський до того ж був давніше жидом, а опісля покинув жидівську віру і пристав до поляків [18].

На ґрунті польсько-жидівської боротьби в березні 1913 року харківський та бесарабський «Поземельні банки» клопочуться про дозвіл їм одкрити операції у Варшаві. Досі «руським» банкам не дозволяли одкривати відділів у Царстві Польському. Тепер же згадані банки сподіваються добути дозвіл, зважаючи на те, що місцеві польські банки не дають кредиту жидам, яких тут є дуже багато [19].

В середині травня єпископ Євлогій, перебуваючи в Замост'ї, Люблінської губернії, прийнявши жидівську депутацію, сказав їм так:

«Уряд добре знає про ваше тяжке становище. Я покладаю надію на те, що ваше становище поліпша. Росія – велика, широка й багата, а російський народ – народ мнякий навіть до тих, що йому шкодять, а до тих, що живуть з ним мирно, він ще мнякший. Я певен, що російський уряд зверне на вас увагу і ваше становище поліпшає».

Відомо, що в новій Холмській губернії жидів весь час обмежують в правах [20].

Прояви польсько-єврейских відносин провлялися в самих різних галузях, сторонах суспільного життя. В четвер, 6 червня, у Варшаві відбувся день білої квітки на користь жидівського товариства «Бріюс» заповоги сухотним. Ніхто з поляків не брав квіток, а коли де хто необачний і купував, то, довідавшись, що гроші ці йдуть на користь жидівського товариства, викидав квітку, щоб свої ж знаомі, сусіди-поляки, не бачили, що він, купивши квітку, допоміг цим жидівському товариству, яке піклується про сухотників [21].

А.Яринович в статті «Польсько-єврейський конфлікт» детально описав ці події, процеси.

Пішла по газетах чутка, що в Петербург приїздила з Варшави польська депутація, яка клопоталася перед урядом, щоб обмежити процентною нормою участь євреїв у всіх приватних кредитових інституціях Варшави; депутація прохала, щоб число євреїв, учасників цих інституцій, було не більше 20 %, але уряд цього прохання не задовольнив. Таким чином польські фінансові діячі вернуться в Варшаву з порожніми руками, і з серцем повним ще більшого і гострішого роздратування проти конкурентів, яким хотіли було дошкулити при допомозі російського уряду. Цей факт – що поляки звертаються за допомогою до того, кого вони вважають своїм ворогом, за допомогою проти тих, хто повинен бути природним спільником поляків в справі здобування бажаних і нормальних умов громадського і політичного життя в Польщі, – цей факт хіба що найсвіжіший в ряді подібних йому, отже нічого незвичайного в йому нема. Але він ще раз показує до яких колосальних розмірів виріс польсько-єврейський конфлікт в Польщі і як загубило польське громадянство почуття такту та втратило межі розумного в своїй боротьбі з євреями. Вся консервативна Польща на чолі з народовими демократами, вся поступова на чолі з Немоевським та Свентоховським, навіть частина лівої (лозунг: «геть жидів з під прапора польського соціалізму») захопилися бойкотом євреїв і бачуть тільки такі засоби роз'язати єврейське питання: перше, щоб скасувати межу осілості для євреїв по всій Росії і цим розрідити гущину єврейського населення в Польщі; друге, щоб позаводити прямі й побочні обмеження в правах євреїв. До другого засобу треба віднести й прохання згаданої вище депутації.

Як бачимо величезна більшість польського громадянства спинилася на чисто егоїстичних засобах. Але не в тім лихо, що засоби ці егоїстичні, – егоїзм в політиці річ звичайна і потрібна; шкода тільки, що цій політиці бракує розуму і свідомості справжніх інтересів краю. Тепер про євреїв, як про економічних конкурентів полякам, вже говорити не можна, бо поруч виступає й конкуренція культурна.

Довгий час поляки втішалися суцільною нацією Польщі: там жили тільки поляки та поляки мойсеєвої віри. В надії на те, що останні колись таки перевернуться на поляків чистих та всяку воду поженуть на млин польської культури, польське громадянство терпіло євреїв.

Але рано чи пізно такі надії повинні одурити, бо ще не було прикладу, щоб нація з певним культурним минулим та виразними ознаками своєї окремішності так легко піддавалися асиміляції. Тепер вся ненависть поляків обернулася на литовських зайдів, бо литваки принесли з собою в Польщу єврейську національну свідомість, а разом з тим і міцну та виразну організацію єврейських капіталів. В Литві почалося національне відродження євреїв, там мовою нації, літературною мовою оповістили й прийняли жаргон; там вперше здобули популярність видатні письменники, як Шолом Аш, Перець, Шолом Алейхем; і коли під впливом економічних та політичних обставин литваки посунули в Польщу, то євреї почали читати польських класиків не в оригіналі, а в перекладі на жаргон. В Польщі з'явилася нова призма, через яку переломлювалося світло вселюдської культури – єврейська, а до того часу була сама польська. З'явилося дві культури в Царстві Польським, повстало не економічне, а складне єврейське національне питання.

Польське громадянство вірить, що як би скасувати межу єврейської осілості, то частина євреїв одійде з Царства Польського на схід, литвацький елемент ослабне і знов все буде гаразд в Польщі. Але помилка тут в тому, що поляки бачуть в литваках причину єврейського національного руху, тим часом як литваки дали тільки імпульс, який коли не од них, все одно повинен був прийти хоч з іншого боку, хоч зародитися в єврейським осередку Польщі. Тому і заходи поляків та їх надії на таке розв'язання питання марні. Пора вже зрозуміти, що євреї, які живуть в Польщі з ХІУ століття, які брали участь в історичному польському житті, але зберегли свою національність аж до цього часу, мають свої права в Польщі. Права російська преса давно вже порадила урядові не встрявати в польсько-єврейський конфлікт, основується на тому мудрому правилі, що коли двоє б'ються, третій може радіти,

бо це йому на руку ковінька. І уряд, як бачимо, охоче видаючи всякі постанови про обмеження євреїв в правах по всій Росії, що до Царства Польського утримується од цього і не слухає виразних прохань місцевої людності: поки в Польщі буде йти внутрішній заколот, поки уряд може не клопотатися польською справою, бо всі сили і енергія польського громадянства розбиваються об свою внутрішню польсько-єврейську суперечку.

І нічого дивного нема, що за останні часи відомий лозунг польського громадянства, який притягав до себе увагу всіх недержавних націй Росії і поступового громадянства, пригас, затушкувався і вже не викликає тої палкої прихильності російської інтелігенції, як колись: симпатії до пригнобленого, який сам показав виразні гнобительські тенденції, що не день то падають. І чим дужче розпалюватимуться пристрасті в Польщі, чим нерозбірніше буде польське громадянство в засобах боротьби з євреями, тим більше демонструватиме воно своє безсилля в цій боротьбі і тим далі одсуватиметься ідеал автономної Польщі. Поки поляки вимагатимуть автономії для себе, поки польське громадянство триматиметься думки, що Польща виключно для поляків, поки в євреях воно матиме не тільки конкурентів, але й ворогів автономної Польщі. А автономія потрібна краєві і здобути її можна тільки спільними силами всього населення Царства Польського, одностайним змаганням всіх теперішніх громадян цієї країни. Але вже тепер доводиться полякам признати права національної меншості, права євреїв, і внести відповідні поправки до програми тих партій, які тепер не поділяють ідеї і практики бойкоту. Полагоження конфлікту признанням за євреями прав як тепер в міському самоврядуванні, так в будуччині в автономній Польщі і формі екстериторіальної автономії єврейської меншості, не знищить, звичайно польсько-єврейської конкуренції, але ця конкуренція тільки піде на користь економічному становищу Польщі, чому доказ можна бачити і в сучасності: конкуренція польської й єврейської буржуазії та капіталістів викликала економічний розцвіт Польщі та допомогла організації польських національних капіталів. Зате не може бути мови

про національну ворожнечу при нормальних умовах конкуренції. А з самим фактом існування ще одної нації в Польщі все одно доведеться помиритись... [22].

«Тільки бойкот» – таке гасло було багатьох поляків по відношенню до євреїв. Співробітник «Дня» (часопис 243) мав розмову з Р.Дмовським, одним з проводирів народової польської демократії. Між іншим, Дмовський сказав: «До цього часу вся преса намагалася писати про євреїв, як польських громадян, до цього часу був в краю тільки один антисемітський орган, з малим числом передплатників. А тепер, подивіться, вся преса антисемітська, а моя газета «Dwa Grosza» має 70 тисяч тиражу. Повторюю, я допоміг зміні поглядів в польським громадянстві і я ж кажу, що тепер про асиміляцію говорити нема чого. Ця ідея збанкрутувала, а нова ідея – бойкот, замінила її. Ніякої згоди не може бути».

З цього боку польсько-єврейська справа безнадійна. І коли польське громадянство схоче у себе ладу та спокою, то воно перше всього мусить почати бойкот таких заїлих політиків, як Дмовський, однодумці якого в Галичині теж гальмують поступ країни [23].

Стаття автора Ю.Б. «Справа Бейліса і польсько-єврейський конфлікт. (Лист з Варшави)», описує всі ці події, процеси, явища.

Всякому дослідувачу польсько-єврейському конфлікту прийдеться без сумніву уважніше спинитися на тому періоді цієї національно-економічної боротьби, коли у Києві розглядалась справа Бейліса. Перш усього кидається у вічі, що на цім процесі серед кореспондентів немає представників польської преси. Не можна сказати, щоб ця справа зовсім не цікавила польське громадянство, але ідея бойкота стоїть тепер в Польщі на першому місці і преса не хоче справою Бейліса розбивати увагу польського громадянства та будити спочуття. Найкраще, розуміється, це видно з тих органів преси, які ведуть перед в бойкоті.

«Gazeta Poranna 2 grosse», орган націонал-демократії, являється центром, звідки виходить усе, що торкається польсько-єврейського бойкоту. Коли розпочався процес Бейліса, вона прямо заявила, що ця справа поляків не повинна інтересувати.

Більше того, вона все-таки, почувуючи великий інтерес своїх читачів та польського громадянства до справи Бейліса, удає, ніби не розуміє, через що цей процес викликав такий інтерес усього світу (часопис 282). Якогось Бейліса обвинувачують в убивстві і тут уся Європа захвилювалась. Чому не бачимо ми нічого подібного, коли увесь польський народ пригнічений, коли частенько одмовляють йому в його найсвятіших правах? Причина ясна. Жиди усіх країв світа солідарні, як ніякий інший народ. Підчас справи Бейліса «спали машкари з французів, американців, німців, турків, в які щоденно передягаються євреї, удаючи «ширих патріотів» німецьких, французьких, американських і так далі, удаючи. що спеціальні єврейські інтереси їх не обходять. Жиди почувують себе враженими самим фактом процесу про ритуальне убивство, почувують, що їм буде велика шкода, коли присуд буде проти них. Це так зворушило євреїв, що вони забули про всяку обережність. Ті самі, що ще вчора голосно співали – одні марсельєзу, другі «Deutschland uber alles», треті «Gotter halte» або «Боже царя храни» – ті самі жиди сьогодні так разом закричали *gewalt*, що немає жадних сумнівів, що до їхнього патріотизму. Тепер нам стало ясно. що коли жид буде вдавати з себе німця, поляка чи росіянина, завше він зостанеться тільки жидом, болить і обходить його тільки те, що торкається жидівського кагалу (часопис 287). Коли ж робочі організації обурюються київським процесом і бастують, то це теж справа жидівських рук і робітничий клас польський повинен зрозуміти, що класові інтереси і єврейські не мають між собою нічого спільного. Такі самі думки більше або менше різко висловлює вся націонал-демократична преса.

Коли «*Slowo*», орган партії реальної політики, сказало своїм читачам, що полякам «*nie wolno*» вірити в ритуальні убивства, то «*Gazeta Warszawska*», уміщує приватного листа, в котрім доводиться, що хоч ритуальні убивства заперечують, але це ще нічого не показує «*Slowo*» починає полемізувати з «*Gaz. War.*» і говорить, що історія католицької церкви знає багато прикладів, коли папи римські забороняли католикам, під страхом відлучення від церкви, вірити в віртуальні убивства. Це

зовсім не переконує «Gaz. War.» і «Gaz. Por. 2 gr.». а навпаки, вони доводять, що були високі авторитети католицької церкви, як Скарга, які вірили в ритуальні убивства, а їх не відлучено від церкви.

Отже й не дивно після цього, що не тільки серед націоналістичного польського міщанства, а серед інтелігенції помічається яесь непевне відношення до справи Бейліса. У нас уже подавалась звістка, що на медичному факультеті студенти-поляки варшавського університету відмовились приєднатись до протесту проти кийвського процесу.

Причина такого непевного відношення лежить в тому, що поляки ніяк не можуть подарувати жидам, що вони, живучи на польській землі, не хочуть перейняти їх інтересами, стати поляками «мойсеєвої віри», а міцно тримаються своєї народності, не асимілюючись з місцевої людністю, дбають про своє економічне становище і головне не випускають із своїх рук торгівлі, яку, здавалося, полякам так легко захопити в свої руки, коли розпочався бойкот жидів. Сила дрібних випадків ворожого відношення поляків до жидів, робить вражіння якоїсь безсилої ненависті. Коли кращі люди і органи преси кажуть, що бойкот дурниця, а замість того ліпше братись за справжню роботу і міцними організаціями утворити тверду економічну польську силу, то більша частина польського громадянства в своїм запалі доходила до абсурда і цим не мало шкодить собі, придбавши тільки більше ворогів і позбувшись приятелів хоч би серед російського громадянства. Ті самі поляки забули і не хочуть знати, що їх брати – поміщики на Україні збирають трудові копійки з українського народу і несуть їх на польські потреби. Вони не хочуть знати других, а тільки себе, на що вказують і польські письменники, котрі кажуть, що поляки коли оглянуться кругом, то бачуть тільки ворогів [24].

На початку грудня в Радомі закінчився з'їзд кредитових кооперативів, що функціонують на території Польщі. Як і треба було сподіватись, єврейські кооперативи на з'їзд не були запрошені. Піля з'їзду радомські громадські діячі впорядили для учасників з'їзду бенкет. Запросили на бенкет і представників преси.

Між іншими за квитком на бенкет звернувся до впорядчиків його й кореспондент кийвського кооперативного органу «Сплотчина». Квиток йому видали. Але виявилось незабаром, що кореспондент цей – єврей. Коли про це довідались впорядчики, то негайно послали до кореспондента двох своїх представників з домаганням повернути їм квиток. Не відомо тільки, чим скінчилась справа, чи вдалось таки полякам виправити свою помилку, чи так квиток і зостався в бідолашного кореспондента [25].

Варшавське городське кредитове товариство проти євреїв. На останньому засіданні ради міністрів було розглянуто між іншим і прохання варшавського кредитового товариства про обмеження числа уповноважених од євреїв до 20 процентів загального числа уповноважених у товаристві. Рада міністрів згодилась з поглядом міністра фінансів і міністра внутрішніх справ, котрі доводили, що уряд додержується що до євреїв у Польщі особливої політики, одмінної од політики в інших місцевостях Росії. В Польщі він ставить євреїв проти поляків. Через це рада міністрів ухвалила прохання варшавського товариства одхилити [26].

Тема «Економічна боротьба й її аристократія» мала велике значення і в 1914 році в польському суспільстві.

Боротьба поляків з жидами на економічному полі висунула цілий ряд питань національного характеру про які раніше і не було чути. Польське громадянство, охолонувши в своїм бойкоті жидів від гарячого завзяття зразу же взяти верх у торгівлі дрібними нападами і нехтуванням жидівських крамниць, почало більше придивлятися і вияснити власне становище, не складаючи усієї вини своєї економічної відсталості на жидів.

В спеціальних економічно-торгових працях, в біжучих статтях щоденної преси польської, а також в щоденних подіях економічно-торгового життя поляки побачили, що їх бракує сили, на якій спиралась би ця боротьба з жидами. Ясно стало, що до цієї пори у громадському життю, в широкому розуміню, відогравали ролю перш усього вищі верстви, а потім вже народ-демос. Ото зразу діячі

економічної незалежності Польщі, а за ними і преса звернули увагу на той сірий люд, сподіваючись від нього визволення не тільки з економічного ярма, але й піднесення польського народу на те становище, коли нація пустивши коріння у ґрунт почує себе міцною і витривалою. Дійсність показала, що не хутюючи цею стежкою, треба мати на увазі і другу, особливо в економічній сфері. Польське громадянство побачило, що воно складається тепер головним чином з двох різко розділених соціальних верств, чи станів, ляхти і демосу. А де ж у поляків середня верства – міщанство, котре у даному разі у економічному визволенню має відігравати першу роль? Тут стало ясно, що жиди і займають власне становище цієї верстви, через що вони й стоять так міцно серед польського громадянства і з їхньої позиції не зіпхнути до тої пори, поки не витвориться власне польське міщанство. Власне, кажучи і міщанство існує у польському громадянстві, але воно таке кволе і безсиле, що потребує само ще зараз опіки і підтримання. А головним чином, воно, беручись за таку важку роботу національного польського життя. як утворення польської торгівлі і економічної незалежності, почуло одразу матеріально-економічну безґрунтовність, яка полягає в відсутності відповідних капіталів, що зразу дали б можливість виступити зброєю в руках проти економічно-дужого ворога – жидів. В початках організації цієї економічної боротьби звернулось польське громадянство до організації дрібної торгівлі, де воно справді виказує поступ. Але ж воно так само тут же добре зрозуміло, що це тільки невеликий початок, з яким далеко не зайдеш і не скоро матимеш реальні наслідки.

Потрібні перш усього гроші, капітали. От з чим можна братись серйозно з надією на поборення жидівських капіталів. Почали засновуватись кредитові товариства, банки, які розпочинають свою діяльність з невеликими засобами. А де ж їх взяти? Може їх зовсім нема у польському громадянстві? [27].

В Львові 26 лютого 1914 року не припиняються сутички між польською і єврейською молоддю. Вчора великий гурток сіоністів напав на польсько-єврейську читальню, засновану євреями-асиміляторами, поламав меблі, попсував книжки і

порівав портрети Міцкевича і Костюшка. На вулиці сіоністи дуже побили голову академічного товариства [28].

Польсько-єврейська боротьба активно продовжувалася в 1914 році.

Вибори у варшавському городському кредитовому товаристві закінчилися повною перемогою польського антисемітизма. Навіть по першій курії, де євреїв-уповноважених було досі 60 чоловік, не пройшов ні один єврей. таким чином у всьому кредитовому товаристві, що має біля 40 процентів членів євреїв-власників будинків, не буде ні одного єврея ні в складі служущих. ні в органах товариства. На виборах було 220 поляків і 167 євреїв. Для того, щоб притягти до голосування всіх членів, польські антисеміти вжили надзвичайних заходів: агітували в пресі, організували кредит для тих членів, що не внесли ще членської вкладки чи були винні товариству і. нарешті, по телеграфу викликали членів-поляків. що на той час не були у Варшаві. З-за кордону спеціально на вибори приїхали князь Четвертинський, граф Замойський і інші аристократи. Переказують, що поляки «Мойсеєва закона» од голосування утримались і це почасти допомогло цілковитій перемозі антисемітів [29].

Польсько-єврейські відносини мали величезне значення для обох народів.

Розділ 9. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ

Коли розпущено Думу й добродій Столипін розпочинав свою кар'єру прем'єра, то пішли були чутки про його ліберальні заходи коло всяких реформ. Між іншим говорено було, що найперше діло для нового прем'єра – то знищити ту одвічну несправедливість, яка камнем важким лежить на цілому народові єврейському. Виходило так, що от-от мають упасти ті обмеження та несправедливості, які отруїли життя кожному євреєві, не розбираючи, чи він чесний невсипущий працьовик, чи нетружена собі людина, що живе з чужої праці. Правда, як хто й мав які надії на лібералізм колишнього саратівського губернатора, то мусив незабаром переконатися, що надії ті так само гріли, як ятір цигана морозної днини. Ліберальні розмови якось непримітно минулися, а зате виразно й дуже помітно виступила реакційна дійсність.

Не згадуючи про знамениту «черту оседлости», найбільша несправедливість, що євреям тяжке лихо чинить – це заборона вчитися. Євреєві доступитися до науки так само тяжко, як євангельському «велбудові» пролізти крізь ці, бо євреїв приймають до середніх та вищих шкіл тільки певну частину, яка не виходить понад 5 % усіх учнів. Відганяти від шкіл тих, що хочуть учитися – це велика несправедливість, тим більша, що вся вага її лягає на бідних людей, які не мають змоги обминути перешкоди. І нічим цієї несправедливості навіть виправдати не можна, бо коли кажуть, що через євреїв не стало б місця іншим учням, як би їх усіх пускати до шкіл, то з цього виходить тільки одно: шкіл мало, то треба їх більше завести, щоб на всіх місця вистачило. А відгонити людину від науки тільки через те, що доля судила їй єврем уродитися – це більше, ніж несправедливість, це – злочинство.

Начальство вищих шкіл, почавши з цього року, хотіло було скасувати процент для євреїв по вищих школах і приймати усіх, хто має право до тих шкіл ходити. Але знов на перешкоді став вищий уряд і звелів і на далі пам'ятати про процентове

обмеження для євреїв. Цим скінчено вже всі розмови, що уряд ніби-то має скасувати ті обмеження. що становлять життя цілого народу поза межами всякого закону. що заступають йому дорогу навіть до світла науки. Не з рук бюрократії діждеться народ єврейський кращої долі для себе так само. як і всі інші народи не чекають від неї й собі нічого доброго. Останій вчинок уряду показав, що він не хоче поправити давньої несправедливості і по старому на школах висітиме красномовний напис: «Евреям вход воспрещается»... Р.Дніпровенко [1].

1 серпня 1906 року в Пущі Водиці на користь безробітних київських друкарів відбудеться вистава: «Євреї» Чирикова, під зарядом артиста Лепковського [2].

Вночі на 1-е квітня помер ще молодий талановитий публіцист Михайло Григорович Лунц. Спершу він писав в «Русских Ведомостях», а потім став брати близьку участь і в інших поступових виданнях. «Газетярем» він зробився більш-менш випадково. Вже в університеті дуже цікавився наукою і за свою працю по римському праву отримав золоту медаль. Він став цікавитись економічними науками і особливу увагу звернув на робітниче питання, про яке й надрукував чимало дуже гарних статей в «Русском Богатстве», «Образовании» та в інших виданнях. Він хотів був зробитись професором, але, як єврей, мусив цю думку залишити, і цілком оддався роботі по журналах та газетах. – Давно він слабів на порок серця й поїхав за кордон лічитись і тільки недавно повернувся звідти... Незадовго до своєї смерті він ще написав дуже теплу статтю в «Русских Ведомостях» про смерть Г.Ілоса, мабуть і не сподіваючись, що так швидко на сторінках тої ж газети буде надруковано некролог і про його самого... [3].

В Києві на початку квітня вийшла з друку книжка І.А.Даревського «К истории жизни евреев в Киеве от половины VIII века до конца XIX века» в перекладі з єврейської на російську мову [3].

В цей же час в Петербурзі організується видавництво для ознайомлення російського громадянства з творами «окраинной литературы». Видавництво має

своєю метою познайомити російське громадянство з найкращими творами польської, єврейської, армянської, фінської, української та інших літератур [3].

В квітні талановитий єврейський поет добродій Шолом-Аш, автор п'єси «На шляху до Сіона» написав нову жраму «Бог помсти» в 3-х діях. З великим успіхом цю п'єсу виставляє тепер щоденно один із кращих берлінських театрів «Deutsches Theater». В середу цю п'єсу під доглядом самого автора виставляли в петербурзі [3].

В січні шкільна комісія місцевого єврейського товариства просвітнього, бажаючи заснувати єврейську гімназію, звернулась за дозволом в цій справі до адміністрації. Слідом за київськими євреями має заснувати таку-ж саму гімназію і Бердичевське єврейське товариство купців. Програму в новій гімназії мають поширити єврейськими предметами [4].

З осені 1906 року в Городищі по ініціативі тутешніх євреїв має бути заведена реальна школа з спеціальними технічними класами. Єврейське громадянство дає на цю школу 10.000 карбованців. Кажуть, що поміщик Балашов згоджується дати землю під школу і матеріал для її будування, але чи справді так буде це ще невідомо.

Отже заведення реальної школи, яка тут дуже потрібна цілком залежить від згоди і жертви поміщика.

Як що це здійсниться то для м. Городища, що має більш 15.000 людності і при цьому тільки початкові школи та нижчу хліборобську – це буде мати велике культурне значення [5].

26 травня в Петербурзі дозволено відкрити перший дитячий сад, спеціально для єврейських дітей [6].

До цього часу в Москві не дозволяли одкривати гімназії спеціально для євреїв. Цього року в Москві буде відкрито класичну гімназію для самих тільки євреїв. Гімназія буде приватна, але матиме всі права. Подаючи цю звістку, «Новое Время» додає, ніби в гімназії цій вільно буде вчитись дітям тих тільки євреїв, що мають право перебувати в Москві [7].

Дума Вінниці 28 травня зняла питання про те, щоб приймати євреїв більш як десять процентів у гімназію, що оце одкривається [8].

«Новое Время» пише, що міністерство просвіти два роки тому, в 1905 році, дозволило приймати до шкіл євреїв на вільні вакансії, що зостануться після приймання християн. Тепер виявилось, що через цей дозвіл по деяких школах південно-західних країн російської держави євреїв стало більше ніж християн (70 – 96 процентів). І от через такі несподівані наслідки міністерство взяло назад свій дозвіл і наказало шкільному начальству додержувати шкільної норми [9].

В петербурзький університет прийнято було 72 єврея, не прийнято – 177. Рада професорів звернулася з проханням дозволити прийняти всіх євреїв на юридичний факультет [10].

Товариство ширення просвіти серед євреїв у Росії, як сповіщає «Бессарабская Жизнь», одчиняє в вересні в Гродні педагогічні курси, які готуватимуть педагогів для початкової єврейської школи. до цього часу єврейська школа мала вчителів з одного тільки єврейського вчительського інституту, що єсть у Вільні [10].

Міністерство внутрішніх справ повідомило начальника південно-західного краю, що воно вважає можливим поширити силу параграфу 18 додат. до ст. 68 уст. про паспорти, що до права євреїв проживати в Києві, на всі школи, що мають затверджені правительством статуту [11].

Міністерство внутрішніх справ повідомило начальника південно-західного краю, що воно вважає можливим поширити силу параграфу 18 додат. до ст. 68 уст. про паспорти що до права проживати євреям у Києві й на всі школи, що тільки мають затверджені правительством статуту.

Таким чином єврей, що завше повинен мати у своїй уяві безглузду процентову норму, безпідставну межу осілості та багато ще інших утисливих вигадок бюрократичної голови. – нарешті хоч в одному тільки куточку набуває собі полегкості. Досі єврей, бажаючи хоч в приватній школі одбирати сяку-таку

спеціальну освіту, окрім всяких перешкод ще мусив на власній шкурі відчувати хитромудру межу осілості...

Але тепер наказ міністерства труднації ці для євреїв-учнів по київських приватних школах усуває. Вже не самі тільки слухачки вищих жіночих курсів, ці щасливіші долею доньки Ізраїля, а й взагалі всі учні-євреї спеціальних шкіл у Києві, як от, наприклад, школа масажу лікаря Бендерського то що, – матимуть уже право спокійно проживати за межами осілості, не відчуваючи повсякчасно над собою якогось Дамоклового меча!.. [11].

По газетах писалось, що міністерство народної просвіти дозволило баронові Д.Гінзбургові заснувати в Петербурзі вищі курси єврейської науки. Тепер уже зовсім виготована апрограма вчення на курсах. «Русь» подає відомості про склад професорів. Барон Д.Гінзбург, магістр Я.Ізраельсон, кандидат східних мов І.Гунзбург та доктор Зарзовський викладатимуть науки мовознавства. І.Марков та С.Дубнов викладатимуть єврейську історію, письменство, науку, біблії та талмуда. Окрім цього на курсах будуть виклади філософії єврейської віри, давньої історії східних країн, логіки, педагогіки та інше. Між лекторами буде доктор А.Гаркаві. Наука почнеться на прикінці цього року. За відомостями слід удаватись до барона Д.Гінзбурга (П.-Б. Вас. Остр. 1 лін, 4) [12].

Адміністрація університету святого Владимира склала й передала в городську поліцію список студентів-євреїв, що увільнено з університету за розрухи в листопаді місяці. Цих студентів, як відомо, не висилають в адміністративному порядку з Києва, повіту й краю, але вони примушені виїхати з Києва, бо не мають «права жити» в йому після того, як їх увільнено з університету. Таких студентів набралось 76 душ. До списку, пересланого в поліцію, додано всі документи цих 76 студентів євреїв. Коли поліція перевірить ці документи, їх буде вислано в ті місця, які виберуть на своє прожиття увільнені студенти-євреї [13].

Продовжувався розвиток культури єврейського народу і в 1909 році.

Адміністрацією в січні дозволено євреям учням школи дантистів Головчинера та Лур'є, жити в Києві тільки в Плоському та Либедському участках [14].

Євреям, що учаться на курсах учительок шитва імені Курдюмових заборонено адміністрацією жити в Києві [15].

30 минулого грудня в помешканні ржищевської двохкласної єврейської школи відбулась ялинка для дітей. Ініціатива влаштування ялинки належить гуртку місцевої інтелігенції. Літературна і вокальна частина складалась виключно з українських творів і взагалі «ялинка» мала цілком український характер. Дітвора декламували вірші й байки з великим захопленням. З пісень гарно були виконані: «Коломийка», «Пряля» і «Ще не вмерла». Великий зал ледве уміщає слухачів, бо поприїздили навіть з сусідніх сіл. Між іншим був і депутат Державної Думи священник Солуха.

Взагалі «ялинка» зробила на слухачів гарне враження. Не можна не висловити дивування, з приводу пасивного відношення до цієї справи учителів місцевої 2-х класної школи (для християн) що, як і торік, ніякої участі в ялинці не брали [16].

24-го січня серед дня в городі Бердичеві, на Білопольській вулиці, на очах у людей впав один молодий студент і йому страшенно полилася горлом кров. Нещасного зараз одвезли в єврейську лікарню., але він того ж таки дня і кончився. Він сам приїхав з Житомира у гості до свого товариша студента. Він син учителя житомирської єврейської школи Каценельсона [17].

Премія митрополита Макарія. «Р. Ут.» сповіщає, кому присуджено премії імені московського митрополита Макарія за найкращі шкільні підручники семінарської науки. Усю премію по 500 карбованців дано за книжки: професора Троїцького – «Грамматика єврейського язика» та Чепанова: «Учебник психологии». Пів премії по 50 карбованців дано Березкіну за видання біблеського атласа і професору Суворову – за Латинско-русский словарь [18].

Євреям зась! В березні студенти-хіміки Харківського технологічного інститутку надумали влаштувати екскурсію в Москву. Але московський градоначальник видав наказ, щоб студентів-євреїв не було в цій екскурсії хіміків у Москві [19].

Для учнів єврейської школи імені С.І.Бродського засновують в Боярці дитячу колонію, котра обрахована на 80 дітей [20].

Пояснення міністра народної освіти. Ще коли міністром народної освіти був генерал Глазов, видано було наказа, що євреї, які брали участь в війні з японцями, мають право оддати своїх дітей в середні школи, не рахуючись з процентовою нормою. Тепер міністр народної освіти Шварц пояснив, що наказ генерала Глазова, як тимчасовий, не може бути документом, на який конче треба спиратися, розглядаючи відповідні прохання євреїв, що брали участь в війні з японцями [21].

15 липня з огляду на те, що євреям-вчителям заборонено брати участь на курсах вчителів по столицях. Товариство поширення освіти поміж євреями вдалося з проханням про дозвіл організувати в Одесі курси виключно для учителів-євреїв [22].

24 липня в Москві в університет буде прийнято тільки 60 євреїв, у вищу технічну школу 10, а в решту вищих шкіл євреїв зовсім не будуть приймати [23].

23. Рада. – 1909. – № 167, 25 іюля (7 серпня).

В серпні попечитель київської шкільної округи заборонив приймати євреїв у кам'янець-подільську гімназію аж цілих 7 літ. Це щоб знов установити відповідну процентову норму, а то тепер, мовляв, та гімназистів-євреїв занадто багато [24].

В київській політехніці виставлено від директора таке оповіщення: «Прохання ради, щоб було вільних слухачок і студентів євреїв допущено до конкурсних екзаменів для переходу на другі відділи, міністр торгівлі й промисловості не задовольнив, бо дуже переважає визначена для євреїв процентова норма на кожному відділі в політехніці [25].

В місті Баришполь, Переяславського повіту на Полтавщині. На наше велике містечко, в якому налічується тисяч 18 людності, до цього часу було 2 церковно-

парафіяльних школи, одна земська та 4-хкласова ремісничка. Само собою, що ці «каганці» не багато світа давали баришпільцям; от вони й надумали завести у себе ще й двокласову школу. Поставили гарний одноповерховий будинок, що коштує біля 25 тисяч. Міністерство народної освіти запропонувало громаді одкрити в цім будинку 4-х класову городськеу школу і обіцяло дати 12 тисяч на збудування другого поверху. Громада згодилася, і от з цієї осені розпочнеться в школі вчення. В школу приймаються діти баришпільців, а як що будуть вакансії, то й з сусідніх сіл. Що ж до приймання в школу євреїв, яких у нас єсть до трьох тисяч, то вийшла ціла історія, котра, нігде правди діти, не робить честі нашим баришпільцям. Як тільки розпочалась справа з відкриттям 4-класової школи, то баришпільці навіть і од школи одказувались, коли туди будуть приймати й євреїв. Розбившись на дві партії, одна згожувалась приймати, а друга ні. Довго сперечались, а раз то мало й до бійки не дійшло: хотіли бити тих, що стояли за євреїв. «Євреї більш освічені і їхні діти краще підготовлені, то через їх і наші діти не попадуть в школу» – казали на сході. Юдофобська партія взяла гору, а оце недавно прийшов од пана директора народних шкіл Полтавської губернії циркуляр, щоб євреїв зовсім не приймають до школи, і всім євреям, що подали було прохання, одмовлено [26].

Є чутка, що закордонні капіталісти мають на думку в межах єврейської осілості заснувати приватний єврейський університет [27].

Як не домагались місцеві євреї, щоб у Києві було відкрито кілька громадських шкіл для єврейської дітвори – всі такі їхні прохання були марні, тоді городська управа рішила сама поклопотатися за це перед управлінням київської шкільної округи. Місяців три тому київська городська управа подала про це відповідне прохання. В проханні зауважалось, що вбогі євреї у Києві зовсім не мають спромоги вчити своїх дітей, а кошти на удержання двох громадських шкіл (талмуд-тор) можна дістати з єврейського ж кошерного збору. Та й це прохання городської управи не задоволено [28].

Попечительна рада при комерційній школі Царя Миколая II в Одесі прохала, щоб на вільні місця, на які нема учнів-християн, було прийнято євреїв, що добре видержуть екзамен. Але міністерство й промисловості не задовольнило цього прохання [29].

1 вересня в раді міністрів буде обговорено питання про процентну норму євреїв [29]. Міністерство народної освіти має на думці заборонити прийом в цьому році євреїв студентів, що хрестились після 20 серпня [29].

«Новий День» зазначає, як відбилася на євреях студентах «єврейська» політика міністерства народної освіти. Відомо, що для євреїв існує «норма». Через неї щороку сила єврейської молоді зостається поза стінами вищих та середніх шкіл. Щоб якось добитися до вищої школи, єврейські студенти почали вихрещуватись. З кожним роком таких вихрестів стає більше. А цього року до петербурзьких та московських вищих шкіл вступило багато проханнів од вихрестів. Хрестились вони на початку цього року. А в Петербурзі зібрався цілий гурт тих, що не попали до університету. Вони думають вихреститися всі гуртом. Але серед них пройшла чутка, що й це не допоможе, бо міністерство видає циркуляр, який вказує, що без відсотка прийматимуть тільки тих, хто вихрестився до 20 серпня. Виходить, що і вихрещення «пресечены» [30].

Затверджено правила прийому євреїв до середніх шкіл всіх відомств. По столицях прийматимуть п'ять процентів євреїв відносно до загального числа всіх учнів; по-за межами осілості – 10, в межах – 15, ту ж норму встановлено й для приватних середніх шкіл, що мають права урядових.

Без всяких обмежень прийом євреїв зостається для шкіл, що не дають прав, а також до середніх художницьких, торговельних, художницько-промислових, та ремісничих, до зуболікарських та нижчих технічних шкіл міністерства народної освіти.

Норму для аптекарських помічників-євреїв встановлено в московському університеті – 6 процентів загального числа слухачів, в інших університетах, поза межами осілості – 10; в межах – 20 процентів [31].

До екзамену, щоб поступити в в 4 класи нової гайсинської гімназії, як повідомляють «Киевские Вести». З'їхалось до Гайсину більш як 200 екстернів-євреїв. З усіх цих охочих поступити прийнято всього тільки 13. На вокзалі, як роз'їздились неприняті екстерни. можна було чути характерні розмови: «Записали на кандидата». – «Привіз листа од вельможної особи» [32].

«Г. М.» дає цікаве оповідання про життя робітників північно-західного краю. Тут по великих заводах та фабриках – хазяїни цих заводів скрізь дбають про те, щоб замінити робітників євреїв – християнами. Роблять це і хазяї-євреї. Причини цього, виявляються з офіційного рапорта старшого фабричного інспектора Вітебської губернії. Інспектор, зазначивши в цьому рапорті зменшення робітників-євреїв по всій промисловості, так пояснює це. Причини треба шукать не в тому, що господарі ганяються за дешевими робочими руками, бо вони й так не дорогі, та в тому, що робітники-християни спокійніші. Євреї більше освічені і через це швидче засновують всякі спілки, професійні товариства. Це дає їм змогу боротися з хазяями. І справді, з 17 професійних товариств, 15 – цілком єврейські. Така зорганізованість євреїв-робітників дуже не до вподоби хазяям і от вони і хотять понаймати собі темних християнських робітників [33].

21 вересня височайше затверджено постанову міністрів про умови прийому євреїв в казенні середні школи: 5 процентів загального числа учнів в столичних школах, 10 процентів в інших місцевостях Держави за межами єврейської осілості та 15 процентів в районі осілості [33].

Завідуючий школою – донощик. Єврейське громадянство в городі Старокостянтиніві схвильоване й обурене такою подією: на вчителя місцевої єврейської школи Лабунського подано донос, що він одкрив і держить хедер. Як кажуть, при цьому доносові зроблено слідство і виявилось, що донос неправдивий.

Проте шкільне начальство Лабунського скинуло з учительства. Тепер же Лабунський і інші довідались, що доноса того написав сам завідуючий єврейською школою Заславський. Євреї дуже обурені всім цим і подають гуртом прохання, доводячи неправдивість доносу й висловлюючи догану донощикаві; Лабунський ніякого хедера не одкривав, а просто брав у городі репетиції, що – кажуть так само заборонено вчителям, це й стало більмом на оці донощикаві, хоча й він сам не безневинний в цьому [34].

24 вересням міністерство народної освіти розіслало директорам середніх шкіл циркуляра, щоб вони приймали євреїв в школи на підставі нового Височайше затвердженого статуту про процентну норму [35].

Директорам місцевих середніх шкіл міністерство розіслало нові правила про приймання євреїв в середні школи. На підставі цих правил євреїв до названих столичних шкіл приймати можна 5 процентів (перше 3 проценти) усіх школярів, 10 процентів – до шкіл поза межею єврейської осілості і 15 процентів – до шкіл в межах осілості. Ці правила поволі мусять бути заведені і по тих школах, що мають права державних, але удержуються на гроші громадських інституцій чи приватних осіб. Без обмеженнів приймати можна євреїв по тих школах, що не мають ніяких прав, а також і в середні малярські, торгові, художньо-промислові, технічні, ремісницькі школи; сюди також треба додати ще й школи дантистів та нижчі технічні. Ці самі правила одержало і університетське начальство. Між іншим, в них надibuємо увагу про те, що на фармацевтичний відділ київського університету євреїв можна приймати 20 процентів [36].

23 грудня рада з'їздів торгу та промисловості почала клопотатись, щоб було скасовано «процентну норму» при прийомі євреїв до комерційних шкіл, а також, щоб було скасовано незаконну присутність поліції на біржових зібраннях для перевірки «прав на жительство» євреїв [37].

У Вільні 28 грудня в присутності 120 делегатів почався з'їзд жіночої єврейської професійної освіти [38].

1 листопада закінчився прийом студентів до київського університету. Прийнято ого року всього студентів – 907 чоловік: християн – 817 чоловік і євреїв – 90 чоловік. Не прийнято 140 євреїв, що подавали цього рок прохання. Лишилося зайвих вакансій 493 [39].

8 листопада в підкомісії по рахунку міністерства внутрішніх справ председатель міністерства Голіцин заявив, що приватні зуболікарські курси, які знищують «черту осілости», будуть закриті [40].

В Одесі 22 листопада рада попечителів комерційної школи імені Миколая I постановила, не зважаючи на міністерський циркуляр, не заводити 15 процентної норми для учнів-євреїв, бо відсоток учнів-євреїв в цій школі залежить від кількості свідоцтв забраних купцями та від коштів, які вступають на удержування школи [41].

Як повідомляє «Uns. L.» один закордонний фінансист наміряється заснувати в «черте оседлости» університет для євреїв, котрі через процентну норму не можуть попасти в російські вищі школи [41].

До одеського університету в цьому році не прийнято у вільні слухачі ні одного єврея [42].

В Одесі повідомлено 19 листопада, що міністр торгу розпорядився, щоб в комерційну школу імені Імператора Миколая I замість 50 – приймали 15 процентів євреїв. Школа ця збудована на кошти купців, більшість яких – євреї. Учнів – християн в школі дуже мало. Через це прийдеться закрити школу. Скликають негайно зібрання купців. В Петербург посилають депутацію [43].

Ще здавна в Зінькові повелось так, що як любителі грають якусь вкраїнську п'єсу, то чималу людей приходить на виставу в українському вбранні і після того ще не один празник ходять по вулиці в тому ж. І нікому це не здавалось чимсь шкідливим. А це літо, як розказують, поліція подивилася на це з другого боку. Єврейській молоді, що ходила в українським вбранні, носить його прямо було заборонено.

З не євреями трудніш було, бо той аргумент, який згодивсь для євреїв, до їх не підходив. Іде, наприклад, гурт хлопців в українським вбранні; їх переписуть і звелять на завтра явиться в поліцію. Прийдуть вони і вислухують сповідь [44].

17 жовтня київський комітет розповсюдження просвіти між євреями в Росії улаштує лекцію відомого скульптора – І.Я.Гінцбурга на тему: «О скульптуре у евреев» [45]. Сьогодні в помешканні комерційного зібрання відбудеться лекція добродія І.Я.Гінцбурга: «О скульптуре у евреев» [46].

Українська література в Росії 1909 року.

II. Видання за квітень, травень і червень.

Безперечно, що під літо завжди помітно меншу книжкову продукцію, як зимою або восени, і справді у всіх націй в Росії бачимо менший видавничий рух, але все ж те ослаблення не так б'є у інших в очі як у нас (українців) де книжок враз поменшало аж двоє, а число примірників уп'ятеро. Через це й сталося таке, що за весінні місяці нас випередили не тільки ті самі нації і мови, що й у січні – марці (російською мовою 4.184 книжки, польською 365, жидівською 127, німецькою 101, татарською 71, латишською 64, естонською 32), але й вірмени (35 пр.), що завжди в видавництві були позаду нас. Можна лишень додати, що ще гірш як з нами (українцями), сталося з естонцями: за перші три місяці вони мали 111 книжок, а а ці три – тільки , але все ж на одну книжку більш як у нас. Проте як підрахуємо число книжок число книжок за ціле півріччя 1909 року, то вийде, що ми (од Нового Року zostались на старій позиції (на 8-му місці), а саме: російська мова (9.035), польська (833), жидівська (265), німецька (209), татарська (203), латишська 169), естонська (143). Аж тепер іде українська (92), за нею вірменська (63), французька (44), грузинська (37) і усякі дрібніші. Білоруси за останні 3 місяці не видали ні одної книжки. В.Доманицький [45].

Цікаві події та процеси відбувалися в 1911 році.

В травні Л.Бродський пожертвував 25.000 карбованців київській комерційній школі на власне помешкання, але з умовою, що коли буде ще зменшено норму для вступу євреїв, тоді гроші повернути йому назад. Жертву прийнято [47].

Як повідомляє «Frein» на нараді єврейських громадських діячів в Петербурзі в травні вирішили клопотатися про дозвіл на одкриття політехнічного інституту для євреїв [48].

В 1910 році міністр народної освіти Шварц видав циркуляр, яким позбавляючись правів учні середніх єврейських шкіл, не зважаючи на те, що де-яким з цих шкіл права надані по Височайше затвердженій постанові ради міністрів. Содержателі єврейських середніх шкіл, яких в Росії всього шість, звернулися з проханням скасувати цей циркуляр, як незаконний. Кассо вирішив внести це питання в раду міністрів, але внесення його одкладено до осені, а тим часом міністр народної освіти, до розглядання справи в раді, розпорядився поки що Шварцевого циркуляру не виконувати [49].

Євреї-учителі були в червні на учительському з'їзді. Постійна комісія в справі влаштування курсів для вчителів що до одкриття теперішніх курсів в Петербурзі звернулася в міністерство внутрішніх справ з проханням дозволити курсистам-єврея, учителям і учителькам казенних громадських і приватних єврейських шкіл пробувати в Петербурзі на протязі всього курсового періода з 5 червня по 23 липня цього року. До прохання був приложенний чсписок 90 євреїв-учителів і вчительок, що заявили постійній комісії про своє бажання слухати лекції на курсах і прохали подати в міністерство внутрішніх справ про це прохання. 6 червня комісія одержала повідомлення з канцелярії петербурзького градоначальства, що це прохання не задовольняється. При цьому додається, що градоначальник наказує негайно порадить виїхати з Петербургу всім вищеназваним євреям, коли вони в город вже прибули [50].

До цього часу в університет надійшло від християн фармацевтів 1 прохання, а від євреїв 40. Євреїв приймають 20 процентів, цеб то на п'ятьох християн приймають

одного єврея. Тепер, коли прохань од християн більше не надійде, то в університет не буде прийнято й одного єврея фармацевта [51].

До харківського університету прийнято євреїв: на історико-філологічний факультет 1, на фізико-математичний – 5, на медичний, на юридичний 13. Всього 26 душ. Ще лишились дві вакансії.

Православних прийнято на всі факультети 538 душ [52].

В Білоцерківській гімназії (Васильківського повіту) одбулись вступні екзамени для єврейських дітей. Норми додержувались пильно. В 4-й та 5-й класи прийнято по 2 душі. В перший клас не прийнято нікого [53].

В Варшаві вже існує спеціально-єврейська реальна школа. В біжучому році відкривається ще єврейська гімназія з правами державних. Гімназія буде під опікою значних єврейських діячів і не переслідуватиме грошових інтересів [54].

Нові обмеження для євреїв. Міністерство народної освіти розробляє проект процентної норми для євреїв, що одержали дипломи в закордонних університетах і здають державні екзамени при російських університетах. По розпорядженню Кассо од університетів вимагають повідомлення за минулі роки про віру таких осіб [55].

15 вересня таки зачислено 62 студентів-євреїв, у яких бали не нижче 4 6/11. Разом з попередніми всього зачислено 77 євреїв [56].

Викрито зловживання з видачею євреям свідоцтв на звання зубного техніка. Свідоцтва ці дають євреям право жити не в «черте оседлости». В Одесі є дві зуботехнічних школи – Солов'я і Файнгорна. Обидва вони експертами в ремісничій управі. Учні їх проходили курс за десять-дванадцять днів, екзаменувались в управі і одержували свідоцтва. В справу замішані член управи і старшина ювелірного цеху Громов, помічник його Гофман і присяжний експерт, відомий ювелір Кардаш. Всіх їх арештовано. У арештованих і в ремісничій управі витрушено компромітуючі листи й документи. Градоначальник наказав обревівувати ремісничу управу. Виясняється, що Соловей і Файнгорн екзаменували учнів один у одного й брали за свідоцтво по 150-200 карбованців [57].

В другій комерційній школі Києва в цьому році з наказу міністерства торгу й промисловості було закрито прийом учнів євреїв. Цими днями шкільний відділ міністерства торгу й промисловості порадив і першій комерційній школі зменшити прийом євреїв на протязі 10 років, для того, щоб довести норму до 10 процентів [58].

Член київської повітової земської управи Зноско Боровський, завідуючий шкільним відділом, навідався в канівську 2-х класову школу імені Пушкіна. Тут він підійшов до одної школярки і спитав: «Скажи, ти – жидівка?» Та одмовила, що русска. Тоді Зноско попрохав показати йому «жидів». Після всього Зноско наказав скласти список всіх школярів та школярок євреїв і «представить их к исключению» [59].

Міністерство народної освіти циркулярно повідомило попечителів шкільних, що правила про трьохпроцентову норму треба вживати тільки до тих євреїв екстернів, що держать экзамен на атестат зрілості. Що ж до тих осіб, які держать додаткові экзамени, наприклад для поступлення в вищі школи, або экзамени при державних экзаменаційних комісіях, то для тих норми не повинні бути [60].

11 жовтня ректор київського університету зачислив ще 40 бувших студентів які по своїй волі покинули університет. Всього таких студентів зачислено 200 душ. Окрім того, вчора зачислено 8 студентів євреїв. Всього в цьому році зачислено 86 студентів євреїв [61].

В Мінську хлоп'ячу комерційну школу цього року не прийнято ні одного єврея. Мотив той, що норма була вже раніш заповнена. Таким чином виходить, що в ту школу, яку утримує на свої кошти єврейська община, прийому євреїв в цьому році не було зовсім [62].

В жовтні в Умані добродійка Є.У. має одкрити дитячий сад і курси для батьків та матерів. Добродійка Є.У. скінчила середню школу в Росії, а вищу в Германії. В 1907 році організувала в Києві «Еврейский Подольский детский сад», в 1909 році в

Бобруйську «Родительский детский сад». В Умані можна буде відкрити дитячий сад, коли знайдеться 30 душ дітей з платою по 80 карбованців на рік [63].

В листопаді товариство поширення освіти поміж євреями в Росії відкриває в Харкові «дитячий сад», своїм завданням він ставить давати єврейським незможним дітям дошкільного віку раціональне фізичне та розумове виховання. Діти будуть лишатися в саду щодня од 9 ½ до 4 годин дня [64].

В жовтні председатель переяславської земської управи Тесленко послав у медичний журнал оповістку про те, що земство запрошує на посади лікарів осіб не єврейського походження. Коли ж прочитали цю оповістку земські лікарки-єврейки, страшенно образились і покидали посади. Тепер в повіті зовсім мало лишилось лікарів [65].

В кінці жовтня член Державної Думи Шінгарев звернувся з проханням за увільнення медичок-єврейок до міністра Кассо. Міністр одповів Шінгареву, що до того часу, поки він стоїть на чолі міністерства народної освіти, ні одної зайвої єврейки прийнято не буде [66].

По наказу генерала Толмачова в середині жовтня скинуто з посади в Одесі завідуючого сценою городського театру Бумвейна через те, що він єврей. Градоначальник наказав, щоб йому подали список всіх євреїв, які служать в театрі [67].

В Лубнях 16-го червня відбулися знову вибори єврейського рабина, бо попередні, на яких добродія Варшавського (добре відомого лубенцям) було провалено, а обібрано іншого, були касіровані з умовою, щоб кандидатури обібраного добродія Слоніма зовсім не виставляти. Добродій Варшавський був певний, що на цей раз буде обібрано безперечно його, та громада знову провалила його на «вороних», а обібрала лікаря з м. Шполи добродія Векштейна [68].

Процентова норма для єврейокгімназисток. Міністерство народної освіти в квітні має завести нові обмеження євреям, назначивши процентову норму в дівочих гімназіях. Міністр народної освіти Л.А.Кассо має на увазі завести нове обмеження

на початку майбутнього року. Підставою до цього нового проекту була постанова ради міністрів, яка доручила міністрові народної освіти спеціально розробити це питання, а далі вироблений уже проект подати в раду міністрів. Це питання і раніш підіймали вже не один раз. Ще в 1909 році представники відомства інституцій Імператриці Марії Федорівни висловились проти заведення обмежень для єврейок в дівочих гімназіях. Представники цього відомства зазначали, що дівочі гімназії дають тільки загальну освіту, не надаючи яких небудь особливих прав. Тепер міністр Кассо, мабуть, скористувався останньою зміною керівників відомства інституцій Імператриці Марії. Новий главноуправляючий князь Лівен, що прилучився до гуртка правих в Державній Раді, кажуть, виявляє себе прихильником нового обмеження для євреїв [69].

Газета «Св.» пише в травні, що після ревізії Миколаївської реальної школи виявилось, що педагоги брали великі хабарі з євреїв за те, що приймали в школу. Мають скинути з посади директора та деяких вчителів [70].

Як відомо, поміж союзниками виникла думка про заснування окремого єврейського університету, щоб одділити євреїв од християн. Пішла чутка, що вже розробляється проект такого університету [71].

У київський політехнікум євреїв восени 1912 року приймати не будуть, вважаючи на те, що в інституті євреїв вчиться тепер більше 5 процентів [72].

Міністерство народної освіти в травні 1912 року облишило думку про заведення по дівочих гімназіях процентної норми для єврейок. По проекту об'єданого дворянства мають завести спеціальні єврейські школи.

По проекту Кассо, в городах, в яких є кілька дівочих гімназій, одну з них призначено буде тільки для єврейок [73].

Виселення учнів-євреїв було постійною практикою в Росії.

У приказі по поліції від 9 червня 1912 року наказується приставам виселить з Києва тих євреїв-учнів музичних і драматичних шкіл. а також шкіл малювання, які жили в Києві на підставі того, що вони учні цих шкіл. Наказується також виселити

і батьків цих учнів, які жили в Києві тільки на підставі того, що їх діти вчилися по місцевих музичних школах. Всього мають виселити, як повідомляють «П.Н.», коло 200 учнів і більше 50 сімей. Виселити наказується в семидневний строк [74].

Поліція на початку червня почала складати списки євреїв-учнів музичних шкіл, яких мають виселити з Києва. В Імператорській музичній школі записано 450 душ. в школі М.В.Лисенка 43 душі, в школі умілості й літератури 13 душ. в школі Анагорської 56 душ, в школі Зіберта 10 душ. Де які школи ще не подали відомостей. Взагалі по новому поясненню виселено буде з Києва не менше 1000 душ євреїв [75].

Прийом прохань про зачислення в студенти київського університету почнеться 15 червня і закінчиться 10 серпня; правила про прийом буде опубліковано 20 червня.

Прохання від євреїв, які бажають вступити в університет, також приймаються [74].

12 вересня ректор буде зачисляти студентів євреїв і бувших студентів. Сьогодні має бути зачислено 100 євреїв і 4 бувших студентів [76].

Про права євреям-учням жити в Києві у вересні 1912 року. «П.Н.» довідались, що єврейки слухачки самаритських курсів, учні акушерсько-фельдшерської земської школи, школи Нейштубе, акушерських шкіл городської лікарні і при клініках університету всі мають право жити в Києві підчас учення. Що ж до учнів-євреїв інших професійних шкіл, то право жити в Києві вони можуть мати тільки з дозволу вищої адміністрації південно-західного краю [77].

. На 1 січня 1912 року під владою міністерства народної освіти було 32 гімназій і 35 прогімназій. Учні було 124.555. По вірі учні розподілялися так: православних – 87.334, католиків – 11.922, євреїв – 12.570, магометан – 1.003 і так далі [78].

Припинення висилки єврейок слухачок фребелівського інституту в першій половині вересня. Пан київський губернатор порадив київському поліцмейстерові припинити висилку слухачок фребелівського інституту єврейок, бо інститут клопочеться перед міністерством про право жительство для слухачок єврейок [78].

Горностайпольська сільська громада, Радомисльського повіту, постановила приговор, яким зріклась видавати від себе по 200 карбованців на рік на утримування Горностайпольської 2-х класової церковно-парафіяльної школи, бо там є 2-х класова чотирьохкомплектна земська школа, яка може вмістити всіх дітей, охочих учитися. В останнім році в церковній школі навчалось: у першій класі 40 душ православних і 20 душ євреїв, а в 2-му класі – тільки 12-ть євреїв, а селянські діти не пішли сюди. Мировий посередник 2 участку Радомисльського повіту затвердив постанову сільської громади [79].

Вечірня газета повідомляє, що міністр торгу й промисловості не задовольнив прохань біржевих комітетів про те, щоб всіх студентів-євреїв, які вчаться в київському комерційному інституті, залишено було дійсними студентами.

В інституті є тепер коло 4000 студентів, з них 1875 євреїв. Таким чином, в дійсні студенти буде переведено коло 200 душ, а 1675 буде залишено вільними слухачами [79].

Жарт добродія Кассо. Мати одного юнака – єврея послала міністрові народної освіти Кассо листа, в якому вітала його із врятуванням од небезпеки, яка погрожувала йому, коли б не було попереджено катастрофи міністерського поїзду. Разом із тим, на спомин цієї події, вона прохала прийняти її сина в університет.

Добродій Кассо на проханні поклав таку резолюцію: здвиг був дуже незначний, щоб для нього міністерство могло вийти із процентної норми [80].

В міністерстві народної освіти виробили проект відкриття цілої низки дівочих гімназій і прогімназій виключно для єврейок. Мета проекту – націоналізувати казенні дівочі школи, куди тепер поступають єврейські дівчата. Ці школи будуть відкриватися і функціонувати на тих же загальних основах, як і теперішні хлоп'ячі єврейські гімназії. По проектові відкривати єврейські дівочі прогімназії й гімназії будуть дозволяти приватним особам із євреїв, які мають право по освітньому цензові утримувати такі школи [81].

В кінці жовтня вийшло справоздання про становище професійної освіти поміж євреями в Росії. З цього справоздання видно, що до 1-го січня 1912 року єврейських професійних шкіл було 32 (19 хлоп'ячих і 13 дівочих). Помічено прогресивне побільшення учнів у цих школах. В 1911 році скінчило школи 181 хлопців і 135 дівчат [81].

Стан розвитку освіти був надзвичайно важливим для єврейського народу і в 1913 році.

У вересні в Чернігові була єврейська народна школа, недавно перероблена з талмуд-тори. В цій школі вчать тільки діти єврейської бідноти, через це й порядки в школі не зовсім гарні: учителя завідуючого немає, де-яких учителів немає, програми ще не вироблено і підручників теж немає. Кожний учитель учить по своєму [82].

Євреї мріяли, хотіли, бажали, планували створити єврейський університет в Єрусалимі.

Як відомо, на конгресі сіоністів, що у вересні відбувся у Відні, було ухвалено одкрити єврейський університет в Єрусалимі. В цьому університеті будуть вчитись, головним чином. студенти євреї з Росії. До палестинського університету будуть приймати що-року 300 душ.

Будова університета обійдеться в чотири мільйони франків; до цього часу зібрано на це півтора мільйона франків [83].

Також планувалося відкрити єврейський університет в Європі.

В зв'язку з постановою більшості німецьких університетів закрити двері для російських підданців, в Брюсселі знов виникло питання про необхідність мати в Західній Європі спеціальний університет для євреїв. В цьому напрямкові в свій час уже було зроблено багацько, між іншим, скільки року в тому в Люксембурзі євреї купили під університет будинок колишнього ієзуїтського колекджа. Справа заснування університета загальмувалась тільки через брак коштів, от же тепер, як кажуть, між євреями іде жвава підписка на національну справу [84].

Утиски проти російських студентів-євреїв здійснювалися і в інших країнах.

Декан медичного факультету чеського університету в Празі, Яношек 15 жовтня рішуче запротестував проти прийому в цей університет 100 студентів-євреїв, російських підданців. Свій вчинок декан мотивував тим, що в атестатах зрілості цих студентів немає балу по закону Божому. В газеті «Cas» Массарик вимагає від Яношека пояснень [85].

Поєднувалося непоєднуване, наприклад, ритуальні вбивства і німецька мова. У полтавській Маріїнській гімназії, як повідомляють харківські газети, учителька німецької мови Сошальська наказала гімназистці 2-го класу, єврейці, перекласти таку фразу: «Євреї вживають християнську кров». Гімназистка не побажала перекладати цієї фрази і вчителька поставила їй двійку [86]. Попечитель одеської шкільної округи розпорядився, щоб на воєнну муштру не пускали учнів-євреїв [87].

В 1914 році освіта розвивалася й надалі зі своїми обмеженнями та проблемами.

В комерційному інституті Києва 10 січня оголошено, що євреї які одержали заочні свідоцтва про скінчення інституту не мають права жити у Києві. Коли-ж вони схотять держати випускні іспити, то мусять про право жителя клявитися в губерньському правлінні [88]. Піднімалося питання про євреїв в воєнно-медичній академії. Воєнно-санітарне управління заборонило євреям, що скінчили закордонні університети по медичному факультету, здавати іспити в комісії при академії.

Звістка ця викликала здивування між професорами академії. Дуже здивований був і професор Круглевський, намічений в председателі комісії, що довідався про цю заборону тільки з газет. Професори заявляють, що заборона воєнно-санітарного управління не обґрунтована й питання буде ще обмірковуватися у комісії; можливо, що управління свою першу постанову скасує [89].

Проти євреїв велася боротьба в закладах освіти. Директор 1-ої житомирської хлоп'ячої гімназії оповістив, що з 1914 року по Височайшому дозволу приймати єврейських дітей в гімназію не будуть [90].

Єврейська молодь змушена була йти на зраду своє рідної прадавньої іудейської віри заради навчання в університетах Російської імперії. Так виникла справа «Доля євреїв «піровців». Питання про права студентів євреїв, котрих вихрестив пастор Піро, як відомо, було знято міністерством внутрішніх справ кілька місяців тому.

Міністерство звернулось до міністра освіти з запитанням, як бути з цими студентами. Міністерство освіти в відповідь на це запитання порадило ректорам університетів виключити всіх студентів євреїв, що вихрестились у пастора Піра. Ця нарада викликала в університетських радах професорів деякі непорозуміння. Почалось листування міністерства з університетами, між іншим, і з петербурзьким.

Цими днями міністерство вдруге запропонувало ректорові петербурзького університету негайно виключити всіх піровців. 18 лютого ректор університету скликав усіх піровців (їх в університеті 45 душ) і повідомив про наказ міністра освіти. Студенти увалили звернутись до членів Державної Думи з проханням зробити запитання урядові в цій справі, а також думають скаржитись на міністра освіти в сенат [91]. Населення виступало проти процентної норми для євреїв. В Житомирі 25 червня група гласних звернулась до думи з заявою, щоб було зовсім скасовано процентову норму для євреїв у городських школах [92].

В 1914 році в Петербурзький університет буде прийнято 50 євреїв [93].

В вищих навчальних закладах єврейське питання. було постійно на порядку денному. З Височайшого наказу спинено прийом євреїв до одеської вищої початкової школи [94]. Театр і музика в євреїв розвивалися на високому рівні, не дивлячись на заборони, переслідування та відверте цькування. Начальник південно-західного краю генерал В.А.Сухомлинов загадав оповістити в серпні 1908 року всіх антрепреньорів німецько-єврейських труп про те, що їм вільно виставляти п'єси на єврейсько-німецькій мові в межах південно-західного краю тільки до 1 вересня сього року, а далі єврейсько-німецькі спектаклі взагалі буде заборонено в цьому генерал-губернаторстві [95].

У вересні приїхав був у Хорол представник єврейської труппи добродій Адлер з дозволом на папері од полтавського губернатора дати у городі кілька вистав єврейською мовою. Але місцевий справник зразу ж одмовив йому, нічим не мотивуючи свого вчинку. Представник труппи став таки домагатись. Тоді справник потребував, щоб йому було показано всю труппу, «а то може її зовсім і нема; од жидів усього можна сподіватись». Приїхала вся труппа, чоловіка 20, а справник усе не дає дозволу. Поголодували артисти щось тижнів зо три і вдалися з приводу цього із телеграмою до губернатора. Відповіді – ніякої. Тоді представник труппи їде сам до губернатора і вертається знов із другим дозволом. Тільки тепер справник підписав афішу про виставу [96].

Театр «грамотности» у вересні 1908 року ставив п'єсу «Євреї» на 4 дії Є.Чірікова в перекладі Л.Пахаревського. Труппа під орудоб М.К.Садовського уже не в перший раз виставляє у нас кращі твори світового репертуару в перекладі на українську мову. Недавно ми були свідками зразкової постановки труппою класичного «Ревізора», а оце позавчора довелось киянам бачити в українському перекладі і відому п'єсу Чірікова «Євреї». П'єса ця написана на злобу дня. Єврейське питання за останні роки, коли по всій країні страшною хвилею прокотилися єврейські погроми, набуло особливо остроти. Художній твір російського автора що в конкретних образах змалював страждання єврейської нації, зазначив ті думки, змагання і почуття, які хвилюють різні групи єврейської людності, звернув на себе загальну увагу громадянства і став одразу дуже популярним. Острота провідної думки цього твору примушувала забувати де-які його дефекти з боку художественности. Постаті дієвих особ в «Євреях» Чірікова майже кожна стоять нарізно, окреме, сполучені автором до купи чисто механічними зв'язками. Їх світогляд, психологія виявляються короткими фразами. При таких обставинах артистам, що беруться за виконання «Євреїв», доводиться в багатьох місцях доповняти автора, а все вражіння п'єси залежить від того, на скільки дружно гратимуть всі артисти.

Власне кажучи в «Євреях» три видатніших ролі: Нахман, Лія і Лейзер, решта дієвих особ мають другорядне і третєрядне значіння.

Нахман – це людина екзальтована, страшенно нервова. Він живе самими ідеями сїонїзму, в якому шукає утїху навіть після того, як довідується, що його кохання до Лії не знаходить спочуття в її серці. Грав Нахмана добродїй Мар'яненко. Нам уперше довелося бачити артиста цього в ролі неврастеника Приємно константувати, що хист добродїя Мар'яненка і тут виявився у всїй своїй різноманїтності. Артист, очевидно, добре зрозумїв свою роль і багато попрацював коло неї. Він зразу знайшов відповідний тон і витримав його до кінця. Одна увага: нервовість Нахмана виявляється в кожному слові, в кожному рухові і даремне добродїй Мар'яненко підкреслює її ще й нервовим біганням по сцені.

Чудесні типи з єврейського життя дає добродїй Садовський. Йому надзвичайно гарно удаються ролі старих поважних єврейських патріархів; якісь сердешні, лагідні і разом з тим поважні ноти заходить для них артист у своїм голосі, а чудовий грим, натуральні рухи, багата міміка доповнюють приємне вражіння. Безперечно, що, як артист краще підучить останню дію в своїй ролі Лейзера Френкеля, то вона в нього буде так само високо оброблена, як і роль городничого в «Ревізорі».

У добродїйки Заньковецької роль Лії вийшла не зовсім рівною. Деякі місця, наприклад розмови з Нахманом та з батьком у третій дії, вона провела з дуже високим артистизмом. Невдатним Борухом був добродїй Тобилевич, що загримірувався якимсь панчиком і вїв свою роль зовсім не в дусі завзятого партійного діяча. З добродїя Певного був би зовсім гарний Березїн, як би він трошки менше махав руками. Ієрзон-Паньківський та Фурман-Вільшанський досить добре підходять до своїх ролів. Решта артистів те ж не погано справилися з своїм завданням. Безперечно, що деякі дефекти, котрих трудно було уникнуто на першій виставі «Євреїв», з часом зникнуть і ця п'єса виставлятиметься трупою М.К.Садовського з таким же ансамблем, з яким тут звичайно ідуть всі вистави.

Народу в театрі на «Євреях» була сила. Не обійшлося й без істерик [97].

Перша вистава «Бога Помсти», драми Шолома Аша відбудеться в трупі М.Садовського в п'ятницю, 3 жовтня [97].

В Києві 17 грудня, в помешканні єврейського клубу «Конкордія» (ріг Прорізної й Пушкінської) відбудеться музично-драматичний вечір на користь незаможних учениць фершальсько-акушерської школи Нейштубе. У вечері беруть участь кращі сили опери й драми. На закінчення – танці і таке інше [98].

У вересні єврейсько-німецька труппа Генфера зняла собі в городі Кременчуці на кілька вистав місцеву народну аудиторію. Але поліція не дозволила їй спектаклів єврейським жаргоном, Тепер представник цій трупі звернувся з проханням до губернатора, щоб було дозволено вистави єврейською мовою [99].

Євреї писали про свій театр. Добродій І.Туркельтауб вмістив у єврейському журналі «Возрождение» кілька статей про єврейський жаргонний театр. В останній статті («Возрождение» № 143 20 червня) автор робить загальні висновки з своїх дослідів про долю цього театру. Доля єврейського театру така як і доля всього єврейства. «Жаргонний театр буде існувати доти, доки більшість єврейської маси говоритиме жаргоном. Але скільки б не існував жаргон, жаргонний театр ніколи не мав і не буде мати художньої драматичної літератури й інтелігентного акторства». Далі добродій Туркельтауб висловлює думку, що єврейський театр можна було б підняти до рівня театрів культурних народів тільки тоді, коли б «все єврейство виявило активне бажання зробити це. коли б ідея відродження театру викликала, так би мовити. «партизанський виступ Єврейства». Але такого виступу автор статей не сподівається і думає, що єврейський театр в його теперішньому становищі довго не виживе. Художнього жаргонного театру в євреїв чомусь не було і не буде – такий загальний висновок. Щоб утворити щось подібне до художнього театру, добродій Туркельбаум радить взятись до організації переїздного єврейського театру і народного [100]. Євреї з усіх сил тягнулися до освіти, не дивлячись на страшні, несправедливі, драконівські закони та шалені обмеження.

Розділ 10. ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ

Геть от хреста!

Коли поганими, скверними руками торкаються до чогось надзвичайно нам дорогого, ми кричимо звичайно: «геть! з руками, геть!...»

Останніми часами погані, скверні люди з нечистими руками вже дуже нахабно торгують всим, що є святого в кожній людині, усим, що мусіло, б як сонце безплямне, бездоганно чисте, панувати над життям, викликати в людях бажання бути справдешніми людьми...

При церквах заступники апостолів, учителі Христової віри, нацьковують темних людей на євреїв та на борців за волю народну... Слово Христової любові перетворилося в устах нечистих у слово вороднечі... Хрест – цей знак великої любові, тієї сили, що оновила людей. Цей знак любові тепер стоїть на початку мало не кожної відозви чорносотенців... Знак мира та любові. виходить, має на меті викликати погроми євреїв та інтелігенції.

Останню таку відозву надруковано в друкарні Фронцкевича, у Києві, в якій ганьблять Державну Думу, називають її «жидовствующею», підбурюють темних людей проти «безземельних жидков», що ніби-то вони хочуть забрати в народа «руссаго» його землю. На цій відозві зверху намальовано чорного великого хреста... І яка ж після цього має бути віра до проповідників Христового закону, що насміялися над самим назвищем Христа, оплювали знак мира та любові ціною ненависті.

Проповідники гніту та ворожнечі! не призывайте ви «всуе Бога»

Не призывайте ви Христа,

Не оскверняйте ви святого,

Животворящего хреста!

Геть од Хреста! Л. Чулий [1].

10.1. Київський погром

Правда про єврейський погром у Києві.

18-го жовтня 1905 року в Києві зранку довідалися люди про маніфест 17 жовтня, про конституцію. І старі, й молоді прийшли до храму науки, до університету, щоб гуртом радіти, гуртом стрівати волю, рівність та законність, яких ми, здавалося нам, діждалися, купивши їх дуже, дуже дорогою ціною.

Ушанувавши пам'ять борців, що полягли, борючися з беззаконством та насильством і висловивши вимагання, щоб одчинено тюрми тим, що мучилися в їх за те, що боролися за волю та права людські, тисячі вільних і рівних – так нам тоді здавалося – людей пішли походом під величні бадьорі згуки визвольних пісень.

Починалося нове життя, і ми раділи з того, бо певні були, що минулися тяжкі часи безправності, беззаконства, катування не тільки за вчинок проти беззаконства, але й за слово, але й за думку... Ми певні були, що впали врешті кайдани з наших рук, з вільного слова, що врешті

Спочинуть невільничі

Потомлені руки

І коліна одпочинуть,

Кайданами куті,

і вільно будемо ми будувати нове життя, іти до вселюдського величного ідеалу...

Правда, ми добре знали, що не всі радіють. Ми розуміли, що народження законності, народження вільного слова віщувало загин темній силі і що в той час, як ми радіємо прилюдно, слуги темної сили, слуги беззаконства сидять по закутках і радять раду, як себе обрятувати від загину.

Ми знали, що нам доведеться з ними боротися і ми боротьби не боялися, бо знаємо, що неминуче світ поборе темряву.

Не могли ми не знати й того, що наші вороги не будуть боротися чесними заходами, – бо які ж можуть бути чесні заходи боротьби у слуг беззаконства?

Але ми все ж не сподівалися того. що ледве встигло висохнуто чорнило, яким написано слова про те, що врешті ми маємо справжню законність, як уже ніякої законності не зостанеться й сліду і слуги беззаконства справлять собі криваве свято...

Поки ми вітали нове життя, – вони надумалися, як його задавати.

треба було залякати тих, хто стояв за це нове життя, заставити їх змовкнути, знищити їх.

-Найбільше бунтують жида, – казали оборонці старого ладу, – треба добре попобити жидів.

У думі 18-го жовтня, під той час, як розстрілювано людей, що походилися радіти конституції, – хуліган Васька Григор'єв подрав царського портрета. Васька цей був сам погромник (він потім убив чоловіка і тепер сидить у тюрмі), то мабуть хтось його підмовив драти портрет. Чи драв там іще хто. чи сам Васька, – ми не знаємо, а тільки знаємо, що чорносотенні люди по всьому городу почали пускати чутку, що це революціонери-євреї подрали портрета. Треба їх за те бити!

Підмовляючи народ до погрому, цим добродіям хотілося ще одну річ зробити. Їм хотілося показати, що народ наш такий ще темний, такий ще дикий, що не можна його з ланцюга спускати, не можна йому волю дати, бо він тільки лиха накоїть.

І вони стали це показувати, підмовивши темних людей бити євреїв та грабувати і руйнувати їх добро.

Своє діло вони зробили дуже швидко: ще в одній частині Києва лунали пісні й промови про волю, а в другій частині вже лилася кров і нещасні євреї не знаходили місця, де сховати своїх дітей від озвірілих людей...

Три дні били, три дні грабували без припину. А слуги беззаконства пускали все нові чутки серед озвірілих людей. То казано, що євреї вирізали ченців у Голосіївському монастирі, то знову, що порізали вони уночі солдатів, як вони стояли на вулицях; то що ріжуть по хатах християн і таке інше.

Темні люди вірили тим чуткам і щиріше бралися винищувати тих, кого виставляли їх ворогами.

А тим часом слуги беззаконства робили патріотичні маніфестації: брали царські портрети, корогви, ікони і ходили по городу. Цим вони виявляли прихильність до старого ладу, при якому їм так тепло жилося і протест проти нового ладу державного, що віщував їм загин

Процесії ходили серед понівеченого, побитого єврейського добра, серед пір'я, що мов сніг біліло по вулицях, серед крові, стогону й криків і весело кричали «Ура!», а темні люди приставали до процесій, наслухувалися там оповіданнів про «ворогів» і знову кидалися добивати тих нещасних «ворогів»

Так було доти, аж поки слуги беззаконства вдовольнилися і сказали: «Годі!»

Після погрому приїздив з Петербургу сенатор, а тепер член Державної Ради, Турау. робити слідство. Він переглянув усі справи про погром у слідчих, у мирових суддів в окружному суді і в судовій палаті; всі папери про погром у всіх канцеляріях кийвських, починаючи з генерал-губернаторської, і перепитав більш як 500 душ свідків.

Все, що виявилось на слідстві, сенатор Турау записував і з тих записів склалася ціла книжка. Це своє справоздання (отчет) про єврейський погром у Києві сенатор Турау надрукував і подав куди треба; але між люди його не пущено.

Тепер «Биржевые Ведомости» добули те справоздання і багато з його надрукували в своїй газеті.

Тому, що написав сенатор Турау у своєму справозданні, можна вірити, бо він не з тих, що з прихильності до погромлених збільшував би провину тих, що попустили погром. Навпаки, прихильності до погромлених він не виявив. Його прихильність більша була до тих людей, що ходили з царськими портретами та кричали «Ура!» на честь старому ладові.

Через те ми тим більше можемо йому вірити.

Ось дещо з того, що він пише в своїй книзі про погром у Києві (Уривки з справоздання сенатора Турау подано перекладом з газети «Киевская Заря»):

«Перший день, 18 жовтня, громили до пізньої ночі і перестали громити видимо тільки через те, що дуже потюпилися і пішли спати. Але 19-го зранку знову почали громити. Насильства над людьми і прилюдне грабування були аж три дні...»

...Всюди поналіплювано було оповістки про те, щоб не було ніяких процесій та маніфестацій і, не вважаючи на те, по городу все ж ходили патріотичні маніфестації і грабували або нівечили те єврейське добро, що ще зосталося ціле...»

Хто ж обороняв євреїв?

Пробувала обороняти єврейська та християнська молодіж; але багатьох з тих оборонців поранено і повбивано, щоб не встрявали не в своє діло, бо на те, щоб обороняти людей від насильства, ми маємо поліцію та військо.

Як же вони обороняли?

Про це сенатор Турау пише так:

«Наочні свідки, якими були мало не всі кияни, і люди урядові свідчать, що всі бачили і всіх дивувало те, що і військо і поліція не тільки не спиняють погромників, а навпаки, ніби попускають їм. Усі три дні і всюди, де громили, робилося однаково: поліцію мало де було видно, військо помалу йшло серединою вулиці і щиро стріляло по тих будинках, звідки стрельнуто, а по обидва боки тим часом руйновано єврейські крамниці та хати. Як приватні і урядові люди прохали солдатів розігнати погромників, вони відповідали: «Нам не приказано».

...До пограбованих крамниць становлено солдатів на варту. і вони стояли біля їх і мов не бачили того, що недалеко, або й тут же поруч, руйновано й грабовано...»

...На прорізній улиці прохано унтер-офіцера прогнати погромників, що саме тоді грабували крамниці, а він на те сказав, що йому щзвелено тільки ходити вулицею сюди й назад.

...А в іншому місці вже інший унтер-офіцер на таке ж прохання так одказав судовому чиновникові: «Ми йдемо з діжурства в казарму і нам звелено не лізти в юрбу».

...На Сінному базарі грабовано крамниці, а солдати стояли й дивилися. Один чоловік спитав: «Невже вам не звелено спиняти погромників?» Солдати сказали: «Нам приказано тільки пильнувати, щоб не заводилися битися та щоб «русских» не бито».

На Прорізній улиці грабовано крамниці, а серединою вулиці їздили козаки. Городовий спробував був розігнати погромників, але не зміг, пішов до козаків і спитався, чого вони тут їздять, а погромників не розганяють. Козаки одмовили: «Ми пильнуємо, щоб на погромників не стріляно з вікон та з балконів і щоб вони між себе не побилися».

19 жовтня руйновано й грабовано будинок Бродського. Напроти перед губернаторським будинком стояла поліція і піше військо з офіцером; поперек вулиці стояло кінне військо. Погромники розбивали вікна й двері, викидали з будинку мебель, забирали, що кому було любе, і несли награбоване добро. Військо й поліція стояли і спокійно дивилися на те, що робиться. Поліцмейстер Ціховський ласкаво говорив погромникам: «Панове, чужого добра не можна займати!» А як уже здалося йому, що вже вдовольнилися, то почав говорити: «Ну, годі вже, годі, розходьтеся з миром!»

Люди, які все це бачили (а їх було багато), говорили сенаторові Турау, що все так робилося, ніби військо та поліція стояли на те, щоб захищати погромників, а не тих, кого вони грабували.

Товариш прокурора свідчить, що він сам бачив, як на Подолі йшли всякі люди, несучи награбоване єврейське добро, а городовий дивився на їх і мовчав. Товариш прокурора спитав у городового, чому він не арештує грабіжників. Городовий одмовив, що він не може цього зробити, а то лихо від начальства буде, бо «сам пристав був, як погром почався і нікому нічого не забороняв громити».

Прокуратура свідчить, що те саме було на Софійській та на Львівській вулиці і в Рильському проулку.

...Душ із п'ятдесят погромників заходилися громити крамницю в Пасажі. Два городових стояли і дивилися. Один чиновник спитав: «Чому ви їх не розженете?»

-«Та що ж ми зробимо вдвох з такою юрбою?» Одмовили городові.

-«Ну то покличте солдатів», – порадив чиновник.

-«Ми робимо, як нам звелено», – одказали городові.

В цей час нагодилося військо. Подивилося і пішло собі далі.

А погромники робили своє діло. М.З. (Кінець буде) [2].

Розказавши про такі події, сенатор Турау пише: «Можна було б ще багато описати таких випадків, коли поліція і військо ні трохи не спиняли погромників і дозволяли їм робити при собі насильства над людьми і грабувати...»

І знову далі він пише: «А тим часом події показали, що погром припинити було легко. Досить було звеліти арештувати погромників і пильнувати, щоб це робилося, – і до вечора погром можна було припинити, навіть мало вживаючи зброю».

І це правда. Відомо, що околодочний надзиратель Остроменський з трьома городовими та з кількома солдатами оборонив од погрому увесь свій «околодок».

На Сінному базарі один городовий, махаючи шаблею, розігнав був юрбу погромників.

І ще були такі випадки, що хтось із поліції обороняв євреїв та їх добро, та на жаль, – пише сенатор Турау, таких випадків було дуже мало.

Ми знаємо, наприклад, такий випадок, що один чоловік, військовий лікар Лук'янов, оборонив на Жилянській вулиці два будинки од погрому. Погромники кілька разів добиралися до тих будинків і він їх що-разу одганяв. А в тих будинках було дуже багато євреїв, а надто багато знесено було туди дітей. І коли б не нагодився туди лікар Лук'янов, то там би вже погромники назнущалися з нещасних людей. (Про цей випадок оповідав сам лікар Лук'янов).

Бачивши, що поліція та військо так попускають погромникам, люди не видержували і кидалися рятувати євреїв і тоді військо на тих оборонців стріляло. І чимало оборонців постріляно на смерть і поранено.

Сенатор Турау каже, що військо та поліція не тільки попускали погромникам, а ще й самі грабували. Це свідчать навіть урядові люди, чиновники. І не тільки грабували, а навіть і двері пособляли вибивати в єврейських крамницях.

Про начальника городської охрани генерала Безсонова сенатор Турау пише, що він спокійно дивився на погром, ні трохи не дбаючи про те, щоб його спинити.

Вулицею йшла патріотична маніфестація. Генерал послав на думський ганок полкову музику і звелів грати «Боже, царя храни», а маніфестанти кричали: «Бий жидів! Царь дозволив нам шість день бити жидів».

І маніфестанти почали громити крамниці, а генерал Безсонов стояв серед погромників і говорив їм:

-Громити можна, тільки грабувати не треба.

Погромника кричали: «ура!» із чимсь поздоровляли генерала.

Біля думи проїздив управляючий канцелярією генерал-губернатора добродій Молчановський і, побачивши, що погромники громлять, а генерал Безсонов стоїть і дивиться, підійшов до його і сказав:

-Ваше превосходительство євреїв громлять і ніхто не спиняє. Як це розуміти?

Генерал одмовив:

-Це не погром, а маніфестація.

Добродій Молчановський почав доводити, що то не маніфестація, а просто грабування. Тоді генерал сказав:

-А нащо вони подрали царський портрет?

Товариш прокурора Племянніков розказав сенаторові Турау, що він сам бачив таке: погромники громили величезнку крамницю, а проти крамниці стояли підполковник і поручик із солдатами. До їх підійшов і генерал Безсонов і теж почав дивитися, як громлять. Люди, що тут були, почали прохати його припинити погром.

Він одмовив, що він не дозволить спиняти людей, о громлять єврейське добро. А як погромники почали кричати: «Бий жидів!», то генерал Бесонов тільки засміявся.

А як солдати кинулися були на погромників, то офіцер крикнув : «Назад!» Солдати оступились, а погромники громили далі.

Як одна жінка підняла сукно, що погромники викинули з крамниці і генералу Бесонову на це показано, то він сказав:

-Хіба то грабіж? то ж вона знайшла.

А генерал Драке сказав так:

-Я не буду стріляти за ради якихсь там жидівських перин. Совість мені того не дозволить.

Про тодішнього київського поліцмейстера Ціхоцького сенатор Турау пише, що то була справжня душа погрому; він усім орудував.

Коли врешті його примушували спиняти погромників, то він казав їм:

-Расходитесь господа!

-А погромники, звісно й не думали росходитися і казали боязкішим товаришам:

-Та не бійтеся, це він жартує!

Такі вони певні були, що насправді Ціхоцький розганяти їх не буде.

А часом на відповідь Ціхоцькому погромники кричали : «Ура!»

Він ходив з патріотичними маніфестаціями.

Я одна така маніфестація надійшла до думи, то хтось із маніфестантів вийшов на ганок і почав кричати: «Бийте жидів, руйнуйте, грабуйте!»

Всі закричали «ура!» вхопили Ціхоцького на руки і почали «качати», а потім почали громити єврейські крамниці. Як Ціхоцький проходив там, то погромники кричали йому: «ура!», а він до їх кивав головою.

Ціхоцький навіть, не соромлючись, говорив. що з погрому вийшло добро, бо він примусив революціонерів притихнути.

І до такого добродія, – пише сенатор Турау – був дуже прихильний тодішній київський генерал-губернатор Клейгельс. Усім відомо було, що за цяця той

Ціхоцький і який він хабарник і Клейгельсові то було відомо і все ж він завсігди щиро стояв за Ціхоцького.

Найкращими помічниками Ціхоцькому в погромній справі, як дослідив сенатор Турау, був пристав з Подолу Лященко та його помічник Пирожков. Вони перед погромом ще казали: «Бийте жидів до одного і грабуйте!» А Пирожков показував погромникам, де єврейські крамниці.

Далеко не все тут наведено тут з того, що написано в справозданні сенатора Турау. А й він же далеко не про все міг довідатися, що тоді робилося в Києві.

Та й того, що тут написано досить. Кожному зрозуміло, на що був той погром і відкіля він пішов.

І не в самому Києві так було. Мало не всюди, де жили євреї, мусили вони своєю кров'ю та своїм добром купувати слугам беззаконства змогу вернутися до старого ладу. Слуги беззаконства подбали, щоб усюди народ виявив себе таким диким, що йому не можна дати волі, не можна з ним завести конституційний лад державний. Та тільки даремне заплямили вони свої руки кров'ю, даремне наробили стільки лиха й нещастя. Громив євреїв не народ, а юрби темних людей. Були між ними й запродавці, що робили лихе діло за підкуп. Але й то через темноту здебільшого, бо не розуміють вони, що собі ж лихо роблять, піддержуючи беззаконство, бо одсувають од себе далі краще життя.

Народ уже подекуди виявив свій погляд на погроми. У Чернігівщині селяни не наняли землі баштанникам тим, що громили євреїв. Он у Тираспольському повіті громадавиключила з між себе 14 душ погромників і присудила їх на висилку в Сибір.

Народ не піде громити євреїв, бо вже розуміє, що не сваритися народам тепер треба, а єднатися, бо тільки в єднанні сила. І ми сподіваємося, що народ не тільки сам не піде громити, а й Ціхоцьким та їхньому товариству не дозволить уже того робити [3].

Давно вже говорять люди про те, що 15-го липня має бути в Києві погром. З приводу цього депутація київського купецтва недавно була у київського, подільського й волинського генерал-губернатора. Пан генерал-губернатор запевнив депутацію, що він погрому не попустить і зробити так уважає за свою повинність. Разом з тим пан генерал-губернатор оповістив про це людей і офіційно, кажучи, що за підбурювання до погромів і за погроми каратимуть судом.

Таким робом вища власть краю дивиться на справу так, як і треба на неї дивитися, і певна річ, зробить відповідні заходи задля того, щоб погрому не було.

Одначе не треба забувати того, що в нашому городі є всякі «истинно-руські» погромники, які з усієї сили дбатимуть, братимуться всяких способів, щоб таки зробити погром. Дуже може бути, що під час церковної процесії хтось буде кричати, що «жиди когось б'ють», хтось може стрельне, – все це на те, щоб збити з пантелику стовпище і направити його на погром. Братимуться, певне, й усяких інших способів, яких, звичайно, вживають погромники і про які ми читали по газетах, як описувано погроми в Білостоці, Одесі та інших містах.

Отже людям треба дуже щиро пильнувати таких підбурювачів, таких гидких провокаторів і не тільки не слухатися їх, а ще й припиняти всякими способами їх лиходійські провокаційні заходи.

Тільки гидкі, безчесні люди хочуть погромів і роблять їх. Кожен же, хто хоче чесного і мирного життя, кожен, у кого єсть правда в серці, – той повинен з усієї сили дбати про те, щоб погромів не було.

Мир і правда хай будуть між усіма народами, що живуть у нашій країні і в нашому Києві.

Не попустимо розбійникам і злодіям залити кров'ю і гряззю Київ.

Бо це буде страшна неправда перед нашою совістю.

Бо це буде тяжкий сором перед усім світом [4].

Акт обвинувачення в справі про октябрський погром в Києві дуже довгий і ми подамо його тільки в уривках.

Як відомо, 3 вересня місяця й надто з початку октябрю 1905 року в Києві дуже збільшився політичний рух, у якому поряд з іншими людьми брали участь і євреї. головним чином, єврейська молодь. 18-го октябрю вранці місцеві газети випустили телеграмки з Царським маніфестом од 17-го октябрю і з їх уся київська людність довідалась про даровані громадянські вільності й зранку ж по місту з приводу того було помітно якийсь рух. Вулицями проходили процесії з червоними прапорами. Коло городської думи і коло університета зійшлися численні мітинги. Люди, юрбою, з співами революційних пісень, ходили по городу, зачинаючи магазини й зриваючи всі виставлені національні російські прапори. Під час мітинга коло думи з Хрещатика на Подол і по Великій-Васильківській пішло два натовпи з червоними та чорними прапорами, так саме зачинаючи магазини. Між іншим той натовп, що рушив по В.-Васильківській, складався головним чином з євреїв. По В.-Васильківській натовп дійшов аж до київської цукроварні на передмісті «Деміївка» і тут почались гарячі революційні промови до робітників. Але заводські робітники не зважали на ті промови, а навіть звернулись до директора цукроварні, щоб він дозволив їм «розправитися з натовпом». Та вже він якось заспокоїв робітників. Демонстранти ні з чим повернулись назад на Хрещатик. Але годин через півтори-дві робітники з цукроварні знов звернулись до свого директора з проханням, щоб він таки пустив їх пообити євреїв за те, мов. що вони забажали собі якоїсь рівноправності. Тут уже директор не спромігся утримати робітників і годин коло 6 ввечері частина робітників кинулись розбивати єврейські крамниці, складиє надійшла поліція та патруль і швидко перепинили цей погром.

А тим часом мітинг коло думи все тягнувся. Тоді було подрано на шматки царські портрети, національний прапор на думі зірвано. Годин коло 4 – 5 о півдні до думи під'їхав отряд драгунів та кінних артилеристів. У ту мить з самої думи й з поміж натовпу почулись вистріли з револьверів. Кавалерія, насунувши на натовп, почала собі стріляти. Счинилась метушня. Натовп кинувся тікати куди попало і площа перед думою швидко вся опустіла. Під час цієї сутички були і ранені й побиті.

Коли натовп після сутички з військом почав розбігатись, там же коло думи почали були вигукувати: «бий жидів!» і на декого з євреїв навіть почали накидатись і бити їх. Швидко ця бійка збільшилась і вже не спинялась а до самого пізнього вечора.

Того ж вечера бійка євреїв розпочалась і на Подолі та в либедьськiм участку, куди рушили євреї, що були на мітингу коло думи. На Подолі бійка почалась на Олександрiвськiм та Андрiївськiму спуску, що йдуть од Хрещатика й Старого Города, але незабаром почалась і по інших місцевостях Подола.

Склались цілі гуртки, що нападали не тільки на піших євреїв, а навіть коли вони їхали на звозиках. З розлютованого натовпу все чулись вигуки, що все це євреям робиться за те, що ніби вони коло думи подерли царський портрет.

Таке ж саме діялось в либедьськiм участку.

Але швидко ці бійки євреїв стали супроводитись і грабуванням битих; а трохи згодом по різних місцевостях города, але майже виключно тільки в районах подiльськiм, плоськiм й либедьськiм участку, почався і справжній погром єврейських квартир та крамниць. Збираючись великими гурами, погромники розбивали замки ламали двері й вікна й заходили в хати, де били меблі та викидали всякі речі на двір. перелякані євреї ховалися на горіщах, в підвалах, льохах, по квартирах з православними.

Цього ж вечера на Подолі з'явилось кілька патріотичних процесій з національними прапорами.

Погром тягся аж до пізньої ночі, а другого дня, 19-го октябрю, він почався зранку знов.

Тепер уже він обхопив весь город і попередимістя Деміївку та Соломянку. Погром одночасно одбувався в різних місцях. Були юрми погромників з кількох сот, а то й тисяч душ. Не було ніякої змоги стримувати розлютованих людей. що сліпо мстились над євреями ніби за те, що вони напередодні подерли коло думи царський портрет. Один городовий спробував був не попустити громити євреїв, то юрма до

його звернулась з такими словами: «а. т жидівський оборонець, царя зражуєш», і він мусив одступити.

Та й не диво. Бо вже з'явилися такі люди, що свідомо намовляли темну рму погрому. Якийсь добродій, одягнений прапорщиком, зібрав коло себе на базарі гурт простого народу і почав розказувати, що, мовляв, євреї живуть в Росії паразитами, – захопили в свої руки торговлю, гроші, біржу тощо, і через те їх за цетреба бити. Хтось цьому ораторові був зауважив, що не слід би громити кватир єврейських, але він одповів: «вони досить нашої крові напились, – тепер ми їхньої крові нап'ємось».

Тоді, щоб уже якось урятуватись од погромників, євреї почали інколи в себе по вікнах виставляти бюсти царя й ікони.

Цього 19-го октября по Києву розійшлася чутка, ніби євреї напали на Голосіївський монастир, що близько під Києвом, і вирізали всіх монахів, а самий монастир підпалили. А один промовець навіть запевняв, що ці євреї, вирізавши голосіївських монахів і зпаливши монастир, тепер в числі коло 17 тисячч посунули на город і збираються ще вирізати всіх християн на Пріорціта Курінівці. Все це була неправда, а тим часом темні юрми повірили таки диким чуткам і ще з більшим запалом взялися бити та громити євреїв.

Зранку 19-го октября по городу пройшло кілька патріотичних процесій з національними прапорами, царськими портретами й іконами, на чолі з духовенством. Духовенство прохало юрми перепинити погром, а архирей Платон, що так саме був в одній такій процесії, закликаючи перепинити погром, ставав навіть навколішки перед натовпом погромників. Але все це нічого не помогало. Бували такі випадки, що, прикриваючись такими патріотичними процесіями, з іконами і царським портретом, погромники ще більш заохочували темноту до погрому.

Не зважаючи на те, що скрізь по вулицях були наряди поліції й війська, погром так зовсім і не спинявся цілісенький день. аж до самої пізньої ночі, 19-го октября.

20-го октября погром був ще цілий день, до самого вечора.

Євреї, що боронились од погромщиків, для погрози інколи вживали і зброю, але це виходило їм же на шкоду.

Під час цього погрому з'явилися проти погромників такі гурти, що склались і з євреїв і з православних, головним чином шкільної молоді, і організували з-поміж себе самооборони. Вони однімали од погромників пограбоване майно і взагалі не попускали чинити погром та насильства.

21-го октября в передмісті «Пуца-Водиця» було погромлено ще дві єврейські крамниці. Тільки аж з 22-го октября в Києві та його передмістях встановився спокій і життя стало входити в свою нормальну колі.

За весь час погрому в Києві, як тепер виявилось, було погромлено до 1800 єврейських квартир, а потерпівші заявили шкоди загалом щось мільйонів а 10 ½ карбованців.

Підсудні, що сидять зараз перед судом, – все переважно простота й темнота, яку захоплено на гарячих вчинках під час самого ж погрому: тільки де-хто з усіх 86 підсудних виспував свідомим погромником і навіть других намовляв [5].

З 7-го грудня в справі про єврейський погром у Києві в суді іде все допит свідків, що не швидко ще і закінчиться. Нижче ми коротенько наведемо показання тільки деяких свідків, що більш-менш цікаві для справи.

Першим було допитано присяжного адвоката Арн.Марголіна, який був свідком майже всього погрому. Розказавши про всі події до погрому, про всякі зібрання та мітинги після маніфесту 17 октября, розповівши про загальний політичний підйом у той час, добродій Марголін висловив таку думку, що все це а ні трохи не йшло до того, щоб можна сподіватися якогось погрому в Києві.

Дальші свідки, купці Розенталь і Пупкин, розповідали окремі випадки з минулого погрому.

Найбільш характерні посвідчення першого дня допита дав колишній помічник київського поліцейського добродій Корочанський, що говорив. немов би вичитуючи все з акту обвинувачення.

Суть посвідчення добродія Корочанського та, ніби погром був наслідком стихійного вибуха народного обурення проти євреїв, які образили руске національне почуття. Корочанському було наказано розгонити всі стовпища по вулицях в октябрські дні 1905 року. Але 18-го жовтня, прочитавши Височайший маніфест. він не знав, що його робити, і зараз поїхав до поліцмейстера за якимсь новими інструкціями. Пан поліцмейстер так саме не знав, що робити. Звернулись до військового начальства, до якого тоді перейшлабула гражданська влада, і військово начальство звеліло, щоб військо з вулиць було уведено. Тільки аж в 4 години дня наказано було розігнать демонстрацію на Думській площі. Корочанський категорично запевняє, що перші два вистріли були з браунінга із балкона десь поза думи, що були пущені на патруль на чолі з ним самим. Потім почулись вистріли і перед думою. З'явилися драгуни і розігнали демонстрантів, на місці полишивши 54 ранених та побитих. Про погром Корочанський, як каже сам, довідався тільки другого дня. На передодні він помічав тільки якусь зворушеність поміж євреями.

8-го грудня було допитано кількох околочних надзирателів, що розказали про події на Думській площі про промови, червоні прапорці, подрані портрети, поломані корони та вензелі й інше, усе, як то розповідається в акті обвинувачення. Але про те, хто перший стріляв – військо чи маніфести з думського балкона, посвідчення розминаються. Багато говорять про промови та вчинки Шліхтера, що йшов до думи в натовпі, та про присяжного адвоката М.Ратнера, якого студенти несли на руках. Як запевняють околочні, погром стався од обурення русского народа проти поведінки юрми й промовна Думській площі. Додержуючись тої думки, що у всьому винні самі ж євреї, околочні в своїх посвідченнях боронять себе, кажучи, що, мовляв, поліція ніяк не спроможна була перепинить погром, про який довідалась тільки 19-го жовтня.

Оборонці погромників хотять надати погромові контр-революційного характера, характера помсти русских за активну участь євреїв в політиці.

З посвідчень 9-го грудня найбільш цікаве колишнього поліцейського Гуковського, що розказав, звідки взялась безглузда легенда про голосіївську різню. Він про це спеціально розвідував і подав добуті відомості сенаторові Турау. Виявилось, що чутка про голосіївську різню виникла ось як. В дворцовому участку один околодочний надзиратель підслухав розмову з телефона, що хтось балакав з складу огнестрільної зброї в інтенданстві, аби йому було прислано додаткові отряди для охорони складів. Говорилось, що в їх є відомості, ніби натовп іде з Голосіївського лісу, насуває до складу і хоче його знести в повітря. Околодочний надзиратель розказав про це своєму приставові. Але під час цієї розмови був один телеграфіст, який повідомив про цю чутку по телеграфу якогось свого приятеля в старо-київським участку. Та, як відомо, телеграми передаються через подільський участок і тамошній телеграфіст одбив цю звістку собі на паперову звістку. Смужка ця якось попалась до рук помічникові пристава, Пирожкову, і він прочитав її приставові, коли при їх були і сторонні люди. Од їх ото й розійшлась та безглузда чутка про голосіївську різню [6].

10. 2. Гомельський погром

Гомельський погром 1906 року був надзвичайно жорстоким та страшним.

Події в Гомелі. В п'ятницю 13-го січня після похорон помічника пристава Аносова, що його невідомо хто вбив, в 4 годині дня почали підпалювати єврейські крамниці. Потому почався грабіж. Грабували хулігани (харцизяки) та черкеси. Дома й вулиці обстрілювано. Обивателі втікали й тоді громили починали грабіж. Привозили газ (керосин) діжками. обливали і підпалювали збіжжя, повикидане з домів. Погром не переставав до 6 години ранку на другий день. Виїхала пожежна команда, але її обстріляли. Спалено найкращу частину городу, майже всю торговицю, згорів «банк взаимного кредита», була спроба підпалити дім «северного банка», але це не вдалося. На другий день було викликано пожежні команди з других

городів. Втрати більше, як на 3 ½ мільйонів карбованців. Потерпіли найбільше заможні люди, що тепер зовсім зубожіли. Спасати збіжжя (майна) не дозволяли. Записано одного вбитого і десятих важко поранених. В городі запанував страх. Всі втікають. Розпускаються неймовірні чутки про бомби, що ніби євреї кидали в свої дома. Видано приказ, щоб всі віддали начальству зброю, бо інакше жителів вважатимуть, як повстанців (мятежников) [7].

17 січня Могильовський віце-губернатор телеграфував до Вітте: «Пожежи і погроми, що були разом з пожежами в Гомелі, спинено. Підпалили за убивство помічника пристава і по злобі на революціонерів. В домах і лавках, коли вони горіли. були вибухи; кидали бомби і стріляли; військо теж стріляло. Убитку до трьох мільйонів карбованців. Пороблено заходи, щоб піддержати лад [7].

В газеті «Газман» списані деякі події про гомельський погром.

Помічника пристава Асенова, якого невідомо хто вбив, добре знали в городі. Підчас мордування арештованих 9 січня 18 молодих євреїв, що тяглося через весь день, Асенов все приказував: «бий, бий! За волосся тягни! об стелю їх!» Ледве рознеслася по городу чутка про вбивство Асенова. драгуни й черкеси зараз почали лютувати. «Купеческое Общество» телеграфувало про це до Вітте, Дурново та до губернатора. але зараз за цим вибухнув погром. 13 січня ховали Асенова з музикою. Слідом за невеличкою купою хуліганів з'явилися драгуни, й почали обстрілювати будинки, магазини й переляканих людей. Коли всі повтікали з майдану, драгуни почали фугасами обстрілювати «підозрілі» будинки. В городі почалась пожежа: стіни будинків було облито газом (керосином); будівлі починали горіти одна по одному. Ні гукати на поміч, ні виходити на вулицю не можна було: стріляли без перестану. Тепер біля 1000 сімейств лишилися голодні й холодні Вигоріла та пограбована найкраща частина городу. Ніч з 14 на 15 січня минула спокійно. Хозяїни магазинів золотих виробів розкопують тепер кучі попелу, відшукуючи свої речі.

До чого полякани були жителі, видно з того, що чимало людей просили, щоб їх заарештувати, сподіваючись таким робом втекти від смерті [8].

Гомельський погром газети списують так:

Вже кілька тижнів над Гомелем немов висіли страшні хмари. Козаки, яких наслано було сюди, щоб втихомирити «забастовщиків», так пильно втихомирювали їх, що кожного дня в городі було по кілька ранених та вбитих. Обивателі, налякані такими заходами, вночі зовсім не виходили на вулицю; по пустих вулицях, де роз'їзжали патрулі, людей вбивали та грабували.

Найпильніш «втихомирювали» обивателів 9 січня, коли відбувся одноденний політичний страйк (забастовка). «Втихомирювателі» вривалися в натовп людей, що гуляли по бульварі, товкли їх кіньми, забирали окремих осіб й відвозили їх в участок, де їх жорстоко били.

А тим часом, як пишуть «Новости», ніяких маніфестацій або демонстрацій в той день не було, й день пройшов досить тихо. Примітно було, правда, що чогось хулігани стали жвавіші. 10 січня почались труси та арешти без усякої провини. 11 січня було вчинено замах (покушение) на помічника пристава Сисоєва і після того чорна сотня почала себе виявляти, що страшенно налякало жителів – євреїв.

В ніч на 12 січня на вулиці знайдено тіло пристава Асенова, якого невідомо хто вбив. Почали шукати вбивцю, – його не знайдено, але тим часом по городу пішла чутка, що ніби вбили Асенова євреї, а зараз за тим пішла й друга, – що незабаром почнеться погром єврейських домів та крамниць. Тоді євреї послали до поліцмейстера депутацію; поліцмейстер сказав їй, що чутка про погром дійшла й до нього, але він не може нічим запобігти йому, бо в нього немає досить війська.

13 січня в 4-й годині дня на вулиці, де стоять найкращі будинки та магазини, появилися кілька взброєних козаків-кубанців, не на конях, а пішки, а з ними чоловіка 5 – 6 хуліганів; вони почали громити та підпалювати. Робили так: козаки стріляли в вікна, розбиваючи скло; а тоді в магазині та в доми заходили хулігани з клоччям, що було облите керосином, забирали все дороге – найбільш золото – собі,

а тоді підпалювали. Погром тягнувся безперестану до 4 години ранку 14 січня. Спалено магазинів із 50 та «Гостинный двор», де було 60 крамниць. Найгірше було тим, що пожежі не можна було загасити: козаки стріляли в пожарну команду, коли вона приїхала на пожежу.

В вільній пожарній команді, в яку стріляли залпами, постраждало чимало людей. Робочі майстерень залізних доріг вимагали, щоб їх пустили гасити пожежу, але їм дозволили це тільки вранці, коли вони рішуче заявили, що підуть і під залпи.

Хто-ж винен в цих всіх подіях?

Всі свідки в один голос кажуть, що хуліганів було не більш 10-15 чоловіка. Але вся їх робота велася так; наче все було заздалегідь обмірковано: хулігани мали в себе походні (факели), та якийсь матеріал, що легко запалюється; з того тільки й можна, по думці свідків, зрозуміти такий «поспіх» пожежі. Крім того хулігани були добре озброєні, маючи при собі навіть шаблі.

Тільки, завдяки залізничним робітникам, вдалося обстояти решту городу, бо навіть поліцмейстер, воїнський начальник й другі офіцери нічого не могли вдіяти з громилами, як свідчить от-яке оповідання лікаря З-а. – Коли біля нашого дому, каже він, вистрелили, я підійшов до вікна й побачив, що з вікна націлилися 6 козаків; з ними було ще два городових та якийсь «штатський». Ледве встиг я сховатися у сад, як почув кілька залпів. Мене й мою сім'ю переховав в себе мій сусіда, полковник А. довідавшись, що діється, полковник побіг до нашого дому; туди вже вскочили ці 6 козаків, городові, та «штатський»; вони ламали там все, грабували й підпалювали. Полковник гримнув на них і звелів своїм денщикам гасити вогонь, але громили не тільки не послухали полковника, а ще й не пустили денщиків зробити по його приказу. Пожежу, по приказу цього-ж таки полковника, спинили вже драгуни, що над'їхали сюди. На другий день полковника А. сказав слідчому – жандармському офіцерові, – що погром чинили самі козаки [9].

Гомельський городський голова повідомив комісію, що допомагає тим, хто постраждав від неврожаю, що – після пожежі 13 січня – голоднеча й нужда жителів

страшенно зросли. погрожуючи городянському спокою та здоров'ю. Комісія постановила видати 5000 карбованців, щоб урядити їдальні (столові) для жінок та дітей [10]. Сенатор Савич, що робив слідство про гомельські події в січні, написав в Петербург, що неодмінно потрібно вивезти з Гомеля козаків [11].

Сподіваються, що гомельського поліцмейстера та справника буде переведено в другі городи [11]. 14 лютого повідомлено, що на першому тижні великого посту почнеться слідство про пожежу 13 січня [11].

Член ради міністра внутрішніх справ Савич, що ревізував Гомель, довідався, що в єврейському погромі дуже винувато жандармське начальство: йому треба було притлумити революційний рух, і воно організувало погром, після чого всяке життя й справді замерзло [12]. В Гомелі підчас погрому згоріло 11 домів та більш 60 помешкань, пограбовано 57 великих магазинів та 155 дрібних крамниць. Шкоди зроблено на два мільйони карбованців. збідніло до решти 120 сімей. Тепер євреї, – переважно заможні, – в великому числі виїзжають [13].

Київська судова палата, що судила винуватих за єврейський погром у Гомелі, просила, щоб кару, до якої вона їх присудила, було зменшено. В цьому проханню судовій палаті Височайше відмовлено [14].

В кінці квітня в Гомелі знову неспокійно. «Биржевые Ведомости» пишуть, що гомельські євреї послали голові ради міністрів таку телеграму: « В останні дні жителів Гомеля раз-у-раз б'ють на вулицях.. Трапилося раз, що побито до смерті ні в чому не винуватого парубка 20 років. Під час трусів нещадно б'ють тих, кого арештовують, хоч би вони ні в чому не винуваті були, навіть старих людей та дітей. Поліція поводиться цілком так само, як і в січні, коли весь Гомель спалено та пограбовано. Просимо ваше високопревосходительство видати потрібний наказ., щоб тутешня поліція не чинила більш беззаконства».

Чорній сотні та її покровителем мало, видно, тієї крові, що вони вже пролили: хочеться ще її пролляти... Коли-ж прийде тому край? [15].

10. 3. Білостокський погром

Народ-страдник – єврейський народ – з тисячолітньою історією, переслідуваний та гонимий знаходив у собі силу та мужність відроджуватися як птах Фенікс, відновлювати свої сили та жити далі, добре пам'ятаючи імена мучителів, катів, переслідувачів.

Гнівом та жахом сповняється серце від тих звісток, що надійшли з Білостоку.

Нове криваве море, новий бенкет хижих насильників над народом-великомучеником.

Десятки, а може й сотні трупів – це нова жертва, страшна, велика жертва крові, яку не раз на протязі віків свого страждання приносив єврейський народ.

Не раз вже було, що коли повставала або ж готувалась боротьба народу з урядом, уряд зганяв усю свою злість, і мстився на євреях... І кров їх лилася. Розкривались погані уста поліції, добродіїв Піхно та інших мерзенних тварин і темні, підпоєні, підкуплені люди йшли проливати єврейську кров. І вона лилась, лилась без краю.

А коли криваве море тієї крові вже пролилося, тоді звичайно уряд казав, що то був голос народу, бо то є доказ того, що народ не хоче волі, не хоче всього того що проповідують «жиди» та революціонери.

І от тепер, глузуючи над вимаганнями Думи, дійсними вимаганнями всього народу, знову впоряжують погроми, щоб опертись на цей «голос истинных русских людей».

Але вже за пізно. Чи повторить хто? Це не голос народу... Ні! А голос його он там... в тих палких промовах його послів, в численних телеграмах, мітингів. Голос його там, серед дружинників-оборонців, що воювали з солдатами в Білостоці, коли ці «воїни Христові» допомагали погромові.

І цьому голосові вірять всі... та й сам уряд жахається його, а коли жахається, то виходить, що вірить і сам...

І цей голос обуреного повинен зняти з твоєї голови, народе страднику, терновий вінок і загоїти твої рани. Л. Чулий [16].

У кінці минулого століття в Турції було велике безладдя: різали і громили вірменів, «заптії» (поліція та жандарми), баши-бузуки і курди помагали погромщикам; грошові справи Турції стояли дуже погано і ніхто їй не хотів позичати гроші; правительство турецьке, самовладне і беззаконне, робило всякі насильства і здирства над народом, як захотіло заправляло погромами, бо панував у Турції не закон, а придворна «камирилля» та євнухи.

І тоді великі європейські цивілізовані держави, а з ними і Росія домагалась від турецького уряду, щоб він припинив ті злочинства, і для того, щоб примусити на це турецьку «камариллю», держави послали свої збройні сили і настановили у Македонії, де раз-у-раз тяглося повстання, свою міждержавну жандармерію. Тоді, кажемо, Росія була серед просвічених європейських держав.

А тепер Росія опинилась точнісінько у такому самому становищі, як тоді була Турція. Справді-бо:

У Білостоці, Гомелі, Кишиневі різали євреїв не менше, як вірменів у Турції; погроми улаштовують наші «заптії» – «охранное отделение» і департамент поліції, заправляє цим ділом генерал Трепов і К, як у Турції це робила «камарилля» Ільдиз-Кіюска, що складалась з придворного бея та кількох євнухів.

У Польщі, на Кавказі, Прибалтійському краї, як у Македонії, не вгавають ні на хвилину розрухи, насильства і люті кари.

І тепер, ховаючи очі від сорому, росіяни мусять читати в «Современнике», що «європейська дипломатія вказує російському правительству, що при такому безладді ледве чи можна буде позичити Росії гроші, а коли й далі буде йти така політика пригноблення народу, то може виникнуть потреба, щоб інші держави вмішались збройною силою у внутрішні справи Росії».

Чи правда тому, чи ні, – ми не знаємо і думаємо навіть, що до того не дійде, бо в Турції не було парламенту, а у нас є Державна Дума, яка може й не допустити до

такого сорому, щоб чужі держави заводили у нас лад. Але вже в Європі голосно говорять на мітингах та зібраннях, що там хочуть знати, хто справді винен у тих погромах; там кажуть, що «хто позичає гроші російському правительству, той допомагає душоубству». Так казав всесвітній професор Ліст на мітингу у Берліні, де зібрались для протесту проти білостоцького погрому.

До якого сорому й ганьби довів Росію бюрократичний уряд!

Росія, яка так недавно обороняла від насильства уряду безправних підданих Турції. тепер сама стає на місце Турції!..

Невже ще доживемо ми до того, що турецький уряд почне обороняти наш народ від насильств нашого уряду?.. [17].

Події єврейського погрому в Білостоці наскільки перевернули суспільство Російської імперії, що це стало однією головних подій у роботі Державної Думи.

Відбулося засідання 2 червня 1906 року Державної Думи Російської імперії. Читається запитання посла Чижевського і інших 30 послів з приводу скарг робітників міста Олександрівська, які торік обороняли євреїв від погрому і яких тепер віддано під воєнний суд. Запитання про олександрівських робітників Дума прийняла. Після промови Чижевського, який оповів, що саме робилося в Олександрівську, читають інші запитання з силою документів при них; читають запитання з силою документів при них; читають запитання про погром у Білостоці.

Набоков каже, що цей погром, то лихозвісний грізний привід, що віщує нові погроми, подібні тим, що знеславили Одесу, Кишиньов і інші міста в Росії; виявилось, що розрухи в Білостоці почалися не через те, що кинуто в хресний ход бомбу, але ж вистрілами дано гасло почати їх. таке саме гасло давалось і в Кишиньові і в Гомелі. Дума повинна зараз же запобігти новому страшному злочині

Левін говорить: «мені, заступникові від євреїв, тяжко говорити, коли б'ють євреїв, коли на вулицях Білостоку ще лежать непоховані трупи євреїв, коли важиться доля шістимільйонного народу; не жалості треба, а справедливості;

Білосток не монографія (цеб-то не окремий твір), а один з томів багатого томового твору; ім'я того, хто написав цей твір, не написано на творі, але ж департамент поліції знає його. Погроми уряд робить для того, щоб гнів народу впав на тих, хто може дати найменшу одсіч, на беззахисних євреїв. Погроми в октябрі місяці – се було перше видання твору, Білостоцький погром – початок другого видання. Цей погром – відповідь уряду на всі наші запитання, відповідь писана кров'ю». Оратор каже, що запитатись про це треба не гаючись.

Жуков (з Білостоцького повіту) каже, що між руськими, поляками й євреями у Білостоці ніякої ворожнечі немає.

Рижков запевняє, що національна ворожнеча – це наклеп на російський народ, а те, що уряд буцім-то не може боротись з тою ворожнечею – це неправда.

Мантовський додає, що селяни й поляки боронять євреїв від погромщиків.

Ковалевський каже, що тут діло йде про честь і гідність Росії; усі російські громадяни – наші брати; усі громадяни однієї країни повинні стояти один за одного. Тепер настала історична хвилина, ми повинні одностайно признати рівність усіх громадян, не вважаючи на віру і національність.

Аладьїн каже, що російський народ не винуватий в погромах, бо не він їх робить, а босячня, яку організує адміністрація; тому він радить послати в Білосток одного або двох послів; заступники народу повинні бути з народом, коли ллється кров.

Парчевський від імені польських послів каже, що запитання це нехайне.

Котляревський вважає єдиним способом проти погромів – це рівність усіх громадян.

Родичев каже: «Вчора уряд сказав, що він не має сили припинити руку ката, який беззаконно карає на смерть; у нас немає закону, який забороняє убивати; є закон – котрий дозволяє його.

Власть піддержує покірність собі горами трупів, але врятувати свою гідність і честь вона не має сили. Уряд, що знярядям своєї діяльності робить внутрішню війну, веде Росію до загибелі. Поки панує такий уряд. вітчизні загрожує небезпека».

Священник Афанасьєв рає карати тих, хто в пресі підбурює проти євреїв.

Пропозицію Аладьїна приймають одностайно. (Дружні оплески).

Голова каже, що постанови Думи не вільно вітати.

Петражицький каже, що він плескав в долоні тому, що в Думі така одностайність.

Після цього починають читати чергові запитання [18].

В цей же день комісія 33-х з доручення Державної Думи, вибрала, щоб послати у Білосток послів: професора Щепкіна, колишнього прокура Араканцева і єврея Якобсона.

Вибираючи Якобсона. комісія хотіла, щоб між виборними був заступник від євреїв, як цілком повноправних громадян Росії, і щоб люди могли розповісти про все що сталося, як по руськи так по єврейськи, як кому зручніш.

Посли їдуть в Білосток робити слідство 2-го червня ввечері [18].

Засідання 2 червня. З приводу єврейських розрухів у Білостоці, Думі було подано на обговорювання нагальне запитання, що склав його посол від Полтавщини Іюлос, а підписали усі послы євреї та багато послів від усяких партій. Ось таке запитання:

«Послы одібрали відомості про те, що у Білостоці розпочався погром; є вже там криваві жертви; тих, що перетерпіли од погрому намагаються ще й обвинуватити за цей погром. Пущено поголоску, ніби-то під часхристиянської процесії кинуту було бомбу. Поголоска ця не справдилася. Як під час минувших погромів, так і тепер, намагаються, очевидно, запалити племенну та релігійну зненависть. Можна сподіватись, що погром у Білостоці – це тільки початок погромів, що вибухнуть по других місцевостях, а через питаємо міністра, що він робить для того, щоб захистити життя людям та їхнє добро у Білостоці. Чи зробить щось – міністерство, щоб оберегти єврейське населення по других місцевостях?»?

Розмови, що повстали в Думі з приводу цього запитання, подаємо у телеграмному відділі.

Часопису «К.З.» телеграфують, що коло 2-ї години ночі під 3-тє червня з Петербургу поїхали до Білостоку послані Думою послы Щепкін, Араканцев та Якобсон, щоб довідатися про події [18].

18. Громадянська Думка. – 1906. – № 127, 4 червня (іюня).

Засідання 2-го червня. Подаємо деякі промови, виголошені послами з приводу єврейського погрому у Білостоці.

Промова посла Ковалевського. Панове заступники народні! Не тільки людські чуття примушують мене вийти та висловити обурення, що захопило усіх нас, коли ми довідалися про Білостоцькі події. Ходить не про те тільки, щоб виявити обурення, ходить про достойність, про повагу та честь нашої країни, нашої батьківщини. Коли ми хочемо, щоб нас вважали за народ, котрий заслуговує на вселюдну пошану, на вселюдні співчуття, ми повинні твердо заявити, що всі громадяни російські наші брати, та що всі ми стоїмо один за другого, усі як один! (Оплески). Незабаром, може за кілька хвилин, ви матиме нагоду, коли будете прилучатися однодушно до національного запитання, заявити на всю Росію і на весь світ, що різниці між національностями не повинно бути, що ми всі громадяни однієї країни. Коли я уперше прийшов в Думу мені не спадало тоді на думку, що нам доведеться говорити про те, що людина має право на життя. А тим часом ми ось цілий місяць тільки й знаємо, що говоримо про це, подаємо заяви про амністію, підносимо голос, щоб було скасовано кару на горло, запитуємо міністрів та вимагаємо, щоб вони не дозволяли проливати кров російських громадян. Пам'ятайте, панове, що ми переживаємо історичні хвилини, ми зарази в один голос заявляємо, що для нас немає різниці між національностями та вірою, ми як один стоїмо на тому, щоб російський уряд оберігав усіх підданців російських і всіх громадян. (Шалені оплески).

Промова посла Аладьїна. Руський народ погромів не робить. Усі погроми споряжає адміністрація за допомогою босячви. Це не руський народ!.. Але коли погроми споряжає адміністрація, не досить зробити тільки запитання. Ми не

повинні дождати, поки нам відповідь хтось там, колись та десь... Мені здається, що Думі нема чого ждати й не треба когось прохати. Дума може покористуватися з свого права й послати не гаючись одного або двох послів туди, де ллється кров. Ми маємо для того навіть комісію, котра повинна робити слідство, коли адміністрація допускається злочинства. Опріч запитання треба мені здається доручити цій комісії, щоб вона уповноважила одного або двох своїх товаришів та послала їх до Білостоку. Якщо там війна не спинилася, то може ці два послы припинять її. Коли-ж війна скінчилася, тоді наші послы розкажуть як і хто спорудив ю війну. Коли ми цього не зробимо, то ми втратимо нагоду, з якої безперечно покористувалися-б кожен парламент Західної Європи. Коли народ повиходив на вулиці та б'ється, коли ллється кров народна, багато народних послів, або хоч уповноважені од них повинні бути з народом! (Гучні оплески).

Промова посла Котляревського. Цей посол говорить, що головна причина погромів в тому, що євреїв позбавлено правів, що їх замкнено в одному місці (черта осідлості). «Обмечуючи євреїв в правах, замикаючи їх в «черту осідлості», позбавляючи їх права на освіту, євреїв признали цим за людей, позбавлених закону». «Ми повинні не забувати, говорить посол Котляревський, – що рік тому, коли виробляли закон про паспорти, то хотіли тоді, щоб паспорти було скасовано для всіх, щоб zostавити паспорти тільки для політичних, для непотребних жінок (повіїв) та ще для євреїв». «Мені здається, що найпотрібніш видати закон про рівність усіх громадян». «Обмеження в правах євреїв, я певний в тому, не менш шкодить і для всього російського населення, для всієї Росії, бо воно викликає безглузду й жорстоку боротьбу між національностями». «Я ще раз кажу, що єдиний спосіб є, щоб зробити неможливим те, що було досі, це як найскорше прийняти за для морального чуття, за для користі держави і для заведення порядку та миру в Росії закон про недоторканість усіх громадян Росії без різниці нації та віри». (Оплески).

Промова посла Родичева. Панове, ми повинні не забувати, що коли ми запитали міністерство внутрішніх справ, чи приймає воно на себе відповідальність за надрукування в друкарні міністерства внутрішніх справ отих відозв, що підбурюють одну частину населення на другу, то нам ще й досі не дано на це відповіді. Нам ще й досі не відповідають чи покине міністерство підбурювати людей в урядових часописах проти державних інституцій (проти Думи). Вони не встигли ще відповісти. Відповіли нам з місця. Коли ми зробили міністрові перше запитання, ми добре знали, що в друкарні міністерства внутрішніх справ друкувалися відозви проти євреїв, ми добре знаємо, що спорушає єврейські погроми департамент поліції (Оплески).

Ми спитали їх: чи приймаєте ви оцю ганебну спадщину чи ні?... До цього часу вони ще не знали, що їм відповісти. Аж ось нам відповіли, відповіли не словом, а ділом. Так само, коли ми чекали відповіді на запитання про кари на горло, нам відповіли: правительство це не має сили, щоб вдержати катову руку. В Росії немає законів, котрі б спиняли душогубства, а є тільки закони, що дозволяють властям робити душогубства. Панове. 25 років Росія усе оддає на жертву. Усе було віддано на жертву одному божкові, одному Молохові – авторитетові власті. Аж ось тепер, коли нашу країну зганьблено, опльовано, коли наша країна видержала такі муки та знесилена тепер у боротьбі з цим авторитетом власті, котра стоїть на горах мерців, ми питаємо: де ваш авторитет? Припиніть кров, що ллється! Вони не можуть цього зробити, не можуть через те, що правительство зріклося морального авторитету і згубило свою силу. Шкодити Росії, повставати на руський нарід вони можуть! Захистити-ж руський нарід од ганебної кари, од ганебних погромів, захистити нашу національну повагу, нашу безпечність вони не можуть! На це у них немає сили і за це вони не відповідають! Панове! Зараз питання про честь російського народу, питання про безпечність нашої вітчизни, бо в ХХ столітті серед цивілізованого світу не може існувати державна власть, що дбає тільки про громадянську війну. Панове, нам загрожує розпад. Або-ж настане кінець срамоті та розпаду, або-ж Росія

перестане існувати. Для нас це питання «бути чи не бути». Питання це ставлять нам під таку хвилину, коли ми знаємо, що правительство, не хоче піти тим шляхом, який йому показано, що воно кидає вітчину у небезпеку. Вітчина буде у небезпеці доти, доки власть буде у їх руках.

На цьому я кінчаю, панове. (Шалені оплески).

Промова посла священика Пояркова. Тут осудили правительство за те, що воно підбурює одну частину людей на другу частину. Я цілком пристаю до цього осуду, але все таки трохи не розумію, хто найбільше винен тут: чи правительство, чи ті часописи, котрі давненько вже, ще тоді, коли я був маленьким говорили, що найлютіші вороги у Росії це поляки та жиди. А що це й до цього часу робиться; так видно хоч би по числам від 18 – 19 травня. Цими днями я одібрав число одного часопису, а в ній говориться, що Дума Державна під впливом єврея Острогорського постановила святкувати суботу, а в неділю робити. Дума Державна знає, звичайно, що це брехня, про цю брехню я не став би й говорити, але через цю брехню мені присилають листи. Стьогодні я одібрав два листи та ще й на квартири є. Один лист кінчиться так: ви зріклися свого свята та святкуєте єврейський шабаш, а другий лист кінчиться: ну й цілуйтеся з жидами. Поділяючи ті погляди, що були висловлені тут про наше правительство, я пропоную Думі Державній висловити догану таким часописам і обібрати одного або двох послів, котрі б притягали до суду такі часописи за видимий поклеп. (Оплески) [19].

В Гродно 3 червня отримано копію телеграми київському генерал-губернаторові від гродненського губернатора. «Надрукована в сьогоднішніх вранішніх агентських телеграмах, буцім-то офіціальна телеграма про події 1-го червня у Білостоці цілком хвальшива; нікому ані з православного, ані з католицького духовенства не сталось жодної шкоди; дітей не потоптано, хресний хід розійшовся спокійно і того ж дня більшість прочан пішло з городу додому. Повідомляю вас про це, щоб заспокоїти людей в тій країні, де ви порядкуєте.

Гродненський губернатор Кистер».

Вірно: Управляючий канцелярією Молчановський [18].

Реакція на погром була величезною та довготривалою.

Так, у Києві 6-го червня 1906 року події в Білостоку було названо «Новий кривавий бенкет».

Знову душогубство, знову земля скпропилося кров'ю ні в чому неповинних люде!
Знову счинився страшений кривавий бенкет у Білостоці.

Докладних звісток про подробиці цього страшеного погрому над євреями ми ще не маємо, але вже й від того, що приніс телеграф, холоне серце і кров стигне в жилах...

Кому й для чого треба було счинити такий страшний заколот? Кому і для чого треба було крові цілих сотень неповинних людей? Кому і навіщо треба було цілий город зробити руїною?

Довгий час бюрократія наша впевняла всіх, що ці криваві бенкети справляє сам народ; що ці криваві бенкети – не що інше, як «патриотическая манифестация» проти ворогів самодержавно-бюрократичного ладу. А що за таких ворогів народ визнає інтелігентів – демократів і насамперед жидів, той б'є їх з криком: за Русь святу, за веру православну і за Царя!».

І довго цю ганебну байку про народ ширила бюрократія по всіх усядах, вкриваючи соромом чоло нещасного, затурканого, забитого народу перед усім світом, а народ, не мав змоги скинути з свого чола того безчестя, що ставило його поруч з хижою звірюкою.

Але після страшних погромів, після цілих потоків крові, якими скропилися перші дні «свобод», оголошених в маніфесті 17 жовтня, тепер вже ні для кого не таємниця, що ці роки ріки крові людської потрібні були не народіві, а бюрократії, яка знайшла спосіб вкласти ножі й ломи в руки п'яної босячні, в руки темного нещасного, забитого, тією ж самою бюрократією люду і зробити цей послід людський катами і душогубами ні в чому неповинних людей. Слідства, судові процеси, відчіти сенаторів, газетні статі ясно як день Божий довели, хто є справдешній зачинщик і

проводирь братовбивчої війни. Чорносотенні прокламації дозволялися цензурою, щедрою рукою агентів поліції ширилися і до сього часу ширяться поміж народом, нарешті – чорносотенні заяви знаходили собі місце в самому «Правительственому Вестнику», підбурюючи темний люд до братовбивчої війни, до душоубства. Державна Дума не що давно послала з приводу цього протест першому міністрові – Горемікіну, але він відповів їй на це, що не діло Думи втручатися в цю справу. І мало не рівночасно з відповіддю уряду сталося у Білостоці страшне душоубство.

З тих звісток про погром у Білостоці, що надійшли до сьогоднішнього дня, видно, що цей кривавий бенкет справлявся там так, як і скрізь, ніби по писаному. Насамперед з'явилися якісь непевні люди, потім почали ширитися чорносотенні прокламації, якими чернь підбурювалася до душоубства, потім призначено було вже й день погрому на велике свято – Тройцю. Погром не вдався і чиясь злочинна рука вбила поліцмейстера, що не допустив до погрому. Євреї хотіли покласти вінок на труну поліцмейстера та пристав не дозволив, напроорокувавши, що через кілька днів євреїв будуть громити. І немов по писаному, по змові заздальгідь, 1 червня, під час торжественної процесії, після кількох вистлерів іскрою пробігає по юрбі народа чутка, що «жиди стріляють». І кривавий бенкет готовий... Але на тому ще не край. Щоб підняти криваву колотнечу скрізь, злочинна рука чиновника казенної палати якогось Стукалевича посилає депешу, яка облітає всю Росію, що «жиди кинули в процесію бомбу» якою вбито православного священника і поранено багато людей». І ця брехлива звістка шириться по світу, як «офіціальне повідомлення» од самого правительства.

Державна Дума одрядила до Білостоку трьох послів, щоб вони на місці дізналися, як все сталося.

Але цього мало, от вже другий рік земля поливається кров'ю безневинних людей; от вже другий рік безталанний народ не бачить світу сонця. Так довше не може бути. Народ змучився, висмажився і зрозумів, через кого все лихо коїться. І

Державна Дума повинна добитися, щоб теперішнє правительтво передало свою власть іншому правительству, бо, як сказав в Думі посол Родичев, «теперішнє правительтво веде державу до загибелі і поки в його руках власть, – всій країні загрожує небезпека» [19].

Тема погрому в Білостоку не сходила зі сторінок газет.

Редакція петербургської єврейської газети «Das Leben» дістала в 12 годин у ночі першого червня телеграму, послану з Білостоку в 9 годин у вечері: «Розруйновані всі найкращі магазини. Багато вбитих. Пальба не вгаває. Бояться, що погром затягнеться. Перекажіть у Державну Думу. Треба щоб міністр внутрішніх справ зараз же послав сюди телеграму». Редакція передала телеграму членові Думи Брамсону, котрий по телеграфу переслав її зміст в департамент поліції. той відповів, що вже має відомості більше певні з Білостоку, і з цих відомостей видно, що в Білостоку вже все заспокоюється: обов'язки поліцейські взяло на себе військо, і можна сподіватися, що тепер погром вже зупинився.

На це Брамсон відповів, що його зовсім не заспокоює звістка, що військо взяло на себе обов'язки поліції бо приклади інших городів дають мало втішного. Через те він настоює на тому, щоб міністерство зараз по телеграфу розпорядилося вжити всіх засобів, щоб зупинити погром.

Директор департаменту поліції відповів на це, що міри вже всі прийнято.

Після цього різанина тяглася ще більше як добу.

Страшні подробиці переказують польські газети. Ось, наприклад, кореспондент «Dzien Dobru» пише таке:

Другого червня погром не тільки не перепинився, а навпаки ще дужче розрісся.

Ось перша картина, на яку наткнувся кореспондент.

З вікна вокзалу 2 класу, повного військовими чинами всяких рангів, видно вхід на вокзал, коло якого стоїть караул солдат – ціла рота піхоти і кілька кінних козаків.

в цей самий час з вокзалу виходить троє пасажирів, які тільки щ приїхали з поїздом.

Караул їх не затримує. Не встигли вони зробити кілька кроків, як до них підбігають

хулігани з підлітками й накидаються на них. Одному нещасному накинули петлю на шию і тут же задавили; добивають його ломами, ломаками, каміннями.

Теж самісіньке роблять і з другим пасажиром. Він вмира також.

Третій очевидячки чоловік сильний, не дивлячись на те, що тяжко поранений, ще ворушиться в калюжі, що набігла з його власної крові.

В цей самий час до його помалу підходить якийсь з солдатів, що караулили станцію... Хулігани розступилися. Солдат постояв нам побитим, що подавав ще ознаки життя, подивився на його, потім махнув рукою й одійшов геть до товаришів. До раненого наблизилися знову хулігани. Один з величезним ножем. Ранений з останніх сил підвів голову. Хуліган кинув в його каменем. Череп тріснув, мозок разом з кров'ю вискочив в усі боки.

Все це було на очах вищих офіцерів, якогось то ксьондза й кореспондента «Dzien Dobru».

Через четверть години на вокзал прибув якийсь-то візок, на якого хулігани навалили три трупи; і він поїхав. Хулігани ще й мацали трупи, чи не живі бува часом.

Три чорних калюжі засипали піском. Хулігани ж, зібравшись до купи, про щось то розмовляли.

В цей час до станції під'їхав поїзд, з якого вийшло два пасажира євреї. Їх тут же на майдані перед вокзалом замордували так само ж як і попередніх трьох.

Далі кореспондент так описує початок погрому.

Годин в 12 першого червня на головній вулиці з'явилася процесія з православним духовенством на чолі, з образами. Цю процесію правлять щороку в пам'ять визволення від холери. Коли процесія зрівнялась з домом Маковського, з балкону відтіля кинули петарду, яка з тріском розірвалася, але нікому ніякої шкоди не зробила; слідом за петардою почулося кілька вистрілів.

Військовий отряд, що йшов спереду процесії, почав обстрілювати вікна домів. В цей самий час сюди надійшла валка чорноробчих, яких виписано з центральних губерній на земляні роботи.

Під час стрільби легко поранено в бік православного священика, що йшов на чолі процесії. Провокатори скористувалися з цього і почали пускати чутки, що буцім то «євреї вбивають християн», але їм ніхто не йняв віри і процесія спокійно вернулася назад до церкви. Переполюх на вулицях був страшенний.

Військо дало кілька залпів вповдовж вулиці, після чого на магазини й приватні помешкання накиннулися хулігани, озброєні залізними ломаками, кинжалами й кілками. Вони нищили все. Озвірілий народ витягав з домів євреїв; вбивав увечері й в ночі, не дивлячись на страшний дощ, в городі увесь час тільки й чулися залпи та тріск дверей, що розбивали погромщики.

Люди, що стратили од страху розум, думали врятуватися на вокзалі, сподіваючися втекти по залізниці з города. Але на вокзалі в вісім годин увечері з'явилася юрба хуліганів, більшість яких була в залізнодорожній формі, оточила всі виходи й почала вбивати всіх євреїв, що були на вокзалі й на майдані перед вокзалом.

Скільки тут загинуло народу, важко сказати; але певно, що дуже багато, бо весь вокзал був залитий кров'ю.

Озвіріла юрба хуліганів вривалася в вагони поїзда, який на той саме час приїхав, витягла звідти 6 пасажирів євреїв і тут же на станції розірвала їх.

На другий день 2-го червня перед світом в Білосток прибула валка хуліганів з робочим поїздом.

Знову почали розправлятися з пасажирами євреями.

З Варшави з поїздом приїхав добродій Епштейн і з ним кілька євреїв. Почувши про все, що діється в городі, вони рішили з першим же поїздом тікати назад. Чекаючи поїзда, вони сиділи в залі першого класу серед інших пасажирів і військового начальства.

Коли ось в залу вривається ватага (чоловіка 10) хуліганів, накидається на пасажирів євреїв, тягне їх на полотно дороги вбиває їх там. Тільки Епштейн якимсь то чудом лишився живим. На його щастя хулігани потягли його на ту путь, якій мав прийти

поїзд. Хулігани кинули його, страшенно побитого на рельси, він спасся й заховався в клозеті вагонному.

В городі ж погром розрісся страшенно. В багатьох місцях магазини й будинки.

Ось в 10 годин ранку 2 червня в центр города прибїгли з звісткою, що буцім то за городом, з житнього поля, в якому сховалася єврейська людність, що втікала од погрому, в патруль хтось вистрілив. Не гаючися ні хвилинки, послали туди 2 отряди війська, щоб воно прослідило, хто стріляв. Отряди, нічого не перевіривши, почали стріляти по житньому полю пачками, але звіти ніхто не стріляв, всіх, хто ховався в житі. розстріляли. Скільки народу там загинуло, один Бог поки що тільки знає.

Після обїду, хулігани не раз нападали на вокзал, і вбили там ще 6-ох євреїв.

У вечері пронеслася чутка, що серед фабричних робітників – католиків і євреїв склалася самооборона. і справді через якийсь час по вулицях почали ходити невеличкі отряди самооборони. котрі дуже легко розгонили хуліганські банди.

На вулицях валяються трупи й ранені, яким ніхто не подає ніякої помочі.

Кореспондент «Nowej Gazety» телеграфує од 2-го червня між іншим, що город оточили військом і не пускають туди нікого.

військо з криш обстрілює вулиці й будинки. Убито трьох поліцейських. З лісу, куди сховалася єврейська людність, в город іде 6.000 євреїв. Приїхало військо з Гродно й Варшави.

«Русському Слову» телеграфують: В Білосток вислали військо. Погром всилюється. На другий день громили почали підпалювати розгромлені магазини й будинки. Вбитих налічують вже більше 600 чоловік. Євреї втікали в сусідні ліси. Город спорожнів і зруйнований вкрай. По всьому видно, що погром викликала провокація, і що робили погром організовані поліцією чорносотенці. Увесь Білосток знав, що поліція загрожувала всій єврейській людності за убивство поліцмейстера Дергачова. Коли представники місцевої єврейської громади хотіли покласти вінок на труну поліцмейстера Дергачова, пристав не дозволив їм цього зробити: «Не треба вінків, сказав він, почекайте, ми вас провчимо². Гродненський губернатор

прийняв єврейську депутацію, що прохала у його оборони, дуже вороже. Частина євреїв тоді ж порішила покинути Білосток. Вісім годин підряд громили безнаказанно, вбивали, калічили людей, грабували, палили їхній масток; білостокські больниці не вміщують ранених; їх перевозять в сусідні города [19].

З Гродно 3 червня повідомлено, що в Білостоці не перестають стріляти. В Білосток поїхали гродненський губернатор і гродненський равин. Послано 100 пудів хліба, крім того чай й сахара [19].

4 червня послали Державної Думи Араканцев і Якобсон, яких Дума послала робити слідство у Білосток, zostались на 2 години у Гродні, щоб розпитатись ранених, що втекли з Білостоку [19].

В Гродно розійшлася чутка, що 4 червня має бути в городі погром; гурт християн послав до губернатора і архирея п'ять душ виборних, щоб вони переказали їм про чутки і прохали заспокоїти люд, стривожений чуткою про причини погрому в Білостоці. Архирей і губернатор дуже прихильно прийняли прохання виборних; губернатор обіцяв заспокоїти людей і не допустити погрому.

Католицьке духовенство з свого боку постановило зробити все, що можна, щоб заспокоїти народ [19].

З Мінська (губернського) 4 червня передано, що вважаючи на тривожний настрій, викликаний подіями в Білостоці, не буде ані католицького, ані православного хресного ходу, що мали бути сьогодні [19].

З Петербургу 5 червня офіційно повідомлено, що, 3 червня міністр внутрішніх справ послав губернаторам та градоначальникам таку телеграму: «Щоб запобігти погромам, як було в Білостоці, накажіть всім своїм чиновникам, вищим і нижчим, що я сподіваюся від них гарячого сповнювання їх обов'язків. Всяким погромам – чи панів, чи євреїв – треба запобігати, а коли вже почалися, то спиняти рішучими способами. Спинити погром з самого початку – значить, що буде менше жертв. Коли власті будуть попускати погромам або нічого не зроблять, щоб їх спинити, то відповідатимуть дуже тяжко [19].

5 червня Петербургському агенству прийшла з Лондона така телеграма: «Люсьєн Вольф получив телеграму з Гельсінгфорсу, підписану членами Думи – євреями, що за білостокським погромом, видно, будуть організовані другі погроми, як було в октябрі. Небезпека близько. Просимо помочі од всіх, хто має силу в цім ділі». Посли Вінавер та Левін просять заявити, що ні вони ні інші послы-євреї такої телеграми не посилали [19].

Наводимо подробиці погрому в Білостоці, викладені в газетах.

Польські й єврейські місцеві газети переказують багато цікавих подробиць погрому в Білостоці.

Так, «Gazeta Wilenska» каже: «Доки євреї не оборонялися, військо нічого не робило, але треба було тільки якому небудь одному єврею в оборону свого життя вистрілити з револьверу в грабіжників, досить було одного згуку, що нагадував вистріл, як зараз же військо починало стріляти залпами в євреїв».

«Nowa Gazeta» розповідає про такий факт. Коло 6 годин увечері 2-го червня проїхав вулицями губернатор, тими самими вулицями, на яких тільки що хулігани насилували беззахисних євреїв і вбивали їх. Враз усе стало там тихо, не треба було вживати ніякої військової сили. Але тільки губернаторський екіпаж, оточений ескадроном драгунів, промайнув вулицею й сховався за зворотом, ватаги хуліганів знову почали руйнувати все й убивати.

Як хулігани громили й грабували магазини, ні військо, ні поліція не перешкоджали їм в цьому; коли ж «робота» вже кінчалась, де бралась поліція, надходили військові патрулі, але вони хуліганів не чіпали. Тільки ж єврей виходив на вулицю, його зараз починали бити ножами.

За тими нещасними євреями, що сховалися в лісі та на вокзалі, послали драгунів, які й пригнали в город навіть жінок та дітей.

Віленська газета «Фолькецейтунг» каже, що погром за довго підготовлявся, що вистрілили в процесію з провокаційною метою. Один молодий єврей «георгієвський кавалер», що недавно повернувся з війни, розповідає так. Їхав він у

Білосток з 6 товаришами. Під Білосток в Старосельці в поїзд вбігла валка залізнодорожних служащих з криком: «жиди приїхали!» і почала їх бити. Били аж до Білостоку. Там їх зустріли хулігани нові з криками: «Вб'ємо жидів! Нам дали волю їх вбивати». Всіх сімох витягли з вагону і почали бити.

«Георгієвський кавалер» кинувся до командира, що спокійно дивився на це, прохаючи врятувати його, георгієвськорго кавалера, спасти йому життя. Командир звелів дати йому охорону з 8 солдат і одділити його од товаришів. Так цей спасся, ті ж всі до одного погинули в кількох кроках од них.

Переказують, що гродненський губернатор, прибувши до Білостоку, дуже милостиво балакав з хуліганями, а потім поїхав у Вільну з докладом генерал-губернаторові. Далі кореспондент цієї газети розповідає, що сам бачив, як вулиці спершу оглядала поліція, а потім туди ж з'явилися хулігани з городовими на чолі.

Коли губернатор прибув у Білосток, погром затих; але губернатор через дві години виїхав звідти й погром почався знову.

Лікар Райгородський з телеграмою депутата Брамана 2 червня пішов в полію до поліцмейстера, щоб той по приказу міністра внутрішніх справ перепинив погром. Поліцмейстер, показуючи Райгородському на купку хуліганів, що стояла коло будинку поліцейського, заявив, що він нічого не може зробити з ними (двір поліції в той саме час повний був військом). Поліцмейстер сказав, що «народ» обурений тим, що євреї стріляли і в католицьку процесію, і вимагає, щоб дали можливість пограбувати ще хоч день євреїв за те, що вони напали й на католиків. Вчора ж євреїв били за напад на православну процесію. Райгородському було ясно, що погром ще протягнеться і слова його справдилися.

Погромників було всього чоловік 30 – 40. Євреї легко б з ними справилися, коли б озброєні солдати не починали стріляти при самій маленькій спробі боронитися. Солдати весь час були страшенно напружені, бо їм вбивали в голови, щоб вони стереглися євреїв, які готують на них напад. Серед солдат пустили чутку, що євреї вбили вже полковника.

Начальник станції Білосток, телеграфуючи начальникові дороги про погром, ще першого червня заявив, що погром протягнеться ще два дні. Цей самий начальник станції приймав в погромі діяльну участь.

Кореспондент «Телеграфа», переказуючи розмову з служачими городській управі, каже, що начальство офіцерів, які забороняли солдатам стріляти в євреїв, заміняло другими – євреєненависниками. З певних джерел відомо, що вбито всього 125 чоловік, тяжко поранено більше 600 чоловік. Багато з поранених при смерті. Більшість ран в голові й груди – дуже тяжкі. В городі голод. Ніде хліба знайти. Газета «Der Berg» подає страшні відомості. В єврейській лікарні був старий фершал. Окологочний покликав його в день погрому до раненого; коли вони виходили з лікарні, солдат на очах окологочного вистрелив з рушниці й убив фершала-єврея.

Сила християн самовидців запевняють, що поліція зовсім не перешкоджала громилам, вони готові це показати й на слідстві.

Одни жандарь вирвав у хуліганів 2 євреїв, тим і спас їм життя. Офіцер, що був близько того місця, довідавшись про це, звелів цьому жандареві забратися геть з Білостоку.

На Старій Шосейній вулиці в одному будинку сховалися 7 євреїв з 8 маленькими дітьми. Опівночі з п'ятниці на суботу патруль почав обстрілювати цей будинок, а потім солдати увірвалися в його, сказали, що за те, що вони стріляли в патруль, їх усіх повбивають. Ті почали слізно благати не вбивати їх. Солдати змилостивилися і одвели їх в четвертий участок. На допиті вияснилося, що самі солдати ніяких вистрілів не чули, про це сказав їм поліцейський що стояв коло того дому.

Солдати не раз так робили, що по вказівці городского обстрілювали дома й нападали на окремих людей [16].

Державна Дума не приніняла обговорення подій в Білостоці.

8 червня засідання почалося в 40 хвилин на 12. Насамперед почали обговорювати проект закону про рівність громадян.

Палко говорили: Крилов і Заболотний. Вони найдужче домагались прав для євреїв і жінок.

Левін сперечається про єврейську справу з князем Волконським і каже, що справа ця рішена вже скрізь, крім Румунії. Отже краще хай Росія зрівняється з Німеччиною, Францією і Англією, а не з Румунією. Російські люди, визволяючи євреїв, визволяють не раба, бо раб, що зрозумів, що він раб – вже вільний. Оратор вказує страшенну несправедливість закону: він як єврей, живе в Петербурзі з Царського наказу; йому звелено приїхати сюди, щоб разом з іншими видавати закони, а скінчивши роботу, він мусить негайно їхати геть з столиці.

Рожков казав, що єврейські погроми наслідки єврейської безправності і що вони шкодять не тільки євреям, але й християнам [20].

7 червня люд в Білостоку з великим довір'ям віднісся до послів Думи, що приїхали робити слідство про погром. Селяни радо розповідають усе, що було. Багато людей цілими годинами дожидає своєї черги. До послів приходило, вже без загаду, багато з духовних, з чиновників, з воєнних і загалом багато людей усяких станів. Усі прагнуть, щоб виявилась уся правда про погром і вірять, що, дякуючи комісії, воно так і буде. Один селянин прохав Щепкіна переказати Державній Думі, що селяни не били й не розбивали євреїв.

5 червня на приватних зборах гласних городської думи прийнято було різку постанову, яка відповідала тодішньому настрою. Після промови посла Араканцова настрої став спокійніший і постанову змінено на меш різку. Проте, коли виборні понесли ту постанову генерал-губернаторові, то учасники зборів були такі схвильовані, що прохали послів зостатись на зборах, поки прийде відповідь від генерал-губернатора.

Генерал-губернатор дав добру відповідь. Він згодився на те, щоб городяни завели самооборону і обіцяв, в міру того, як організуватиметься самооборона, виводити з городу солдатів.

Завтра в думі буде засідання на якому мають обміркувати, як організувати самооборону і допомогти тим, хто постраждав під час погромів.

В городі й досі не стихають чутки, що буцім то й євреї й хрещені, здебільшого робітники хочуть відомстити погромщикам. Слідство ведеться пильно. Поліція знаходе багато награбованого добра, але ж тих, в кого його знаходе, поки що не забирає [20].

7 червня коли виїздили до Петербургу члени Державної Думи Щепкін, Кустогін та Лашевич, бувший податний інспектор, сказав промову; між іншим він говорив: «Ваш приїзд спинив розлив крові і заспокоїв народ і тільки ваш приїзд не дав засипати піском плями з крові і затерти сліди злочину» [20].

В цей день відбулися ще дві важливі події.

В Білосток приїхав член ради міністерства внутрішніх справ, Фріш, робити слідство про то, з яких причин почавсь тут погром [20].

В Білостоку оголошено обов'язкову постанову генерал-губернатора, щоб з пів одинадцятої години вечора до трьох годин ночі по городу ніхто не смів а ні ходити, а ні їздити. Тільки служащим на державній службі і докторам можна, коли вони схочуть, давати писаний дозвіл виходити на вулицю і вночі. Ті, що не послухаються цього приказу, мають платити 3000 карбованців штрафу або ж відсиджувати 3 місяці у тюрмі.

Слідователь першого участку прохає очевидців погрому подавати йому звістки про погром.

Посли Державної Думи Щепкін і Пустошкін поїхали в Петербург. Їх провозжали заступники від городян і від городського уряду [20].

Білосток, 8 червня. Посли Араканцев і Якобсон поїхали в Петербург і повезли з собою матеріали про погром. Щоб порахувати усю шкоду, яка сталась від погрому, город поділено на участки.

Для першої запомоги зруйнованім під час погрому зібрано 30.000 карбованців [21].

Білосток, 8 червня. Варшавські доктори висилають ранених у Варшаву. В городі мов вимерло, усі крамниці позапирані [21].

Білосток, 8 червня. Звістка російського телеграфного агенства, що буцім то в Старосельцях убито під час погрому 50 душ, фальшива; там розбито три крамниці, але не вбито нікого [21].

Звідкіля виходять погроми.

Міністр внутрішніх справ Столипін відповідав Державній Думі на її запитання про погроми. Він казав, що ні міністерство, ні департамент поліції не винні в погромах, що вони нічим до їх не причетні.

На се міністрові відказував посол князь Урусов. Він сам попереду був товаришем міністра внутрішніх справ і значить знає, що там робиться – у тому міністерстві та в департамент поліції.

Він розказав, що восени 1905-го року в департаменті поліції в найдальшій світлиці, стояла друкарська машинка, куплена в департамент на скарбові (казенні) гроші. Нею завідував жандарський офіцер Комісаров з помічниками і готував іам і випускав звітлія друковані заклики до погромів. Комісаров казав: «Погром зробимо який хочете на десять тисячів». (У Києві, наприклад, призначено було на 3-го лютого погром на десять тисячів, та не пощастило). Про цю друкарню і про всю цю справу довідався Вітте і спиняв це.

Князь Урусов знає що каже: він же був помічником міністрові. Тепер усім видно, відкіля йдуть погроми.

Що правда – се кожен видющий і попереду бачив. Та тільки ми не знали, що там так добре впорядковано справу: «хочете на десять чоловіка зробимо погром, а хочете на десять тисячів». Що цей порядок там і досі добрий – видно з погрому у Білостоці: як по нотах добре проспівали, так чисто діло зробили.

Посол князь Урусов на кінці своєї промови сказав, що всій державі велика небезпека, коли в порядкуванні державними справами дають лад люди, що

вихованням своїм – вахмістри, поліцейські солдати, а думками, пересвідченнями своїми – погромники.

І він сказав правду. Ввесь світ жахається того, що робиться в Росії.

Ніде в культурному світі уряд (правительство) не вдержався б на своїй посаді, коли б він дозволив зробити хоч один погром, – такі міністри давно б стояли перед судом. А в нас департамент поліції сам розпускає закликання до погрому, погроми робляться один за одним, а міністри як панували, так і панують.

Міністрові Столипіну, як він сказав у Думі своє пояснення, кричали: «Геть з посади!»

Це йому і всім міністрам кричить тепер уся Росія, всі чесні люди в Росії [21].

Протест за кордоном проти погромів. Газета «Современник» дістала з Парижу до Амфітеатрова телеграму, що приятелі російського народу організували в Парижі протест проти російського уряду, який счинив криваву бойню в Білостоці. Зібрано вже багато підписів, поміж якими є менше відомих вчених, політичних діячів, письменників [21].

Кореспондент московської газети «Русское слово» телеграфує, що в Лондоні страшенно обурені проти російського уряду і гостро критикують всі його вчинки. «Times», англійська газета, пише, що неможна підібрати досить різких слів і виразів, щоб осудити мерзотну, жорстоку й безбожну діяльність уряду, який займається вбивствами ні в чому неповинних людей.

В Парижі відбувся величезний мітинг під председательством Амфітеатрова. Це був мітинг протесту проти білостоцького злочинства [22].

Доклад Щепкіна про погром у Білостоці. В клубі конституційних демократів Щепкін зробив доклад про Білосток. Докладчик доводить, що погром був заранше організований; готували його й направляли його й направляли громил нижчі й середні поліцейські агенти. Губернатор і поліцмейстер злочинно не вживали ніяких мір, щоб зупинити погром. Міністерство винувате в тому, що не зуміло або не хотіло рішучим приказом дати зрозуміти місцевій власті, що погромів воно не хоче.

Нема доказів, що організація погромів іде з Петербургу, більше доказів є тому, що погром підготували й задумали на місці, в Білостоці. Державна Дума має офіційні документи, з яких видно, що вищі місцеві військові власті, а не генерал Баддер, домагалися од губернатора, щоб ні він, ні поліція не вмішувалися в погром [22].

Білосток, 9 червня. Слідство про погром доручено робити віленському слідователю по особливо важних справах, Шульцеві [22].

Державна Дума. Засідання 9 червня.

Посол Федченко (селянин від Херсонщини, запасний солдат) говорить, що він сам поневолі двічі брав участь у погромах – єврейському та аграрному. Він поясняє, що погром стався через незадоволення запасних, котрих одривали од землі та сімей і посилали у Манджурію, а поміщики-багаті розкошували собі. Погромна агітація має успіх через народну темноту. Дайте науку та права народові, тоді не матимуть успіху ніякі прокламації та провокації

Промова посла князя Урусова (трохи скорочена). «У січні 1906 року одній особі, що служила у міністерстві внутрішніх справ і що не співчувала погромній політиці, – кажу це не про себе, – стали надсилати у великому числі зразки відозв, котрі широко розповсюджувались в головних осередках півдня та заходу Росії, а також надходили тривожні скарги на те, що готуються погроми у Вільні, Білостоці, Києва та інших городах. Гомельський січневий погром ствердив ту небезпеку і примусив ту особу вжити всяких засобів, щоб не допустити погромів по других місцях, зробити це пощастило, дякуючи розпорядженню голови ради міністрів, котрого знайомили, як стоїть справа.

Трохи виявилась діяльність погромних майстрів. Гурток, що був ніби боевою дружиною одного з наших «патріотичних» зібрань у єднанні з особами, що стояли близько до одної петербурзької газети і взявся до боротьби з революцією, добачаючи причину заколоту в «инородцях», які живуть на окраїнах та в черті єврейської осідлості. Руських, особливо солдатів, закликали до розправи з крамольниками. Десятки тисяч відозв обурюючого змісту одвозилися членами

товариства на місця й доручалися там місцевим спільщикам, котрі розповсюджували їх так само обережно. Виникали цікаві події з погляду на охорону єдності власті. Наприклад, помічник поліцмейстера визнав, що пристава першого участку можна вшанувати довір'ям, а другого не можна. У одного з тих, що служили у жандармському управлінні та охоронному oddілі, з'явилася особлива сума грошей. До того чиновника почали ходити якісь підозрілі люди, у городі почали ходити непевні чутки, до губернатора почали удаватися налякані люди. Він заспокоював їх, хоч сам почував, що далеко не все спокійно ведеться. З міністерства несуться телеграми про те, щоб вжити всяких мір для охорони спокою. Міри часто й вживалися, але розпорядженням цим далеко не всі довіряли.

Бувало й так, що чини поліції по совісті думали, що міри вживають тільки так собі, щоб очі одвести [22].

Київ, 13-го червня, 1906 року.

Майстри погромних діл. З промов послів Державної Думи – князя Урусова і Вінавера всьому світові тепер стало відомо, що погроми, які були в різних містах і торік восени, і Вологодський і останній – Білостоцький – счинилися з наказу з Петербургу: заправляли погромами, визначали де і коли їх робить чиновники департаменту поліції та «охраннаго отделения»; там була і потайна друкарня, що друкувала чорносотенні відозви, які цькували темну юрбу на «жидів та інтелігентів». Відомі навіть і імена тих погромних командирів: на місцях вчиняли погроми жандармські ротмістри Будоговський, Пишков та інші, друкарнею заправляв знов-таки жандармський офіцер Комісаров, який хвалився, що може зробити погром хоч на 10 людей, хоч на 10 тисяч. Командували цією справою вищі чиновники: Тимофєєв та Рачковський, які мали велику ласку у генерала Трепова і міністра Дурново. Тимофєєва генерал Трепов скрізь за собою веде, куди тільки сам переміщається. Рачковського «за заслуги» нагородили 75 тисячами карбованців...

Побачив тепер увесь світ, звідкіля воно йшло те душогубство, погроми та грабежі, побачили всі, що воно таке: «охранное отделение» і департамент поліції, і

найближчі порадики придворні. Міністр Столипін каже, що вони «вживають своєї власті для оборони спокою, безпечності й життя громадян». Хто ж пойме віри таким словам, коли вже ясно доведено, що поліція і «охрана» охораняють погромщиків і розбишак, щоб краще могли вони розбивати мирних людей! Коли генерал Трепов видав свій історичний приказ «патронов не жалеть», коли ротмістр Пишков приказував: «чорной сотни не тронь!», коли жандармський офіцер Комісаров хвалився, що може зробити погром на скільки вгодно людей, коли за таку діяльність міністру Дурново такі великі нагороди давав і сам за свою «працю» 200 тисяч нагороди від казни одержав, – що ж тоді дивуватись тим дрібнішим чиновникам поліції і жанданмерії, що переховують крадене на погромах, які напувають доп'яна селян, щоб громили «жидів», бо тверезі не хочуть каляти рук у невинній крові?

Покійний генерал Драгомиров казав часто: «з голови риба смердіти починає».

Варто ці слова нагадати Думі, щоб вона перестала робить запити міністрам про злочинства дрібних чиновників, не варто на те тратить часу і праці, бо не руки винні, що лихо роблять, не ноги, що у школу йдуть, а голова – вища бюрократія, що їх на те подвигає [23].

Посол А.Ф.Грабовецький. Про єврейське питання: Грабовецький сказав, що він стоїть за равноправіє всіх націй [23].

Білосток, 11 червня. Генерал-губернатором Білостоцького повіту назначено генерала Богаєвського [23].

Які були наслідки командировки Фріша. Як відомо Столипін послав у Білосток члена ради міністерства внутрішніх справ Фріша, щоб той незалежно од думських посланців розслідував справу про погром. Фріш, як переказує «Страна», доніс в міністерство, що після його слідства, треба деяких чиновників з поліції й адміністрації віддати під суд, за те, що вони не перешкождали погромові.

Фрішові дали широкі права й доручили зібрати самі повні й правдиві відомості про погром, а також здобути можливо більше доказів, щоб міністерство могло,

відповідаючи перед Думою за погром, подати правдиву картину його, вказати його причини і підкріпити свої слова доказами [23].

Після слідства, наведеного членом ради міністерства внутрішніх справ Фрішем в Білостоці, адміністрація постановила віддати під суд 2 приставів білостоцької поліції, 3 околодочних і 14 городових [24].

Білостоцький тимчасовий генерал-губернатор послав 9 червня міністрові внутрішніх справ отаку телеграму: «Повідомляю ваше превосходительство, що 1-го червня християни, роздратовані бомбами і вистрілами в православний і католицький хід, почали розбивати єврейські крамниці і деякі квартали. Дякуючи тому, що я заздалегідь поробив потрібні заходи і негаючись викликав решту солдатів гарнізону, погром швидко спинено. 2-го червня були тільки окремі вибухи погрому.

З християн вбиті троє, ранено семеро; євреїв вбито 78. ранено 84. І ніч проти другого, а надто проти 4-го червня анархісти і бундівці стріли в різні урядові будинки і в вокзал. Добрим опором євреїв примушено перестати стріляти. Солдати держались чудово, тому-то й удалося так швидко спинити погром. Газети нарікають дурно. Люди заспокоюються. Багато добра звернено власникам. Поки що становище серйозне. З солдатів ранено троє. Генерал Бадер» [23].

Надзвичайно слухним було питання «Як відгукнувся погром у Білостоці за кордоном?» В Петергофі 6 червня дістали з двох джерел відомості про те, як вплинув погром у Білостоці громадянство за кордоном. Відомості були – одна од графа Вітте, друга од російського посла в Берліні. Обидві вони однаково доводять, що погром цей дуже підірвав значення теперішнього уряду в очах. як придворних. так і фінансових сфер за кордоном. Різкий зворот в фінансових сферах особливо підкреслюється, бо там зовсім втрачено довіря до російського уряду, а з ним значить втрачена й надія дістати грошей; хто ж дасть, коли нема віри в те, що в країні швидко настане спокій [25].

Народ хотів знати про погром в Білостоку.

Те, що почули наші послы в Думі Державній, а за ними й увесь світ, від колишнього товариша міністра посла князя Урусова про погром, не єсть щось нове. Давно вже знали, що погроми єврейські не сам народ робить з власної волі, а що єсть такі привідці з урядових осіб, що через поліцію та жандармів призводять до того беззаконства та душоубства темний люд.

Але-ж громадянство певно не сподівалося, щоб ті привідці та стояли так високо – так високо, що їх і назвати не можна; щоб тим привідцям було навіть байдуже, як пояснив князь Урусов, який міністр на уряді, чи такий, що співчуває погромам, чи такий, що вороже дивиться на цей розбій.

Посол князь Урусов каже, що міністр внутрішніх справ не має змоги задовольнити законне бажання Думи, – сказати, хто саме єднає погромні гуртки, хто забезпечує їм безкарність. «Міністр внутрішніх справ» – каже, князь Урусов, – «не може забезпечити, що гуртки, які заправляють погромами, буде скасовано, бо привідці тих гуртків стоять поза межами власті міністерства», що вони стоять «за недосяжною огорожою»...

Повстає питання, хто-ж це отой запеклий ворог народній, що стоїть так високо, вище міністрів, вище всякого закону? Чому не названо його ім'я, хто-б він не був отой злочинець? Народ хоче одверто, прилюдно почути ім'я того, хто користується з темноти народної, того, хто підбурює людей на лихі вчинки.

Посол князь Урусов каже, що міністр не може задовольнити законне бажання Думи та назвати на імення тих, кого посол взиває «по вихованню вахмістрами та городовими, а по переконанням – погромниками». Ні, міністр, який заявив, що – говоритиме в Думі одну правду і не любить, коли люди спиняються на пів-слові, повинен задовольнити це «законне бажання» бо на те воно й законне, він повинен назвати послам народнім, що то за високі вельможні особи, які роблять з народу несвідомих розбійників та душоубів і ціною людської крові хочуть забезпечити собі й надалі безжурне життя. Гр. Сьогобочній [25].

13 червня генерал-губернатор Богаєвський скасув приказ попереднього генерал-губернатора, який був заборонив виходити на вулиці з пів одинадцятої години вечора до 3-х годин ранку. Богаєвський каже, щоб люди не турбувались, брались собі спокійно за роботу, бо всякі насильства й свавольства він припинятиме в самому початку [25].

Писали про погром в Білостоці і заграничні газети.

Кореспондент німецької газети «Frankfurter Zeitung» пише: «Як тільки православна процесія порівнялась з домом Маковського, звідти провокатори почали стріляти з револьверів. Не встигла процесія розбігтись, як з'явився отряд озброєних солдатів, що почали кричати: «це зробили жиди!» Солдати зараз же почали обстрілювати єврейські дома. Не пройшло і чверть години, а вже надбігли хулігани і почали на Олександрівській вулиці убивати всіх євреїв, руйнувати дома і крамниці. Немає змоги все як слід описати. Хулігани, пише кореспондент, – кинулись на нашу хату з криком: «бий жидів!», потім зараз же заходилися коло дому пана Аронсоної і розбили тут же на тріски. На подвіррю вони убили садовника – діда літ 60-ти і його жінку, а також сильно побили слюсаря – єврея. погромники були озброєні залізними палицями. Очевидячки усе було раніш наготовлено. Скінчивши справу з домом Аронсоної, хулігани знову вернулись до нашого дому. але мусили його залишити, бо тут проживає штаб-офіцер 16 піхотного полка Щельніпов. Стрільба на вулицях тяглась до другого дня З сусідніх сіл з'явились у городі селяни. які на очах війська навантажували на вози – крам і од'їздили. Всі крамниці зруйновані. Усякого з євреїв, хто виходив на середину вулиці. солдати убивали з рушниць. І на третій день стрільба тривала до пізньої ночі... Тільки на четвертий день почали ховати побитих. Стогін і плач ранених і сиріт роздирали серце... Багато людей пропало без вісти, особливо дітей і ніхто не знає, чи їх вбито, чи кудись загнано. БЯ. [26].

12-го червня відбулись в Берліні під проводом посла до рейхстага вільнодумного Шрадера людні збори, скликані для протесту проти єврейських погромів у Росі. На

зборах одностайно постановлено висловити співчуття жертвам погромів і обурення проти винуватих у погромах; постанову цю рішили послати голові Державної Думи. До того постановлено єврейську справу, як справу загальноєврейську, подати на розгляд гаагській конференції [26].

Білосток, 13 червня. Слідчий по особливо важливих справах видав на трьох мовах відозву, в якій прохає очевидців подавати йому відомості про погром [26].

Також дуже насиченим для Білостоку було 13 червня 1913 року.

Заведеної в Білостоці міліції начальство не дозволяє: солдатів не виведуть з города, поки все в ньому не втихомириться [26].

Генерал-лейтенанта Богаєвського назначено генерал-губернатором не тільки Білостоцького повіту, але й города Білостока [26].

В Саратові в цей день, вважаючи на чутки, що готується погром, дума одностайно постановила заявити губернаторові, що треба обов'язково заборонити на деякий час усякі прилюдні процесії (хресні ходи тощо) [26].

Петербург, 15 червня. Газетні звістки, що буцім то у Білосток послано по ділу про погром прокурора Камишанського і що назначено в Білостоці сенаторську ревізію, фальшиві. Звістка надрукована в «Голосе», що буцім то синод наказав священникам говорити казання про все, що торкається сучасний подій – фальшива [27].

Рапорт 10-го червня воєнному міністрові від тимчасового генерал-губернатора Білостока і Білостоцького повіту.

В 12 годин дня 1-го червня по Олександрівській вулиці ішов православний хресний ход; коли він завертав вже на Інститутську вулицю, з дому Миколи Рахитися на розі тих вулиць не знав хто з євреїв кинув бомбу і став стріляти з револьверів. Бомбою вбито одного і ранено двох християн; кулями вбито трьох і ранено трьох. Зараз же прибула рота солдатів, що стояла в поліцейському правлінні і почала стріляти в той дім.

Хресний хід ішов собі далі. Після цього кинута дві бомби на Липовій вулиці, де йшов католицький хресний хід, і весь час євреїв стріляли з вікон і балконів, після

чого християни стали розбивати крамниці і бити євреїв. Викликано ще солдатів (всього більш двох полків піхоти і всю кінницю. Євреї стріляли в християнина, солдати в євреїв.

2-го червня тільки де-не-де був погром, проте стріляли цілий день. Євреї на окраїнах міста і в поближких селах нападали на хрещених. Вночі проти 3-го, а надто проти 4-го червня стріляли переважно в урядові інституції: в державний банк, пошту, казначейство, штаб 4-ої кавалерійської дивізії, поліцейське правління і третій поліцейський участок. 5 і 6 червня минуло спокійно. бо по всіх садах і фабриках, з яких до того часу стріляли злочинці, поставлено солдатів. Загалом з 1-го по 5-е червня вбито євреїв 78, ранено 84, солдатів ранено 4; під час погрому коли й було, що поодинокі солдати або невеличкі гуртки їх без офіцерів не дуже то розгнали погромщиків, то все таки військо робило, що слід, і тільки дякуючи їхнім трудам і тому, що вони не пустили в місто сусідніх селян, погром спинено доволі швидко.

Щоб не пустити в місто селян, я постановив по дорогах кінницю.

Генерал-лейтенант фон-Бадер [28].

Після Білостоку між проскурівськими нижчими поліцаями почали знову ходити якісь темні та страшні чутки. Наприклад, сьогодні один міський, страшенно обурений тим, що «жиди в Білостоці стріляли в людей» розказував, що на днях їм будуть роздані гвинтівки та «мідні щити», котрими вони повинні закриватись від каміння та бучків, якими в поліцію кидають в тих місцях, де буває «бунт»...

Як самі звістки про білостоцький «бунт», так і ті чудні мідні щити дуже віддають провокаційною агітацією проти євреїв. Але чия тут рука – незвісно.

Елементу чорносотенного в Проскурові майже нема. Окрім того в Проскурові є чимало робітників прогресивного напрямку, а між військом, котрого тут велика сила, і міськими – найкращі відносини. Все це подає надію, що тяжка чаша Білостоку мине наш місто, де й без погрому є досить злиднів [28].

Відомий вчений французький Анатоль Леруа Боньє, чоловік дуже прихильний до Росії, в листі до газети лондонської «Times» заявив, що, коли він був в Петербурзі в минулому місяці, він мав розмову з членами придворної камарільї, які сказали йому, що погроми – розкішний засіб для боротьби з революцією і розгону Думи. На його ж, Боньє, думку для заспокоєння країни треба 1) назначити кабінет з членів думської більшості; 2) перечисти всю адміністрацію; 3) зрівняти в правах всіх громадян [29].

Постанова українських робітників. 18-го червня відбулися збори робітників різних фахів (ковалі, каретники). Збори прийняли такі 2 постанови: 1) «Ми, українські робітники міста Києва, визнаючи, що Державна Дума не є справжньою представницею інтересів народу і через те не може задовольнити його вимог, будемо одверто, поза межами Думи, боротися за негайне скликання Установчої Ради на підставі загального, рівного, таємного і безпосереднього виборчого права.

Пролетаріат України, терпляче крім економічного та політичного гніту ще й гніт національний, який шкодить розвиткові класової самосвідомості пролетаріату, домагатиметься повної автономії. 2) Маючи на увазі, що самодержавний уряд в боротьбі з революцією нацьковує одну націю на другу, наслідком чого суть єврейські погроми, ми заявляємо, що при перших же заходах уряду зробити погром рішуче виступимо проти контрреволюції [29].

Цими днями гурт християн подав у бюро київського відділу партії «Народної свободи» протест проти єврейських погромів. Ті, що підписали цей протест, закликають усіх християн підписувати його і тим зняти з себе сором, що тяжить над християнами за погроми. В протесті говориться, що російський люд не винен в погромах, а що їх спорядила адміністрація. Підписувати адресу можна в бюро партії на Хрещатику в 42 номері в 29 квартирі [29].

16-го червня коло квартири генерал-губернатора один городовий почав стріляти з револьверу; на вистріли прибіг офіцер углицького полку. якому городовий заявив,

що євреї бунтують і стріляють. Офіцер однак побачив, що то брехня і арештував городового й сказав про це генерал-губернаторові [29].

Петербург, 20 червня (Офіційно). В «Правительственном Вестнике» надруковано таку урядову заяву: «1-го червня в городі Білостоці сталися сумні розрухи, наслідком яких була смерть 82-х душ, між ними 7- хрещених і 75 євреїв; крім того поранено 78 душ. з них хрещених 18 і євреїв – 60, і розбито 169 єврейських квартир і крамниць; шкоди від того сталось тисяч на 200. Щоб швидше мати докладні відомості про причини погрому, міністр внутрішніх справ послав у Білосток члена Державної Ради шталмейстера Царського двору Фриша. По даних, зібраних Фришем, і інших, які має в себе уряд, події 1-го червня і причини їх малюються в таким виді. – Останніми часами город Білосток зробився найголовнішим осередком революційного руху в Західному Краї. Серед тутешнього люду, коло 70 процентів якого – євреї, склались численні революційні організації, між ними й анархістичні, котрі не числячись з інтересами мирних людей, настирно намагаються досягнути свою мету і для цього озброюються і нападають на поліцію й солдатів, що охороняють лад. Члени організації мають навіть особливе убрання і живуть здебільшого на одній вулиці (Суражській), куди не пускають ні поліції, ні солдатів. Злочинна діяльність особливо подужчала з 1905 року, що виявилось убивствами і замахами на вбивство, починаючи з замаху на вбивство поліцмейстера Метленка. Так 21-го лютого вбито повітового стражника Єльчина. 8 червня ранено поліцмейстера Пельонкіна, 22 червня – помічника поліцмейстера Губського, пристава Жулковича, 24 серпня пристава Самсонова, вбито городових: Мозгера, Монешка і Воронцовича, ранено околodoшних Савицького і Костицького і 8 городових. Затихнувши в вересні, коли в Білостоці заведено військовий стан, тепер знову почався з новою силою після 1-го берзня, коли той стан скасовано. Тепер, мало того, що стріляють у солдатські патрулі й роз'їзди, знову починають вбивати поліцейських і жандармів. 4-го березня ранено пристава Райского і вбито помічника пристава Кульчицького, 18 березня вбито жандармського унтер-офіцера

Рабанського і вахмістра Сиролевича, 29-го замірялись вбити городского Давидова; в травні місяці ранено городових і вбито одного козака, 25 травня на Суражській вулиці застрелено (вистрілом з товпи) поліцмейстера Деркачова, 29 травня вбито городского Арсеньєва. За той самий час 6 раз нападали на фабрикантів і банкірську контору і кидали бомби. Усього з 1-го березня по 1 червня назначено слідство по 45-и терористичних справах; винуватих здебільшого не знайдено. Очевидці, боячись помсти терористів, не хотіли свідчити проти них. Насильства і замаху на вбивство налякали людей у Білостоці. 28 травня вбито Деркачова, якого мирні жителі як хрещені, так і євреї дуже поважали; це викликало страшенну злість проти нарушителей ладу. В городі пішла чутка, що терористи хочуть знищити в городі усіх «должостних осіб». Разом із тим пішла поголоска, що готується єврейський погром, бо всі думали, що усі ті вбивства й замаху діло євреїв. Тим часом, коли тривога зростала, поліція гіршала, бо кращі з поліцейських були вбиті або скалічені, або кинули службу, опасуючись за своє життя, а на їх місце приходилось наймати нових. часто зовсім не здатних о діла. котрі до того часто змінялись. З 1-го червня минулого року у Білостоці перебувало 7 поліцмейстерів і 5 помічників поліцмейстера. Так само мінялись пристава й їх помічники. На гулящі місця приходилось назначати на час поліцейських з різних місць губернії, бо поступати на ті місця ніхто не хотів. Це все пригнітило поліцію і зробило її байдужою; вона не зважувалась навіть потикатись в деякі місця, надто на Суражську вулицю, де перебували революційні організації. Прийшлося зняти всі поліцейські пости, бо стоявших тут поліцейських раз-у-раз замірялись вбити. Так витворились умови, при яких від найменшої причини могли початись розрухи. 1-го червня новий зухвалий замах ворогів громадського ладу викликав обурення всіх християн. В цей день у Білостоці звичайно буває православний хресний ход на спомин про прилучення уніатів до православних і католицький – на свято Божого Тіла. не вважаючи на всі заходи обороняти хресні ходи, в людей. що йшли за ними, кинуто в двох чи трьох місцях бомби. Разом із тим революціонери стали стріляти в людей. Сколками бомби

ранено сторожа городського училища Станислава Милюського і 3-х жінок, з них двох жінок городових: Ганну Демидюкову і Олександрю Миньковську і Марію Комисарюкову. Що Милюський і Миньковська ранені сколками бомб, про те свідчать вони самі і акт судово-медичного огляду, підписаний докторами Ждановим, Грановським, Розенталем і ординатором єврейської лікарні Епштейном. Зухвалі, богозневажливі злочини викликали прибуття війська, яке стало стріляти в ті дома, з яких думали – стріляно в хресний ход. Майже одночасно з стихійною силою хрещені почали розбивати євреїв, не розбираючи ні правих, ні винуватих. Подекуди громили стрівали збройний опір і це ще їх більше розлютило. Вважаючи всякі запевнювання, поки не скінчилось слідство, передчасними, уряд може поки що вважати виясненим, що розбивали окремі гуртки громил – городян і селян, і здебільшого там, де не було солдатів. К 6-и годинам вечора погром спинено й на найголовніших дорогах у город постановлено солдатів, щоб не пускати у город селян, що кинулись були туди, скоро почули про погром. Стихнувши к вечору погром, другого дня почався знову і заходились розбивати крамниці і несподівано напали на євреїв на вокзалі, де було обмаль війська, бо усе воно було в середині города. З половини того дня революціонери почали стріляти в солдатів і перестали аж 4-го червня. Революціонери стріляли і в участки, штаби 6-ої піхотної і 4-ої кавалерійської дивізії і в державний банк; при тому ранено 3 солдатів. Солдати й собі стріляли в дома, при чому, розуміється, могли підстрелити не тільки революціонерів, але й мирних людей. На підставі даних, здобутих слідством, було зроблено, що треба, щоб тутешнє начальство знову могло почати нормальну діяльність. Усіх винуватих у погромі, і тих хто підбивав їх на те й помагав їм, судові інституції позиватимуть, скористувавшись, певно, усією властю, данною їм законом; а уряд, з свого боку допоможе тому, щоб ніхто винний у білостоцькому погромі не зостався непокаранний. Протестуючи з великим обуренням проти поголоски, що погром у Білостоці готувався при участі тамошнього начальства і війська, уряд вважає своїм обов'язком заявити, що він переконаний, що причиною

сумних подій діяльність крайових революційних організацій, які своїми вчинками розлютували мирних людей і розстроїли поліцію, яка й не могла через те запобігти розрухам, а ні спинити їх [30].

Петербург, 20 червня. Газетна звістка, що буцім то воєнне міністерство послало в Білосток уповноважених, щоб довідатись, що робили солдати під час погрому, фальшива [30].

Білосток, 20 червня. Судовий слідователь Пульц скінчив слідство про білостоцький погром [30].

Вільно, 20 червня. Міністр внутрішніх справ телеграфував віленському губернаторові, щоб прислав у Петербург білостоцького пристава Шереметьєва, що живе тепер у Вільні. Частина преси вважає Шереметьєва впорядчиком білостоцького погрому [30].

23 червня по білостоцькому погромові петербурзький комітет по справах друку порушив 45 судових справ проти петербурзьких часописів за подачу свідомо неправдивих звісток про вчинки адміністрації та війська під час погрому у Білостоці [31].

З Вільно 22 червня від офіційних кореспондентів передано, що генерал-губернатор города Білостока Богаєвський доручив кореспондентові петербурзького телеграфного агенства заявити, що то гне правда, що він 26 травня звелів Деркачову їхати на Суражську вулицю, як те писано у справозданні думської комісії. Богаєвський був тоді тільки начальником дивізії й поліцмейстерові нічого не наказував [31].

Розглядалася справа Білостоцького погрому в Державній Думі 22 червня 1906 року.

Засідання почалося знову в 55 хвилин на третю. Стахович, якого піддержують Спосібний і Румянцев, прохає відкласти справоздання про білостоцький погром, говорячи, що з формального боку він покликається на постанову Думи, яка рішила читати се справоздання через два дні після роздачі друкованих матеріалів. Додаток,

в якому надруковано відомості, зібрані Пустошкіним, роздано тільки сьогодні. З морального ж боку найважливіше значення мають тільки одноголосні постанови Думи, для яких треба, щоб усі чисто послі добре знали й розуміли про що саме йде річ.

Щепкін, Кокошкін, Джапарідзе, князь Долгоруков і Трасун кажуть, що відомості зібрані Пустошкіним, тільки приватний додаток; справоздання зложено виключно по тих додатках, які порозсилали у вівторок, коли Дума голосуванням обрала для читання справоздання про білостоцький погром у четвер.

Білосток, вся Росія, весь світ не може чекати рішення тієї справи. Посли, які не встигли ознайомитись з ділом раніш, ознайомляться з ним під час дебатів. Ліва, центр і частина правої голосують проти відкладання справи.

Слово дається справоздавцеві комісії Араканцеву. Прочитавши довге справоздання, Араканцев висловлює загальні думки, що погром впорядкував російський уряд, а не російський люд. Російський люд погромів не знає, він ніколи не забороняв іншим народам жити поруч із ним і вільно розвиватись. Уряд, що називає себе російським урядом. вигадав нацьковувати один на другий, оголоситв євреїв внутрішніми ворогами, витворив людожерну літературу; не вдовольнившись заведенням «черти осідлості», почав нацьковувати несвідомих людей на євреїв. Загубити Росію сей карлик не здолає, але ж нашкодити їй він може. Бобриков в Фінляндії, Голіцин на Кавказі, поліцейські в середині держави – от наслідки діяльності уряду. Офіціальні заяви кажуть нам, що уряд хоче законними способами боротись з революціонерами. Але де він бачив революціонерів? Що революціонери стріляли в Білостоці – се брехня. З боку уряду ранено тільки троє солдатів. По останній урядовій заяві, Білосток – осередок революції. Чому ж уряд досі не поарештовував революціонерів? Чому не йшов на Суражську вулицю. де було гніздо революціонерів? Чому не боровся із ними? Тому, що він не знає революціонерів, не бачив їх, а тільки після Білостоку догадується, що вони існують. Навряд, чи можна згодитись з урядовою заявою про байдужість і пригніченість

білостоцької поліції. Далі звертають увагу на противні одні одним факти, про які згадується в урядовій заяві, Справоздавець каже, що, на його думку, поки у Білостоці не змінять усіх поліцейських і не виведуть звідтіля солдатів, правди дізнатися не можна. Говорять про незаконні вчинки солдатів. яких іменем царя втягають в політичну боротьбу... Оратор жахається самої думки. що буде, коли військо прокинеться і зрозуміє, що його дурено. Він каже, що зібраних відомостей досить для того, щоб подати запитання воєнному міністрові і міністрові внутрішніх справ і кінчає свою промову пропозицією вшанувати пам'ять загинувших у Білостоці вставанням. Усі послы встають з своїх місць [31].

Надаємо «Доклад комісії, яка розслідувала вчинки адміністрації під час Білостоцького погрому. Події на вокзалі».

Коли тільки почався погром в Білостоці, частина хуліганів зібралась на вокзалі стерегти євреїв, які або ькатимуть з города, або прибуватимуть в город поїздом. З самого початку погрому на вокзал з'явилися солдати піхота й конниця. На вокзалі були комендант, кілька жандармських унтер-офіцерів, в буфеті сиділи офіцери білостоцького гарнізону. 1-го червня приїхав до Білостоку гродненський губернатор; він довго сидів на вокзалі. на короткий час приїхав в місто, і з екстреним поїздом поїхав в Гродно. Не дивлячись на те, що на вокзалі був губернатор, стояли військо, жандарі, – хулігани почували себе дуже вільно: ніхто їм не перешкоджав в «роботі», а навпаки од усіх вони зустрічали співчуття.

Як тільки прибув поїзд і євреї з'являлися на платформі, хулігани накидалися на них з криками «жиди», «бий жидів» і били їх ломаками. Тих з євреїв, кому вдавалося втікти і добігти до містка, що йшов над рельсами в місто, солдати не пускали і завертали назад на платформу. Коли євреї вибігали на вокзальний під'їзд, тут вони знову попадалися до рук хуліганам, що стояли там і чекали здобичі. Не раз хулігани вривалися навіть в залу 1-го класа, хватили євреїв, які сиділи там. і били їх тут же на місці, або витаскували на платформу й там добивали. Все це діялося на очах

солдат. жандарів, коменданта, офіцерів, які не тільки не обурювалися цим. а навпаки «шуткували», «ухмилялися» і «притакували» хуліганам.

Були випадки, що проїзжі офіцери оступалися за євреїв, але хулігани не звертали на офіцерів ніякої уваги. Це була якась дика охота людей на людей. Один єврей, вирвавшись з рук хуліганів, попав на поїзд. Обличчя його було закривавлене, око вибите; хулігани зустріли його в поїзді й знову почали бити ломаками. Молодого єврея хулігани схопили за ноги й почали бити головою об каміння. Свідок Ц. розповідає, що на його очах жорстоко побито 8 євреїв. Побитий хуліганями єврей Моловіт розповідає, що хулігани напали на євреїв в залі 1-го класа. Тікаючи, Моловіт сховався в верхньому поверсі в поварській, але громили добралися й туди і почали бити його ціпками, коли він тікав вниз по сходах. Другий єврей Абрамський, що сховався також в поварні, тікаючи вискочив у вікно й зломив собі ногу. Моловіт добіг до під'їзду, але там його зустріли хулігани й знову почали бити ціпками й кулаками. Це було як раз тоді. коли губернатор був на вокзалі.

Власть сама сприяла побоїщеві і це можна бачити хоч би й з таких випадків. В четверг жандарський офіцер Грибоїдов зібравши коло себе хуліганів, сказав їм, що на вокзалі доводиться бити бідноту, а треба йти в місто й там розбивати крамниці й бити жидів; ротмістр кордонної сторожі Жеромський, який стояв коло Грибоїдова, додав, що треба вбивати на смерть всіх, хто носить чорні сорочки. Після цього благословення одна частина хуліганів пішла до міста, а друга лишилася на вокзалі. Георгієвський «кавалер» (має двох георгієвських хрестів) Курект переказує що з ним приїхало в Білосток кілька євреїв. Коли вони вийшли з вагону, на них напали хулігани й почали бити ломаками. Куректа хтось з офіцерів вирятував і він сховався на вокзальній криші. А останні євреїв били на вокзалі в залі третього класа; побитих їх викидали на вулицю і там добивали. Так було вбито: Гебеля. Ішмона, Зальмана, Мордко, Брянського і одно на ймення свідок не знає. Побитих уже євреїв хулігани на очах жандарів добивали каміннями.

З поїздом прибуло з м. Гоніондзи 7 євреїв каменярів, котрі, почувши про погром, приїхали рятувати свої сім'ї. Хулігани схопили їх і почали бити. Вбито 5; а двох Перельштейна й Ватника вирятував хтось з воєнних; вони встигли втікти в Гродно де їх допитували. Єврея Гурвіча, який розповідав про цю подію, вирятував офіцер Ластовченко. Свідок Аркін каже, що в поїзді, на якому він 2-го червня приїхав до Білостоку, було багато євреїв. З них він знав тільки Гурвіча. Коли поїзд зупинився, хулігани оточили його, й почали бити євреїв. Гурвіч сховався за спину коменданта г. Білостоку, благаючи його вирятувати од неминучої смерті, але комендант грубо одіпхнув його од себе, й Гурвіча вбили ломаками на платформі, а труп одтягли в залу 3-го класу. Другого єврея вбили також на платформі; 5 – 6 євреїв встигли добігти до під'їзда, але тут хулігани вбили їх.

Коли якась жінка, бачучи все це, почала ридати, офіцер, що гуляв по залі першого класу, в шапці з червоним околицем, заспокоював її тим, що не треба жаліти євреїв, навпаки треба бути задоволеним цим всим. Офіцер говорив, що євреї заслуговують на те, щоб їх убивали: за те, що вони насмілилися кинути бомбу в процесію й убивати наших священників, усіх євреїв треба знищити.

Коли надійшов поїзд південно-західних доріг, з вагону вийшло 10 євреїв, і 8 з них хулігани вбили на вокзальному під'їзді. Кронеберг, який втік од них, був свідком, як хулігани вбивали цих євреїв. Це було на очах солдат, кількох офіцерів, жандарів; в буфеті був фабричний інспектор Рудковський і білостоцький товариш прокурора, вони підходили до тих вікон, перед яким вбивали євреїв. Коли Кронеберг годин у 6 у вечері прийшов в Гродні до губернатора й зустрів там білостоцького товариша прокурора і розповів їм про все, що діялось, то губернатор не сказав йому нічого іншого, як тільки «євреї самі викликали погром, стріляючи в процесію й кидаючи в неї бомби».

Бібіло каже, що з поїздом прибуло 9 євреїв і 1 єврейка; в вагоні вони були під охороною солдатів і жандарів, яке і провели їх в вокзал. Коли євреї вийшли з вокзалу на під'їзд, хулігани замкнули двері в середину вокзалу, щоб євреї не могли

туди сховатися, і почали їх бити. Тут було вбито 6 євреїв. Ніхто з властей не подав євреям ніякої помочі, ніхто не розгонив погромників. Тільки один пасажир без зброї заступився був за нещасних, але хулігани і його вбили. Інженер Єфимов, начальник участка, каже. що то було вбито якогось студента. Коли нещасний уже конав, то й тоді хулігани не кинули його, а добивали каміннями.

Окремі вбивства.

1). В п'ятницю Лейба Гінзбург був в своїй квартирі, в будинку Бровера на Загородній вулиці; хтось постукав до його в двері, але він не одчиняв; тоді двері були виламані, і в помешкання увірвався околочний 4 участка Байбак з солдатами, яким він звелів стріляти всіх євреїв, що були в помешканні. Солдати вистрілили й вбили жінку Гінзбурга – Хану Бінему, тією ж кулею поранено сестру Хани – Рохлю Анналуї. Остання на допиті була з простреленою рукою. Мало цього. Байбак вивів з Гінзбурової квартири єврейку Кустину Інду Лею. в якої на руках був трьохлітній хлопчик, і звелів солдатів стріляти. Той вистрелив, але в Кустину не попав, а вбив хлопчика. В будинкові той же самий Байбак зробив трус, але нічого не знайшов; та не вважаючи на це. він повів з собою брата Вота, Іоселя, Вота й ще одного молодого чоловіка Нахима (він лежить в лікарні). Довівши цих євреїв до недостроєного будинку, Байбак сказав солдатам, що це революціонери і їх треба розстріляти. Воті прострелили шию; Нахим впав на коліна, благаючи помилувати; та солдат проколов його штиком.

2). Коли солдати обстрілювали будинок Торпацького, вони поранили Брянського. За ним доглядав Вайнцітер. Останній найняв городского № 162 Марковського принести льоду, Марковський замість льоду приніс нагробовані речі; коли той вдруге попрохав городского принести льоду, Марковський взяв корзинку і пішов ніби за льодом але знову повернувся з нагробованими речами. Тоді Вайнцітер уже сам пішов за льодом, але коли тільки він вийшов за хвіртку, як з-за рогу Липової вулиці та Липового переулку почулися вистріли й Вайнцітер впав вбитий.

3). Після вистрілів в православну процесію, почали стріляти на Олександрівській улиці в будинок Рахітеса. Полковий командир казанського полку, який саме наспів сюди, довідавшись, що звідти буцім то кинута бомба, звелів солдатам увійти в будинок і витягти всіх євреїв. Солдати увірвалися в квартиру Лапідуса й почали вигонити його з родиною на вулицю. На лівому боці будинку стояли хулігани, туди солдати і гнали євреїв. Тут вбито Лапідуса: Мордуса і Арона, дочку Блюму; поранено: Хону, Зіну, Хансіру Лапідус і Фрейде Людо. Будинок Лапідуса пограбовано. Якийсь старий вже єврей тікав разом з жінкою, шукаючи захистку, але хулігани його піймали й убили. (Фрейткін). Ученик реальної школи християнин Дикий хотів оборонити Лапідусів, але хулігани вбили його.

4). В суботу 3-го червня пекар Гершель і кравець Маркель розносили хліб євреям, що ховалися по льохах і голодували. Коли вони з'явилися на Пісочній улиці, тут зустріли їх городові і старший городовий Рамонтович почав стріляти по них; Гершеля ранив, а Меркеля вбив на смерть.

5). В п'ятницю 2 червня на Кузнечній улиці в квартиру Юделя тайцмана хулігани стали кидати в вікна каміння. Спасаячись, вся сім'я пішла до родича Гіндлера, умовившись наперед з городовим бляха № 40, що він їх «проведе». Коли Тайцмани підійшли до Почтової улиці, на зустріч їм попалася валка хуліганів, які й накинулися на них. Юдель Тайцман впав, хулігани накинулись на його й убили, а городовий № 40 стояв і спокійно дивився на це.

6) Коли в четвер 1 червня солдати обстрілювали улиці, на пішоході зупинився ученик комерчеської школи Гільдберг; офіцер крикнув йому, щоб він тікав, але коли тільки що Гільдбекрг рушив з місця, як офіцер звелів солдатові «прикончити» з ним; той вдарив хлопчика рушницею, й лежачого приколол штиком.

7) В суботу 3 червня тікаючи з рідним од погрому, Ліба Шляхтер сховалась на горищі в будинку Рама, з нею були й сторонні люди. Вранці до них добралися солдати під командою городового й убили Хаїма Шляхтера, малолітню дівчинку, поранили Берка Шляхтера, а останніх вигнали на улицю.

8) В четвер, швидко після початку погрому Замель Цукерман робив в помешканні своєї сестри Рівки Борухович. В будинкові була дрібна крамничка Боруховича. Громили напали на крамницю і почали її розбивати. Цукерман і Борухович встигли вискочити через вікно в двір і побігти в квартиру дворника, що жив в тому ж такому домі, але двері були замкнуті. В двір зайшов якийсь городовий з солдатами і показав на євреїв; солдати вистрілили, – Цукерман впав убитий. Борухович тяжко поранена [31].

Доклад комісії, яка розслідувала вчинки адміністрації під час Білостоцького погрому. Висновки.

Треба зупинитися на висновках, що можна вивести з наведених вище обставин справи. Насамперед видно, що до погрому готовилися. Його робили на зразок «караючих експедицій». Про погром знали, до погрому готувалися, погромом загрожували, навіть заздалегідь вказували день його. Виходить, що він вибухнув не випадково. Коли взяти на увагу, що поліцейські власті ширили вигадки про злочинства євреїв... входили також в план. Нарешті, приточення погрому до християнського свята, до християнських процесій, коли фанатична юрба особливо чуло й релігійно настроєна, придумано також не просто, ця хвилина є найкращою для задуманого діла. Можна зрозуміти, коли юрба, обурена вистрілами євреїв, зробила погром, насильство на тому ж самому місці, де трапилось злочинство, але не можна припустити, щоб непідготовлений заздалегідь погром так швидко почався в різних кінцях міста, мовби хто дав гасло. Беручи на увагу все оце, приходиться зробити висновок, що погром за ранше підготували й організували. Але хто ж? Подивимося, що роблять Кістер, гродненський губернатор. Ще до погрому депутати єврейської громади повідомляють його про тривожний настрій в місті і про те, що готується погром, вказуючи на Шереметова, як на особу, що зараньше вказала навіть день погрому, особу ворожу до євреїв, що має значну власть. Губернатор в відповідь на домагання євреїв скинути Шереметова з города, каже, що це єдиний у його енергійний й сильний чиновник. Але ось надійшов день погрому,

губернатор вдень приїждить в Білосток, застається дуже довго на вокзалі, потім їде в поліцію побачитися з Богаєвським, а звідти швидко виїждить у Вільну до генерал-губернатора, кидаючи Білосток. Проїздом через місто губернатор бачив поранених, трупи на улиці, а на вокзалі на його очах хулігани вбивають євреїв, він же не вжив як єсть ніяких заходів, щоб зупинити це все, а лишився сліпим і глухим, мов би в його не було ні сили, ні власті. Що е значить? Через що це губернатор тільки побачився з представником місцевої військової власті й поїхав до Вільни? На віщо до Вільни, що трапалося? Доводиться зробити дві догадки: або губернатор знав, що погром готується, бо так треба, так приказано і через те не зупиняв його; або у губернатора було віднято власть кимсь іншим, таємно, без відома самого губернатора. Коли розглядати вчинки з погляду останньої гадки, так самий швидкий від'їзд губернатора, побачення його з Богаєвським, від'їзд до генерал-губернатора Вільну, а також і те, що він не вживав ніяких заходів, щоб зупинити погром, все це свідчитиме про те, що в губернатора дійсно віднято було власть, що її захопив хтось інший, по чиємусь приказу. Інакше поведження губернатора не можна зрозуміти, коли не думати, що він сам хотів погрому. Але ж власть в губернатора віднято було з того часу, коли в Білостоці заведено було військовий стан; останній же заведено вранці 3 червня, погром же почався 1-го дня. Не вважаючи на це. весь час військові власиті розпоряжалися цілком самостійно. Та на цьому ще не край. Ще 2-го червня дочасній поліцмейстер Радецький раптово занедужав і перестав сповняти свою службу; звичайно він захворав «офіційно» вдаючи себе хорого, але що ж це неофіційно значить? А те, що його одставив од обоов'язків хтось інший, не губернатор, хоч цей на папері все ще мав повну власть і права.

Коли члени Державної Думи Шефтель і Якубсон 2 червня вранці вдалися до міністра внутрішніх справ з проханням зупинити погром, так міністр відповів їм, що він зараз пошле телеграму, щоб вжили всіх для цього засобів. А проте од 2 з 5 годин вечора до ранку 3-го був найбільший погром, найбільше розстріляно було

євреїв. Деж ці дійсні заходи? Не вже не було приказу вжити їх? Але цього припустити не можна. Очевидячки на місці не вважали на міністерський приказ; а не вважали потрібним через те, що якась то висока рука, власть якої для них була більшою ще, ніж власть міністра, забезпечувала їм безкарність і давала їм повну волю. Зводячи до купи недіяльність губернатора і те, що прикази міністра не мали ніякої сили, треба признати, що погром організовувався при участі якоїсь то таємної власті, про яку явна поліція може знала, а може і ні.

Тепер звертаємося до місцевих Білостоцьких властей. Вже говорилося про те, що місцева поліцейська власть дуже вороже відносилась до євреїв; з своїми почуттями не ховалася і дуже рішуче висловлялася про євреїв. В повній згоді з цим були й її вчинки. З першої же хвилини погрому, поліція не тільки не вживала ніяких заходів зупинити його, але нижчі агенти її розпалювали темний люд, розпускаючи чутки про злочинства євреїв над християнами, що йшли за процесією. Поліція сама брала діяльну участь в погромі й грабувала майно; взяла на себе роллю вказчика де революціонер, а де ні. Вона ж розпоряджалася розстрілами євреїв, вела перед, коли громили магазини і не перешкоджала хуліганам вбивати й катувати євреїв.

Далі, військова власть до того, коли приказано було завести в Білостоці військовий стан, взяла город в свої руки, дала городовим озброєних солдат, якими городові могли розпоряджатися. Солдати, частина після вказівок хуліганів, а частина й по власній охоті розстрілювали безоружних євреїв, які не тільки не оборонялися, але од страху поховалися по горищах, садах, сараях і таке інше.

Хто звелів відняти в губернатора власть в ці дні: 1 та 2 червня, яка йому належала, і з чієї волі взяло себе військове начальство? На це питання повинно відповісти військове начальство [32].

Недавній погром у Білостоці знов поставив на чергу пекучу справу про безпеку у нас самих звичайних прав людини – життя її, здоров'я, честі та добра. Знов обурення проти нелюдського катування неповинних людей хвилею пронеслося по всьому царству, знов чуємо вимагання суду над правдивими злочинцями та

творцями того страшного діла. Хоча їх кожне знало, а проте попереду треба було довідатись усієї правди про погромне діло, виявити усі його причини й виставити нелюдів на суд прилюдний та ганьбу. Щоб це зробити, Дума Державна послала своїх членів на місце злочинства, щоб вони довідались правди; за Думою пішов і уряд, вирядивши до Білостоку свого чиновника. Тепер маємо вже офіціальні звістки про погром – от Думи й від уряду і з цього матеріалу визирає на нас гола страшна правда про нелюдське діло.

Рівняючи той матеріал, ми спершу бачимо ніби дві правди, а не одну, бо звістки від Думи та від уряду не то неоднаково вияснюють справу, а просто таки суперечать одні одним. Звістки від Думи ясно й виразно говорять і цілою низкою кривавих фактів це доводять, що погром підготовано й організовано заздегідь, що всі – певна річ, і власті – про його знали, але власті не то не спиняли купки погромників, а ще навіть допомагали їм; що військо обороняло не тих, кого бито, а навпаки само ще било й розстрілювало нещасних людей, яких й без його вже били та на всякі способи знущалися. Звістки від уряду пробують сказати що інше. Правда, виправдати поліцію зовсім не можна було, бо вже занадто вона вмочила свої руки в це діло, але уряд пробує все-таки на всій вині поставити... самих же побитих та пограбованих та зруйнованих людей. Євреї, бачте в Білостоці самі довели неповинну поліцію до упадку; вони поперелякували всю людність, самі викликали погром, якого військо та поліція не спроможні були одразу припинити. «С глибоким негодованием» відкидає уряд обвинувачення проти властей та поліції і посилає шукати причини погрому до революціонерів, що обурили проти себе людність і знесли поліцію.

Отже маємо не одну, а дві правди. Котра ж із їх «настояща»?

Погром почався з того, що хтось – уряд каже. що то були «революціонери» - вистрілив на процесію чи навіть кинув бомбу, хоч сам же губернатор про бомби перше писав, що то неправда. І от зразу ж приходить військо і зразу ж таки починає стріляти в ті будинки, звідки, «как предполагалось» стріляли на процесію. Разом

(«почти одновременно») – кажуть урядві звістки – розпочався погром по цілому місту; робили його «окремі купки» погромників. Коли погром припинено, тоді почали революціонери нападати на військо, а воно, обороняючись тільки, людей стало розстрілювати, – може й неповинних.

Таку «правду» подає сам уряд: нею він хотів умити собі руки, заявивши, що неповинні власті й військо в крові неповинній. Але не хотючи він сказав як раз ту другу правду, що виходить од Думи і складає вину на власті та поліцію. Погром очевидно підготовано й організовано, бо скоро замовкли провокаторські (це ж певно!) вистріли, зараз прийшло військо й почало кого попадає розстрілювати, а разом розпочато й погром. Ніхто винуватих і не подумав шукати, або краще за винуватих наперед вже мали усіх євреїв і всіх били й грабували. «Окремі купки» погромників роблять своє ганебне діло на очах у власті, на очах у війська – і припинити їх не могли, – очевидно, не хотіли того, бо коли довелося розстрілювати «революціонерів», навіть неповинних, то порадилися тоді так, що хутко втихомирили. З усього видко ту саму правду, яку подає й Дума; погром був, бо того хотіли власті...

З цієї правди виходить і ще правда: доти будуть погроми, доки долею Росії заправляють, як один посол в Думі сказав «вахмістри вихованням, а поглядами своїми погромники». Бо хіба ж не про те саме свідчить свіжо надрукований в «Мысли» лист чиновника міністерства внутрішніх справ Лаврова до якогось вельможного погромника, щоб той підсобив організації погромів? Хіба ж не краще про це промовляє лист в «Биржевых Ведомостях» добродія Львова, що Вітте з Урусовим, розслідуючи справу погромів, знайшли оригінал чорносотенної прокламації з написом: «печатать Трепов». (?) Та й чи один тут Трепов!..

Ось звідки йдуть погроми, ось де їх справжні творці та злочинці. Правда, яку вони так пильно ховать, виходить таки зісподу і голосно кричить проти їх і нема жодної сили, щоб тут правду затлумила. Народній голос вже заплямував вельможних

погромників своїм призирством, а там незабаром прийде може й до прилюдного суду [31].

Реакція на Білостоцький погром була дуже великою та зачепила багатьох людей. Білостоцький погром уже дає себе відчувати. Гродненський губернатор Кістер, який палець об палець не вдарив, аби зупинити погром, мусив подати в одставку, а натомісць назначено генерала майора Зеїна, колишнього директора канцелярії фінляндського генерал-губернатора [33].

Державна Дума. З засідання 23 червня. Ще про Білостоцький погром. Промова священника Афанасьєва. Коли після доклада про білостоцьку криваву різанину я вихожу на оцю трибуну, мені дуже тяжко стримати зараз ті чуття, що опановують мене. Тяжко говорити про ті події, головна мета яких розпалює зненависть цілого світу цивілізованого до їх винуватців. Тяжко стримувати обурення, коли увесь народ стогне від кривавого дотику брудних пальців до святого діла визволення... Адже погром, що пережив Білосток, переживає ціла Росія. Досить глянути тільки, щоб сказати, що це правда. Всю Росію було поділено на два табори: на людей любих урядові і на людей осоружних; на правомислячих і не правомислячих. І от, коли на перших сипалися ордени та нагороди, – в цілій Росії було об'явлено військовий стан. Виходило так, що ніби невеличка купка людей, міністрів, заявила до невідомого до тої пори тій купці краю й почала завойовувати потроху – підбивати під себе Москву, Тверь, Томск, Одесу, Білосток і так далі. І коли подумаєш собі, як вславилися військові власті у побіді над мирними громадянами, то дивуєшся далєбі, через віщо ці власті програли японську війну. Вони розстрілювали правих і винуватих, набивали людьми тюрми і в дикій злобі палили села мирних громадян. Але коли побачили вони своє несилу у боротьбі з визвольним рухом, вони одійшли на слідуочу позицію і, з волі Царя, вони дали нам Державну Думу. У ці дні, коли загорялася зірка нового життя для Росії, хотілося було думати й про нові добрі відносини між всіма народами держави. Коли уряд стрів з боку Думи Державної де-який опір, коли помітили, що Державна Дума не хоче бути в своїй

роботі притиснутою сваволею уряду, тоді якісь таємні умілі руки кинули між військом та між темні маси народу прокламації. По тих прокламаціях говорилося, що Дума «жидівська», що їй не можна няти віри, що треба вигублювати ворогів вітчизни. Заклик до темної маси не пройшов марно. Білосток, де було 82 забитих на смерть, 72 поранених євреїв в тім числі 12 з християн. Але цім погромом не скінчилося. Послові Думи Державної Винаверу надіслано з Вільни телеграму про те, що доглядач тюрми стрельнув, кричучи «жиди стріляють» і тим викликав сумятню та вистріли солдатів. Тяжке чуття й сумні думки повстають, коли згадаєш про білостоцький погром. У ті дні, коли від роботи народних заступників можна було-б сподіватися, що ось нарешті вони зроблять те, що повстане у життю любов та братерство між усіма, в ці дні наш уряд ще більше либонь лютує. Почуваєш ще більше ніж коли, що в серці цього уряду немає Бога, що в його серці немає Христа з Його великою любов'ю. З невимовною біллю на серці я питаю у них: чи чуєте ви оті злобні вигуки, що лунають над вашими головами? Чи чуєте ви стогін понівечених людей? Адже це вашими руками зроблено! Чи може вони цілком розгубили стид та совість і хочуть бути Іродами, що барбався колись в єврейській крові? Алехай пам'ятають, що чаша людського терпіння незабаром стане повною вщерт'... Пролита кров кличе до суду за всі ваші злочини і страшний суд жде на вас!.. (Довго плещуть) [32].

Державна Дума. 26 червня. Зібрання почалося знову в 3 години 15 хвилин. Пустошкін, вважаючи на те, що розказували офіцери, згожується з тими висновками, які поробили Щепкін, Якубсон і Араканцев. Барон Рооп подає багато нових фактів і думає, що про погром знали зарані, встановили навіть, як що має бути. Погром стався тому, що «истинно-русские» люди, поліція і військо були родратовані на євреїв за те, що вони добре організовані. Оратор каже, що петербурзьке і місцеве вище начальство не хотять погромів і винні вони тільки тим, що завжди видають свої накази запізно. Між вищим і нижчим начальством нема

ніякого зв'язку. Тільки добра місцева самоуправа може забезпечити нас на дальший час від погромів. (Оплески).

Винавер, відповідаючи баронові Роопові, доводить, що роздратувати людей можуть всякі революційні і анархістичні гуртки, а не одні тільки єврейські. Потому оратор розглядає урядове повідомлення про події в Білостоці. Уряд, який сам признається, що його поліція не може побороти революції, сам засуджує себе на смерть. В Білостоці то був не погром, а карательний напад, щоб убивством мирних людей залякати революціонерів. Оратор думає, що поміж петербурзьким начальством, після того, як загинув Плеве, такий самий нелад, як і поміж меншим начальством. Винавер викладає багато прикладів, що уряд і досі ширить в народі літературу, яка защеплює ненависть до євреїв і інших людей, невгодних урядові, і говорить, що уряд сам підкопав основи власті, що ця власть стала ганьбою для всього російського народу і зробила з єврейської молодіжи анархістів. Але євреї будуть боронитися з роботою такого уряду, що останнім часом забрав в свої руки і військо, і підуть в цій ділі поруч з одним тільки спільником: той спільник – сповнений людяності весь російський народ. (Овація).

Після Винавера вийшов Родичев. Він напався на міністерство, кажучи, що воно слухається брехливих доносів і розпускає військо; солдат, коли йде на своїх громадян, повинен жертвувати своїм життям, милуючи ворога. Недаремне Дума зверталася до міністрів. Невже вони не чують громового гуркоту, з якого може вирватися страшна блискавка і знівечити край? Поки міністри зберуться утікати, злякавшись вибуху, то буде вже запізно. (Гучні оплески на всіх лавках).

26 червня. Левін вважає, що погроми – то таке саме, як інквізиція в середні віки. В старовину люди кланялися поганським богам і приносили їм на жертву людей. Потому народ впізнав Бога і зрозумів, що Богам не потрібні жертви. В середні віки інквізитори урочисто палили євреїв, за те, що вони не визнавали християнського Бога. Тепер замість поганських богів люди служать політичному ладові і коряться перед економічним рабством; ці нові боги похмурі і темні. Служба їм

відправляється в п'ятмі підвалів, по горищах. Пора зробити кінець середньовічним порядкам, пора перестати вірити урядовим повідомленням. тільки міністри можуть думати, що брехня стає правдою, як що прикласти до неї казенну печать. Потому оратор виказує, що російський народ і євреї мають спільні інтереси, і закликає всіх членів Думи агітувати, щоб народ правильно зрозумів єврейську справу. Працюючи на користь свого народу, не треба забувати про вселюдські ідеали [32].

Розмова з Треповим. В лондонських газетах надрукована розмова кореспондента Рейтера з генералом Треповим. Генерал думає, що розв'язати теперішній кризис можна, тільки склавши міністерство з думської більшості. Відповідальність за розрухи в Росії генерал складає на євреїв, на їхню агітацію. Трепов заперечує заяві Урусова, що обвинувачував центральний уряд в організації погромів. Він проти амністії, коли газети повні відомостей про вбивства городових та інших урядових чиновників. Кару на смерть, на його думку, можна скасувати. Одкидає звістку буцім то він має в руках велику власть і зв'язує руки міністерстві. Що до земельного питання, він проти примусового одібрання землі од приватних власників, а обстоює урядові проекти землеустройства [32].

28 червня продовжувалося подальше обговорювання подій в Білостоці в Державній Думі.

Масоніус вважає, що завчасно було оповіщати по корпусу подяку військові, не розслідувавши його вчинків; він дивується з слів: лицарство і самопожертва, якими приказ називає поведіння війська. Він знімає питання про відповідальність за оповіщення цього приказу і приходить до думки, що видання приказу свідчить, що у нас нема єдиного правительства і між правительством існує нелад. Промовець розуміє обстрілювання будинків на війні, там це робиться з стратегічною метою; в Білостоці – це тактичне правило внутрішньої війни, яке, щоб залякати, вимагає можливо більше жертв. З морального боку воно страшне, а з практичного – безглузде. Для особистої безпешності люди, які не зв'язані ані з анархічними правительственними організаціями, ані з соціал-революціонерами, муситтимуць

пристать до соціал-революціонерів, коли така політика буде вестись далі. Уважніше розглядаючи всепідданніший доклад полковника Петрова. промовець дивується, що він сам собі суперечить: не могли ж євреї, які поховались на домах і горищах, стрілять в проходяче військо, як тільки воно оберегало не погром, а од погрому. В правительственному повідомленню промовець бачить, що правительство без сили і зрікається од уряду; він дивується, що воно не хоче піти геть, тим більше, теперішній переходний час – дуже тяжкий для власті, щоб із-за неї боротися. Тільки свідомість потреби змінить міністерство для користі всеї держави може заставить членів Думи прийняти цю власть.

Після Масоніуса про білостоцькі події говорив Понятовський; він пропонував вибрати комісію, щоб реорганізувати поліцію.

По тому промовляв Острогорський: він розказав між іншим, що телеграму з Білостока про погром він послав чотирьом міністрам, сам особисто був у Столипіна і вважає його певним чоловіком, але безсилим міністром. Воєнний міністр 4 червня відповідав Острогорському, що погром він знає тільки з газет. Промовець звідси виводить, що в Росії нема правительства.

Голова становить на голосування внесок, щоб перепинити записування внесок, щоб перепинити записування промовців, яких осталося ще тридцять чотири, і щоб кожному давати говорити тільки п'ять хвилин. Перше подання прийняте; друге одкинуто.

Після цього промовляє Миколаєвський з Сибіру. Згадавши коротко про Білосток.

Промовець незадоволений з редакції запитання про Білосток. Дума повинна вимагати оддати під суд усіх винуватих, починаючи з городового і кінчаючи міністром. Теперішня Дума є тільки засіб для організації народу. Справжній парламент буде скликано вселюдним голосуванням [34].

Засідання Державної Думи 29 червня. Зібрання почалося в 2 години 45 хвилин вдень. Обговорювали справу про події в Білостоці. Говорили Сонгайло, Макушин, Стахович.

Стахович каже, що він не вірить, щоб погроми робив уряд, бо це урядові не на руку. Через погром впали і ціні папери і мало не стався міжнародний заколот. Самі ті, що склали доклад, кажуть, що правильного досліду вони не змогли зробити. Докладу Дума не повинна приймати. (При тому одні шикають, а інші плещуть).

Після Стаховича говорили Джапаридзе та Кокошкин.

Після промови Кокошкин пропонує формулу переходу до чергових справ: Дума винуватить петербурзький уряд і місцеве начальство в тому, що вони роблять погроми, і вимагає суду над погромщиками і одставки міністерства, яке, борючись з революцією, накидається найбільше на пригноблений і беззахисний єврейський народ [35].

Державна Дума. Про білостоцькі події. (З засідання 29 червня).

Після суперечок з приводу білостоцького погрому послі Джапаридзе та Кокошкин подали кожен окремо формули переходу до чергових справ.

Посол Джепаридзе від імені соціал-демократів пропонує у поданій ним формулі, між іншим, ось що: поки власть в руках невідповідального уряду, який ні чим не гербує, аби тільки затримати ту власть у власних руках, а теперішній суд не карає справжніх винуватців погрому, єдиними засобом оберегти життя та майно громадян може бути озброєння самого народу; Дума кличе народ взяти охорону у власні руки і пропонує громадським самоуправам і всім громадським інституціям допомогти народові в справі самооборони. Конче потрібно послати послів туди, де сподіваються погромів, покликати народ дати одсіч тим, що нацьковують одну націю на другу, домагатися повної рівності для всіх національностей, нагади солдатам та офіцерам про їх обов'язок оберігати населення, заплямити ганьбою усіх винуватців білостоцького погрому. Будучи певною, що народній суд не мине цих злодіїв на тих, що їх покривають, Дума переходить до чергових справ.

Посол Кокошкин пропонує: «Вислухавши доклад комісії і визнаючи, що розгром мирного єврейського населення у Білостоці повстав не з ворожнечі між християнським та єврейським населенням, а його викликали власті, які зарані

виробили для того план, що це за діяння мусять відповідати не тільки місцеві власті, а головним чином центральний уряд, який розповсюджує потайну літературу через чинів міністерства, зорганізував усюди по Росії воєнно-поліцейські гурти, що готові кожної хвилини кинутись на беззбройне єврейське населення, що ця пропаганда ведеться цілком безкарно, за неї навіть дають нагороди урядові особи, які організують погроми та беруть в ній участь, що урядове оповіщення, яке замовчує правду й намагається виправдати убивство мирних мешканців урядовими агентами, – що це оповіщення дає повний доказ того, що самий уряд визнає свою несилю в боротьбі з революцією, намагається придушити її застрашуючими експедиціями проти мирних громадян, що уряд систематично гнітить і принижує євреїв, запроваджує народіві думки, що з євреями все можна робити і направляє свої карні експедиції іменно проти цієї найбільш пригніченої та безсилої частини населення країни, що єдиний вихід з цього становища, якого не зазнала ні одна культурна країна через всю історію – єдиним способом запобігти погромам на далі, єсть відання до суду усіх відповідальних вищих і нижчих урядових осіб без різниці рангів та станів і негайний вихід в одставку теперішнього міністерства – Дума переходе до чергових справ».

Промова посла Штейнгеля (скорочена). «Після промови Стаховича я буду говорити цілком інакше. Бувають випадки, коли документів для обвинувачення вищої власті в тому, що вона урядила погроми немає, як і от зараз немає, але ми заступники народу і ціла Росія судимо як і присяжні засідателі, так, як проказує нам совість і на підставі вражіння, не засновуючи свого присуду на одних тільки документах. А через те цілком зрозуміло, через віщо тут наводились, як приклади, організації погромів по других місцях. вважаю за обов'язок порівняти білостоцький погром з київським, щоб ствердити думку, що урядження погромів від одного джерела йде – від центрального джерела.

Почну з передпогромних часів. Князь Урусов у власній промові казав, що перед погромами бувають «буревістники», і у Білостоці «істинно-руські» люди, що

проповідували ще до погрому, що євреї революціонери і вороги народні, були безперечно тими буревістниками. У Києві, можна сказати, саме гніздо цих буревістників. Вони тут раз-у-раз живуть, відціля, дуже можливо, вони розтаються у різні сторони. Пригадаймо хоч би те, що у Києві багато вже років працює відомий Піхно у своїй щоденній прокламації «Кієвлянин», що в Києві городська дума до цього часу була відома своєю ворожнечою до визвольного руху, всього цього досить, щоб зрозуміти, що в такому городі завсігди усе готово до погрому. Варто тільки гукнути та якось усунути тих адміністраторів, що не спочувають погромам, щоб зараз-же урядити різанину.

Перехожу до моменту, коли почався погром у Білостоці. Гражданської власті – губернатора немає; власть забирає до рук представник війська. У Києві обставини так склалися, що в день погрому вся власть була в руках генералів Карасса, Драке та Безсонова. Початок погрому у Білостоці повстав через обвинувачення євреїв в тому, що вони стріляли ніби то в православну концесію, кинули в неї бомбу.

Таким чином намагаються розпалити жагу релігійного чуття народу, примішуючи сюди ще обурення проти євреїв як проти революціонерів. У Києві обвинувачували євреїв в тому, що ніби то порвали царський портрет, що вони революціонери; пустили казку про те, що євреї зруйнували Голосіївський монастир і побили монахів».

«На третє лютого у Києві готовився новий погром, як казав князь Урусов на 10.000 чоловіка. Але пощастило уникнути його. Я, яко представник Києва, мушу подякувати від імені населення Києва того невідомого, якого не назвав на ймення князь Урусов і який запобіг цьому погрому. Тепер у Києві безперечно готується новий погром. Коли його і немає зараз, то тільки через те, що вищі власті у Києві справді не спочувають погромам [36].

Державна Дума. 29 червня. Промовляють соціалісти Гамартелі і Баратов; вони заявляють, що і без погрому в Білостоці було відомо, що правительство складається з погромщиків. Вони наводять приклади Лаврова та генерала Богдановича і кажуть,

що Столипін, коли був саратовським губернатором, виказував своє співчуття до погромів. Гамартелі запевняє, що існують прокламації з написом: «друкувать. Трепов».

Після промови Хартахая, який порівнював білостоцький погром з погромами в Ростові –на-Дону і доказував, що поліція цілком не вмішувалась, Муханов пропонує, щоб засідання Думи, проти звичаю, продовжить до 8 годин вечора. Пропозиція принята.

Про білостоцькі події промовляли ще пан-отець Гума, барон Штейнгель і Способний.

Штейнгель розказав про київський погром і на прикінці заявив, що він сумнівається, щоб навіть зміна міністерства змогла заспокоїти країну. Для цього потрібно знищити потайне правительство, про яке казав князь Урусов.

Способний в довгій промові доказував, що в білостоцькому погрому брали участь представники усіх станів (сословій) людності. Єврейська молодь справді анархістична і підбурює проти євреїв усіх росіян. Єдиний рятунок він вбачає в тому, щоб разом боротися з цим злом, бо самі євреї признаються, що вони не в силі справитися з своєю молоддю.

Коли він скінчив промову, почувлися тихенькі оплески і шикання [36].

Білосток, 3 липня. Тимчасовий генерал-губернатор звелів через 3 дні позакривати дворища з двома виходами на Базарній та Тикоксинській вулицях [37].

Білосток, 3 липня. «Спілка рівноправності євреїв» прислала сюди присяжного повіреного Коментовського, щоб він даром давав юридичні поради тим, хто потерпів од погрому [38].

10 серпня в «Гродненських Губернських Новостях» писали, що в Слонимі арештовано якогось Грайвера, в якого в повозці знайдено ручний друкарський станок, 20 револьверів, 426 патронів, дві набиті македонські бомби, 4 кинджали, 3 дротяні нагайки, 3 бляшанки, з яких роблять бомби і 3 пакунки «взривчатых веществ». З Грайвером їхало 2 євреї, котрі, тільки побачили поліцію, втекли [39].

Не припинялося обговорення подій білостокського погрому і в 1907 році.

Не вільно оборонятись в Білостоку. До міністерства внутрішніх справ надходять чутки, що сподіваючись на Великдень погромів, єврейська молодь хоче знову позаводити гуртки, щоб оборонятись од насильників. Міністерство внутрішніх справ, як і перше, звеліло місцевому начальству доглядати, щоб такої самооборони не було. Нехай, мовляв, знущаються, б'ють, а оборонятись не вільно! [40].

Справа про білостоцький погром в 1907 році розглядалася в суді.

3 квітня виїздна сесія окружного суду почала розбирати справу про бойню та грабунки на станції «Белосток» під час єврейського погрому минулого року. Справу вже раз призначали розбирати. та її було одкладено, щоб викликати нових свідків з боку підсудних і з боку потерпівших, між останніми на суді були Левіна, Епштейн і Бебель, чоловіків яких замордували погромники.

Оборонець інтересів потерпівших Ратнер повідомляє, що слідователь, який вів цю справу, подав заяву прокуророві палати, щоб потягти до судової відповідальності урядовців: коменданта станції полковника Шретера, начальника станції Чапова, жандармського ротмістра Тряпціна, поручика Померанцева й жандаряч Михіна, на очах у яких не тільки було все діло, а які ще самі підбивали до погрому теперішніх підсудних. «Час взагалі, – каже оборонець, – судові перестать розбирати справи, в яких обвинувачуються стрілочники». На прикінці Ратнер домагається, щоб справу було одкладено.

Заяву піддержує оборонець підсудних Вишневського й Сидорчука – Страшевич. Суд виходить на нараду.

Вернувшись суд одмовляє задовольнити домагання – справу одкласти. Читається акт обвинувачення, в якому змальовано всі події на вокзалі.

1 червня минулого року в Білостоці було два релігійних святкування: православна процесія з хрестами на спогад про з'єднання уніатів з православною церквою й католицька процесія на свята «Божого Цяла».

Православна процесія закінчилася катастрофою. Зроблені в натовп два провокаційні вистріли з револьверу перелякали людей, а чутка, що нібюи євреї кинули на процесію бомбу і що од вибуху погиб священник і кілька жінок, сталась гаслом до єврейського погрому, який швидко перекинувся й на станцію «Белосток».

Юрба чорноробочих та селян бігали на станції по всіх кімнатах і вишукували євреїв, що були поховалися там, і тяжко мордували їх.

Спершу тільки рідко кого зовсім убивали.

Але коло 4 години дня, коли почали прибувати поїзди петербургсько-варшавської та південно-західної залізниці, стався справжній погром.

Річ у тому, що між пасажирами цих поїздів було чимало євреїв, як ще нічого не знали про погром і, виходячи з вагонів, самі оддавалися в руки озвірілих людей.

Почалась бойня.

Дехто з євреїв хотів сховатись назад у вагон, та їх силоміць витягали звідти і били. Начальство на станції не вживало ніяких заходів, щоб захистити нещасних переляканих євреїв. А деякі дрібніші залізнодорожники ще самі брали участь в цій бойні.

Євреї-пасажири Слонимський, Мевін, Цімерман, Поляк і інші були заховалися в товарній конторі, та служачі: Назаренко, Буряк, Хвесяк, Сидорчук, Останкевич, Попко, Мурчак, Кунець і Середа (теперішні підсудні) з криком: «геть жида!» накинулись на їх і почали бити.

Агент по передачі грузів Іван Копилов і конторщик станції Сергій Цесарський разом з погромщиками били євреїв Абрамського, Ташмана, Моловиста й інших, що поховалися в кухні на станції на другому поверсі, і Абрамський, бачучи неминучу смерть, сам вискочив з вікна в палісадник і зломив собі ногу. З божевільним криком: «добий жида!» кинулись погромники до Абрамського, але хтось з перону крикнув:

–Залишіть! Він і так пропаде!

Його й покинули.

Але погромники не тільки били євреїв, а й забирали у них гроші та дорогі речі.

Над вечір погром на станції перепинивсяч. Але вже коло 7 годин ранку другого дня на станцію знов почали сходитись погромники й стали розпускати дикі чутки, ніби вночі євреї натворили багато всякого лиха християнам. Згодом напівп'яна, розлютована юрба взялася знов до бойні. начальство на станції й тепер нічого не робило. а дрібні служачі навіть брали участь в новому погромі.

Коли Мойсей Рубінштейн, тікаючи от погромників, підбіг до паровозу, що стояв на першій путі, то служачий, що був там, шпурнув на Рубінштейна здоровенний шматок вуглю. Рубінштейн звалився. До його підійшов хвершал. В цю хвилину пробігав другий залізнодорожний служачий, штовхнув Рубінштейна й крикнув: «Чого ви ще з ним панькаєтесь?»

Брали участь в погромі й деякі поліцейські чини. З їх потягнуто до відповідальності стражника Миколу Єгорова, який ударив ножом у лівий бік пасажера Аунського, що прохав у його захисту.

Як і на передодні, бойня дуже поширилась. Погромники не ждали, поки євреї повиходять з вагонів, а самі витаскували їх. Як що євреї замикались у вагонах, погромники шпурляли в вікна й двері камінням.

Всього вбиті на станції шість євреїв: Грінберг, Брянський, Левін, Епштейн, і двоє Гебенів. Покалічених сила.

Свідки показали, що дуже близьку участь в убивстві брав селянин Яків Наумов. Він не тільки живих людей бив, а й мертвим та тим, що помирали, камінням голови розбивав. Його на суді нема. Він устиг сховатись і власті досі не можуть знайти його.

На лаві підсудних сидить 16 душ: міщанин Копилов, селяни: Середа, Сидорчук, Цезарський, Назаренко, Буряк, Останкевич, Кунц, Хвесяк, Мручек, Попко, Пепбіловський, Вишневський, Завадський, Рогачевський і Єгоров (поліцейський стражник).

Свідків викликано 53 душі.

З 30 свідків, яких допитували 3 квітня, – 11 було потерпівших. Абрамський показав, що як він прохав у джандаря захисту, той одповів: «Не можу, – один в полі не воїн». Комендант одпихав тих, хто прохав захисту. Свідок Дуксін заявив, що цими днями він пізнав жандарма, який розрубав був йому голову. Цей жандарь Матвеев, що служить зараз в Гродні. Петровський показав, що він бачив перед вокзалом два трупи й юрбу, яка таскала на вірьовці за шию якогось єврея й біла його киями. Велике вражіння зробив свідок підполковник Марцінковський, який врятував од смерті двох євреїв). («Русское Слово») [40].

4 квітня допитують далі свідків.

Сорока чув, що комендант кричав: «Бийте жидів – падлюк, скільки влізе».

Гашман хотів захватись од погромщиків на вокзалі, але комендант і начальник станції, що стояли на дверях, не пустили його. На очах у їх погромники все били свідка, потім його взяли жандарі й кинули в свою кімнату. Прийшов жандармський офіцер і сказав: «Це вам за те, що недоброму начаете своїх дітей». Офіцер протє покликав хвершала.

Бєбілло бачив, як погромники замордували шість душ євреїв, які ще підводилися в передсмертних судорогах, – їх доби́ли бутлями. Поблизу стояли солдати й офіцер. Офіцер гукав до погромників: «Гетьте, заарештую!», але це так і зосталось тільки на словах.

Бахрах пізнає підсудних Єгорова й Вишневського: Єгоров гнався за ним з ломом в руках, а Вишневський хотів ударити його бутлем. Свідок дав йому грошей – 263 карбованці і той тоді не зачепив його». («Русское Слово») [41].

На суді в справі про білостоцький погром виявилось багато фактів незаконності вчинків властей і оборона і прокуратура прохають, щоб справу про погром на станції було досліджувано. 7 квітня це питання палата мала розглянути [42].

Посвідчення в суді багатьох свідків з потерпівших виявили дещо цікаве про підсудних.

Ташмак пізнав Копилова, який забрав у його 400 карбованців. Бархах пізнав Єгорова й Вишневського, що ганялися за ним по станції; Єгоров мав в руці залізний лом, а Вишневський бутлю. Єгоров кинувся на когось іншого, а Вишневський замірився бутлем. Свідок дав йому 263 карбованців й він залишив його. Свідок Продзенський пізнав Цесарського й Середу, що вскочили в вагон, зняли з його пальто й годинника і одняли 422 карбованці.

5 квітня, як свідка, допитували коменданта станції полковника Шретера.

– Мене вважають, – сказав він, – за одного з заправителів погрому. Це неправда. Я вжив усіх заходів, щоб захистити євреїв, але нічого з того не вийшло через те, що я не мав під руками військової сили, хоч і викликав її кілька разів.

Свідок не одмовляється од того, що деяких євреїв, які прохали в його «без нужди» захисту, він «одсилав к чорту»; навіть каже, що міг сказати тоді: «геть, жидівська мордо». але зовсім не ворожо.

Посвідчення інших свідків подали багато нових фактів.

6 квітня допитували свідка, начальника станції Чапова. Він підтвердив судові, що посилав офіціальний донос начальникові, в якому повідомляв, що вночі 2-го червня коло вокзалу засіли революціонери на полі. засіяному житом, і кілька разів вистрілили, на що драгуни собі одповіли й багато революціонерів поранили; революціонери здоровенною юрбою сунули на місто, щоб винищити військо й християн. Тепер свідок знає що нічого такого не було. Далі Чапов підтвердив, що на допиті в слідователя він тільки висловив думку, ніби погром на євреїв зробили революціонери, щоб вчинити тим заколот. свідок не пам'ятає, щоб до його зверталися євреї з проханням захистити їх. Сам він рятував багатьох.

Важні посвідчення дав свідок Перковський. Він показав на чоловіка, що 2-го червня, під час убивства перед вокзалом п'ятьох євреїв, розбив їм голову бутлями. Це – робітник з фабрики Флакера Михайло Демян, якого до суду не потягнуто. Свідок чув, як комендант кричав : «бий жидів», бачив, як підсудний Середя бив києм єврея в юрбі, що громила євреїв. Бачив підсудних Цесарського й Кунця.

Жандарь Міхан посвідчив, що з погромниками не можна було нічого зробити. бо вони були дуже розлютовані. Одного з головних убивців, Новикова. не було заарештовано через те, що не було куди посадити і нікого приставити караулить заарештованого. Крім того Новикова знали і завше можна було арештовати. Суд оповістив дві телеграми, які послав іхан начаольству в Варшаву 1-го червня. В одній говорилось, що в Білостоці все благополучно, а в другій – що «зараз спокійно». Першу телеграму було послано тоді, як уже били євреїв і начальство на станції нічого не могло для порядку зробити.

Після допиту свіддків, оборонці з боку потерпівших прохають, щоб перепинити справу розбирати й подати її на дослід, бо виявилось багато нових цікавих фактів. Прокурор прохає того самого.

Суд вийшов на нараду.

7 квітня суд прочитав постанову, якою справою про білостоцький огром одкладено: вона піде таки на дослід [43].

15 вересня сенат обміркував касаційну скаргу кількох людей, покараних судом за відомий єврейський погром на білостоцькому вокзалі 1 червня 1906 року. Справу цю аж двічі розглядала виїзна сесія гродненського окружного суду, з участю сословних представників. За другим разом суд обвинуватив 12 чоловік за насильства та грабіжництва, а одного з них – Демьяновича за душоубство присуджено до каторги на 8 років; всіх останніх до арештантських рот та до тюрми. Троє покараних подавали до сенату касаційну скаргу, але сенат зоставив той самий присуд [44].

5.7. Погроми в містах

Переглянемо погроми та події 1906 року в інших містах.

Київський губернатор 12 травня дав дозвіл на видання у городі Бердичові щоденної газети «А Іушд Ворт» (Єврейське Слово) і щомісячного журналу «Гапелес» (Вага). Редактором цих видань буде Єліаш-Мовша Рабинович [45].

20 травня харківська судова палата розібрала в Прилуках три діла про єврейські погроми в селах Прилукського повіту.

Судилось 36 селян; з них 27 душ оправдано, а 9 присуджено в тюрму – кого на два, кого на більше (до восьми) місяців [46].

Посли селяни одбирають поштою брошуру проти євреїв. Брошура має назвище «Дружеский совет евреям», надруковано її у друкарні петербурзького градоначальства. Брошуру цю сконфісковано, бо вона підбурює одну частину народу проти другої [47].

2 червня головою комітету назначено київського цензора Сидорова, а членами: інспектора по справах друку А.Булгакова і інспектора друкарень і книжної торгівлі А.Никольського і цензора видань на єврейській мові П.Смирнова [48].

11 червня городська дума міста Ромни, вислухавши заяву євреїв, що готується погром, постановила усіма способами запобігти йому. Для переговорів з начальством вибрано предводителя дворянства, городського голову і двох гласних [49].

Навіть у США був страх перед погромами. В Нью-Йорку 15 червня серед мешканців західної частини міста вчора склався великий переполох. Тисячі батьків кинулися по школах, бо перейшла чутка, що почнуть єврейський погром і дітям поперізують горла. Чутка пішла мабуть з того, що по деяких больницях лікарі робили операції дітям. Покликали поліцію; вона закрила 20 шкіл і 3 тисячі дітей пустили до дому [50].

Середина червня 1906 року була надзвичайно напруженою в багатьох місцях України – готувалися погроми, здійснювалася подальша антисемітська пропаганда.

По городу Ніжину знов ходять чутки, що будуть погроми. Кажуть, що не тільки євреїв, а й інтелігенцію будуть бити. Чорносотенна агітація під захистом голови Лілеєва йде дуже добре. Визначніші чорносотенні агітатори по кутках – регент Мазченко та крамарь Ващенко.

Сподіваються погрома на 15 червня. Темні сили підбурюють до погрому й селян [50].

В Лубнях в чорна сотня готує погром. Послові Шеметові послано телеграму з проханням подбати, щоб не було єврейського погрому.

Шемет одмовив так: «Телеграму з Лубень сам передав міністрові; він зараз же телеграфував губернаторові, щоб той ужив засобів проти агітації та проти погрому; міністр упевняв мене, що адміністраторів, які не вживуть засобів, щоб припинити погромів, судитимуть без ніякого змилювання [51].

По справі Юзефовича сказано, що прокурор скасував дію Юзефовича, якого мали судити за те, що надрукував відозву проти «жидовствующої» думи. Генерал-губернатор Сухомлинов звелів підняти це діло знову [51].

Настрій був надзвичайно напружений. Навіть бували випадки фальшивої тривоги. Ввечері 14 червня коло Пасажу на Хрещатику завелись якісь хулігани; одному з них ранено руку. Городовий був арештував того, хто його ранив, та інші хулігани відбили його. На галас збіглись люди. Думали, що це вже починається погром [51].

Євреї постійно очукували погромів. В Києві на цей раз сподівання не справились. Останнім часом в Києві йшла поголоска, що 15-го червня буде єврейським погромом. Як не запевняло начальство, що не допустить погрому, багато євреїв почало виїздити з города.

Начальство поробило все, що можна було, щоб спинити погром, коли б він був почався: з самого ранку по вулицях ходили патрулі, в різних місцях поставлено

було солдатів, побільшено скрізь городових... Заява генерал-губернатора, що він не допустить погрому і строго покарає всіх, хто став би намовляти людей до насильств, заспокоїла трохи євреїв [51].

Уряд постійно змінював правила, маневрував щодо євреїв. Було дано дозвіл євреям поступати в середні й вищі школи без проценту. Міністерство народної освіти скасувало, часово, доки не буде видано закону, заборону євреям поступати в вищі й середні школи поперх проценту. Так само дозволено євреям і в технічні вищі школи поступати; тоді як раніш вони могли поступати туди в невеликому дуже числі, а в де'-які так і... зовсім не могли [51].

Спілка рівноправності євреїв і безпартійна єврейська організація вибрали комісію з 10 душ, яка має видавати брошурки і відозви, щоб довести людям, що євреям повинно дати такі самі права, як і всім іншим людям [52].

В Гомелі 19 червня губернатор спережає, що спробу зробити єврейський погром приборкають [52].

З'явилися чорносотенні охранны листи в червні 1906 року. В Умані деякі добродії одержали такі листи: од «Главного управления черносотенцев и истинно-русских людей». Засвідчуємо, що оказатель сього листу не студент і не інтелігент, а через те вбивати його не треба [52].

Петербурзькі листи 14 червня.

Хто справжні революціонери?

Чого хотять народні заступники?

Тепер народ поділений на білу – панську кость і чорну – мужицьку, на жидів і необрізаних, тепер чоловік панує над жінкою.

«Найкращі ж «люди» хотять, щоб усі були рівні перед законом – мужик з паном, жінка з чоловіком, великороссиянин з євреєм.

Руйнують життя ті, хто чинить погроми, натравляє християн на євреїв, татар, на вірмен, один народ на другий; хто посилає синів на батьків, і батьків на дітей; хто

заставляє братів насилувати і безчестити чужих жінок, сестер; хто кров'ю залив всю країну...

Чи не вони обдурюють і отруюють військо чорносотенними книжками і газетами?

Чи не вони організували і організують погроми євреїв за те тільки, що цей народ – мученик найпалкіше бажає волі? Чи не вони ж збирались і збираються розігнати Думу, як гніздо революціонерів і, як не зробили цього досі, то тільки через те, що бояться гніву народного, бояться, що народ розгромить їхні маєтки, а заграничні банкіри не дадуть грошей солдатам на кулі та рушниці а їм – на «теплі води»? Іменно вони і ті, кого бувший товариш міністра князь Урусов назвав «городовими і вахмістрами по вихованню і погромщиками по переконанням».

На чолі цих завзятих, запеклих революціонерів, ворогів народу, стоїть генерал Трепов, як тепер вже виявилось цілком.

Але недовго їм лишилося ще панувати. Вже пізнав народ своїх ворогів, почали прозрівати й ті, на чию силу покладався уряд. І сам ворог поділивсь уже на ся.

Прикладів цьому вже є не мало. В.П. [52].

20 червня відбулася командировка чиновників внутрішніх справ. Міністерство внутрішніх справ взялося за погроми, принаймі з вигляду. Так, воно послало двох чиновників у Кишинев і Одесу в'яснити, оскільки правдиві чутки про те, що там готуються єврейські погроми. Одного з чиновників на якийсь час залишили в Одесі коло тамошнього градоначальства, щоб краще простежити все, а другому доручено проїхати по всіх південних губерніях і ознайомитися з настроєм людності. Йому приказано прислати відомості безпосередньо в саме міністерство [53].

В суспільстві задавалося постійне запитання: «Чи можна заспокоїтися?» Посол Державної Думи од Полтавщини Г.Б.Ілос прислав телеграму, в якій сповіщає, що міністр внутрішніх справ запевнив його, що він ужив і ще вживе всіх заходів, які тільки в людській силі, щоб не допустити погромів. Так саме говорив послові і новий полтавський губернатор Князев, якого тільки оце настановлено.

Такі звістки йдуть з Петербургу, а тим часом на місці робиться щось таке, що зовсім не заспокоює людей, а навпаки. От, наприклад. добродій С.Д. пише в «Полтавщину» такого листа: «13 чи 14 червня мені довелося бачити, як учено козаків стріляти з кулеметів. Я зацікавився і підступив ближче. Тоді хорунжий Явдокимов сказав мені: «Ви. як єврей, то вам не можна тут стояти». Я одійшов і сів трошки оддалік на ослоні і звідти мені було все видно й чуто. І я чув, як кулеметник скомандував: «По юрбі жидів – плі!»

Як скінчилося вчиття, то я сказав кулеметникові: «Так он як ви навчаєте козаків!» А він мені спокійно одмовив: «А мені яке діло? Мені хорунжий так звелів, так я й командую».

Чи можуть же люди заспокоїтися, чуючи й бачучи таке?

В тому ж номері «Полтавщини» читаємо, що в Кобеляках люди страшно турбуються, бо наїхало туди 20 якихсь хуліганів, що блукають по городу і лякають людей [53].

22 червня повідомлено з Юзівки, що в катеринославського губернатора були виборні від єврейської громади; губернатор заспокоїв їх, сказавши, що погрому й розрухів не буде [54].

За антиєврейську пропаганду можна було отримати кару від простих жителів. В Миколаєві на чорноморському заводі один робітник приніс прокламації партії «русского народа». За те товариші облили його сюрником. За його оступився був пристав, але робітники розбили його камеру на заводі [55].

В кінці червня з'явилися прокламації в Лаврі. Селяни, що поприїздили парохомом з Києва у Кременчук, попривозили прокламації про «жидовствующую думу». Селяни кажуть, що ці прокламації роздано їм у п'ятницю в Київ-Печерській лаврі [56].

В Варшаві 28 червня ограблено шість монопольних лавок. На вокзалі повно євреїв, які, боячись погрому, виїзжають з города [56].

29 червня 1906 року для єврейського населення було надзвичайно важливим в багатьох місцях, містах.

В Варшаві через чутки про погром на 29 червня тисячі євреїв виїхали з міста. Начальство постановило не допустити погрому. В городі спокійно [56].

В Сизрані поліцмейстер успокоює, що нічого лихого 29 червня не буде. Переполохали людей чутки, що після крестного ходу 29 червня має бути погром. Крестного ходу не робили [56].

В Полтаві при трусі у єврея Шимшилевича знайшли готову бомбу і багато динаміту. Шимшилевича та його жінку арештували; два сини і дочка щезли [56].

В Парижі касаційний суд скасував присуд ренського суду по ділу Дрейфуса, без передачі діла в другий суд [57].

В Парижі уряд внесе в парламент проект, щоби повернути Пікара на військову службу, давши йому чин бригадного генерала, а також щоб повисити капітана Дрейфуса в чин ескадронного командира, й постановив оголосити всій фракції приговор касаційного суду [57].

Знову погромні прокламації друковані в градоначальстві. Міністр внутрішніх справ дістав звістку, що в Ковні розкидаються прокламації, друковані в петербурзькому градоначальстві, в яких людність закликається до погрому на 29 червня і до різні євреїв. Міністр зараз же розпорядився, щоб місцева адміністрація вжила самих рішучих засобів не допустити погрому і оберегти взагалі всю людність од розрухів [57].

Полтава, 29 червня. Через чутки про погром в останні дні на вокзалі страшенне стовпище людей. Видано як 7000 білетів; цілі вулиці спустіли [57].

Варшава, 30 червня. День минув спокійно; єврейська частина міста спустіла; крамниці закриті. Служащі яблонново-верської під'їзжої путі, користуючись великим скопищем пасажирів та євреїв, застрайкували (забастували); вимагання – економічні. Рух зупинився [57].

Городові старалися в Кишиньові, де 29 червня чотири городових тяжко поранили чотирьох євреїв. З наказу губернатора городових скинуто з посади, арештовано і оддано під суд [55].

В Херсоні 29 червня проводи ікони Касперовської Божої Матері пройшли лагідно. Сила євреїв виїхало з міста, боячись погромів [57].

В Миколаєві 3 липня євреї з жахом дожидалися того дня, коли мала прибути ікона Касперовської Божої Матері. В городі ширилась агітація. Сподівалися погрому. Сила народу напередодні виїхало з городу. Але день минув спокійно [55].

4 липня про «Союз истинно русских людей» «Речь» подає дуже цікаві відомості про «союз истинно русских людей». Ця спілка складаєз себе міцне, дуже організоване військо. В самому тільки Петербурзі є 63 тисячі душ. В кожную хвилину вони можуть всі озброїтись і рушити скрізь, куди звелять. Спілка має великі гроші; люди, що стоять на чолі її, мають велику силу і адміністрація нічого не може зробити з ними, хоч би й хотіла щось робити. Придворна камарилля певна в силі й міці цього організованого під назвою «щиро-руських людей» війська і сподівається з його поміччю приборкати революцію. Всемогутні члени, що керують цією спілкою, мають своїх агентів поміж вищими чинами поліції, які завели навіть свою потайну друкарню при департаменті поліції. В провінції «союз» завів собі добре кубельце і має агентів поміж вищим чиновництвом. Ці агенти ведуть вже зносини з Петербургом, дістають звідти всякі прикази й відомості [58].

Чорносотенці виступали проти Трепова. 4 липня орган «союза русского народа» «Русское Знамя», редактором якого є відомий чорносотенець доктор Дубровін, надрукував сердиту статтю проти Трепова. Він, мовляв, не має ніякого права давати поради найвищій власті. В статті говориться, що він сприяв тому, що в Росії запанувала смута, анархія, безладдя. Він не здатний навіть всеросійським поліцмейстером бути [58].

На початку липня спалено чорносотенні листки. В Проскуровському повіті (на Поділлі) роздають селянам листок, в якому понаписувано всякі брехні про

Державну Думу, в якій ніби то «всім порядкує єврей Винавер». В тому ж листкові пишеться і про те, що безземельним селянам буде дуже велика шкода, як що монастирські, казенні та інші землі перейдуть хліборобам [58].

Наведемо число поліції в Києві на початку липня. Всією київською поліцією завідує поліцмейстер Гуковський, що має двох помічників: Маширу і Гуминського. Київ поділено на 8 поліцейських участків. На содержання поліції казна назначила – 153.484 карбованці і город – 126.180 карбованців, крім того город дає помешкання для городської поліції. Всього в Києві 8 приставів, 10 помічників, 124 надзирателі, 1 завідуючий ситською частю і 578 городових, в тому числі: 115 старших городових і 463 молодших, 40 чоловік кінної стражі, 63 служителів, 30 чоловік запасної команди, 200 тимчасових городових і 100 городових для охорони приватних інституцій [58].

В цей же час здійснена мандрівка чорносотенців. З Варшави в Москву поїхали й робітники, щоб простежити, куди вони їхатимуть, і не допустити до погрому [59].

В Тираспольському повіті на початку липня духовенство роздає людям чорносотенні прокламації, що друкувалися в друкарні одеського військового штаба. У прокламаціях тих повно набріхувань на євреїв, на Державну Думу, а надто на посла од Одеси професора Щепкіна. Люди написали були про це послові Ковалевському, щоб зроблено про ці прокламації запитання.

В Тираспіль прислано було при офіціальному папері чорносотенні прокламації, щоб роздавати їх солдатам [60].

В Керчі 14 липня арештовано єврея Латмана, що агітував між солдатами і розкидав відозви, в яких підмовляють людей повстати з приводу розпуску Думи; Латмана видали солдати [61].

Розглянемо події, хід погрому в Одесі в липні 1906 року.

В Одеса 10 липня після похорону вбитого козака, який відбувся спокійно, почався був коло години дня єврейський погром. К чотирьом годинам енергичними заходами начальства погром спинено. Шкода від погрому невелика. В сім годин на

окраїнах городу почався великий погром; розбивають усі крамниці. Налякані євреї тікають у середні квартали городу, а де які й зовсім тікають з городу [62].

Про цей погром поки що нема докладних відомостей, але з телеграм, які прокидалися по всяких газетах, виходить ось що.

8 липня натовп людей вбив на улиці козака, що п'яний кидався на людей з шаблею. Після того по місті пішла агітація і чутки про погром, а козаки дуже роздратовалися на євреїв, що, мовляв, убили їхнього.

9 липня одеський генерал-губернатор Каульбарс покликав до себе євреїв і сказав їм, що самі євреї винні, коли їх громлять, бо з них виходять революціонери. Він ще може вдержати від погрому військо, але не вдержить народ, що роздратований на євреїв. Генерал наказував депутації, що євреї повинні самі вдержувати свою молодіж від революційних вчинків, і тоді буде їм спокій.

10 липня вбитого козака ховали і зараз після похорону почався погром на Молдаванці – там саме, де сталося душоубство. Козаки нічого не казали погромщикам, а ще й прикривали їх від самооборони з євреїв. Погромщиків розігнали солдати. В той час погромили кілька магазинів та майстерень.

Того самого дня перед вечером на Середній улиці розгромили одну крамницю; туди прибув зараз градоначальник і став умовляти товпу євреїв, що зібралася в однім проулкові, розійтися, бо порядку буде пильнувати поліція.

Ніч минула спокійно. На другий день вранці поблизу Середньої вулиці з натовпу, який там стояв, хтось вистрілив. Тоді почали стріляти; було вито 2 чоловіки, а ранено 3.

В той день в єврейській больниці було вище начальство в Одесі: генерал-губернатор і градоначальник. Вони розпитувалися ранених євреїв, як було діло, і вмовляли жителів, які позбігалися з окраїн міста, щоб вони були спокійні і поверталися додому.

З больниці вище начальство об'їздило Одесу і успокоювало людей. Командующий військом був у козачій казармі і говорив до козаків.

Після ради у градоначальника по городу порозліплювали відозву до народу. щоб не збиралися по улицах; а коли натовп не розійдеться, то будуть кликати військо, яке має право стріляти в натовп. В відозві закликають людей віддати до 15 липня зброю, яка в кого є, в поліцію і тоді не будуть карати тих, хто незаконно держав у себе зброю [61].

В Одесі 11 липня під час розрухів громили вихопили в солдатів рушницю і кілька разів вистрілили: єврейська самооборона відстрілювалась. З самооборони вбито 2 і ранено 4 душі; перелякані люди, кинувшись тікати, задавили одну жінку і дитину. Сьогодні в 5 годин вечора розрухи почалися знову; на Середній вулиці йде перестрілка між козаками і єврейською самообороною, – є вбиті і ранені; викликано багато санітарів [60].

12 липня розрухи в Одесі, що почалися в 5годин, зараз же спинено; підстрілено три душі. На місці розрухів збирається багато людей; тривога в людей не стихає [60].

В Одеському повіті, в містечку Анатолівці, чорносотенці дуже щиро роздавали газету «Вече» і всякі заклики до погромів і дороздавалися до того. що якимось уночі євреям почато бити вікна та грабувати. Кількох євреїв поранено камінням. Один погромлений будинок стоїть як єсть біля урядникового; але ж урядник так міцно спав, що й не чув того, що під боком діялося, і погромники погромили та й пішли собі; ніхто їх не чіпав [62].

Вільно, 15-го липня. Сьогодні закрито друкарні Ромме і Наля. У Ромма надруковано газету «Газман», в якій оголошено було відозву бувших послів до народу; у Мала сконфісковано стереотип тої ж таки відозви і видання сіоністсько-соціалістичної партії [63].

Седлець, 10 августа. Подробиці убивства поліцмейстера Гольцева. На Пренкній вулиці, де живуть євреї кинуто з воріт бомбу. Поліцмейстеру одірвало ноги. Ранені стражник, фельдшер і де-хто з приватних людей. Поліцмейстер помер дома. Далі

стали стріляти з револьверів з 4-х єврейських домів. Солдати теж стріляли. Є вбиті і ранені. Арештовано 182 душі. Сила євреїв виїхало з города [64].

Продовжувався весь цей жах і в 1907 році.

Загально-звісний убийця Герценштейна Лев Тополів, краще відомий під йменням Гамзея Гамзеїча, якого так старанно та пильно скрізь «розшукує» наша адміністрація спокійненько перебуває собі в столиці ієромонаха – в Почаєві. Як сповіщає «Киев.Го.», цей добродій впродовж кількох днів тиняється по місту з начепленим на грудиорденом «союза рускаго народа», та з ножем в руках, наганяючи страх на єврейську людність міста. До решти перелякана єврейська людність звернулася до поліції, прохаючи до оборони. Тоді вияснилося, що Гамзей Гамзеїч перебуває під надійним захистом... почаївського архимандрита отця Віталія.

Поліція обмежилася тим, що склала протокол про порушення громадського спокою, а тима часом отець Віталій відпровадив Гамзея Гамзеїча у Кременець на вокзал. На вокзалі так само, як і в Почаїві, Гамзей Гамзеїч виявив себе за справжнього «союзника»: він лаявсь і грозив євреям. обіцяв незабаром приїхати з цілою дружиною і таке інше. З того ж таки вокзалу він послав до Пуришкевича в Державну Думу таку на зміст телеграму: «Віталій обіцяв. Твій Т» (ополів) [65].

26 березня в центрі города Єлисавету, на головній вулиці було зроблено замах на одного гімназиста, члена «союза рускаго народа». Випадково було вбито члена «бойової дружини». З цього часу почалася жвава агітація до погрому. Раненого союзника, Шевченка, було одвезено в больницу, у кріпость, але він не дивлячись на гарний за ним догляд зразу виписався, прийшов до канцелярії «союзу», жаліючись на утиски в «жидівські» (міській) больниці, і там пристроївся, діставши собі десь койку. З цього часу до канцелярії почали вчашати цілі юрби «союзників». Союзники-учні місцевої реально та інших середніх шкіл, з ранку, замість того, щоб іти до школи, йшли в «союз» побачити «героя», а потім йшли на місто.

По всіх перевулках, що поблизу від канцелярії союзу, тільки й балачок, що про жидів та «крамольників». Все це на мирну людність наганя тривогу; з години на годину ждали, що почнеться погром. Нарешті, 28 березня рознеслася чутка, що він починається. Всі крамниці вмент попускали штори, перелякана публіка кинулась тікати. Паніка охопила всіх. Ніхто не знав, в чім річ, ніхто не дбав, щоб упевнитись, чи чутка про погром правдива, а чутки ставали все страшніші та страшніші. Нарешті, з'явилася поліція. Виявилось, що в місті нічого не було й немає. Але крамниці вже не одчинялися до вечера; публіка не могла заспокоїтись [66].

Місцевий виділ «союзу руссаго народа» Миколаєва побільшив останніми часами свою діяльність. Деякі з членів «союзу» говорять про якісь «виступи», що мають бути в тому разі, коли революціонери після розгону Державної Думи почнуть себе виявляти. На доказ цих слів наводять той факт, що місцевий виділ одержав «для хранения» двадцять нових берданок. Ця справа сіє неспокій серед місцевої людності. особливо серед євреїв, які страшенно бояться наступних великодних свят. Що вийде з усіх теперішніх «заходів» союзу, незабаром побачимо... [66].

На великодних святах всюди, де єсть багато євреїв, буде побільшено поліцейську охорону і взагалі ніби дуже пильнуватимуть, щоб не було погромів [66].

В селі Рассава (Канівського повіту) є справа, що зайвий раз, між безліччу інших справ, може бути живою ілюстратою, яскравим зразком. доказом того. чого саме євреї ворущаться. Ось вона:

В другій половині ХУІІІ століття в селі Рассаві оселилось 263 єврейських сімей (чоловіків 622 і жінок – 644): вони запосесували в удільного відомства невеличкі клапті землі, поробили тут городи, спромоглись на сякі-такі оселі, накопали кузень... І потялось їх життя сумне, убоге, але тихе та мирне. Невсипуща праця в чадному, гіркому димові чорних кузень, біля ковадлів з важкими молотками, постачала їм щоденний черствий кавалок хліба та цяпала копійчину для справної виплати посесійної платні. Так велось довгі-довгі десятки років.

Врешті їм нагадали «правообмежувачий» закон 1882 року. Що робить? Аж тут трудякам блимнув ясний прмінь: се надія виборсаться не тільки з під кормиги сього ззакона, але й з під кормиги посесійної платні, непевного становища і щорічних контрактів і зробитись власниками поллятих кров'ю і напоєних потом «наших – не своїх» ґрунтів: то був закон про чинш. Вдались євреї до Державного Сената з відповідним проханням. Але сенат, вироком своїм 28 травня 1904 року, № 4474, «отказал в признании за евреями-жителями села Рассавы чиншевых прав». Се тоді, як за «не євреями» такі права безперешкодно визнавались.

Незабаром наспів термін відновляти контракти з уділом на дальшу посесію городів. Звертаються євреїв до нотарів – ні хто з них не хоче завіряти отих контрактів, посилаючись на увагу 4 до ст. 956 IX т. зак. о сост. і на рішенець Загальн. Зібр. Держ. Сената 1899 року, № 3, яким пояснено, що закон 3 травня 1882 року забороняє євреям в селі «аренду одних земель и земельних угодій». Виходить, очевидячки таке євреям: спродуйся, пакуйся, залишай нагріті, кров'ю політі місця і вилаштувайся... куди вилаштуєшся?!

Лишавсь ще засоб хоч сяк-так полагодити справу – «для сохранения за евреями-жителями села Рассавы арендных прав на удельные усадебные участки» – а саме повернути село Рассаву на містечко: в містечках євреям закон безборонно дозволяє «аренду одних земель и земельных угодий». Кинулись бідолашні євреї до Києва з цим проханням, стукнулись до дверей різних інституцій, вдались до начальника краю, скрізь і всім оповідаючи про свою тяжку кривду, благаючи поради, рятунку. Наслідком сього стукання було те, що таки порушено справу, почались розсліди. Але потім київське губернське в справах крестьянських присутствіє, на розгляд до якого віддано всю справу, журналом своїм 16-го падолиста 1905 року, № 447, лишило прохання євреїв села Рассави без всяких наслідків, одхилило хїх домагання, мотивуючи свою постанову так (подаю уривок в українському перекладі): «Надання євреям містечкових прав заважить інтересам православної людності, бо площа землі удільного відомства біля Рассави буде забудована виключно

єврейськими оселями, а, побільшившись, кількість євреїв витворить величезний контингент пролетаріата, напівголодного і неохайного, що не гидуватиме жодними засобами для підтримання свого існування, і оті пролетарі всю свою діяльність оберуть, звичайно, на оточуючу їх православну людність. бо з євреїв їм мало зиску». може з погляду урядових інституцій, наведена мотивовка єсть свідок трогательного піклування бюрократії про православну людність» - хто його зна; але людським язиком кажучи – се видерто у 1266 душ останній щоденний кусок хліба, віднято у 1266 душ спромогу жить! Яко фінал справи, перед рассавянськими євреями підвелась тепереньки альтернатива: або з мосту та в воду, або ворушись, борись – може що виробиш [67].

На Херсонщині в середині квітня 450 робітників, що служать на станції «Голта», надрукували в «Голосе Юге» свою резолюцію, в якій вони рішучо протестують проти єврейських погромів і заявляють, що ні в якому разі не допустять в Голті, Ольвіополі та Богополі погромів [68].

Князь Урусов, колишній член першої Державної Думи, відомий свою промовою з приводу погромів, а перед тим бувший товаришем міністра внутрішніх справ, видав цими днями свої записки – спогади про своє губернаторство в Кишиньові (1903 – 1904 років).

В цих спогадах колишнього губернатора є чимало цікавого: правдиво губернатор малює страшенну сваволю адміністрації, тяжкі зловжитки різних представників її, неймовірне становище безправних євреїв в Бессарабії і таке інше. Багато місця присвячено в «Записках» і характеристиці вищого центрального уряду. Князь Урусов докладно поясняє, які великі хабарі брала поліція в Бессарабії. А що хабарництво справді процвітало в цьому можна впевнитись, дивлячись на те, як станові пристава роз'їздять в колясках четвернею, грають в карти, спокійненько програють сотні, а то й тисячі рублів. На думку добродія Урусова під час його губернаторства, в Бессарабській губернії було тільки троє справників, що не брали хабарів.

Одного разу, згадує колишній губернатор, я за допомогою однієї особи з прокурорського догляду, знавця місцевого краю, поспробував підштити, скільки приблизно бере поліція хабарів в моїй губернії на рік. Вийшло більше мільйона карбованців. Щоб трохи реабілітувати бессарабську поліцію в очах простодушних людей. що будуть читати оці рядки, я згадаю, що петербургська поліція, як це свідчить знавець справи, що сам служив в градоначальстві, бере 6 мільйонів карбованців на рік одних так званих «підписних» грошей. се б-то таких, що даються їй не за зламання закону, або зловжитки по службі, а простісенько за те, що живуть собі на світі лавошники, шикарі, фабриканти. хазяїни будинків то що. Хабарі з зламання закону сюди не йдуть – бо не можна встановити з певністю, на яку суму їх вистачить.

Далі в «Записках» згадується про діяльність бессарабського віце-губернатора Устругова, котрий умів так складати контракти з підрядчиками «коробочного сбора», що вони немилосердно визискували єврейських м'ясників і брали з них куди більше. ніж значилось в таксі. Цікаві сторінки в «Записках», де говориться про веховодарів кишинівської чорної сотні: Крушевана, Пуришкевича, Крупенського та інших. «Записки губернатора» дуже цінна книжка і певна річ, громадянство віднесеться до неї з відповідним інтересом [69].

1 червня почалась розбиратись бучна справа про погром «демократів» та євреїв в містечку Вертіївці. Председателює Рахальський, обвинувачує Шкотт; боронить присяжний адвокат Бринкін з Гомеля – «истинно-русский» по згоді й місцеві присяжні адвокати Кисілевич та Наказний – призначені. Адвокати з боку потерпівших – Шишко й С.Ратнер. Свідки подали цікаві відомості; вони показали, що справник і пристав потурали погромникам. Погром підготовився заздалегідь; писались списки «демократів». Ніяких заходів, щоб запобігти погромові, власті не вживали [70].

3 червня окружний суд оповістив приговор у справі про октябрський погром «демократів» та євреїв в містечку Вертіївці, Ніжинського повіту, Чернігівської

губернії. Підсудних Нагорного, Шафрая і інших. всього дев'ять душ, приговорено в тюрму на вісім місяців, позбавивши деяких особливих прав; двох підсудних приговорено в тюрму на два місяці. Інших, усього коло 50 душ, суд виправдав, між ними і жінку та сина колишнього волосного старшини Іваненка, одного з головніших організаторів чорної сотні в містечку Вертіївці. Задовольнив окружний суд такі гражданські позови: позов вертіївського потребительного товариства на 402 карбованці, Миколи Крішки – на 49 карбованців, учителя Євфима Гаврилея – на 356 карбованців, удови Горової – на 20 карбованців, учителя Манька – 345 карбованців. Інших гражданських позовів не задовольнено [71].

На початку червня з Поділля, з Ольгополя пишуть до «К.М.». Недавно у нас було зроблено спробу заснувати відділ «союзу руського народу». Але призначене на 3-є червня відкриття відділу було не дуже парадним. Що правда, був і молебень, було і «шествіє з місцевим духовенством та корогвами на чолі, були й спеціально виписані «оратори», говорили ці оратори і на тему про «жидівську справу», але найголовнішого – народу, юрби, яка б висловлювала «оратору» свої патріотичні почуття – цього не було. Весь «народ» складався з 30-40 душ, серед яких легко було побачити багатьох служачих в казенних інституціях [72].

Книжка князя Урусова «Записки губернатора» розійшлася вся за один тиждень. Автор готує друге видання [73].

Справа про погром «демократів» та євреїв у містечку Вертіївці, Ніжинського повіту.

1 червня в ніжинському окружному суді почалась розбиратись бучна справа про октябрський погром «демократів» та євреїв у містечку Вертіївці, Ніжинського повіту, Чернігівської губернії.

На лаві підсудних сиділо щось коло 60 душ місцевих вертіївських селян. Публіку в залу на суд не пустили, бо помешкання судове дуже тісне; до початку ж суду вільну частину зали заняли свідки, яких було викликано більш як 200 душ.

Засідання почалося в пів на другу годину. председателює Ю.Рахальський; обвинувачує товариш прокурора добродій Шкотт. Боронить підсудних присяжний адвокат: добродій Бринкін (з Гомеля) по згоді, од «союза русскаго народа», місцевий присяжний адвокат Є.Кисілевич і П.Наказний – призначені. оборонцями з боку потерпівших були: присяжний адвокат Шишко й С.Ратнер (обидва з Києва).

Як виявилось на судовому слідстві, картина погрому була така:

До погрому в Вертіївці підготовлялись довго до октябрських днів. Ще з серпня 1905 року в містечку Вертіївці почала заводитись чорна сотня під захистом пристава 1-го стана Ніжинського повіту Скабліка, місцевого волосного старшини С.Іваненка та сільського старости Дудченка. Чорна сотня впоряджала наради й склала цілий список усіх місцевих «демократів», на яких і стався потім погром. Між іншим, на чолі цих демократів було записано тамошнього вчителя Єфима Гаврилея.

25 жовтня 1905 року почався погром. Як тільки почали громити єврейські крамнички, місцеві волосні власті виїхали з містечка на хутір до лісного Терещенка-Кравченка пиячити й вернулись назад тільки аж другого дні вранці. В перший день було розгромлено майже всі єврейські крамниці. 22 жовтня приїхав справник з козаками. Юрба погромщиків стріла його гучним привітанням, а він звернувся до їх з промовою. якою більш заохочував їх до погрому.

Справник потім поїхав собі в економію до Терещенка, а юрба знов узялася «за своє»... Погромили квартиру Фреймана, завод Хацкевича й квартиру вчителя Гаврилея.

Через кілька день погромщики прийшли в економію до Терещенка й стали просити «за роботу». Їм одмовлено, й вони захвилювались, бо поліція, мов, обіцяла, а тут не дають...

23 жовтня поліцейські десятники обходили двори й скликали на сход коло церкви, щоб привести всіх «демократів» та євреїв під присягу, як вимагає пристав.

Зібралась велика юрба – тисяч три – чотири; «демократів» коло 200 душ і коло 50 євреїв було поставлено осторонь. Поміж корогвами був і царський портрет.

Молебінь служили під голим небом аж три пан-отці – Прокопович, Бантижак і Трощановський, після чого «демократів» і євреїв стусанами приведено до присяги.

Після присяги пристав Скаблік зібрав усіх вертїївців коло волості й сказав до їх гарячу «патріотичну» промову...

За два дні всього було розгромлено маєтки 57 душ, мж якими 34 євреї й 23 «демократи» (християни), що заявили шкоди на 105 тисяч карбованців.

Першим допитують свідка з потерпівших євреїв Левіна Хазанова. Він, видимо, чогось боїться і на все відповідає коротенько, нового нічого не додаючи.

Свідок Данило Кононенко показав, що поліція заздалегідь знала про погром, а коли він розпочався, не вживала ніяких заходів, щоб перепинити його.

Свідок Іван Чокол нічого з минулого не пригадує й на запитання або просто підтакує, або одмовляє все якось ухиляючись.

Дальші свідки з потерпівших євреїв та «демократів» розповідають, як їх було розгромлено маєток, одягу, меблі то що. Картина погрому – звичайна.

Свідок Микола Кришка розказав, як громили вчителя Гаврилея, й тут виявилось багато цікавих подробиць. Тоді як після слів добродія Гаврилея юрба вже хотіла розійтись, підійшов Грицько Іваненко, син волосного старшини, й вигукнув: «що ви його слухаєте? Він вас тільки дурить!» Тоді Опанас Лихошапка вдарив Гаврилея по виду, а Іван Загуменний заходився бити його залізним києм. Ледве вирвався Гаврилей і утік, а чорносотенці почали громить його хату. Поліція погром бачила, а ніяких заходів проти не робила, хоч і звертались з проханням про те.

Під час посвідчень деяких свідків з потерпівших підсудні кілька разів знімали цілу бучу, перебиваючи навіть промовників.

З посвідчень свідків оборони особливої уваги заслуговує посвідчення земського начальника добродія Догелло, що зайняв свою посаду зараз після погрому.

«Я, – каже свідок, – приїхав у Вертїївку після погрому. Скликав сход і розмовляв з селянами. Між іншим я заявив, що не допущу погромів і як зробить хто навіть спробу, то я звелю козакам збройною силою перепинити. Мені селяне на це

чистосердечно сказали, що коли начальство скаже їм, що не можна громити, то ніхто й не громитиме. З усіх розмов з селянами я твердо переконався, що це щира правда. І самого погрому в Вертіївці не було б, як би начальство сказало хоч одно слово. Але воно цього не зробило. Навпаки, коли приїхав пристав з стражниками. погромники були розбіглись, а пристав спинив їх, заспокоїв і сказав: «робіть далі, – вам нічого не буде». Справник теж промовляв до погромників, хвалив їх за патріотизм і таким чином одверто заохочував до погрому. Само собою, що темне селянство й подумало, що бити треба, бо начальство велить і навіть заохочує.

Голос одного із підсудних: – козаки й пристав дозволяли громить.

Інші свідки оборони встановляли алібі того чи іншого підсудного, не говорячи нічого по суті.

Оборонець потерпівших присяжний адвокат М.Шишко сказав довгу промову. в якій доводив, що суд повинен показати цілій Росії, що люде, що чинили по вулицях Вертіївки дикі оргії й сидять зараз на лаві підсудних, не творили якусь високу патріотичну справу, а були учасниками справжнього злочинства.

Оборонець з боку потерпівших помічник адвоката С.Ратнер в своїй промові доводив, що селяне пішли громити «демократів» та євреїв тільки під впливом адміністрації, яка підготувала цю подію, а сама зникла; ці підсудні були тільки несвідомими виконавцями тих досвідних погромників, що залили кровію цілу Росію, – й через те суд повинен приговор постановити над ними легчий, ніж того вимагає їх злочинство.

Оборонці П.Наказний і Є.Кисілевич теж доводили, що погром стався з відому адміністрації.

Промова оборонця деяких підсудних присяжного адвоката добродія Бринкіна була вся пересипана перлами чорносотенного красномовства, прикрашеного інсинуаціями та брехнею проти євреїв...

Після промов усі оборонців зроблено перерив до другого дня.

На другий день після встановлених запитаннів, як ще суд не вийшов на нараду, в судовій залі трапився характерний інцидент: присяжний адвокат Бринкін, який учора тільки говорив про те, що на всіх євреїв з презирством треба дивитись, сьогодні підскочив з солоденькою усмішкою до помічника присяжного адвоката С.Ратнера й хотів поручитись. Але С.Ратнер тільки байдуже хитнув головою – мов, здоровкатись з таким добродієм, як Бринкін, він і не бажає...

Приговором ніжинського окружного суду підсудних: Нагорного, Шафрая і інших, всього дев'ять душ, засуджено в тюрму на вісім місяців, позбавивши деяких особливих прав; двох засуджено в тюрму на два місяці. Інших, усього коло 50 душ, суд виправдав, між ними і жінку та жінку сина колишнього волосного старшини Іваненка, одного з головніших організаторів чорної сотні в містечку Вертіївці.

Задовольнив суд такі гражданські позови: позов вертіївського потребительного товариства на 402 карбованців, Миколи Кришки – на 49 карбованців, учителя Єфима Гаврилея – на 356 карбованців, удови Горової – на 0 карбованців, учителя Манька – 345 карбованців. Інших гражданських позовів не задовольнено [73].

Ніжин, 8 черня. В зв'язку з убивством старшини в Ветріївці арештовано 30 душ селян, лікаря, фершала й фершалку земської больниці.

Третю ні по городу все йдуть численні труси та арешти. Тюрма повнісінька [73].

«Бессарабская Жизнь» подає відомості про справу з погромом, що був у Каларашах. 30 сепрня справу цю почав розглядати кишинівський окружний суд. Погром був 23 жовтня 1905 року в містечку Каларашах Оргіївського повіту. Обвинувачених 41 чоловік (один з них уже вмер), свідків 270. В акті обвинувачення сказано, що причина погрому: племінна та релігійна ворожнеча між євреями та молдованами, яка найбільше виявилась в жовтні 1905 року через революційний рух: демонстрації в місті Каларашах, впорядковані євреями, заклик до знищення сучасного державного ладу, що був теж з їх ініціативи. Почали погром приїзжі (з Кишиньова) погромщики, які стали наструнчувати на ярмарку людей проти євреїв і самі перші розбивали крамниці. Селяни спочатку не бали участі в погромі як каже

акт обвинувачення, але почали бити крамниці після стріляння єврейської самооборони. Погром тягся з 10 годин вечора до 5 годин ранку, аж поки не прийшло військо. На погромі вбито 34 євреї. Окрім цього 9 євреїв горіло в підпалених погромниками хатах. Підсудні не визнають себе винуватими. Обвинувачення зроблено на підставі 269 статі карних законів та статі 1459 (за душогубство) [74].

Особливий виділ херсонського окружного суду, при участі сословних представників, почав розглядати голосну справу про єврейський погром, який стався 18-20 жовтня 1905 року в Херсоні й який скінчився тільки тоді, коли в місті було заведено військовий стан і коли погромщиків почали розганяти та арештовувати. До відповідальності притягнуто 40 душ, серед яких перше місце займає теперішній товариш голови «союзу руссаго народа» Іван Фоменко, автор патріотичних та антисемітських виданнів для народу. Серед підсудних – 3 жінки Всіх обвинувачено по 1 та 3 частинах 269/1 статті, а головних «лідерів» ще в тому, що вони підбурювали юрбу на злочинство.

Акт обвинувачення зводиться ось до чого:

16 жовтня 1906 року, під впливом нападів на шкільну молодь. в міській думі зібралася нарада з представників різних громадських організацій – всього до 50 душ. Ухвалено було зібрати на слідуочий день мітинг. Звістка про це поширилась по місту, й на другий день, 17 жовтня, в міській думі зібралася було зразу нарада, а згодом вона перетворилася в революційний мітинг, з вибраним головою. Між іншим, під час цього мітингу стався такий випадок. Хтось із публіки випадково штовхнув великий царський портрет і той захитався. Це викликало сміх незначної частини публіки, а дехто іронічно завважив: «самодержав'я само падає». Більшість зібрання поставилася негативно до цього випадку, а голова навіть сказав, що тепер не час сміятися.

На другий день по місту було розліплено маніфест 17 жовтня. З цього приводу в губернській земській управі знов зібрався мітинг, на якому голова управи Парамонов читав голосно маніфест. після цього публіка вийшла на вулицю й

одкрила там другий, більший мітинг, на якому було постановлено викликати загальну забастовку. Зараз же публіка поділилась на окремі гуртки й пішла по майстернях, заводах, фабриках, магазинах, вимагаючи, що їх було закрито.

Підійшовши коло першої години до міністерських майстерень, забастовщики почали вимагати од адміністрації майстерень та робітників, щоб майстерні було зачинено. Робітники поставилися неприхильно до забастовки, на цім ґрунті виникли суперечки, які скінчились тим, що хтось з юрби стрельнув з револьвера в робітників. Це викликало обурення робітників: вони кинулися бити юрбу, а та пустилася тікати.

Одночасно з погромом в районі Суворовської вулиці йшов також погром на Привозі, куди юрба забастовщиків пішла зачиняти магазини. Коло 3 години погром потроху вщух, але над вечір він розпочався з новою силою.

Картина погрому – звичайна. Били, розбивали, чинили всякі насильства, вбивали, а козаки та солдати, яких, по словам акту обвинувачення було мало, являлись тоді, коли все вже було готово. Наслідки погрому: вбито – 1, тяжко поранено – 2, покалічено – 1, легко поранено – 44, побито – 36, а шкоди зроблено на 300 тисяч карбованців.

Всі підсудні, навіть ті, про кого, як наприклад, про Фоменка та Кріпака, напевне відомо, що вони були душею погрому, не признали себе винуватими. Дальші подробиці подамо в свій час [75].

Панахиди за вбитих під час погрому 18 й 19 октябрю 1905 року в Єлисаветі євреї одправили 22-го октябрю на старому кладовищі. Зійшлися всі родичі замордованих і представники єврейського громадянства, на чолі з рабином В.Темкіним. За лікаря С.Рейсера було одслужено окрему панахиду, після якої рабин В.Темкін і лікар Додін сказали теплі промови [76].

Продовжувалися погроми та розгляди їх за попередні роки і в 1908 році.

Розглянемо хід суду в справа про погром у Ніжині в Ніжинському окружному суді.

19 березня в ніжинському окружному суді, при участі сословних представників розпочалась розглядатись справа про антиєврейський погром в городі Ніжині (на Чернігівщині), що стався в октябрські дні 1905 року.

Підсудних у цій справі всього 14 чоловік, – дарма, що погром тягся цілих чотири дні, – та й то два з поміж їх померло. Із цих то 12, що зайняли лаву підсудних на суді, одинадцять на волі, а один – під вартою, бо одбуває саме за убивство своєї сестри арештантські роти.

Свідків викликано щось до 100 чоловік.

Цивільних позивачів 150, які заявили загалом позовів більш як на 200.000 карбованців. Інтереси їх обстоює присяжний адвокат А.Д.Марголін.

Перед читанням акту обвинувачення присяжний адвокат Марголін од імені потерпівших сказав загальну промову, подав мотивовану заяву, в якій доводив, що всі ті погроми октябрських днів стались не через місцеві, спеціальні якісь причини, бо всі вони стались там, де живуть тільки євреї, і маже скрізь одночасно Без сумніву, тут працювала якась одна організація, що мала певний план. Тимчасом відомо, як ведуться всі погромні справи і як на їх дивиться суд, і через те потерпівші вважають можливим викласти своє прохання до суду зразу ж перед самим початком процесу. Вони прохають погодитись з тим, що всі, що сидить оце зараз на лаві підсудних, чинили погром під впливом чуток, що за те їм ніякої кари не буде. А через те вони тут і винні тільки яко знаряддя свідомих організаторів погрому, і їх навіть не варт карати тяжко. Грошові інтереси потерпівших не дуже займають, а вони тільки шукають морального задоволення.

Після цієї заяви добродій Марголін залишив залу засідання. Услід за ним вийшли і всі потерпівші. Заява добродія Марголіна і те, що повиходили потерпівші, справило певне вражіння. Председатель оповістив перерву і тільки після неї було прочитано акт обвинувачення.

Погром у городі Ніжині стався, як і скрізь, після видання Царського маніфесту 17 жовтня 1905 року, коли і там людність стріла його, дуже радіючи. Другого дні після

того, як маніфест було оповіщено, було впоряджено кілька процесій і мітингів, переважно з молоді, на яких говорились запальні промови та заклики. Тут саме на базар приїхали селяни і, коли хтось з натовпу вистрілив з револьвера, вони й накинулись на молодь з оглоблями та люшнями. Спершу розігнали натовп, а далі й почали громить на базарі єврейські дома й крамниці. Чотири дні йшов цей погром, підчас якого розбито й пограбовано більш 250 єврейських домів та крамниць. Коли з приводу цього виникла справа, до суду було потягнуто 14 чоловік.

Після того, як акт обвинувачення прочитано, почався допит свідків. Першого дня допитано було 25 свідків.

Посвідчення їх нічого цікавого для справи не додають, бо здебільшого це все народ сірий і одмовляється переважно тим, що вже «запам'ятав» усе. А де-хто, видимо, просто боїться наговорювати на підсудних.

Процес цей протягнеться кілька днів [77].

20 березня йшов далі допит свідків; було допитано усю решту свідків. І тут нічого цікавого для справи не виявилось, бо навіть ті посвідчення, що добуто підчас слідства, тепер на суді зовсім зменшено.

Товариш прокурор в своїй промові обвинувачути декого з підсудних зовсім одмовився, а про п'ятьох підсудних домагався, щоб їх злочин було інкріміновано не по 2 ч. 269/1 статті кримінального закону, а тільки по 1 ч. 269/1 статті, що значно зменшує кару.

Оборонець фон-Брінкен сказав свою промову цілком в стилі «Русское Знамя», визнаючи приводом до антиєврейських погромів «попраніє євреями патріотических чувств русскаго народа». Підсудні, мовляв, активно боронили себе і цілу Росію од того становища, що витворилось після 17 октябрю, вони захищали порядок і через те їх треба виправдати.

Казенний оборонець Кисілевич так саме домагався, щоб усіх підсудних було виправдано.

Окружний суд з 12 підсудних – трьох – М.Зеленка, М.Кононця й Ф.Костюка, позбавивши деяких особливих прав, приговорив до тюрми на 8 місяців і одного – Марченка на 4 місяці, без позбавлення прав, а інших восьми – виправдав [78].

Відбувалися суди і в Полтавщині, які розглядали справи про єврейські погроми. Вже закінчилось судове слідство про єврейський погром в октябрі 1905 року в Ромнах і справу передано в полтавський окружний суд для написання акту звинувачення. Підсудних в цій справі буде до 200 чоловік й свідків мабуть з 600. Підсудні – це здебільшого козаки та селяни, у віці 20-30 літ.

Справу про гадяцький погром теж уже закінчено; розглядатись вона призначена на 23 липня у городі Гадячі. Всього підсудних у цій справі – 86 чоловік і свідків до 200 [79].

23 травня 1908 року в київському окружному суді розглянуто справу про єврейський погром в селі Нові-Петровці, Київського повіту. Приводом до погрому стали чутки, що надійшли з Києва, ніби там євреї порвали Царський портрет і розгромили монастир. До суду потягнуто було 11 місцевих селян. Розглянувши справу, суд признав усіх підсудних винними й приговорив до тюрми на місяць кожного [80].

Ось цілком одна з тих «союзницьких» прокламацій, що нещодавно (в травні) оце були порозліплювані в містечку Смілі, Черкаського повіту. Прокламація гектографована. Зверху вличезними літераторами написано: «Паршивое жидовское племя!», а далі ось така погроза висловлюється: «Не дразните просыпающагося медведя который одним ударом лапы может вас всех паршей стереть с лица земли. Помните скоты проклятые, что мы изучили вашу паршивую историю и все знаем, что вы были, есть и будете вредны тем народам, которых кровь пьете. Вы воры и мошенники. Вы злодеи и крамольники. Вы убийцы и грабители. Вы нахалы дерзаете на священную особу нашего дорогого Монарха за которого все мы костями ляжем, но его оскорблять не позволим». Списано точка-в-точку [81].

11 червня в Могильові закінчилася справа про єврейський погром в Чечерському. Підсудних 15, свідків 106. По акту обвинувачення значилось, що погром стався після стріляння євреїв на новобранців і розкидання євреями відозв. На суді цю легенду підтримував пристав Голцев. Свідки показували проти цього. Присуджено: 8 душ до тюрми на строки від 8 місяців до 1 року. Засуджених взято в тюрму [82].

Нарешті після тижня розглядання 29 червня окружний суд в Гадячу прочитав приговор в справі про гадяцький єврейський погром. Чотирьох в цій справі засуджено на 1 рік до арештантських рот, з позбавленням всіх прав; 13-ох – на 8 місяців до тюрми, з позбавленням прав; 9-ох – на 4 місяці до тюрми і 4-ох – на 3 місяці до тюрми, а інших підсудних виправдано [83].

Бешкет союзників в кінці липня в Києві. Виявилися такі подробиці бешкету, зробленого союзники цими днями на Подолі: годин у 6 над вечір на Подолі, на толкучці з'явився якийсь добродій у картузі з синім околицот та з хрестом на грудях, подібним до «Георгія». Він сказав, що приїхав з Одеси і почав розбалакувати: «незабаром будемо жидів бити. В Одесі завели порядки, а тепер до вас приїхали». Зібралася коло нього юрба, чоловіка 300. Де-хто з юрби почав обурюватися на цього добродія. Покликано городового, щоб арештував його. Він повів «добродія» в участок. Туди подалася юрба, але скоро люде поросходились од участка. «Добродія» з участка швидко випустили, а через яку годину на Подолі почали бешкет робити союзники: лаяли перехожих євреїв, били навіть резиною. Це було на Олександрівській вулиці, на набережній біля Дніпра, на Хоревій та на Межигірській вулиці. Серед гультіпак було найбільше в блакитних сорочках. З участка послано було городових та стражників на конях. У таких сорочках ходять члени «активної боротьби с революцией». «Штаб-квартира» їхня на Боричевому-Току, де стоїть на варті під дверима чолов'яга з тесаком та револьвером [84].

На початку серпня у Глухові завелася єврейська чорна сотня. На чолі її стали: тамтешній рабин Шумяцький і купці Залкінд та Цитовський. Серед єврейського загалу у Глухові чорна сотня, на жаль, має багато симпатій [85].

В Одесі 8 серпня знов хулігани нападали на євреїв. Вони обшукували перехожих євреїв і стріляли з револьверів. Кілька євреїв потерпіло [86].

13 вересня в городі Павлограді на Катеринославщині місцевий окружний суд при участі сословних представників розглянув справу про єврейський погром в селі Підгородньому, що був ще в октябрі 1905 року. З підсудних одного тільки селянина Катустенка суд, позбавивши його прав, приговорив на 8 місяців до тюрми, а то всіх 10 чоловік інших виправдав [87].

Єврейський погром 1905 року в Богушківій-Слободці розглядався в суді.

10-го вересня виїздна сесія лубенського окружного суду при участі сословних представників розглянула справу про єврейський погром в селі Богушківій-Слободці, Золотоношського повіту (на Полтавщині), в жовтні місяці 1905 року. До відповідальності притягнуто 20 чоловік селян того ж села, більшість з них ще молоді люди, були навіть 16 років: Грекала, Заїку, Никанора Писаренка, Володимира Писаренка, Федосія Ломаку, Якова Ломаку, Артеменка, Куксу, Шишка, Сухенька, матроса з транспорту «Єнісей» чорноморського флоту, Березу, Пазенка, Жовніра, Желізняка, Карпенка, Данила Воскобойникова, Петра Воскобойникова, Казановського, Сидоренка і Жигала.

Свідків в цій справі було 13 чоловік теж місцевих селян. Оборонцями підсудних були присяжний адвокат добродій Міхновський (з Харькова) та золотоношський адвокат добродій Римашевський. Обвинувачував товариш прокурора лубенського окружного суду добродій Чернов.

Акт обвинувачення справу малює так:

19 жовтня 1905 року в селі Богушківій-Слободці, натовп місцевих селян вчинив погром єврейських крамниць, знищив та розікрав бувший там крам.

Попереднє слідство встановило, що ворогування поміж селянами та євреями раніш не помічалось, але в день погрому почали ширитись чутки про бувший погром в Золотоноші, а селяне: Грекало, Заїка, Сидоренко та Жигало, що повернулись з Золотоноші, почали в чайній розказувать, що в Золотоноші євреї

спалили церкву і їх за це побили та попалили, а також, що їм приказано в своєму селі теж розбивать євреїв і заохочували присутніх йти чинить погром над євреями.

Коло 7 годин вечора, на площі, побіля церкви, зібрався натовп чоловіка в 100; од цього натовпу відокремилосся чоловіка 20 і пішли до крамниці Барського й почали чимсь бити в двері та вікна, а потім двоє злізло на дах і улізли в крамницю та й відчинили з середини двері, після чого усі почали нищити та красти крам. Натовп розгромив крамниці євреїв: Тарновського, Вишневського, Резакова, Барського, Есікмана і інших. Погромщики були озброєні ломами та сокирами і ними розбивали вікна.

Коли натовп підійшов до будинку Есікмана, то він прохав їх не громить крамниці, але Заїка, що був там у натовпі скомандував «бийте його усі», погромщики почали нищити та красти крам, а Пазенко забрав гроші з шухлядки.

Погром закінчився, як уже всі єврейські крамниці на селі були розбиті та розкрадені. Суд постановив обслідувати розвиток неповнолітніх Пазенка, Ломаку та Казановського і визнав, що вони були в натовпі і робили усе – розуміючи.

На підставі цього 18 перших селян обвинувачували по частині I 269/1 ст. улож. о наказ., а останніх – Сидоренка, Жигалова, Заїку та Грекала по ч. III 269/1 ст. улож. о наказ. Справа розглядалась цілий день, а увечері годин у 9, оповіщено присуд, котрим одного присуджено на 8 місяців до тюрми з позбавленням прав і потім на 2 роки поліцейського догляду, двох на 4 місяці кожного в тюрму, а решту виправдано [88]. На Херсонщини в суді теж розглядалася погромна справа за 1905 рік. В Єлисаветі на початку листопада цими днями розглянуто в окружному суді справу шести чоловік, яких обвинувачено в тому, що вони брали участь в єлисаветському погромі євреїв у октябрські дні 1905 року. Тоді було вбито 11 євреїв і поранено кілька десятків. Суд двох приговорив до тюрми на 2 і 4 місяці; одного – до тюрми на 8 місяців, одного – до арештантських рот на рік, двох останніх з позбавленням прав, а двох підсудних виправдано. Цивільні позови не дозволено, бо од їх одмовилися повірені позовників [89].

Після нападу на єврея в селі Березняках, Черкаського повіту (дивись позавчорашнє число «Ради»), поліція кинулась зараз за лиходіями. Цими днями вдалося вже напасти на слід їх, 5 чоловіка арештовано [90].

У Полоцьку виїздна сесія вітебського окружного суду розглядає видатну справу про погром у Полоцьку. В акті обвинувачення сказано: «1905 року в городі Полоцьку революційна частина людності, здебільшого євреї, стали виявляти дуже жваву діяльність. Через вимоги єврейської депутації, посланої до поліцмейстера, поліції в городі ніде не було і євреї мали нагоду для демонстрації в похоронах убитого телеграфіста Шелковського. 22 жовтня, коли був прийом новобранців, євреї побоялися їх і просили знов поставити в городі поліцію. 23 жовтня вдень народ зробив патріотичну демонстрацію. Чути було, як десь б'ють вікна і стріляють. Почалася метушня серед демонстрантів. Царський портрет упустили на землю. Юрма стала розбігатися і заходилася розбивати крамниці з залізом, понабирала в руки того заліза та й стала розбивати, грабити крамниці. Почався єврейський погром. Грабіж одбувався на очах поліції і вона вважала себе безсилою щось вдіяти. Запримічено тільки 16 погромщиків. Колишній городський голова Аргамаков казав на суді таке: рано в день погрома євреї, сподіваючись лиха, зібрали разом з християнами нараду, на якій вияснили, що погромові можна запобігти. Як тільки залунав перший вистріл голова повів роту солдатів туди, де засідала самооборона; однявши в самооборони зброю, він зачепив учасників її, що нічого лихого їм не буде та й вивів з хати; оцих нещасних беззбройних людей вбивала юрма й солдати. Свідок лікар Іменітов оповідав, що вбивство 7 безневинних людей перед погромом сталося через наструнчування Ходкевича; він вивів роту солдатів та загадав стріляти в єврейських хлопчиків, що обороняли рундуки з крамом од новобранців. Цей таки свідок виказав, що пристав Шероченко, який під час погрому, за виїздом поліцмейстера, стояв на чолі поліції, якось признався, що полоцький погром лежить на совісті поліції [91].

Розділ 11. ЄВРЕЇ В ГАЛИЧИНІ

Галичина в Австро-Угорщині мала великий відсоток людності євреїв.

Як сповіщали на початку серпня 1908 року польські газети, професор доктор Вітовт Шрайбер одержав від професора антропології в «Columbia University» в Нью-Йорку запрошення, зробити на кошт правительства Сполучених Держав антропологічні дослідження над сільським населенням, селянським та єврейським у Східній Галичині. На підставі тих дослідів хоче американське правительство зробити порівняння як і яким способом впливає зміна підсоння на переселенців в новім місці побуту [1].

Українські кооперативні товариства в Галичині в 1909 році мали таку історію.

Першими почали засновуватись і найбільш поширені в Галичині товариства кредитові.

Репрезентантами лихварського кредиту в Східній Галичині були і тепер є майже виключно євреї, вони то були й головними організаторами кооперативного кредиту.

Правда, основані євреями на законі з років 1854 і 1873 кредитові товариства довго мали – та й тепер подекуди мають – лиш форму кооперативну, а по суті своїй були товариствами професіональних лихварів – капіталістів. Доказом цього – факти засуду директорів таких товариств до тюрми за лихварство. Одначе останніми часами дух лихварства з єврейських товариств по трохи уступає.

Другими організаторами кооперативного кредиту в Східній Галичині були поляки.

В той час, коли євреї в своїй «кооперативній» діяльності керувалися лиш мотивами наживи, дбали про великий процент за позички і інші драчки з затаючого позичку селянина, поляки приточили до економічної організації ще й мотиви національно-політичного характеру. Організацією для українського населення кредиту, як і іншими організаціями економічними, поляки намагаються поставити те населення в економічну залежність від себе, щоб після піддати своїм

національно-політичним стремлінням всі сторони життя українського селянина та підірвати в нього віру в свої власні сили і довір'я до своєї власної інтелігенції.

В польських і єврейських кредитових товариствах, котрі мають свій осередок в Східній Галичині, налічується по приблизним підрахункам до 200.000 членів по національності – українців.

Об'єднання такої маси українського населення в товариствах під керівництвом людей чужої національності з протилежними і ворожими українському рухові національно-політичними стремліннями, було і тепер є дуже небезпечне для успішного самостійного розвитку українського народу в Галичині, на всіх полях його національного життя. Це заставило ще давніше українську інтелігенцію взятися до основи національних кредитових і інших економічних товариств, щоб цим шляхом покласти основи для економічного відродження свого народу і вирвати його з під чужого ідейного впливу і чужої економічної залежності.

Довго однак економічний рух український був кволим і майже непомітним в загальному економічному життю краю і тільки останніми роками набирає певної сили і значення [2].

Тяжку картину економічного занепаду українського селянського господарства в Галичині в 1910 році малює львівська «самопоміч» в часописі 2.

Земля – то єдиний наш скарб. каже газета, єдине джерело існування нашого народу. Не багато ми маємо землі – бо більшу частку її загарбали собі пани. Але й та земоля, яку посідає наш хлібороб, усувається йому з під ніг, а сам він покидає рідний край, шукає щастя за морем або йде працювати на німця.

Хтож загарбує наші остатні кавалки землі? Всякі п'явки, лихварі, що висмоктують з нашого хлібороба останню кров, а передовсім лихварі-євреї.

За 18 літ, від року 1874 до 1892, в Галичині перейшло у власність євреїв 43.000 малих селянських господарств. Кожного року на публічній ліцитації продається около 2600 селянських господарств. Причиною цього страшного явища є переважно

єврейські банки, котрі так обмотують хлібороба лихварськими позичками, що він позбувається останнього свого майна і йде світ за очі.

Тільки за три роки 1894 – 1897 єврейські лихварі продали 2856 селянських господарств; а ще 1547 господарств єврейські банки були призначили до ліцитації.

Чи треба говорити про те, що ця лихва найбільше дошкуляє нашому селянинові, що місцем земельної спекуляції для єврейських і всяких інших лихварів є східна Галичина?

Не краще – коли не гірше – стоїть справа і з великою земельною власністю.

Від року 1868, коли то євреям дозволено набувати землю, і до року 1899 в руках євреїв опинилося аж 680 великих маєтків польської шляхти. Рахують, що тепер в єврейських руках знаходиться більше як одна третина (35 процентів) великої земельної посілості, набутої у власність і стілько-ж взятої в посесію. На 2.000 великих земельних маєтків в Галичині 1.100 знаходиться в руках єврейських, а по містах і містечках євреї посідають половину всіх ґрунтів.

Та нас мало обходить, хто володіє великими двірськими обшарами, чи родовитий польський шляхтич, чи поляк мойсеєвого визнання, чи посесор-єврей. Всі вони однаково визискують українського селянина.

Важнішим для нас є зазначити, що крім євреїв набувають польську землю також селяни. За останні 20 років перейшло до селян в усій Галичині 300.000 моргів панської землі [3].

В 1911 році з зростом національної самосвідомості серед єврейських мас, зростає й література як на єврейській мові, так і на жаргоні, а раніш всього преса, яка заступає єврейські інтереси і постулати перед культурним світом. Крім єврейського дневника «Tagblatt», органу сіонської партії, що вже 8 років виходить, видається в Кракові, як орган Левенштейна, жаргоновий дневник «Tug». Понад те виходить в Сяноці тижневик «Der Volksfreund», часопись дуже популярна особливо в Східній Галичині, а в Новім Санячі виходить «Sanzer Zeitung», призначена для малих містечок Західної Галичини. Ряшівські сіоністи видають декілька літ «Volkzeitung»,

а з часу останніх виборів, також станиславівські сіоністи мають свій власний орган «Der Jud». В Кракові виходить «Жидівська ілюстрована часопись», тижневик на взір родинних ілюстрованих видань, а в Бродах видають сіоністи жаргонний «Hajwgi». Робітнича сіоністська партія «Poale Syon» має також свій тижневик «Der judische Arbeiter». В єврейській мові виходить в Кракові сіоністичний тижневик «Гаміцпе», а незабаром почне там виходити новий дневник «Басколь». Коли ж зважимо, що сіоністи видають чимало часописів на польській мові, як «Wscod» (тижневик), «Moriah» (місячник для молодіжі), «Naszachar» (двотижневик для жидівських дітей) і «Słowo żydowskie» (орган тернопільських сіоністів), то побачимо, що сіоністи розпоряджуючи такою великою пресою, є в силі кермувати гадками єврейського загалу [4].

В 1911 році було в Галичині 433 періодичних видань, що становить 10,16 процентів видань, які виходили в тім році в усій Австрії. За останні тридцять років видання так зростали: в 1880 року було 97, в 1890 році – 127, в 1900 році – 234, в 1910 році – 392, в 1911 році – 433. По мові було в 1911 році видань в Галичині польських 341, українських 44, німецьких 17, жидівських 18, російських 1, двоє і більше язичних і на інших мовах 12. До українських зачислено і де які москвофільські видання, що пишуться українсько-російським жаргоном. В усій Австрії було в тім році видань польських 369, українських 61, німецьких 2.327, жидівських 19, російських 2, на інших мовах (чеській, італійській, руминській, словінській і таке інше) і на кількох мовах 1.483, разом 4.261. Варто зазначити, що жидівська періодична преса з'осередкована майже виключно в Галичині, і не диво, бо тут живе 2/3 всіх австрійських жидів. Що до змісту, то галицькі періодичні видання 1911 року ділились так: політичні 142, економічні 49, сільсько-господарські 22, промислово-технічні 32, медично-природничі 19, правнично-адміністративні 9, церковно-релігійні 23, педагогічні 21, географічні, статистичні і історично-літературні 34, театральні, музичні і артистичні 17, белетристичні і гумористичні 33, інші 32. Шість і більше разів на тиждень виходило 25, три рази на

тиждень 40, два рази на тиждень 7, раз на тиждень 89, три рази на місяць 11, два рази на місяць 130, раз на місяць 171.

З усіх періодичних видань, які виходили в Австрії в 1911 році, на німецьку мову припадає 55 процентів, хоч німці складають в Австрії тільки 35,6 процентів населення. З періодичних видань, які виходили в тім році в Галичині, на польську мову припадає 78,8 процентів, на українському 10,16 процентів, на жидівську 4,16 процентів, хоч поляки складають в Галичині (беручи віросповідну, як більш вірну для означення національності, статистику) 46,5 процентів населення, українці 42,1 процентів, жида 10,9 процентів. Варто зазначити пануючою нацією не тільки в державі (німці), але і в краю (поляки), бо преса, як і інші засоби і продукти культури пануючих націй, зростає і розвивається також коштом націй слабших [5].

Існуючі в Галичині три організації для єврейської мови, як живучої, розговірної мови: єврейська шкільна матиця, товариство єврейських учителів, та секція загально-єврейської організації «Гістадрут і Гріт», скликали на 10 жовтня до Львова спільний з'їзд усіх тих організацій та досі незорганізованих любителів єврейщини. Мета з'їзду буде утворити одноцільну організацію усіх [6].

Галицькі сіоністи скликають на 14 січня нового стилю 1912 року з'їзд купців жидівських в цілі організації центральної інституції, яка об'єднала б всі жидівські товариства економічні [7].

З'їзд галицьких сіоністів відбудеться 24 і 25 грудня в Станиславові. Глвною задачею з'їзду буде скристалізовання політичної діяльності сіоністичної партії [8].

Єврейський «Разсвет», ґрунтуючись на цифрах народного перепису в 1910 році в Галичині пише: «Очевидно, Галичина різко розпадається на дві частини: меншу, західну, з абсолютною польською більшістю, – і більшу, східну, з абсолютною більшістю українців. Велика більшість євреїв. як і завше, живе поміж українцями, і це натурально мусило б виробить політичну спілку пригнічених євреїв і українців проти польської шляхти і буржуа, але євреї зовсім неорганізовані з політичного

боку, а сучасна обшинна організація євреїв і впливові серед них елементи цілком на службі у польської знаті».

«Впливові єврейські елементи» знають, що роблять, діла їм мало до пригнічених євреїв, а тим більш до спілки з такими ж пригніченими українцями. Пригнічене галицьке єврейство мусить так ставитись до своїх спольщених «впливових» елементів, як ставляться галицькі українці до своїх Дудикевичів, Маркових, Куриловичів [9].

31 травня в Станіславові мали бути збори сіоністів; вони якось довідались, що на цих зборах мають бути також і соціалісти з доктором Керкесом з Львова. Сіоністи, переважно молодь, за дві години до одкриття зборів обложили залу і, як тільки прийшли соціалісти, почали їх бити киями.

Почалась страшенна кривава бійка, бились чим попало, кидали камінням, хтось навіть вистрілив. Скільки соціалістів ранено, сіоністів скільки душ дуже побито [10].

У Львові в листопаді місяці 1909 року на світ народилося 452 дітей: 238 хлопців і 214 дівчат. З них серед українців – 53 хлопців і 44 дівчат; серед поляків – 112 хлопців і 105 дівча і серед євреїв – 72 хлопців і 62 дівчини [11].

Людність Львова в 1911 році. Після останнього перепису було у Львові 105,740 римсько-католиків, 59,360 євреїв, 39,632 греко-католиків, 3,012 протестантів, 520 православних, 205 вірмен і 101 «без віри». За свою мову польську визнає 177,887 душ, українську 21,812, німецьку – 5,942 і чешську 777 [12].

РОЗДІЛ 9. ЕМІГРАЦІЯ ЄВРЕЇВ

Єврейська еміграція була прямим наслідком антисемітської політики Російської імперії, переслідувань, зневаги, погромів, постійній загрозі житт євреїв.

31 грудня 1906 року в Кишиньові по приказу Румунського уряду консул перестав візувати паспорти євреїв, що виселяються з Росії [1].

Люди тікали з Російської імперії, буквально, в різні сторони. Гурт людей у Ромнах (у Полтавщині) намислив виселитися на острів Кіпр (це нижче Туреччини, біля Греції). Вибрали п'ятьох людей, щоб ті поїхали на острів і роздивилися, як там, чи добре жити. Ці п'ятеро виборних виїхали на Кіпр 14 лютого. Багато євреїв виїздять з Полтавщини в Америку та Канаду [2]. В 1906 році євреї виселялися з усюди. Газета «Полтавское Дело» писала 2 березня, що в канцелярії полтавського губернатора щодня багато євреїв беруть паспорти, щоб їхати за кордон, у чужі землі. Виїздять не з самої Полтави, а з усієї Полтавщини, тікаючи від лиха, якого вже так багато зазнали [3]. Євреї тікали і в Туреччину. «Русському Слову» пишуть із Севастополя, що туди наїхало чимало євреїв, що, боячись погромів, тікають у Туреччину [4].

На 16 червня в Петербурзі було назначено перше засідання міжвідомчої еміграційної (переселенської) комісії під проводом управляючого відділом торгового мореплавства Олексієва; на засідання думають запросити виборних від єврейського колонізаційного комітету, бо між переселенцями, що виселяються в чужі краї, більшість євреїв [5].

16 червня відбулися перші збори міжвідомчої еміграційної комісії; на зборах були заступники усіх міністерств, пароходних товариств є єврейського колонізаційного комітету. Міркували над тим, як упорядкувати еміграцію (переселення в чужі держави) з Росії; усі висловились за те, щоб еміграцію признано законною [6].

В Петербурзі 27 червня міжвідомча еміграційна комісія висловила за те, щоб не пускати до Росії агентів чужоземних підприємств, що продають білети на виїзд емігрантів. Русько-східно-азіатське товариство, задля перевезки емігрантів до Америки, розпочинає з 4 липня прямі рейси між Лібавою та Нью-Йорком [7].

Міжнародна рада єврейської територіальної організації збирається 25 червня в Лондоні. Сподіваються, що англійський уряд повідомить про те, що євреям призначать територію для їх автономної колонії. Через це рада заводить зносини з комісією чиновників по еміграційному законодавству про напрям єврейської еміграції з російських портів у майбутню колонію на пароходах добровольного флота [8].

Еміграція євреїв була дуже великою. В 1899 році євреїв виїхало за кордон 60.982; 1900 року – 90.787; 1901 рік – 85.256; 1902 рік – 107.000; 1903 – 136.039; 1904 року – 145.141; 1905 – 184.622, а в 1906 році тільки за першу половину року виїхало за кордон 250.000 євреїв [9].

Євреї тікають за останній час (в серпні 1906 року) з Росії за кордон в такому великому числі, як ніколи не було попереду [10].

«Русь» писала, ніби з американської статистики видно, що 1906 року в Америку піїхало 1.100.735 емігрантів; в цьому числі з самої Росії – 215.665 чоловіка. Ці 215.665 переселенців ось як розпадаються по національності: фінляндійців – 13.461, німців – 10.279, євреїв – 125.234, литовців – 13.697, поляків – 46.34 та руських і українців (здебільшого з південних губерній) 5.285. Ця сама статистика показує, що за шість років з Росії ось скільки приїхало в Америку емігрантів:

Рік	Кількість чоловік мігрантів
1901	85.257
1902	107.347
1903	136.093
1904	145.141

1905	184.897
1906	215.665

В 1906 році російські емігранти заплатили закордонним пароходним товариствам за перевозку до 13.000.000 карбованців [11].

Наведемо дані іншого джерела, які підтверджують, що виселення з Росії йшло величезними темпами. Є офіційні відомості, що зі всіх країн світу, з 1-го червня 1906 до 1 червня 1907 року, до Америки виїхало 1 мільйон переселенців; з самої Росії (в цьому числі) – 215,665 чоловіка; євреїв – 125,234 чоловіка, поляків 46.204, фінів 13,461, німців 10,279, литовців 13,697 та руських 5,282 [12].

Еміграція євреїв за останні часи – початок 1907 року, з черти осідлості єврейська еміграція все збільшується. За жовтень, падолист і грудень місяці виселились багато з Одеси, Києва, Житомира та інших місць. Всього емігрувало до 63 тисяч чоловік [13].

Газета «Русь» довідалась, що за один місяць серпень 1907 року до Нью-Йорку прибуло 13.526 євреїв-переселенців. В цьому числі з самої російської держави приїхало – 9.598 душ [14].

Єврейська еміграція стала темою обговорень та досліджень. У Вільні в жовтні 1907 року був реферат добродія Черніхова про еміграцію євреїв. Черніхов повідомив, як сповіщає «Торгово-Промышленная Газета», що число євреїв-емігрантів зо всієї Європи до ходить до 1 ½ мільйона чоловік щороку; з самої ж Росії (особливо за минулий 1906 рік) виселяється щороку до 600.000 євреїв. Треба зауважити, що багато євреїв іде без грошей і через це їх не пускають на американський беріг, а як і пускають, то через свою бідність вони не можуть як слід там осістись. Черніхов казав: «Євреї нікому в Америці не потрібні». На анкету, зроблену для того. щоб довідатись, чи бажані вони в Америці, – не було ні однієї відповіді за єврея. Еміграція в Америку призводить до того, що євреї опиняються там у руках капіталізму. Серед американських кравців та шевців євреїв 60 %.

Євреям нерідко доводиться вертатись у Росію в старі гнізда та бідувати ще дужче, ніж бідували вони перед мандрівкою. Такі відомості подав добродій Черніхов [15].

Еміграція євреїв з Поділля з кожним роком також все збільшується. За останні роки, як показують статистичні відомості, Поділля залишило більш як 700 єврейських сімей [16].

Інформаційне бюро для єврейських емігрантів мало такі відомості: за перше півріччя 1907 року з Росії виселилось через Бремен, Гамбург, Антверпен 80.421 чоловіка. Більшість емігрантів – євреї. За цей самий час через порт Ганге (в Фінляндії) виїхало з Росії 11.611 чоловіка, серед яких євреїв – 2.411. Кореспонденти цього бюро повідомляють, що переселення захопило всі шари єврейської людності, як бідні, так і заможні. З кожної сотні переселенців 34 чоловіка виїздить через погроми, або ж через те, що боїться погромів [17].

Від 1 січня 1907 року до 1 січня 1908 року до Америки виїхало через Бремен 90.000 російських громадян [18].

Відбувалася еміграція євреїв в Південну Америку. В середині березня 1908 року з Києва мала виїхати в Південну Америку вже 13-та партія євреїв – емігрантів, але тут надійшла звістка, що в Південній Америці зараз настала промислова криза, через що дуже багато фабрик та заводів стало й сила робітників залишились без заробітку, і от еміграційне бюро вирішило поки що емігрантів затримати [19].

«Торгово-Промышленная Газета» повідомляла, що в середині березня 1908 року в Ригу почали в великому числі прибувати емігранти з різних губерній, здебільшого фабричних робітників, які їдуть в Америку, найбільше в Бразилію. Серед емігрантів найбільше євреїв. Відсоток євреїв зо всього числа емігрантів, які вдавались до ризького інформаційного єврейського бюро для емігрантів доволі високий, коли взяти на увагу, що емігранти не звикли звертатися до інформаційних бюро і що діяльність такого бюро в Ризі недавно почалася [20].

«Еврейские Известия» сповіщають, що в лютому 1908 року місяці в Нью-Йорк прибуло 3685 єврейських емігрантів, з яких 2843 чоловіка євреїв з російської держави [21].

Єврейська еміграція з Росії щороку стає більша. 1899 року виїхало з Росії до Америки 60.982 чоловіка; в тому числі емігрантів самих євреїв було – 24.275 душ; 1900 року – 90.787 чоловіка і євреїв серед них – 37.060 душ; 1903 року – 136.039 чоловіка і євреїв – 47.689; 1906 року – 215.665 чоловіка і євреїв у цьому числі – 125.234 душі. Виходить, що за 8 років число емігрантів – євреїв побільшилося втриє. Виїхало за цей час усіх євреїв – 479.647 душ, а всіх емігрантів було – 1.025.896 чоловік [22].

З Волині. В Америку! В Житомирі майже нема такої вулиці, де тільки живуть євреї, щоб з неї оце не виїздили до Америки цілі сім'ї чи принаймі хоч поодинокі особи. Багацько де-хто збирається поперед сам пристроїтись там, а тоді вже переселити й своїх родичів. Їдуть здебільшого в Нью-Йорк, Вашингтон, Філадельфію, Бостон і інші города Північної Америки. Багацько де-хто дістає шіфс-карти од родичів, що вже раніш виїхали в Америку. «Киевские Вести» повідомляють, що к літу певно еміграційний рух в Житомирі розростеться до нечуваних розмірів [23].

11 травня міністерство внутрішніх справ затвердило статут «єврейського еміграційного товариства». Статут нового товариства дуже мало відрізняється від статута «єврейського територіалістичного товариства», яке було скасоване адміністрацією [24].

В травні 1909 року міністерство внутрішніх справ дозволило закритому товариству територіалістів Е. Т. О. розпочати знов свою діяльність що до урегулювання еміграції з Росії. Центральне правління цього товариства буде в Києві [25].

10 липня «Русскому Слову» телеграфують з Ровна й Білостоку: надіслано прохання турецькому урядові про те, щоб він дав землі на 1000 білостоцьких

єврейських сімейств, що мають переселитись до Турції й прийняти турецьке підданство. Євреї обіцяють виплачувати за землю частками [26].

Відбувався виїзд євреїв до Палестини. За останніх п'ять років, з 1905 року, з Одеси виїхало до Палестини 10.986 євреїв за допомогою одеського товариства підмоги хліборобам та ремісникам у Палестині. Чоловіків виїхало 58 відсотків, жінок 42 відсотки, 61 відсоток – люди без певної професії, ремісників, робітників та хліборобів – 19 відсотків, крамарів та промисловців – 15 відсотків; найменше виїхало людей так званих «ліберальних професій». Здебільшого всі вони повиїздили з України; далі йде Литва, Польща. Найбільше виїхало 1906 року, після погрому – 3450 душ [27].

Єврейська еміграція регулювалася різними інстанціями, організаціями.

В Петербурі 19 січня 1910 року нарада про єврейську еміграцію висловила за відміну утисків при видачі закордонних паспортів і брати за паспорт не 25 карбованців, а 25 копійок з тих, хто буде їхати через Лібаву на російських паропходах.

Представник єврейського колонізаційного товариства Гордон з'ясував дуже тяжке становище євреїв в черті осілості і запропонував понизити плату за паспорти і тим, що будуть емігрувати не через море. Товариш міністра Мілер заявив, що правительство згоджується з Гордоном, але гадає, що це пошкодить інтересам морського відомства [28].

Їхали в Америку з різних місць України. «К.В.» мають звістку з містечка Фастова, що там євреї, як почали тікати в Америку 1905 року, то й досі все їдуть тай їдуть туди. За цей час з містечка виїхало 33 відсотки євреїв. Щотижня, найбільше в четвер та в суботу ввечері, по містечку сльози: прощаються ті, що виїзять. Їдуть старі, їдуть діти й жінки. А в Америці тяжко бідують, бо не знають англійської мови [29].

В Одесі 16 березня 1910 року закрито єврейське територіалістичне еміграційне товариство [30.].

Це була справжня повна заборона єврейського товариства. В Одесі присутствіє в справі товариств заборонило єврейське територіальне еміграційне товариство [31].

Виїзд євреїв о Америки продовжувався активними темпами. Як тільки настала весна 1911 року, то з Могилівського повіту почали виїздити до Америки євреїв. Інтересна та увага «Подольских Известий», що цього року їде за океан багато заможних, навіть дуже заможних євреїв, щоб там покупити собі землю та жити на волі [32]. Активно відбувалася еміграція євреїв в Гавельстон. 16 червня 1911 року еміграційне товариство в Києві відправило з Берліна в Гавельстон 53-ю партію єврейських емігрантів. Партія з 159 душ. Відкрито запис у 54-ту партію, яка рушить з Росії 7-го іюля [33]. Цими днями з Бремена виїхала в Гавельстон 58 партія єврейських емігрантів з 66 душ. Партію цю відправило єврейське еміграційне товариство. Тепер відкрито запис на 59 партію, яка вирушить 27 жовтня [34].

В правлінні єврейського еміграційного товариства (Мала Васильківська, 29) відкрито запис в 61 партію, яка виїздить з Росії 9 грудня. 60 партія виїхала з Бремена в Гавельстон 1 декабля [35].

«Колонія Ангола» – проект, якого не було здійснено.

Останніми часами серед євреїв усіх країн все більше і більше поширюється думка колонізувати євреям Анголу. Як повідомляють єврейській газеті «Гайнту» з Лондону, деякі видатні єврейські богачі ставляться до цього проекту дуже прихильно і згодні допомогти цій справі грошима [36].

«Єврейська республіка на Балканах» – така думка була в Європі в листопаді 1912 року. Як відомо, між Болгарією і Грецією почались непорозуміння, кому з них мають належати Салоники. Видатну роль в вирішенню цієї справи взяла на себе лондонська преса, яка веде агітацію за те, що Салоники необхідно оддати євреям, які складають більшість населення Салоників, Нехай, мовляв, і в євреїв буде своя республіка. Пропаганду ідеї заснування єврейської республіки в Салониках взяв на себе відомий сіоніст, єврейський поет Ізраель Зангвіль.

– Вже в 1910 році, – пише він в газеті «Observator», я звертав увагу салоникських євреїв на те, що вони повинні відіграти видатну роль в історії турецького єврейства. Тоді я сподіваюся, що Турція проведе в життя необхідні реформи і що євреї зможуть працювати поруч з турками. Тепер, зважаючи на зміну політичного становища, євреї мають право вимагати для себе автономії, як і інші національності.

Салоники – єдине місто в світі, де євреї відіграють таку велику роль, і порада англійських газет дати євреям автономне місто – дуже розумна. Коли салоникські євреї могли виставити такого діяча, як Джавід-бей, міністр турецького кабінету, то можна сподіватись, що вони й самі зможуть урядувати в себе. Далі Зангвіль вважає, що Салоники зробляться містом, куди будуть з'їзжатись гонимі зо всього світу євреї. Салоникські євреї, коли їм дадуть автономію, хотять просити президента Сполучених Штатів Вільсона, щоб він рекомендував достойного кандидата з американських євреїв [37].

В зв'язку з лондонською конференцією послів і з можливим загально-європейським конгресом для остаточного вирішення балканської справи, серед англійських євреїв виникло питання про заснування всесвітньої єврейської організації, в якій брали б участь євреїв всіх країн і яка б мала право говорити на конгресі від імені євреїв всіх країн.

Така організація особливо потрібна тепер, коли тисячі турецьких підданців-євреїв стали підданцями – хто болгарськими, хто – грецькими, хто сербськими, а хто чорногорськими. Крім того, вони бояться, що багатьом прийдеться зробитись руминськими підданцями і таким чином позбутись всіх громадянських прав, бо в Румунії становище євреїв дуже лихе [38].

За 8 місяців 1913 року київське єврейське товариство вислало в Америку 2.137 емігрантів євреїв [39].

Одно з самих видатних явищ сучасного єврейського життя – це велика еміграція єврейських мас. Єврейська еміграція, почавшись з часів погромів, ще жде своїх досліджувачів. Тільки в останні роки вона, з неорганізованого втікання замучених

лихом та переслідуванням людей, починає набирати характеру добре організованого колонізаційного руху, котрому служать спеціальні товариства. Бідний статистичний матеріал, зібраний товариствами, дає все ж розуміти, яких широких розмірів досягла еміграція євреїв із Росії тепер. До 1880 року російське єврейство (власне українське та польське) не знало масової еміграції. Тільки з цього періоду, з єврейських погромів, починається еміграційний рух, що майже без перерви все збільшується.

За цей 33-літній період до самої Америки емігрувало більше 2.600.000 російських євреїв. Слід зауважити, що найбільшого напруження набрала еміграція в конституційні роки – 1906 – 1913, коли, очевидно, єврейська маса загубила всяку надію на поліпшення свого становища в чужому – рідному краю. Тепер немов би виробилась постійна щорічна еміграційна норма, що досягає цифри 100 тисяч емігрантів.

Кидають Росію не тільки бідні, нижчі класи єврейської людності але й помітний відсоток людей інтелігентних, заможних, що з часом покінчали не тільки середні але й вищі школи. Це категорія людей ідейних, що належать переважно до сіоністської організації і працюють для єврейського відродження. Треба зауважити, що єврейська еміграція в останні роки набрала майже виключно характеру національної справи і має тісний зв'язок з пануючою в Росії реакцією. Євреї шукають не тільки автономного територіального центру, але й культурного: культурне єврейство тепер жваво обмірковує питання про вищу єврейську школу, може в Палестині. Друга мета єврейської інтелігенції – еміграційний банок, вже здійснюється. Для цього банку вже зібрано значні кошти. Ідею банку подало петербурзьке товариство для врегулювання єврейської еміграції. Основний капітал банку встановлено в 10 мільйонів карбованців, поділених на мільйон акцій, по 10 карбованців кожна. Четверту частину всіх акцій розібрали фундатори банку. У Києві, Варшаві, Лодзі, Мінську єврейське громадянство поставилось дуже прихильно до ідеї еміграційного банку. Особливо зацікавилась банком єврейські

фінансові круги в Польщі, звідки еміграція особливо збільшилась під впливом довгого бойкоту. У Варшаві навіть засновано особливий фінансовий комітет, в склад якого увійшли великі банкіри. Новий банок матиме велике значення для емігрантів, що потребують дешевого кредиту для того, щоб осістись на нові батьківщині. Досі емігрантам допомагає єврейське колонізаційне товариство («ЕКО») але допомога його благодійна і не може задовольнити великої потреби в дешевому кредиті [40].

В Лубнях 20 лютого мала відбутись в помешканні громадського зібрання відомого журналіста-лектора В.Жаботинського на тему «Євреї на близькому сході» [41].

У Полтаві в середині травня прочитав цікаву лекцію відомий єврейський письменник В.Жаботинський про становище жидів на Близькому Сході.

Національно-політичне становище і роля жидівства в Турції можуть мати як загальний, так спеціальний для українського громадянства інтерес.

Лектор розглядав питання тільки з політичного боку, не торкаючись економічного та культурного.

Зпершу лектор зупинився на будові Отоманської держави і зазначив, що життєва практика привчила турків до доброї державної організації; іногородці в Туреччині мають дуже широку територіальну автономію, ніколи не зазнають утисків у розвиткові своєї національної культури, звичаї народні в державі в повній пошані. Але того мало: треба ще туркам мати в своїй державі якогось спільника, бо самих турків у державі занадто мало, щоб удержати в своїх руках владу при своїй економічній та культурній бідності. Більшість народів, що входять в склад Отоманської держави не годяться в спільники, бо мають свої інтереси по-за межами Туреччини, а до того, в середині своєї держави мають турки народ, котрий може бути небезпечним конкурентом туркам, – це араби, яких в Туреччині дуже багато і які заселяють велику територію, вільну від інших народів. Турки могли покладатися на єдність релігії, на те що голова магометанської церкви – султан турецький, але

ця надія не справджується, бо центр магометанської релігії, Мекка, лежить на території арабів, і в кожного араба в глибині серця є переконання, що голова церкви мусить бути у них, близько до Мекки, а не в Царьгороді.

Зазначивши, що Палестина лежить як раз між арабськими землями, лектор указує, що жидівський народ при заселенню Палестини, може бути оборонцем турків від ворожнечі арабів. бо утворить другий менший краєвий народ поруч арабів, а в таких випадках завжди буває, що менший народ стримує більший од сепаратистичних його змагань. Доказом може бути Канада, де англійці яких є 2/3 всього населення, тягнуть до відокремлення від Англії, але остання 1/3 населення – французи удержують їх, бо зараз вони себе почувають рівноправним краєвим народом, а при відокремленню становище зміниться не на користь французів. Те саме в Галичині: поляки все намагаються вести всі суперечки у Львові, але українці тягнуть до Відня, бо у Львові поляки почувають себе господарями, а українці себе – безправним народом, тоді як у Відні і ті і другі являються краєвими народами; те саме в Чехії, де зпершу німці намагалися вести всі суперечки з чехами в Празі, але чехи переносили конфлікти до Відня; але згодом чехам удалося стати панамі в Чехії, і тоді вся картина обернулася навпаки.

Крім того жиди при заселенню Палестини можуть бути певними спільниками турків, бо їхні політичні й культурні інтереси тісно зв'язані з Отоманською державою, і поза нею вони своїх інтересів не мають. Правда, в сучасному становищі жидівська колонізація Палестини ще не виявляє великої культурної та економічної сили, але вона поки в початковій стадії розвитку – і безумовно зможе бути корисним спільником туркам, як що виявить життєву здатність.

В Палестині євреї мають 45 колоній-сел; в одному з містечок утворили дуже чепурний квартал, володіють всього 1/6 території, мають банок, гімназії. Коли порівняти це з тим, що зробили в справах колонізації великі європейські держави, то це дуже багато. Європейські держави, користуючись дуже широкими економічними засобами, утворили ледве помітний економічний вплив на

Палестину, тоді як жида, не маючи державного бюджету, а збираючи з тарілочки по копійці на свої національні потреби, утворили банок, котрий займає друге місце в країні зараз після державного отоманського банку, утворили найбільш чепурний в країні квартал, утворили 45 сел, придбали 1/6 всього простору країни і тепер мають заснувати свій університет. Ці факти свідчать, що жидівський народ в Палестині вже довів свою здатність до життя.

Жидівське громадянство часто обстоює як місце осідку майбутнього університету Європу, кажучи що в Європі молодь має розвиток по за стінами університету, а Палестина сторона дика. Але лектор рішучо обстоює Палестину. Він звертає увагу на всі національні зневаги та образи, що їх терпить жидівська молодь в Європі, а крім того зазначає, що майбутній жидівський університет буде другорядним, бо не зможе зрівнятися багатством і організацією з великими Європейськими університетами, а тому молодь жидівську тягтиме до тих сусідніх великих європейських університетів; ва як тільки доступ до тих університетів буде полегчено, то свій університет має занепасти. Університет кошту мільйони, і не можна їх кидати на тимчасову справу. Нагадував лектор про існування в Росії жидівських гімназій, з яких уся молодь намагається переходити до російських гімназій, і тільки коли двері всіх тих гімназій для неї зачиняються, тоді, опустивши голову, пригнічена і ображена збирається вона до жидівської гімназії. Через це в гімназії панує той пригнічений настрій, об який розбиваються всі заходи найкращих педагогів. А в Палестині хлопець, діставши в гімназії «5», гордий не тільки тим що добре вчиться, але також і розумінням того, що він приймає участь в будівництві національної культури. Те саме має бути і з жидівським університетом, бо відіграватиме велику роль ентузіазм, як велика сила, що посуває справу вперед.

Що до старожидовської мови як викладової, де-хто каже, що вона не має потрібної термінології, що нема професорів, що на тій мові читати б лекції, і нема слухачів, щоб ті лекції слухати.

Що до термінології, то з цим горя мало.

Треба знати, що чешська мова теж не мала потрібної термінології підчас заснування чешського університету, але ж чехи сказали собі так: «Ми маємо от стільки мільйонів на заснування університету. Візьмим з тієї суми один мільйон, і утворимо потрібну термінологію. І зібрали наукову комісію, яка виробила термінологію. Коли недержавні нації в Австрії одержали права, уряд ухвалив видавати урядову газету і декрети на всіх 10 мовах держави; але де-які мови (в тім числі й українська), не мали потрібної термінології, яка по 6 місяцях праці, представила урядові 9 термінологічних словників дев'ятох недержавних народів Австрії. І та термінологія вживається і по цей час, а українська поширюється навіть за межі Австрії, приймається почасти й на Російській Україні.

Що до лекторів, то визначні жидівські ймення, котрі користуються в Європі популярністю і пошаною, не підуть читать лекції в жидівському університеті. Але скільки є молодих людей, що важко працюючи кінчають гімназію, голодуючи кінчають європейські університети. Професор, розглянувши дипломну працю, обнімає хлопця кажучи: «Мій любий, вам місце на професорській кафедрі!»... Дістає диплома, повертається в Росію, і з великими труднощами дістає посаду в банкові на 60 карбованців у місяць...

Що до слухачів, то справді, сучасна жидівська інтелігенція взяла собі за моду не вчити дітей жидівської мови. Молодь їде за кордон та слухає лекції в Німеччині та Франції на чужих мовах, що їх вивчала в середній школі.

А ось жидівська молодь в університетах Італії, Англії, Данії, Швеції і слухає лекції на тих мовах, котрих не вчила в середній школі. Як же вона слухає лекції? Бере книжку і вчить мову англійську, італійську, шведську аби добитися до науки.

Таким чином відродження нації та її культура залежить найбільше од бажання самої нації дбати і працювати для добра всього народу. Л.К-в [42].

Бойкот євреїв в Польщі продовжувався в червні 1913 року.

21 червня Міністр Маклаков запитав генерал-губернатора варшавського з приводу бойкота євреїв поляками. Скалон порадив яких треба вжити заходів проти одкритої агітації бойкота [43].

Стаття А.Яринович «Одна основа – різні позиції» 14 липня 1913 року в часописі «Рада» колосально просто і геніально показує принципи російської імперської політики «поділяй і володарюй», коли, кому, як і чому вигідно гризти, переслідувати євреїв і проти кого. Просто-напросто вражає відвертість російських націоналістів, їхніх рупорів газет у цьому питанні. Відкрито, нахобно, відверто.

Що мали робити російські націоналісти, коли в зв'язку з справою місцевого самоурядування почалися конфлікти між поляками й жидами в Польщі, заявив себе одверто польський антисемітизм і нарешті почався бойкот єврейської торгівлі в Царстві Польським? Очевидно, хнаючи їхню логіку, доводилося гадати, що російські націоналісти зрадіють, і коли єсть змога, то й допоможуть, щоб ці давні сусіди аж до краю між собою перегризлилися.

Так вони й роблять. Зако прямо вказує на ті випадки, коли пресу треба тягти до відповідальності за підбурювання одної частини населення проти другої, і в зв'язку з закликами протижидівської польської преси до бойкоту жидів, почалися в Варшаві літературні справи саме по цьому пунктові закона «Русское Знамя» і «Новое Время» напалися на судові власті за те, що вони обвинувачуючи польські газети за підбурювання до бойкоту, цим самим ніби беруть під свою охорону жидів. Обидві газети думають, що оборону своєї торгівлі треба віддати в руки самих жидів і не вмішуватися в цю справу. Словом, – виходить така позиція: нехай собі поляки роблять з жидами, що хочуть: від цього вже саме через те, що жидам прийдеться погано, виграє російська національна справа; а що жиди лишаться без оборони закона, то це ж давнє бажання російських антисемитів, щоб жиди були оповіщені людьми «вне закона». Так говорить теоретичний російський націоналізм, який розв'язує складне питання дуже просто і дуже рішучо. Характерними моментами в цьому становищі російських націоналістів являється їхня радість третього, який

радіє, коли двоє б'ються, а також і мотиви, які підказують тримати такий вовчий нейтралітет.

Але цікаво глянути на тих самих націоналістів, коли вони стануть ближче до дійсності, коли стрінуться з фактами, які мало радощів дають націоналістичному серцеві. Рідна сестриця по духу названих газет «Северо-Западная Жизнь», що виходить у Мінську, самим життям була поставлена перед фактом бойкоту жидів у Польщі.

Вийшло перше всього, що через бойкот жиди почали масами прибувати в північно-західний край, де число поляків не дуже велике, і значить вони сюди бойкоту жидів не можуть перенести. З другого боку, «Северо-Западная Жизнь» з жалем зазначає, що «білоруська людність ідей бойкоту не засвоює, та навряд коли небудь і засвоїть, по-перше, через повний брак національної організованості, а по друге, через свою природну людяність, м'яккість вдачі і неповорушкість білоруса». Таким чином прибувають у край сильні економічні конкуренти, а це і єсть перший невігідний наслідок бойкоту.

З другого боку, націоналістична газета зауважує, що за останні часи російська мова починає частіше вживатися у Варшаві, російська книжка і російська газета вже знаходять собі читачів і покупців, – а це все робиться тільки через жидів; це жиди так багато зробили в справі зміни надто яскраво виявленого польського обюличчя Варшави, бо вони всепереч Польщині плекають російщину.

Нарешті збільшення числа жидів в північно-західному краю буде лихом для білорусів, а не поляків, які зміцнять свої економічні позиції в Польщі завдяки бойкоту. А це підсилить полонізаційний рух на схід, в Білу Русь. Значить з національного погляду справа бойкоту жидів небезпечна, бо жиди в свою віру людей не навертають і до жидівської нації також нікого не тягнуть, а от поляки, так ті загрожують і католицтвом і полонізацією. Такі страхи «Северо-Западной Жизни». І вона робить той висновок, що успіх бойкоту жидів в Царстві Польським зміцнюючи поляків, шкодить справі росіян в Білорусії.

Щоб газету не підозрівали в юдофільстві, вона зауважує: «Колиб тут, в нашому краю, ми мали змогу підняти такий самий інтенсивний бойкот жидівської промисловості, як поляки в Польщі, коли б ми цим могли затримати рух жидів на схід і направити його за кордон, тоді можна було-б стати на бік поляків не тільки без ризику, а навіть з користю для себе». Але коли це неможливо, то доводиться «в данному разі стати на бік жидів» і постаратися, зоб знесилити польський бойкот проти жидів.

Як бачимо, позиція у «Северо-Западной Жизни» зовсім інша: білорусько-російські націоналісти стають на бік жидів і суперечать тому, що кажуть «Новое Время» і «Русское Знамя». Але чи глибоко розходяться мотиви тих і других націоналістів?

І північно-західні російські націоналісти вважають жидів чумою, як і північні, і південні. Що проти жидів ведеться груба агітація, проти цього ні перші, ні останні націоналісти нічого не мають. Але для «Северо-Западной Жизни» являється сумнів, чи вкусять же білоруси пошарпаних в гризні з поляками жидів, чи ні: Ледве чи вкусять, – на думку газети, – через свою національну неорганізованість. А нехай білоруси спробують зорганізуватися, що можливо тільки на ґрунті національної свідомості, ця сама газета гукатиме, як і гукала колись, про що у нас в свій час писалося, про білоруський сепаратизм. Значить за білоруською свідомістю націоналісти зітхнули тільки про людське око; на самім же ділі і їм самим білоруська темнота так само вигідна, як де-кому темнота українська на Україні.

Так само, як і для інших, для північно-західних націоналістів жиди тільки гарматне м'ясо, люде по за законом, якими можна при нагоді користуватися для тих чи інших націоналістичних комбінацій; так само вони хотіли-б при щасливій нагоді добити жидів, але чуючи себе не при силі для такої справи, зрікаються та ще й хочуть полякам руки зв'язати.

Словом, куди не поверни, мотиви всіх російських націоналістів просто вражають повною відсутністю хоч крихти гуманности, людяности. От ми поглянули на дві

ріжних позиції одного гурту людей, а в самих людях цих не знайшли людини. Один момент блиснув був людським міркуванням, жаль з приводу білоруської несвідомості, – але і це, як бачимо, висловлено з огляду на свої зажерливі змагання. Ясна ненависть до жидів, ворогування проти поляків, рівнодушне відношення до білорусів, – для кого-ж стараються, про що дбають такі люде.

Тільки про себе дбають, для себе стараються. Хто-ж вони такі? Може їхнє «я», «своє», «для себе» - значить великоруський народ, народнє, для народа? Звичайно, що ні, бо російські націоналістив Білорусії – це поміщики росіяне, це все «западно-русские» роди, або новіші колонізатори цього краю, або нарешті мійські чини, чиновники та ті, що на якісь вигоди од нового курсу покладають надії. Тільки інтересами своєї кишені й можна пояснити ті людожерні й людозненависні аргументи, якими мотивують своє становище північно-західні націоналісти, виявляючи таким чином свою повну солідарність і спорідненість з усякими іншими російськими націоналістами [44].

19 січня 1913 року холмське православне братство одержало від архієрея Євлогія повідомлення, що міністерська комісія приступила до опрацювання проекту мійського і земського самоурядування для Холмської губернії. Комісія має взяти на увагу доклад арх. Євлогія, в котрім він домагається, щоб майбутнє мійське і земське самоурядування було оперто на перевазі в них участі православної людності з обмеженням прав поляків і євреїв. Арх. Євлогій домагається засновання тих органів самоурядування одночасово, і навіть земства пильніше, бо цим останнім користуватиметься виключно селянське православне населення, міста-ж на Холмщині зполонізовані і мають багато мешканців євреїв [45].

Вночі 3 липня 1913 року арештовано в либедському участкові 8 безправних євреїв [46].

Вночі 10 липня в районі плоського участку арештовано 15 безправних євреїв [47].

Софія Русова в часописі «Рада» 4 липня 1913 року написала прекрасну статтю «На старому Сході». В ній розказано про духовне звільнення від дискримінації, расової зненависті та моральної задухи молодій єврейки, яка виїхала в Палестину.

В той саме час, коли в Києві розпочались так звані «облави» на людей старої Мойсеєвої віри – я одержала лист з старого Сходу, з тої самої Палестини, яка однаково дорога й для людей Христового закону й для семітів. І серед задухи нашого сучасного життя з цього листа на нас повіяло якимсь новим чаріним життям, в якому змивається з душі усе брудне, неправдиве, а зміцнюється природне почуття любові до людей – хто б вони не були, – до природи й до праці коло неї.

Цей лист писала молоденька жидівка, слухачка одної з вищих шкіл.

А в листуванні виясняється цей біль самотньої душі: «усе мене гнітить не задовольняє мене а ні праця, а ні життя. Скрізь сама ненависть панує, куди не повернешся – усе ненависть! Боротися – засобів не бачу, а задовольнитися однією ненавистю не можу. Отже, зостановилася на тому, щоб поїхати в далекий край. Колись він був рідний моєму народові! Важко було кидати Росію – я її люблю, але мабуть вона мене не кохає!»

Молоденька, змучена нашою дійсністю панночка їде в Палестину, без грошей, без товаришів, їде шукати кращого життя, далі від задухи. Поки доїхала до Хайфи вже зосталась без жадних грошей. Вона розшукала свій робітничий клуб; її повідомили що недалеко склалася нова єврейська колонія; має 2.500 десятин землі, земля добра, але дуже занедбана, бо досі на ній сиділи араби, які не дуже то охочі працювати коло землі. Євреї склали кооперативну групу, яка обробляє більшу частину цієї землі; ще на ній єсть і коммун робітників, якою керують три чоловіка, а всього в групі 9 душ!

Панночка пристала до цієї комуни десятою і розпочала нове життя, серед своїх однодумців й одноплеменних. Скрізь лунає стара єврейська мова, всі зріклись своїх штучних російських прізвищ – там не було чого ховати своє рідне. Навкруги краса природи, і віковічні спомини оточують чимсь рідним, величним, нагадують

колишню самостійність. Тут Йордань тече під горою й шумить серед каміння, б'ється об руїни моста, що тут колись був перекинутий. До Йордані завертають в місячні ночі араби в старовинних одежах, ловлять рибу, та мовчки згадують колишнє, або моляться, бо уся ця краса складає в душі мрійну палку молитву.

Усе в природі йде, як вийшло і тисячу літ тому назад. Але на чудових берегах Йордані й Генисарета вигнанці з усяких країв – а більш усього з Росії – прийшли складати нове незалежне життя, повернулися змучені, зневірені, окривджені загоїти свої болючі рани на колись рідному повітрі.

Колоній багато. Панночка познайомилася з скількома і поки найбільше уподобала одну з них.

Там 25 членів. На роботу не скликає а ні дзвін, а ні крик якого хазяїна; уся молодь сама схоплюється й береться до роботи. Для дівчат і жінок призначено чергу: по три місяця на рік: то коло скотини, то на молочній фермі працюють, то на кухні три місяці господарюють а три місяці на городі. Але більш усього усі люблять поле: як покінчать обов'язкові праці, біжать допомогати польовим робітникам жати, молотити й таке інше. Робота бува часом нелегка. – «Національний єврейський фонд» викупляє в Турції землі іноді страшенно занедбані й вимагає, щоб колонії перетворили їх на золоті хлібні ниви. Доводиться руками одбирати й зносити цілі гори каміння. Але до найважчої праці стають жваво, дарма що більшість раніш ніколи не знала такої фізичної роботи, а в хліборобстві не мають майже усі ніякого досвіду, але панує такий настрій, що справді пустиня Галілейська вкривається золотими хлібами. Іде могутнє національне й ідейне відродження. Навкруги лунає єврейська мова, єврейська пісня, справляються єврейські свята, вітають дорогих гостей – єврейських письменників, які приїздять сюди до своїх спочити трохи й набратися живого самосвідомого почуття.

Хліб пересилають на продаж до Яффи, Кайфи, Бейрута.

Життя йде таким захоплюючим гармоничним ритмом, люде справді живуть, як брати, працюють не тільки над відродженням Галілейських пустинь, але над

національним відродженням, над моральним вихованням єврейського народу. Ця величня робота йде та на Сході, де народилася майже уся наша культура, йде в окрасі такої чудової природи, що у панночки, яка приїхала туди знесилена чужим життям, уже ми бачимо в листах такі слова: «Гарно жити на світі Божому».

Звісно, може вона ще зустріне разом з своїми молодими товаришами, не одну перешкоду, розчарування, але слава їй і всім цим завзятцям семитам, які не побоялися зтрусити з себе увесь порох нашого так званого культурного життя і взялись жити на нових підвалинах праці, братерства й національного відродження. Їх робота має велике моральне значіння [43].

Європейські королі абсолютно не цуралися та гордилися своїми єврейськими коріннями, справжніми чи можливими.

Давно вже відомо, що теперішня шведська царська династія – єврейського походження. Почався цей царський рід з наполеонівського маршала Бернадота, що виріс в єврейській сім'ї і сам був євреєм до 25 літ, коли він покинув адвокатську професію, вихрестився і пішов служити в військо. Покійний письменник Б'єрсон казав торік Анатолію Франсу, що король Оскар більш нагадував єврея, ніж француза або скандинавця. Британський королівський дім запевняє, ніби й він походить від іудеїв, від царя Давида. Покійна королева Вікторія переконана була в цьому і як святиню берегла якісь папери, що доводили це її походження. Тепер ці документи переховує королева Олександра. Англієць Ридс написав навіть з приводу цього великий історико-генеалогічний дослід («Загублені ізраїльські племена»), в якому цей вчений доводить таке історичне походження англійських королів. Виявляється, що дочка одного з єврейських царів, Цедекії, втекла з вавилонської неволі в Європу, а звідтіль на Зелений острів, в Ірландію, де син її став місцевим князем, од якого вже пішла ірландська династія, а від неї вже англійська. На пам'ять про це походження, покійного короля Едуарда охрестили також і ім'ям Давида. Це ж ім'я має тепер і король Георг [48].

ПІСЛЯМОВА

Історія єврейського народу – це декілька тисячоліть. В книзі показано його життя декількома фрагментами, мозаїчно. 1906 – 1914 роки – це так мало, але і ці фрагменти показують процеси, події, явища життя великого єврейського народу. Показано жахливу безправність євреїв в Російській імперії, з її, фактичним режимом апартеїду – «смугою осілості», справжнім расизмом при вступі до вишів, навчанні, проживанні, влаштуванні на роботу.

Якби хотілося сказати всім тогочасним євреям, що потрібно негайно повертатися в Палестину. Що кожен емігрант – міг би бути врятований від Голокосту. Хочеться кричати всім в той час: «Втікайте всі з Європи! Втікайте і будете живі!»

Але це неможливо...

Сучасна молодь, фактично, не знайома з євреями, єврейством. Цей світ зник, стертий, знищений. Тільки статті, замітки в газетах показують нам, як жилося єврейським в той час. Доведені до відчаю тікали з Росії в турецьку армію і емігрували при першій же оживлості постійно величезними потоками.

Національна бібліотека імені В.І.Вернадського робить велику, святу справу, оцифрувавши велику кількість прекрасних газет. Їх сторінки дають можливість заглянути на понад сто років назад на бурхливе життя Неньки-України, з усіма її дітьми – українцями, євреями, кримськими татарами, німцями, рускими, білорусами та багатьма іншими. Чиатаючи газети, журнали того часу, починаєш набагато більше розуміти ІСТОРІЮ своєї держави, народу, всього населення України. Історія євреїв України є повноправною, невід'ємною частиною історії України, світу. Її потрібно вивчати у всіх проявах та періодах, для того, щоб краще зрозуміти себе, наше сьогодення, величезний шлях, який ми пройшли разом та будемо йти й надалі разом і поряд, доповнюючи один одного та повністю розуміючи.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

Розділ 1. ЄВРЕЇ І ВЛАДА

1. Рада. – 1911. – № 227, 9 жовтня (22 жовтня). Електронний код доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin>.
2. Громадська Думка. – 1906. – № 9, 11 січня (января).
3. Там само. – № 15, 18 січня (января).
4. Там само. – № 17, 20 січня (января).
5. Там само. – № 28, 9 лютого (февраля).
6. Там само. – № 11, 13 січня (января).
7. Рада. – 1906. – № 1, 15 вересня (сентября).
8. Там само. – № 28, 17 жовтня (октября).
9. Там само. – № 81, 17 грудня (декабря).
10. Громадська Думка. – 1906. – № 40, 21 лютого (февраля).
11. Там само. – № 42, 23 лютого (февраля).
12. Там само. – № 83, 13 квітня (апріля).
13. Громадська Думка. – 1906. – № 88, 19 квітня (апріля).
14. Электронная еврейская энциклопедия. Россия. Евреи России в конце 19 в. – начале 20 в. (1881–1917). Електронний код доступу: <https://eleven.co.il>
15. Громадська Думка. – 1906. – № 62, 17 березія (марта).
16. Там само. – № 61, 16 березія (марта).
17. Там само. – № 59, 14 березія (марта).
18. Там само. – № 4, 4 січня (января).
19. Там само. – № 5, 5 січня (января).
20. Там само. – № 9, 11 січня (января).
21. Там само. – № 51, 4 березія (марта).
22. Там само. – № 58, 12 березія (марта).
23. Там само. – № 55, 9 березія (марта).
24. Там само. – № 60, 15 березія (марта).

25. Там само. – № 63, 18 березіля (марта).
26. Там само. – № 67, 23 березіля (марта).
26. Там само. – № 67, 23 березіля (марта).
27. Там само. – № 65, 21 березіля (марта).
28. Там само. – № 68, 24 березіля (марта).
29. Там само. – № 85, 15 квітня (апріля).
30. Там само. – № 88, 19 квітня (апріля).
31. Там само. – № 96, 28 квітня (апріля).
32. Там само. – 1906. – № 98, 30 квітня (апріля).
33. Там само. – № 107, 11 травня (мая).
34. Рада. – 1907. – № 1, 1 січня (января).
35. Там само. – № 5, 6 січня (января).
36. Там само. – № 6, 9 січня (января).
37. Там само. – № 7, 10 січня (января).
38. Там само. – № 8, 11 січня (января).
39. Там само. – № 9, 12 січня (января).
40. Там само. – № 10, 13 січня (января).
41. Там само. – № 12, 16 січня (января).
42. Там само. – № 13, 17 січня (января).
43. Там само. – № 15, 19 січня (января).
44. Там само. – № 18, 23 січня (января).
45. Там само. – № 19, 24 січня (января).
46. Там само. – № 20, 25 січня (января).
47. Там само. – № 88, 14 квітня (апріля).
48. Там само. – № 91, 18 квітня (апріля).
49. Там само. – № 115, 20 травня (мая).
50. Там само. – № 136, 16 червня (іюня).
51. Там само. – № 142, 23 червня (іюня).

52. Там само. – № 199, 2 вересня (серпня).
53. Там само. – № 207, 13 вересня (серпня).
54. Там само. – № 208, 14 вересня (серпня).
55. Там само. – № 213, 21 вересня (серпня).
56. Там само. – № 214, 22 вересня (серпня).
57. Там само. – № 216, 25 вересня (серпня).
58. Там само. – № 225, 6 жовтня.
59. Там само. – № 247, 3 листопада.
60. Там само. – № 226, 7 жовтня.
61. Рада. – 1912. – № 102, 5 травня (18 травня).
62. Там само. – № 104, 8 травня (21 травня).
63. Там само. – № 105, 9 травня (22 травня).
64. Там само. – № 111, 17 травня (30 травня).
65. Там само. – № 127, 5 червня (18 червня).
66. Там само. – № 133, 12 червня (23 червня).
67. Там само. – № 135, 14 червня (27 червня).
68. Там само. – № 138, 17-го червня (30 червня).
69. Там само. – № 146, 27-го (10) червня (листопада).
70. Там само. – № 148, 29-го (12) червня (листопада).
71. Там само. – № 207, 11 серпня (24 вересня).
71. Там само. – № 207, 11 серпня (24 вересня).
72. Там само. – № 209, 13 серпня (26 вересня).
73. Там само. – № 210, 14 серпня (27 вересня).
74. Там само. – № 212, 18 серпня (1 жовтня).
75. Там само. – № 224, 3 жовтня (16 жовтня).
76. Там само. – № 225, 4 жовтня (17 жовтня).
77. Там само. – № 228, 7 жовтня (20 жовтня).
78. Там само. – № 229, 9 жовтня (22 жовтня).

79. Там само. – № 230, 10 октяб­ря (23 жовтня).
80. Там само. – № 231, 11 октяб­ря (24 жовтня).
81. Там само. – № 245, 27 октяб­ря (9 листопада).

Розділ 2. 1906 РІК

1. Громадська Думка. – 1906. – № 99, 1 травня (мая).
2. Там само. – № 3, 3 січня (января).
3. Там само. – № 4, 4 січня (января).
4. Там само. – № 9, 11 січня (января).
5. Там само. – № 10, 12 січня (января).
6. Там само. – № 11, 13 січня (января).
7. Там само. – № 12, 14 січня (января).
8. Там само. – № 13, 15 січня (января).
9. Там само. – № 15, 18 січня (января).
10. Там само. – № 16, 19 січня (января).
11. Там само. – № 26, 7 лютого (фев­раля).
12. Там само. – № 27, 8 лютого (фев­раля).
13. Там само. – № 28, 9 лютого (фев­раля).
14. Там само. – № 31, 12 лютого (фев­раля).
15. Там само. – № 61, 16 березі­ля (марта).
16. Там само. – № 62, 17 березі­ля (марта).
17. Там само. – № 35, 16 лютого (фев­раля).
18. Там само. – № 79, 8 квітня (апрі­ля).
19. Там само. – № 36, 17 лютого (фев­раля).
20. Там само. – № 38, 19 лютого (фев­раля).
21. Там само. – № 39, 20 лютого (фев­раля).
22. Там само. – № 42, 23 лютого (фев­раля).
23. Там само. – № 44, 25 лютого (фев­раля).
24. Там само. – № 46, 27 лютого (фев­раля).

25. Там само. – № 48, 1 березія (марта).
26. Там само. – № 49, 2 березія (марта).
27. Там само. – № 50, 3 березія (марта).
28. Там само. – № 51, 4 березія (марта).
29. Там само. – № 52, 5 березія (марта).
30. Там само. – № 54, 8 березія (марта).
31. Там само. – № 55, 9 березія (марта).
32. Там само. – № 58, 12 березія (марта).
33. Там само. – № 59, 14 березія (марта).
34. Там само. – № 60, 15 березія (марта).
35. Там само. – № 61, 16 березія (марта).
36. Там само. – № 136, 15 червня (іюня).
37. Там само. – № 63, 18 березія (марта).
38. Там само. – № 30, 11 лютого (февреля).
39. Там само. – № 41, 22 лютого (февреля).
40. Там само. – № 65, 21 березія (марта).
41. Там само. – № 67, 23 березія (марта)
42. Там само. – № 68, 24 березія (марта).
43. Там само. – № 70, 28 березія (марта).
44. Там само. – № 74, 1 квітня (апріля).
45. Там само. – № 78, 7 квітня (апріля).
46. Там само. – № 79, 8 квітня (апріля).
47. Там само. – № 80, 9 квітня (апріля).
48. Там само. – № 82, 12 квітня (апріля).
49. Там само. – № 85, 15 квітня (апріля).
50. Там само. – № 86, 16 квітня (апріля).
51. Там само. – № 89, 20 квітня (апріля).
52. Там само. – № 91, 22 квітня (апріля).

53. Там само. – № 93, 25 квітня (апріля).
54. Там само. – № 95, 27 квітня (апріля).
55. Там само. – № 96, 28 квітня (апріля).
56. Там само. – № 99, 1 травня (мая).
57. Там само. – № 100, 3 травня (мая).
58. Там само. – № 107, 11 травня (мая).
59. Там само. – № 109, 13 травня (мая).
60. Там само. – № 131, 9 червня (іюня).
61. Там само. – № 139, 18 червня (іюня).
62. Там само. – № 164, 18 липня (іюля).
63. Там само. – № 165, 19 липня (іюля).
64. Там само. – № 167, 21 липня (іюля).
65. Там само. – № 171, 26 липня (іюля).
66. Там само. – № 172, 27 липня (іюля).
67. Там само. – № 176, 1 серпня (августа).
68. Там само. – № 177, 2 серпня (августа).
69. Там само. – № 181, 6 серпня (августа).
70. Там само. – № 185, 11 серпня (августа).
71. Там само. – № 187, 13 серпня (августа).
72. Там само. – № 188, 15 серпня (августа).

Розділ 3. 1907 – 1908 РОКИ

1. Рада. – 1907. – № 1, 1 січня (января).
2. Там само. – № 3, 4 січня (января).
3. Там само. – № 4, 5 січня (января).
4. Там само. – № 29, 4 лютого (февраля).
5. Там само. – № 60, 13 березоля (марта).
6. Там само. – № 64, 17 березоля (марта).
7. Там само. – № 65, 18 березоля (марта).

8. Там само. – № 67, 21 березоля (марта).
9. Там само. – № 69, 23 березоля (марта).
10. Там само. – № 86, 12 квітня (апріля).
11. Там само. – № 90, 17 квітня (апріля).
12. Там само. – № 113, 18 травня (мая).
13. Там само. – № 115, 20 травня (мая).
14. Там само. – № 116, 22 травня (мая).
15. Там само. – № 121, 27 травня (мая)
16. Там само. – № 126, 3 червня (іюня).
17. Там само. – № 131, 9 червня (іюня).
18. Там само. – № 132, 10 червня (іюня).
19. Там само. – № 136, 16 червня (іюня).
20. Там само. – № 142, 23 червня (іюня).
21. Там само. – № 143, 24 червня (іюня).
22. Там само. – № 199, 2 вересня (серпня).
23. Там само. – № 202, 6 вересня (серпня).
24. Там само. – № 203, 7 вересня (серпня).
25. Там само. – № 205, 11 вересня (серпня).
26. Там само. – № 206, 12 вересня (серпня).
27. Там само. – № 207, 13 вересня (серпня).
28. Там само. – № 208, 14 вересня (серпня).
29. Там само. – № 209, 16 вересня (серпня).
30. Там само. – № 216, 25 вересня (серпня).
31. Там само. – № 223, 4 (жовтня) жовтня.
32. Там само. – № 227, 9 жовтня.
33. Там само. – № 235, 18 жовтня.
34. Там само. – № 236, 19 жовтня.
35. Там само. – № 247, 3 листопада.

36. Там само. – № 252, 9 ноября.
37. Там само. – № 256, 14 ноября.
38. Там само. – № 264, 24 ноября.
39. Там само. – № 265, 25 ноября.
40. Там само. – № 270, 1 декабря.
41. Там само. – № 272, 4 декабря.
42. Там само. – № 275, 8 декабря.
43. Там само. – № 278, 12 декабря.
44. Рада. – 1908. – № 62, 14 марта (27 березня).
45. Там само. – № 112, 15 мая (28 травня).
46. Там само. – № 223, 30 сентября (13 листопада).
47. Там само. – № 62, 14 марта (27 березня).
48. Там само. – № 63, 15 марта (28 березня).
49. Там само. – № 260, 13 ноября (25 грудня).
50. Там само. – № 67, 20 марта (2 квітня).
51. Там само. – № 69, 22 марта (4 квітня).
52. Там само. – № 76, 1 апріля (14 квітня).
53. Там само. – № 77, 2 апріля (15 квітня).
54. Там само. – № 79, 4 апріля (17 квітня).
55. Там само. – № 83, 9 апріля (22 квітня).
56. Там само. – № 102, 3 мая (16 травня).
57. Там само. – № 107, 9 мая (22 травня).
58. Там само. – № 112, 15 мая (28 травня).
59. Там само. – № 113, 16 мая (29 травня).
60. Там само. – № 114, 17 мая (30 травня).
61. Там само. – № 116, 20 мая (2 липня).
62. Там само. – № 120, 25 мая (7 липня).
63. Там само. – № 126, 1 іюня (14 липня).

64. Там само. – № 140, 19 іюня (2 липня).
65. Там само. – № 141, 20 іюня (3 липня).
66. Там само. – № 142, 21 іюня (4 липня).
67. Там само. – № 146, 26 іюня (9 липня).
68. Там само. – № 147, 27 іюня (10 липня).
69. Там само. – № 150, 1 іюля (14 липня).
70. Там само. – № 151, 2 іюля (15 липня).
71. Там само. – № 158, 10 іюля (23 липня).
72. Там само. – № 167, 22 іюля (4 серпня).
73. Там само. – № 171, 26 іюля (8 серпня).
74. Там само. – № 173, 29 іюля (11 серпня).
75. Там само. – № 169, 24 іюля (6 серпня).
76. Там само. – № 175, 31 іюля (13 серпня).
77. Там само. – № 184, 12 августа (25 серпня).
78. Там само. – № 196, 27 августа (9 серпня).
79. Там само. – № 201, 3 сентября (16 вересня).
80. Там само. – № 206, 10 сентября (23 вересня).
81. Там само. – № 213, 18 сентября (1 листопада).
82. Там само. – № 222, 28 сентября (11 листопада).
83. Там само. – № 223, 30 сентября (13 листопада).
84. Там само. – № 224, 1 октября (14 листопада).
85. Там само. – № 274, 30 ноября (13 грудня).
86. Там само. – № 279, 6 декабря (19 грудня).
87. Там само. – № 281, 10 декабря (23 грудня).
88. Там само. – № 286, 16 декабря (29 грудня).
89. Там само. – № 109, 11 мая (24 травня).
90. Там само. – № 157, 9 іюля (22 липня).

РОЗДІЛ 4. 1909 РІК

1. Рада. – 1909. – № 1, 1 января (14 січня).
2. Там само. – № 5, 8 января (21 січня).
3. Там само. – № 8, 11 января (24 січня).
4. Там само. – № 9, 13 января (26 січня).
5. Там само. – № 17, 22 января (4 лютого).
6. Там само. – № 23, 29 января (11 лютого).
7. Там само. – № 24, 30 января (12 лютого).
8. Там само. – № 27, 4 февраля (17 лютого).
9. Там само. – № 28, 5 февраля (18 лютого).
10. Там само. – № 29, 6 февраля (19 лютого).
11. Там само. – № 37, 15 февраля (28 лютого).
12. Там само. – № 43, 22 февраля (7 березіля).
13. Там само. – № 44, 24 февраля (9 березіля).
14. Там само. – № 47, 27 февраля (12 березіля).
15. Там само. – № 50, 3 марта (16 березіля).
16. Там само. – № 53, 6 марта (19 березіля).
17. Там само. – № 57, 11 марта (24 березіля).
18. Там само. – № 58, 12 марта (25 березіля).
19. Там само. – № 61, 15 марта (28 березіля).
20. Там само. – № 66, 21 марта (3 квітня).
21. Там само. – № 76, 5 апріля (18 квітня).
22. Там само. – № 75, 4 апріля (17 квітня).
23. Там само. – № 79, 9 апріля (22 квітня).
24. Там само. – № 80, 10 апріля (23 квітня).
25. Там само. – № 85, 16 апріля (29 квітня).
26. Там само. – № 86, 17 апріля (30 квітня).
27. Там само. – № 87, 18 апріля (1 травня).
28. Там само. – № 90, 22 апріля (5 травня).

29. Там само. – № 93, 25 априля (8 травня).
30. Там само. – № 94, 26 априля (9 травня).
31. Там само. – № 96, 29 априля (12 травня).
32. Там само. – № 97, 30 априля (13 травня).
33. Там само. – № 103, 7 мая (20 травня).
34. Там само. – № 104, 9 мая (22 травня).
35. Там само. – № 106, 12 мая (25 травня).
36. Там само. – № 107, 13 мая (26 травня).
37. Там само. – № 108, 14 мая (27 травня).
38. Там само. – № 110, 16 мая (29 травня).
39. Там само. – № 161, 18 юля (31 липня).
40. Там само. – № 113, 21 мая (3 червня).
41. Там само. – № 120, 29 мая (11 червня).
42. Там само. – № 124, 3 юня (16 червня).
43. Там само. – № 126, 5 юня (18 червня).
44. Там само. – № 129, 9 юня (22 червня).
45. Там само. – № 131, 11 юня (24 червня).
46. Там само. – № 127, 6 юня (19 червня).
47. Там само. – № 133, 13 юня (26 червня).
48. Там само. – № 136, 17 юня (30 червня).
49. Там само. – № 140, 21 юня (4 липня).
50. Там само. – № 144, 29 юня (9 липня).
51. Там само. – № 145, 27 юня (10 липня).
51. Там само. – № 145, 27 юня (10 липня).
52. Там само. – № 149, 3 юля (16 липня).
53. Там само. – № 151, 5 юля (18 липня).
54. Там само. – № 156, 11 юля (24 липня).
55. Там само. – № 158, 14 юля (27 липня).

56. Там само. – № 160, 17 іюля (30 липня).
57. Там само. – № 167, 25 іюля (7 серпня).
58. Там само. – № 168, 26 іюля (8 серпня).
59. Там само. – № 177, 6 августа (19 серпня).
60. Там само. – № 182, 13 августа (26 серпня).
61. Там само. – № 183, 14 августа (27 серпня).
62. Там само. – № 187, 20 августа (2 вересня).
63. Там само. – № 193, 27 августа (9 вересня).
64. Там само. – № 198, 2 сентября (15 вересня).
65. Там само. – № 208, 16 сентября (29 вересня).
65. Там само. – № 208, 16 сентября (29 вересня).
66. Там само. – № 209, 17 сентября (30 вересня).
67. Там само. – № 210, 18 сентября (1 жовтня).
68. Там само. – № 216, 25 сентября (8 жовтня).
69. Там само. – № 221, 1 октября (14 жовтня).
70. Там само. – № 226, 8 октября (21 жовтня).
71. Там само. – № 227, 9 октября (22 жовтня).
72. Там само. – № 228, 10 октября (23 жовтня).
73. Там само. – № 233, 16 октября (29 жовтня).
74. Там само. – № 238, 22 октября (4 листопада).
75. Там само. – № 291, 24 декабря (6 січня).
76. Там само. – № 293, 29 декабря (11 січня).
77. Там само. – № 243, 28 октября (10 листопада).
78. Там само. – № 252, 7 ноября (18 листопада).
79. Там само. – № 254, 10 ноября (23 листопада).
80. Там само. – № 260, 17 ноября (30 листопада).
81. Там само. – № 258, 14 ноября (27 листопада).
82. Там само. – № 249, 4 ноября (17 листопада).

83. Там само. – № 251, 6 ноября (19 листопада).
84. Там само. – № 266, 25 ноября (7 студня).
85. Там само. – № 265, 24 ноября (6 студня).
86. Там само. – № 264, 21 ноября (3 студня).
87. Там само. – № 263, 20 ноября (2 студня).
88. Там само. – № 234, 17 октября (30 жовтня).
89. Там само. – № 188, 21 августа (3 вересня).
90. Там само. № 235, 18 октября (31 жовтня).
91. Там само. – № 247, 1 ноября (14 листопада).
92. Там само. – № 250, 5 ноября (18 листопада).
93. Там само. – № 252, 7 ноября (18 листопада).
94. Там само. – № 277, 8 декабря (21 грудня).
95. Там само. – № 290, 23 декабря (5 січня).
96. Там само. – № 293, 29 декабря (11 січня).

РОЗДІЛ 5. 1910 – 1914 РОКИ

1. Рада. – 1910. – № 3, 5 января (18 січня).
2. Там само. – № 9, 13 января (26 січня).
3. Там само. – № 10, 14 января (27 січня).
4. Там само. – № 11, 15 января (28 січня).
5. Там само. – № 12, 16 января (29 січня).
6. Там само. – № 15, 20 января (2 лютого).
7. Там само. – № 30, 7 февраля (20 лютого).
8. Там само. – № 31, 9 февраля (22 лютого).
9. Там само. – № 38, 17 февраля (2 березіля).
10. Там само. – № 45, 25 февраля (10 березіля).
11. Там само. – № 47, 27 февраля (12 березіля).
12. Там само. – № 50, 3 марта (16 березіля).
13. Там само. – № 51, 4 марта (17 березіля).

14. Там само. – № 59, 13 марта (26 березіля).
15. Там само. – № 62, 17 марта (30 березіля).
16. Там само. – № 66, 21 марта (3 квітень).
17. Там само. – № 68, 24 марта (6 квітня).
18. Там само. – № 21, 27 января (9 лютого).
19. Там само. – № 78, 6 апріля (19 квітня).
20. Там само. – № 86, 15 апріля (27 квітня).
21. Там само. – № 94, 27 апріля (10 травня).
22. Там само. – № 236, 19 октябрю (1 листопада).
23. Там само. – № 237, 20 октябрю (2 листопада).
24. Там само. – № 241, 24 октябрю (6 листопада).
25. Там само. – № 244, 28 октябрю (10 листопада).
26. Там само. – № 246, 30 октябрю (12 листопада).
27. Там само. – № 248, 2 ноябрю (15 листопада).
28. Там само. – № 251, 5 ноябрю (18 листопада).
29. Там само. – № 268, 25 ноябрю (8 грудня).
30. Там само. – № 275, 3 декабрю (16 грудня).
31. Там само. – № 276, 4 декабрю (17 грудня).
32. Там само. – № 279, 9 декабрю (22 грудня).
33. Там само. – № 285, 16 декабрю (29 грудня).
34. Там само. – № 294, 28 декабрю (10 січня).
35. Рада. – 1911. – № 17, 22 января (4 лютого).
36. Там само. – № 20, 26 января (8 лютого).
37. Там само. – № 32, 10 февраля (23 лютого).
38. Там само. – № 40, 19 февраля (4 березіля).
39. Там само. – № 108, 13 мая (26 травня).
40. Там само. – № 110, 15 мая (28 травня).
41. Там само. – № 113, 19 мая (1 червня).

42. Там само. – № 118, 26 мая (8 червня).
43. Там само. – № 123, 2 іюня (15 липня).
44. Там само. – № 240, 25 октябрия (7 ноябрия).
45. Рада. – 1912. – № 105, 9 мая (22 травня).
46. Там само. – № 115, 22 мая (4 червня).
47. Там само. – № 125, 2 іюня (15 червня).
48. Там само. – № 127, 5 іюня (18 червня).
49. Там само. – № 138, 17-го іюня (30 червня).
50. Там само. – № 200, 1 сентябрия (14 вересня).
51. Там само. – № 233, 13 октябрия (26 жовтня).
52. Там само. – № 242, 24 октябрия (6 листопада).
53. Там само. – № 271, 27 ноябрия (10 грудня).
54. Там само. – № 285, 14 декабрия (27 грудня).
55. Там само. – № 286, 15 декабрия (28 грудня).
56. Там само. – № 289, 19 декабрия (1 січня).
57. Рада. – 1913. – № 60, 13 марта (26 березня).
58. Там само. – № 76, 2 априля (15 квітня).
59. Там само. – № 88, 18 априля (1 травня).
60. Там само. – № 96, 27 априля (10 травня)
61. Там само. – № 108, 11 травня (24 травня).
62. Там само. – № 143, 23 іюня (6 липня).
63. Там само. – № 151, 3 іюля (16 липня).
64. Там само. – № 143, 23 іюня (6 липня).
65. Там само. – № 232, 11 октябрия (24 жовтня).
66. Там само. – № 260, 13 ноябрия (26 листопада).
67. Там само. – № 268, 23 ноябрия (6 грудня).
68. Там само. – № 110, 14 травня (26 травня).
69. Там само. – № 121, 28 травня (10 червня).

70. Там само. – № 130, 8 іюня (21 червня).
71. Там само. – № 131, 9 іюня (22 червня).
72. Там само. – № 133, 12 іюня (25 червня).
73. Там само. – № 208, 11 сентября (24 вересня).
74. Там само. – № 237, 17 октября (30 жовтня).
75. Там само. – № 238, 18 октября (31 жовтня).
76. Там само. – № 261, 14 ноября (27 листопада).
77. Там само. – № 283, 12 декабря (25 грудня).
78. Там само. – № 288, 18 декабря (31 грудня).
79. Там само. – № 266, 21 ноября (3 грудня).
80. Там само. – № 282, 11 декабря (24 грудня).
81. Там само. – № 295, 29 декабря (11 січня).
82. Рада. – 1914. – № 22, 28 января (10 лютого).
83. Там само. – № 34, 11 февраля (24 лютого).
84. Там само. – № 37, 14 февраля (27 лютого).
85. Там само. – № 41, 19 февраля (4 березня).
86. Там само. – № 45, 23 февраля (8 березня).
87. Там само. – № 54, 7 марта (20 березня).
88. Там само. – № 67, 22 марта (4 квітня).
89. Там само. – № 71, 28 марта (10 квітня).
90. Там само. – № 72, 29 марта (11 квітня).
91. Там само. – № 73, 30 марта (12 квітня).
92. Там само. – № 84, 15 апріля (28 квітня).
93. Там само. – № 106, 11 мая (24 травня).
94. Там само. – № 109, 15 мая (28 травня).
95. Там само. – № 141, 24 іюня (7 липня).
96. Там само. – № 143, 26 іюня (9 липня).
97. Там само. – № 147, 1 іюля (14 липня).

РОЗДІЛ 6. БЕЗПРАВНІ

1. Громадська Дума. – 1906. – № 102, 5 травня (мая).
2. Там само. – № 114, 19 травня (мая).
3. Там само. – № 172, 27 липня (юля).
4. Там само. – № 187, 13 серпня (августа).
5. Там само. – № 189, 17 серпня (августа).
6. Рада. – 1910. – № 230, 12 октябрю (25 жовтня).
7. Рада. – 1911. – № 40, 19 лютого (4 березня).
8. Там само. – № 41, 20 лютого (5 березня).
9. Там само. – № 98, 1 мая (14 травня).
10. Там само. – № 226, 8 лютого (21 жовтня).
11. Там само. – № 270, 30 лютого (13 грудня).
12. Там само. – № 283, 16 грудня (29 грудня).
13. Там само. – № 135, 16 червня (29 червня).
14. Там само. – № 217, 27 лютого (10 жовтня).
15. Там само. – № 227, 9 лютого (22 жовтня).
16. Громадська Дума. 1906. – № 47, 28 лютого (лютого).
17. Там само. – № 43, 24 лютого (лютого).
18. Рада. – 1907. – № 249, 6 лютого.
19. Там само. – № 251, 8 лютого.
20. Там само. – № 280, 14 лютого.
21. Рада. – 1909. – № 15, 20 лютого (3 лютого).
22. Там само. – № 16, 21 лютого (3 лютого).
23. Там само. – № 17, 22 лютого (4 лютого).
24. Там само. – № 33, 11 лютого (24 лютого).
25. Там само. – № 41, 20 лютого (5 березня).
26. Там само. – № 136, 17 червня (30 червня).
27. Там само. – № 246, 31 лютого (13 листопада).

28. Там само. – № 247, 1 ноября (14 листопада).
29. Там само. – № 260, 17 ноября (30 листопада).
30. Там само. – № 249, 4 ноября (17 листопада).
31. Там само. – № 255, 11 ноября (24 листопада).
32. Там само. – № 240, 24 октября (6 листопада).
33. Рада. – 1911. – № 7, 11 января (24 січня).
34. Там само. – № 101, 5 мая (18 травня).
35. Там само. – № 107, 12 мая (25 травня).
36. Там само. – № 115, 22 мая (4 червня).
37. Там само. – № 117, 25 мая (7 червня).
38. Там само. – № 132, 12 июня (25 червня).
39. Там само. – № 136, 17 июня (30 червня).
40. Там само. – № 137, 18 июня (1 липня).
41. Там само. – № 138, 19 июня (2 липня).
42. Там само. – № 191, 25 августа (7 вересня).
43. Там само. – № 238, 22 октября (4 ноября).
44. Там само. – № 247, 2 ноября (15 ноября).
45. Там само. – № 233, 16 октября (29 жовтня).
46. Там само. – № 17, 22 января (4 лютого).
47. Там само. – № 18, 23 января (5 лютого).
48. Там само. – № 20, 26 января (8 лютого).
49. Там само. – № 32, 10 февраля (23 лютого).
50. Там само. – № 41, 20 февраля (5 березіля).
51. Там само. – № 42, 22 февраля (7 березіля).
52. Там само. – № 45, 25 февраля (10 березіля).
53. Там само. – № 98, 1 мая (14 травня).
54. Там само. – № 108, 13 мая (26 травня).
55. Там само. – № 229, 12 октября (25 жовтня).

56. Там само. – № 218, 28 сентября (11 жовтня).
57. Там само. – № 222, 4 октября (17 жовтня).
58. Там само. – № 200, 4 сентября (17 вересня).
59. Там само. – № 240, 25 октября (7 ноября).
60. Там само. – № 251, 6 ноября (19 ноября).
61. Там само. – № 252, 8 ноября (20 ноября).
62. Там само. – № 290, 24 декабря (6 січня).
63. Там само. – № 270, 30 ноября (13 декабря).
64. Там само. – № 275, 6 декабря (19 декабря).
65. Там само. – № 276, 8 декабря (21 декабря).
66. Там само. – № 247, 2 ноября (15 ноября).
67. Там само. – № 135, 16 июня (29 червня).
68. Там само. – № 134, 15 июня (28 червня).
69. Там само. – № 139, 21 июня (4 липня).
70. Там само. – № 146, 29 июня (12 липня).
71. Там само. – № 154, 9 июля (22 липня).
72. Там само. – № 214, 23 сентября (6 жовтня).
73. Там само. – № 227, 9 октября (22 жовтня).
74. Рада. – 1912. – № 100, 2 мая (15 травня).
75. Там само. – № 103, 6 мая (19 травня).
76. Там само. – № 104, 8 мая (21 травня).
77. Там само. – № 105, 9 мая (22 травня).
78. Там само. – № 108, 12 мая (25 травня).
79. Там само. – № 109, 13 мая (26 травня).
80. Там само. – № 119, 26 мая (8 червня).
81. Там само. – № 120, 27 мая (9 червня).
82. Там само. – № 125, 2 июня (15 червня).
83. Там само. – № 136, 15 июня (28 червня).

84. Там само. – № 137, 16 іюня (29 червня).
85. Там само. – № 144, 24-го іюня (7 липня).
86. Там само. – № 200, 1 сентября (14 вересня).
87. Там само. – № 202, 4 сентября (16 вересня).
88. Там само. – № 208, 12 сентября (25 вересня).
89. Там само. – № 215, 21 сентября (4 жовтня).
90. Там само. – № 86, 15 априля (28 квітня).
91. Там само. – № 220, 27 сентября (10 жовтня).
92. Там само. – № 230, 10 октября (23 жовтня).
93. Там само. – № 231, 11 октября (24 жовтня).
94. Там само. – № 243, 25 октября (7 листопада).
95. Там само. – № 271, 27 ноября (10 грудня).
96. Там само. – № 269, 30 декабря (13 січня).
97. Там само. – № 270, 25 ноября (8 грудня).
98. Там само. – № 273, 29 ноября (12 грудня).
99. Там само. – № 276, 2 декабря (15 грудня).
100. Там само. – № 278, 5 декабря (18 грудня).
101. Там само. – № 283, 12 декабря (25 грудня).
102. Там само. – № 279, 6 декабря (19 грудня).
103. Там само. – № 280, 8 декабря (21 грудня).
104. Там само. – № 284, 13 декабря (26 грудня).
105. Там само. – № 285, 14 декабря (27 грудня).
106. Там само. – № 287, 16 декабря (29 грудня).
107. Там само. – № 288, 18 декабря (31 грудня).
108. Рада. – 1913. – № 208, 11 сентября (24 вересня).
109. Рада. – 1911. – № 258, 15 ноября (28 ноября).
110. Там само. – № 98, 1 мая (14 травня).
111. Рада. – 1912. – № 104, 8 мая (21 травня).

112. Там само. – № 105, 9 мая (22 травня).
113. Там само. – № 141, 21-го іюня (4 липня).
114. Там само. – № 205, 7 сентября (20 вересня).
115. Там само. – № 206, 8 сентября (21 вересня).
116. Там само. – № 221, 28 сентября (11 жовтня).
117. Рада. – 1913. – № 86, 13 апріля (26 квітня).
118. Рада. – 1910. – № 285, 16 декабря (29 грудня).
119. Рада. – 1910. – № 294, 28 декабря (10 січня).

Розділ 7. УКРАЇНСЬКО – ЄВРЕЙСЬКІ ВІДНОСИНИ

1. Громадська Думка. – 1906. – № 70, 28 березіля (марта).
2. Там само. – № 41, 22 лютого (февраля).
3. Там само. – № 82, 12 квітня (апріля).
4. Рада. – 1908. – № 110, 13 мая (26 травня).
5. Там само. – № 208, 12 сентября (25 вересня).
6. Там само. – № 216, 21 сентября (4 листопада).
7. Там само. – № 218, 24 сентября (7 листопада).
8. Там само. – № 281, 10 декабря (23 грудня).
9. Там само. – № 283, 12 декабря (25 грудня).
10. Там само. – № 293, 24 декабря (6 січня).
11. Там само. – № 295, 28 декабря (10 січня).
12. Там само. – № 179, 5 августа (18 серпня).
13. Там само. – № 254, 6 ноября (18 грудня).
14. Там само. – № 255, 7 ноября (19 грудня).
15. Там само. – № 256, 8 ноября (20 грудня).
16. Там само. – № 259, 12 ноября (24 грудня).
17. Там само. – № 214, 19 сентября (2 листопада).
18. Рада. – 1909. – № 15, 20 января (3 лютого).
19. Там само. – № 26, 1 февраля (14 лютого).

20. Там само. – № 45, 25 февраля (10 березіля).
21. Там само. – № 84, 15 апріля (28 квітня).
22. Там само. – № 219, 29 сентября (12 жовтня).
23. Там само. – № 243, 28 октября (10 листопада).

Розділ 8. ПОЛЬСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВІДНОСИНИ.

1. Рада. – 1907. – № 9, 12 січня (января).
2. Там само. – № 90, 17 квітня (апріля).
- 3.– Там само. № 113, 18 травня (мая).
4. Там само. – № 208, 14 вересня (сентября).
5. Там само. – № 224, 5 октября.
6. Там само. – № 237, 20 октября.
7. Там само. – № 241, 27 октября.
8. Там само. – № 252, 9 ноября.
9. Рада. – 1909. – № 167, 25 іюля (7 серпня).
10. Там само. – № 220, 30 сентября (13 жовтня).
11. Там само. – № 233, 16 октября (29 жовтня).
12. Рада. – 1910. – № 226, 7 октября (20 жовтня).
13. Там само. – № 264, 20 ноября (3 грудня).
14. Там само. – № 236, 19 октября (1 листопада).
15. Там само. – № 276, 4 декабря (17 грудня).
16. Там само. – № 290, 22 декабря (4 січня).
17. Рада. – 1913. – № 29, 5 февраля (18 лютого).
18. Там само. – № 60, 13 марта (26 березня).
19. Там само. – № 76, 2 апріля (15 квітня).
20. Там само. – № 110, 14 травня (26 травня).
21. Там само. – № 133, 12 іюня (25 червня).
22. Там само. – № 208, 11 сентября (24 вересня).
23. Там само. – № 210, 13 сентября (26 вересня).

24. Там само. – № 233, 12 октяб­ря (25 жовтня).
25. Там само. – № 282, 11 декаб­ря (24 грудня).
26. Там само. – № 288, 18 декаб­ря (31 грудня).
27. Рада. – 1914. – № 10, 14 ян­варя (27 січня).
28. Там само. – № 22, 28 ян­варя (10 лютого).
29. Там само. – № 29, 5 феб­раля (18 лютого).

Розділ 9. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ

1. Громадська Думка. – 1906. – № 181, 6 серпня (августа).
2. Там само. – № 171, 26 липня (іюля)
3. Рада. – 1907. – № 83, 8 квітня (апріля).
4. Там само. – № 1, 1 січня (января).
5. Там само. – № 6, 9 січня (января).
6. Там само. – № 121, 27 травня (мая).
7. Там само. – № 118, 24 травня (мая).
8. Там само. – № 122, 29 травня (мая).
9. Там само. – № 199, 2 вересня (сер­пня).
10. Там само. – № 202, 6 вересня (сер­пня).
11. Там само. – № 203, 7 вересня (сер­пня).
12. Там само. – № 224, 5 октяб­ря.
13. Там само. – № 282, 16 декаб­ря.
14. Там само. Рада. – 1909. – № 3, 4 ян­варя (17 січня).
15. Там само. – № 7, 10 ян­варя (23 січня).
16. Там само. – № 13, 17 ян­варя (30 січня).
17. Там само. – № 23, 29 ян­варя (11 лютого).
18. Там само. – № 28, 5 феб­раля (18 лютого).
19. Там само. – № 66, 21 мар­та (3 квітня).
20. Там само. – № 95, 28 апрі­ля (11 травня).
21. Там само. – № 96, 29 апрі­ля (12 травня).

22. Там само. – № 160, 17 іюля (30 липня).
23. Там само. – № 167, 25 іюля (7 серпня).
24. Там само. – № 182, 13 августа (26 серпня).
25. Там само. – № 186, 19 августа (1 вересня).
26. Там само. – № 188, 21 августа (3 вересня).
27. Там само. – № 193, 27 августа (9 вересня).
28. Там само. – № 194, 28 августа (10 вересня).
29. Там само. – № 198, 2 сентября (15 вересня).
30. Там само. – № 199, 3 сентября (16 вересня).
31. Там само. – № 200, 4 сентября (17 вересня).
32. Там само. – № 209, 17 сентября (30 вересня).
33. Там само. – № 214, 23 сентября (6 жовтня).
34. Там само. – № 215, 24 сентября (7 жовтня).
35. Там само. – № 216, 25 сентября (8 жовтня).
36. Там само. – № 231, 14 октября (27 жовтня).
37. Там само. – № 292, 25 декабря (7 січня).
38. Там само. – № 293, 29 декабря (11 січня).
39. Там само. – № 252, 7 ноября (18 листопада).
40. Там само. – № 254, 10 ноября (23 листопада).
41. Там само. – № 265, 24 ноября (6 студня).
42. Там само. – № 264, 21 ноября (3 студня).
43. Там само. – № 263, 20 ноября (2 студня).
44. Там само. – № 235, 18 октября (31 жовтня).
45. Там само. – № 227, 9 октября (22 жовтня).
46. Там само. – № 234, 17 октября (30 жовтня).
47. Рада. – 1911. – № 108, 13 мая (26 травня).
48. Там само. – № 111, 17 мая (30 травня).
49. Там само. – № 118, 26 мая (8 червня).

50. Там само. – № 130, 10 іюня (23 липня).
51. Там само. – № 166, 24 іюля (6 серпня).
52. Там само. – № 193, 27 августа (9 вересня).
53. Там само. – № 200, 4 сентября (17 вересня).
54. Там само. – № 152, 7 іюля (20 липня).
55. Там само. – № 154, 9 іюля (22 липня).
56. Там само. – № 208, 16 сентября (29 вересня).
57. Там само. – № 212, 21 сентября (4 жовтня).
58. Там само. – № 217, 27 сентября (10 жовтня).
59. Там само. – № 228, 11 октября (24 жовтня).
60. Там само. – № 228, 11 октября (24 жовтня).
61. Там само. – № 229, 12 октября (25 жовтня).
62. Там само. – № 230, 13 октября (26 жовтня).
63. Рада. – 1910. – № 237, 20 октября (2 листопада).
64. Рада. – 1911. – № 264, 23 ноября (6 декабря).
65. Там само. – № 233, 16 октября (29 жовтня).
66. Там само. – № 240, 25 октября (7 ноября).
67. Там само. – № 235, 19 октября (1 ноября).
68. Там само. – № 139, 21 іюня (4 липня).
69. Рада. – 1912. – № 92, 22 априля (5 травня).
70. Там само. – № 102, 5 мая (18 травня).
71. Там само. – № 116, 23 мая (5 червня).
72. Там само. – № 126, 3 іюня (16 червня).
73. Там само. – № 127, 5 іюня (18 червня).
74. Там само. – № 132, 10 іюня (23 червня).
75. Там само. – № 136, 15 іюня (28 червня).
76. Там само. – № 208, 12 сентября (25 вересня).
77. Там само. – № 202, 4 сентября (16 вересня).

78. Там само. – № 210, 14 сентября (27 вересня).
79. Там само. – № 228, 7 октября (20 жовтня).
80. Там само. – № 229, 9 октября (22 жовтня).
81. Там само. – № 244, 26 октября (8 листопада).
82. Рада. – 1913. – № 217, 22 сентября (5 жовтня).
83. Там само. – № 223, 29 сентября (12 жовтня).
84. Там само. – № 234, 13 октября (26 жовтня).
85. Там само. – № 237, 17 октября (30 жовтня).
86. Там само. – № 238, 18 октября (31 жовтня).
87. Там само. – № 232, 11 октября (24 жовтня).
88. Рада. – 1914. – № 9, 12 января (25 січня).
89. Там само. – № 10, 14 января (27 січня).
90. Там само. – № 39, 16 февраля (1 березня).
91. Там само. – № 44, 22 февраля (7 березня).
92. Там само. – № 143, 26 июня (9 липня).
93. Там само. – № 147, 1 июля (14 липня).
94. Там само. – № 154, 9 июля (22 липня).
95. Рада. – 1908. – № 179, 5 августа (18 серпня).
96. Там само. – № 206, 10 сентября (23 вересня).
97. Там само. – № 222, 28 сентября (11 листопада).
98. Там само. – № 286, 16 декабря (29 грудня).
99. Там само. – № 223, 30 сентября (13 листопада).
100. Рада. – 1914. – № 143, 26 июня (9 липня).

Розділ 10. ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ

1. Громадянська Думка. – 1906. – № 142, 22 червня (іюня).
2. Там само. – № 117, 24 травня (мая).
3. Там само. – № 119, 26 травня (мая).
4. Там само. – № 162, 15 липня (іюля).

5. Рада. – 1907. – № 275, 8 декабря.
6. Там само. – № 278, 12 декабря.
7. Громадська Думка. – 1906. – № 16, 19 січня (января).
8. Там само. – № 17, 20 січня (января).
9. Там само. – № 19, 22 січня (января).
10. Там само. – № 25, 6 лютого (февреля).
11. Там само. – № 35, 16 лютого (февреля).
12. Там само. – № 39, 20 лютого (февреля).
13. Там само. – № 50, 3 березіля (марта).
14. Там само. – № 62, 17 березіля (марта).
15. Там само. – № 99, 1 травня (мая).
16. Там само. – № 130, 8 червня (іюня).
17. Там само. – № 138, 17 червня (іюня).
18. Там само. – № 127, 4 червня (іюня).
19. Там само. – № 128, 6 червня (іюня).
20. Там само. – № 131, 9 червня (іюня).
21. Там само. – № 132, 10 червня (іюня).
22. Там само. – № 133, 11 червня (іюня).
23. Там само. – № 134, 13 червня (іюня).
24. Там само. – № 140, 20 червня (іюня).
25. Там само. – № 135, 14 червня (іюня).
26. Там само. – № 136, 15 червня (іюня).
27. Там само. – № 137, 16 червня (іюня).
28. Там само. – № 138, 17 червня (іюня).
29. Там само. – № 140, 20 червня (іюня).
30. Там само. – № 142, 22 червня (іюня).
31. Там само. – № 144, 24 червня (іюня).
32. Там само. – № 147, 28 червня (іюня).

33. Там само. – № 146, 27 червня (іюня).
34. Там само. – № 148, 29 червня (іюня).
35. Там само. – № 149, 30 червня (іюня).
36. Там само. – № 150, 1 липня (іюля).
37. Там само. – № 152, 4 липня (іюля).
38. Там само. – № 153, 5 липня (іюля).
39. Там само. – № 186, 12 серпня (августа).
40. Рада. – 1907. – № 82, 7 квітня (апріля).
41. Там само. – № 83, 8 квітня (апріля).
42. Там само. – № 84, 10 квітня (апріля).
43. Там само. – № 85, 11 квітня (апріля).
44. Там само. – № 214, 22 вересня (серпня).
45. Громадянська Думка. – 1906. – № 110, 14 травня (мая).
46. Там само. – № 116, 21 травня (мая).
47. Там само. – № 118, 25 травня (мая).
48. Там само. – № 127, 4 червня (іюня).
49. Там само. – № 134, 13 червня (іюня).
50. Там само. – № 137, 16 червня (іюня).
51. Там само. – № 138, 17 червня (іюня).
52. Там само. – № 140, 20 червня (іюня).
53. Там само. – № 142, 22 червня (іюня).
54. Там само. – № 144, 24 червня (іюня).
55. Там само. – № 152, 4 липня (іюля).
56. Там само. – № 149, 30 червня (іюня).
57. Там само. – № 150, 1 липня (іюля).
58. Там само. – № 153, 5 липня (іюля).
59. Там само. – № 132, 10 червня (іюня).
60. Там само. – № 160, 13 липня (іюля).

61. Там само. – № 162, 15 липня (іюля).
62. Там само. – № 159, 12 липня (іюля).
63. Там само. – № 163, 16 липня (іюля).
64. Там само. – № 186, 12 серпня (августа).
65. Рада. – 1907. – № 62, 15 березоля (марта).
66. Там само. – № 83, 8 квітня (апріля).
67. Там само. – № 91, 18 квітня (апріля).
68. Там само. – № 97, 27 квітня (апріля).
69. Там само. – № 122, 29 травня (мая).
70. Там само. – № 126, 3 червня (іюня).
71. Там само. – № 127, 5 червня (іюня).
72. Там само. – № 131, 9 червня (іюня).
73. Там само. – № 132, 10 червня (іюня).
74. Там само. – № 199, 2 вересня (серпня).
75. Там само. – № 208, 14 вересня (серпня).
76. Там само. – № 241, 27 жовтня.
77. Рада. – 1908. – № 69, 22 березня (4 квітня).
78. Там само. – № 70, 23 березня (5 квітня).
79. Там само. – № 106, 8 мая (21 травня).
80. Там само. – № 120, 25 мая (7 липня).
81. Там само. – № 121, 27 мая (9 липня).
82. Там само. – № 135, 13 іюня (26 червня).
83. Там само. – № 153, 4 іюля (17 липня).
84. Там само. – № 176, 1 серпня (14 вересня).
85. Там само. – № 180, 6 серпня (19 вересня).
86. Там само. – № 182, 9 серпня (22 вересня).
87. Там само. – № 212, 17 вересня (30 жовтня).
88. Там само. – № 213, 18 вересня (1 листопада).

89. Там само. – № 260, 13 ноября (25 грудня).
90. Там само. – № 286, 16 декабря (29 грудня).
91. Там само. – № 294, 25 декабря (7 січня).

Розділ 11. ЄВРЕЇ В ГАЛИЧИНІ

1. Рада. – 1908. – № 178, 3 августа (16 серпня).
2. Рада. – 1909. – № 190, 3 сентября (16 вересня).
3. Рада. – 1910. – № 51, 4 марта (17 березіля).
4. Рада. – 1911. – № 201, 6 сентября (19 вересня).
5. Там само. – № 295, 29 декабря (11 січня).
6. Там само. – № 216, 25 сентября (8 жовтня).
7. Там само. – № 282, 15 декабря (28 декабря).
8. Там само. – № 283, 16 декабря (29 декабря).
9. Там само. – № 293, 30 декабря (12 січня).
10. Там само. – № 125, 4 іюня (17 липня).
11. Рада. – 1910. – № 12, 16 января (29 січня).
12. Рада. – 1911. – № 118, 26 мая (8 червня).

Розділ 12. ЕМІГРАЦІЯ ЄВРЕЇВ

1. Громадська Думка. – 1906. – № 3, 3 січня (января).
2. Там само. – № 39, 20 лютого (февреля).
3. Там само. – № 51, 4 березіля (марта).
4. Там само. – № 63, 18 березіля (марта).
5. Там само. – № 133, 11 червня (іюня).
6. Там само. – № 139, 18 червня (іюня)
7. Там само. – № 147, 28 червня (іюня).
8. Там само. – № 148, 29 червня (іюня).
9. Там само. – № 189, 17 серпня (августа).
10. Там само. – № 186, 12 серпня (августа).
11. Рада. – 1907. – № 275, 8 декабря.

12. Там само. – № 209, 16 вересня (сентября).
13. Там само. – № 11, 14 січня (января).
14. Там само. – № 224, 5 октября.
15. Там само. – № 244, 31 октября.
16. Там само. – № 290, 29 декабря.
17. Там само. – № 274, 6 декабря.
18. Рада. – 1908. – № 62, 14 марта (27 березня).
19. Там само. – № 64, 16 марта (29 березня).
20. Там само. – № 69, 22 марта (4 квітня).
21. Там само. – № 74, 29 марта (11 квітня).
22. Там само. – № 115, 18 мая (31 травня).
23. Там само. – № 77, 7 апріля (20 квітня).
24. Там само. – № 108, 14 мая (27 травня).
25. Там само. – № 114, 22 мая (4 червня).
26. Там само. – № 157, 12 іюля (25 липня).
27. Рада. – 1910. – № 50, 3 марта (16 березіля).
28. Там само. – № 15, 20 января (2 лютого).
29. Там само. – № 47, 27 февраля (12 березіля).
30. Там само. – № 62, 17 марта (30 березіля).
31. Там само. – № 64, 19 марта (1 квітня).
32. Рада. – 1911. – № 130, 10 іюня (23 липня).
33. Там само. – № 136, 17 іюня (30 червня).
34. Там само. – № 226, 8 октября (21 жовтня).
35. Там само. – № 273, 3 декабря (16 декабря).
36. Рада. – 1912. – № 138, 17-го іюня (30 червня).
37. Там само. – № 271, 27 ноября (10 грудня).
38. Там само. – № 276, 2 декабря (15 грудня).
39. Рада. – 1913. – № 209, 12 сентября (25 вересня).

40. Рада. – 1914. – № 155, 10 іюля (23 липня).
41. Там само. – № 37, 14 феvрeля (27 лютого).
42. Там само. – № 109, 15 мая (28 травня).
43. Рада. – 1913. – № 152, 4 іюля (16 липня).
44. А.Яринович / Одна основа – різні позиції. Рада. – 1913. – № 161, 14 іюля (27 липня).
45. Там само. – № 17, 20 янвeря (3 лютого).
46. Там само. – № 152, 4 іюля (16 липня).
47. Там само. – № 158, 11 іюля (24 липня).
48. Рада. – 1910. – № 199, 2 сeнтября (15 вересня).